

Tanulmányok

Micae Mediaevales v

MICAE MEDI AEVA LES V

*Fiatal történészek
dolgozatai
a középkori
Magyarországról
és Európáról*

2016

MICAE MEDIAEVALES V.

*Fiatal történészek dolgozatai
a középkori Magyarországról és Európáról*

MICAE MEDIAEVALES

V.

Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról

SZERKESZTETTE

Fábián Laura, Gál Judit,

Haraszti Szabó Péter, Uhrin Dorottya

ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola

Budapest

2016

ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola
Tanulmányok – Konferenciák
9. kötet

A tanulmányokat lektorálták:

Bertényi Iván, C. Tóth Norbert, Draskóczy István, Klima László,
Körmendi Tamás, Lakatos Bálint, Madas Edit, Mikó Gábor, Molnár Péter,
Olajos Terézia, Nikola Samardžić, Szende Katalin, Szovák Kornél,
Thoroczkay Gábor, Veszprémy László

Sorozatszerkesztő

Draskóczy István, Körmendi Tamás, Nagy Balázs

A kiadványt tervezte

Kiss Béla

A kötet megjelenésére az ELTE-BTK Hallgatói Önkormányzat Tudományszervezési és Kutatási Pályázat, valamint a Magyar Lajos Alapítvány támogatásával került sor.

A tanulmányok szerzői © Benei Bernadett, Fábián Laura, Gál Judit, Haraszi Szabó Péter, Incze János, Jáky-Bárdi Bogáta, Kádas István, Kálmán Dániel, Kanyó Ferenc, Pozsár Dániel, Rokai Melina, Rózsa Márton, Ternováczi Bálint, Tóth Péter, Uhrin Dorottya

A kötet szerkesztői © Fábián Laura, Gál Judit,
Haraszi Szabó Péter, Uhrin Dorottya

ISBN 978-963-284-712-2

ISSN 2062-2198

Nyomta és kötötte a Printtatu Kft.

Felelős vezető: Szabó Gábor

Tartalomjegyzék

DRASKÓCZY ISTVÁN – KÖRMENDI TAMÁS – NAGY BALÁZS

Előszó 9

Rövidítésjegyzék 11

BENEI BERNADETT

Az ablativus absolutus használata

a magyar krónika 11–12. századi szövegegyeségeiben 15

FÁBIÁN LAURA

Királyi-királynői reprezentáció, egyházi üzenet.

*Ikonográfiai értelmezések a chartres-i katedrális
északi keresztházának üvegablakain* 25

GÁL JUDIT

A világi hatalomgyakorlás és az egyház az Adriai-tenger keleti partvidékén

a 12–13. században: a magyar, a velencei és a szerb egyházpolitika összehasonlítása 47

HARASZTI SZABÓ PÉTER

A prágai egyetem hallgatói

Luxemburgi Zsigmond magyar királyi udvarában 69

INCZE JÁNOS

360 évig zálogban. A Szepesség zálogosítása 91

JÁKY-BÁRDI BOGÁTA

A 14. századi étkezési kultúra tárgyi emlékei

Visegrád, Duna-parti út 1. kerámiaanyaga alapján 105

KÁDAS ISTVÁN

Sárosi „reform” Miklós fia Miklós ispánsága idején (1374–1380)? 127

KÁLMÁN DÁNIEL

A középkori magyar armálisok címerei 1437–1490 között 145

KANYÓ FERENC	
<i>Szempontok Óbuda késő középkori polgárságának vizsgálatához</i>	159
POZSÁR DÁNIEL	
<i>Beszélhetünk-e nyugati haditechnikai fölényről az első keresztes hadjárat időszakában?</i>	173
ROKAI MELINA	
<i>Egy délszláv család és a magyar humanizmus. Szilágyi Erzsébet rokonsága</i>	193
RÓZSA MÁRTON	
<i>Civil tisztviselők sorsa a Komnénos-korban: A Pepagómenos család története a 11–12. században</i>	203
TERNOVÁ CZ BÁLINT	
<i>A boszniai latin püspökség története 1344-ig</i>	215
TÓTH PÉTER	
<i>„Feldúlták és elfoglalták” – megjegyzések a morvák Kárpát-medencei jelenlétének kérdéséhez</i>	229
UHRIN DOROTTYA	
<i>Szent Katalin mint az uralkodók patrónusa</i>	243
<i>Köszönetnyilvánítás</i>	263
<i>A szerzőkről</i>	265

Table of Contents

ISTVÁN DRASKÓCZY – TAMÁS KÖRMENDI – BALÁZS NAGY	
<i>Foreword</i>	9
<i>List of Abbreviations</i>	11
BERNADETT BENEI	
<i>The Usage of the ablativus absolutus in the Parts of the Hungarian Chronicle Referring to the Eleventh and Twelfth Centuries</i>	15
LAURA FÁBIÁN	
<i>Royal-Queenly Representation, Ecclesiastical Message. Iconographical Interpretations of the North Transept Rose in the Cathedral of Chartres</i>	25
JUDIT GÁL	
<i>Secular Exercise of Power and the Church on the Eastern Adriatic Coast during the Twelfth and Thirteenth Centuries: a Comparative Study of the Hungarian, Serbian, and Venetian Church Policy</i>	47
PÉTER HARASZTI SZABÓ	
<i>The Hungarian Students from the University of Prague in the Court of Sigismund of Luxemburg</i>	69
JÁNOS INCZE	
<i>360 Years in Pledge. The Pledging of the Spiš Region</i>	91
BOGÁTA JÁKY-BÁRDI	
<i>Fourteenth-Century Cuisine in the Light of the Pottery Finds from Visegrád, Duna-parti út 1.</i>	105
ISTVÁN KÁDAS	
<i>Reform in Šariš County During the Office Holding of Comes Nicholas?</i>	127
DÁNIEL KÁLMÁN	
<i>Coats of Arms of the Medieval Hungarian Grants of Arms</i>	

<i>Issued between 1437 and 1490</i>	145
FERENC KANYÓ	
<i>Contributions to the Late Medieval Urban Elite of Óbuda (1301–1526)</i>	159
DÁNIEL POZSÁR	
<i>Can We Talk about Western European Military Supremacy in the Age of the First Crusade?</i>	173
MELINA ROKAI	
<i>Contribution of a Family of South Slav Origin to Hungarian Humanism. The Case of Erzsébet Szilágyi's Cousins</i>	193
MÁRTON RÓZSA	
<i>Civil Officials under the Komnenoi: the History of the Pepagomenoi in the Eleventh and Twelfth Centuries</i>	203
BÁLINT TERNOVÁ CZ	
<i>The History of the Latin Bishopric of Bosnia until 1344</i>	215
PÉTER TÓTH	
<i>“Devastated and Conquered” – Some Remarks on the Question of the Moravian Presence in the Carpathian Basin</i>	229
DOROTTYA UHRIN	
<i>Saint Katherine as Royal Patron</i>	243
<i>Acknowledgements</i>	263
<i>Notes on Contributors</i>	267

Előszó

Az EÖTVÖS LORÁND Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának három programja gondoz a szűkebb értelemben vett történettudományi (tehát elsősorban az írott források vizsgálatán alapuló) medievisztikai posztgraduális képzést: a Középkori Magyar Történeti, a Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti, valamint a Történelem Segédtudományai Programok. Az egyetemünkön évente megrendezett és tavaly immár hatodik alkalommal sorra kerülő középkortudományi doktoranduszkonferenciát az előbbi két program oktatói és hallgatói hívták életre 2010-ben. Azóta száznál is több előadás és immár öt tanulmánykötet született ebből a kezdeményezésből, az egykori előadók közül jó néhányan pedig fokozattal rendelkező, erős és mind erősebb tudományos teljesítményt felmutató kollégáinkká értek.

Doktori konferenciáink célja legalábbis kettős. Egyfelől időről időre lehetőséget szeretnénk biztosítani tudományos pályafutásuk kezdetén járó doktoranduszainknak arra, hogy felkészültségüket és előadói képességeiket komoly körülmények között fejlessék és tehessék próbára, kutatási eredményeiket pedig a szakterület legkiválóbb művelői, meghívott vendégeink előtt mutathassák be és velük vitathassák meg. Másfelől nem titkoltan célunk az is, hogy a doktori hallgatók munkáját időről időre a szakmai közönség elé tárhassuk, és a társintézmények: a többi egyetem és kutatóközpont számára egyfajta szemlét nyújtsunk. A konferenciákon nem csupán az ELTE hallgatói szerepelnek: kezdettől fogva szívesen látjuk, hívjuk és örömmel fogadjuk a tanulmányaikat hazai és határon túli testvérintézményekben folytató ifjú kollégákat is, mert közös meggyőződésünk, hogy komoly tudományos eredmények csakis az állandó szakmai párbeszéd alkotó közegében születhetnek. Ugyanezért ítéljük igen fontosnak, hogy a doktori konferenciákon állandó programpontként szerepeljen a középkortudomány területén működő kutatócsoportok bemutatkozása is, még ha azok magától értetődő módon nem is csupán doktoranduszok részvételével jöttek és jönnek létre — különösen, ha ezen munkacsoportok tagjai egyetemünk alumnusai vagy munkatársai.

2015. május 21-én és 22-én megrendezett legutóbbi tudományos ülésszakunkon összesen 21 előadás hangzott el: ebből hatot tartottak a Pázmány Péter Katolikus Egyetemről, a Szegedi Tudományegyetemről vagy a Közép-európai Egyetemről érkezett vendégeink, sőt egy előadót külföldről, a Belgrádi Egyetemről is üdvözölhettünk. A plenáris előadásokat Zsoldos Attila akadémikus és Horváth Iván professzor tartotta. Fábíán Laura, Uhrin Dorottya és Haraszti Szabó Péter pedig nemcsak referátumával járult hozzá az ülésszak sikeréhez, hanem hallgatói szervezőként is oroszlánrészt vállaltak abban, hogy a konferencia megvalósulhatott. Jelen kötetbe ennek a két napos konferenciának az anya-

gát tárjuk szerkesztett, jegyzetelt és nyomtatott formában az olvasók elé: a szerkesztés gondjait és feladatait pedig ezúttal is a konferencia szervezői vállalták magukra, Gál Judit doktorjelölt társaságában.

A *Micae mediaevales* sorozat történetében most először a szerkesztőbizottság valamennyi beérkezett kézirat lektorálására külső szakértőt is felkért a témavezetők mellett. Tanítványaink és a magunk nevében is köszönettel és hálával tartozunk mindazon kollégáknak, akik ezt a munkát az első szóra készségesen és szívesen vállalták:

Bertényi Iván, Klima László, Lakatos Bálint, Madas Edit, Mikó Gábor, Molnár Péter, Olajos Terézia, Nikola Samardžić, Szende Katalin, Szovák Kornél, Thoroczky Gábor, C. Tóth Norbert és Veszprémy László működött közre a lektorálás folyamatában a szerkesztőbizottság tagjai mellett. A kötet anyagi támogatásáért az ELTE BTK Hallgatói Önkormányzatának és a Magyar Lajos Alapítványnak mondunk köszönetet.

Reméljük, hogy a *Micae mediaevales* V. kötetét a szakma ugyanolyan kedvezően fogadja majd, mint a megelőző négyet — és bízunk abban is, hogy doktorandusz tanítványaink még nagyobb örömmel végzik majd kutatásaikat, kollégáik eredményeit nyomtatásban is látva.

Draskóczy István – Körmendi Tamás – Nagy Balázs

Rövidítésjegyzék

AASS	Johannes Bolland – Jean Baptiste Carnandet – Godefridus Henschenius (ed.): <i>Acta Sanctorum quotquot toto orbe coluntur</i> . Antuerpiae–Bruxellis–Parisiis, 1643–1971.
ADRA	Konstantin Jireček – Lajos Thallóczy – Milan Šufflay (ed.): <i>Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia</i> . Vindobonae, 1913.
Alexiad	Anna Komnene: <i>The Alexiad</i> . (Trans.: Edgar Robert Ashton Sewter – Ed.: Peter Frankopan) London, 2003.
ÁMTF	Györffy György: <i>Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza</i> . I–IV. Budapest, 1963–1998.
AO	Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula (szerk.): <i>Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis</i> . I–VII. Budapest, 1878–1920.
AOkl	Kristó Gyula et al. (szerk.): <i>Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia, 1301–1387</i> . I–XL. Budapest–Szeged, 1990–2015.
BAV	Biblioteca Apostolica Vaticana
BnF	Bibliothèque nationale de France
BTOE	Gárdonyi Albert – Kumorovitz L. Bernát (szerk.): <i>Budapest történetének okleveles emlékei</i> . I–III. Budapest, 1936–1987.
CD	Georgius Fejér (ed.): <i>Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis</i> . I–XI. Budae, 1829–1844.
CDC	Tadeus Smičiklas (ed.): <i>Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae</i> . I–XVII. Zagrabiae, 1904–1984.

- Csánki Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–III., V. Budapest, 1890–1913. Repr. Budapest, 1985. (Fekete Nagy Antal: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* IV. kötet: *Trencsén vármegye*. Budapest, 1941.)
- DAI Bíborbanszületett Konstantin: *A birodalom kormányzása*. (Ford.: Moravcsik Gyula) Budapest, 1950.
- DF MNL OL, U szekció, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
- DHA Georgius Györffy (ed.): *Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et actae ad historiam Hungariae pertinentiam (ab anno 1000 usque ad annum 1196)*. I. Budapest, 1992.
- DL MNL OL, Q szekció, Diplomatikai Levéltár
- Docheiariou Nicolas Oikonomidès (ed.): *Actes de Docheiariou*. Paris, 1984.
- Engel: Arch Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. Budapest, 1996.
- Engel: Gen Engel Pál: *Középkori magyar genealógia*. Budapest, 2001. CD-ROM.
- Historia Salonitana Thomae archidiaconi Spalatensis / Archdeacon Thomas of Split: *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum Pontificum / History of the Bishops of Salona and Split*. (Ed. Damir Karbić – Mirjana Mtičević-Sokol – James Ross Sweeney.) Budapest, 2006.
- HO Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Páur Iván – Ráth Károly – Véghely Dezső (szerk.): *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius*. I–VIII. Győr–Budapest, 1865–1891.
- Ivion Jacques Lefort – Nicolas Oikonomidès – Denise Papachryssanthou (ed.): *Actes d'Ivion*. I–III. Paris, 1985–1990.
- KMC I. Körmendi Tamás (szerk.): *Középkori magyar címereslevelek I. (1439–1503)*. Budapest, 2013.
- KMTL Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, 1994.

Lavra	Paul Lemerle et al. (ed.): <i>Actes de Lavra</i> . I–IV. Paris, 1970–1982.
LCI	Engelbert Kirschbaum – Wolfgang Braunfeld (ed.): <i>Lexikon der christlichen Ikonographie</i> . I–VIII. Roma–Freiburg–Basel–Wien, 1974.
MGH	Georg Heinrich Pertz et al. (ed.): <i>Monumenta Germaniae Historica</i> . Hannoverae, 1826–2014.
MHH	Áldásy Antal – Fejérpataky László (szerk.): <i>Monumenta Hungariae Heraldica. Magyar czimeres emlékek</i> . 1–3. füz. Budapest, 1901–1926.
MMFH	Lubomír E. Havlík et al. (ed.): <i>Magnae Moraviae Fontes Historici</i> . I–V. Brunae–Pragae, 1966–1971.
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
MREV	Fraknói Vilmos (szerk.): <i>Monumenta Romana episcopatus Vespriensis</i> . I–IV. Budapest, 1896–1907.
MTA	Magyar Tudományos Akadémia
RA	Szentpétery Imre – Borsa Iván (szerk.): <i>Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica</i> . I–II. Budapest, 1923–1987.
SAPPB	Štátny archív Prešov – pobočka Bardejov / Az Eperjesi Állami Levéltár Bártfai Fiókleveletár
SRH	Emericus Szentpétery (ed.): <i>Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum</i> . I–II. Budapestini, 1937–1938. Repr. Szovák Kornél – Veszprémy László (szerk.). Budapest, 1999.
UGDS	Franz Zimmermann – Carl Werner – Georg Müller – Gustav Gündisch – Herta Gündisch – Konrad Gündisch – Gernot Nussbacher (Hrsg.): <i>Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen</i> . I–VII. Hermannstadt–Bukarest, 1892–1991.
Zichy	Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső – Barabás Samu – Kammerer Ernő – Döry Ferenc – Lukács Pál (szerk.): <i>A zichi és vászonkeői gróf</i>

Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo. I–XII. Pest–Budapest, 1871–1931.

ZsO

Mályusz Elemér – Borsa Iván – C. Tóth Norbert – Lakatos Bálint – Neumann Tibor (szerk.): *Zsigmondkori oklevéltár. I–XII. Budapest, 1951–2014.*

Az ablativus absolutus *használata a magyar krónika 11–12. századi szövegegységeiben**

Bevezetés

Kristó Gyula 1994-ben fogalmazta meg azt a tézist, mely szerint a magyar krónika 11–12. századi eseményeket elbeszélő része a 13. század elején újabb átszerkesztésen esett át, s így a ma ismert krónikaszöveg egy szerző munkája. A neves történész lexikai és frazeológiai vizsgálatok eredményei alapján következtetett erre a megállapításra.¹ Kristó Gyula állítását a szöveg nyelvi elemzésével szeretném a későbbiekben megerősíteni, vagy megcáfolni. Az Árpád-kori krónikarészen elvégzett nyelvi elemzés, amely a szövegrészben az *accusativus cum infinitivo* és a *nominativus cum infinitivo* használatát vizsgálta, kimutatta, hogy a magyar krónika, hasonlóan Szent István nagyobbik legendájához és az Anjou-kori krónikafolytatáshoz, igazodik a klasszikus nyelvi normákhoz. Azonban az említett krónikarészlet mégis tartalmaz kettő olyan egységet, amelyek három vagy több krónikafejezetből állnak, és markánsan középkori nyelvhasználat jellemző rájuk.² Ezek a több fejezetből álló részek, illetve a 139. fejezet olyan helyeken olvashatóak,³ amelyekről a korábbi kutatások (Pauler Gyula,⁴ Csóka J. Lajos,⁵ Kristó Gyula,⁶ Szovák Kornél,⁷ Thoroczkay Gábor⁸) is azt feltételezik, hogy későbbi betoldások. Úgy vélem a fent említett szerkezetek használatára irányuló nyelvi vizsgálat is megerősítette ezt a véleményt. A következőkben egy szintén

* Köszönet illeti Köröendi Tamást, aki értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

¹ Kristó Gyula: *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*. Budapest, 1994.

² Benei Bernadett: Egyes igeneves szerkezetek használata a magyar krónika 11–12. századi szövegegységeiben. In: Gál Judit – Kádás István – Rózsa Márton – Tarján Eszter (szerk.): *Micae mediaevales IV. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Budapest, 2015. 33–43.

³ Salamon és a hercegek Dezső püspök közvetítésével békét kötnek: 97–99.: SRH I. 361–364; a mogoródi csata leírása, Szent László látomása, I. Géza megkoronázása: 122–126.: SRH I. 391–398.

⁴ Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I-II*. Budapest, 1899². II. 610–611.

⁵ Csóka J. Lajos: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*. Budapest, 1967. 528., 559., 554., 549–551., 544., 560.

⁶ Kristó Gy.: *A történeti irodalom*.

⁷ Szovák Kornél: Szent László alakja a korai elbeszélő forrásokban (A László-legenda és a Képes Krónika 139. fejezete forrásproblémái). *Századok*, 134 (2000) 1. 115–145.

⁸ Thoroczkay Gábor: *László király szentté avatása*. (szerzői kézirat)

gyakori nyelvi szerkezet, az *ablativus absolutus* krónikabeli használatát fogom megvizsgálni. Először ismertetem a *participium absolutum* klasszikus nyelvi normáknak megfelelő használatát, majd bemutatom, hogyan használták a szerkezetet a középkorban. Bár a kézenfekvő az lenne, hogy jelen írásban a krónikában az *ablativus absolutus* használatát a mellékmondatok vizsgálatával együtt tárgyaljam, a kutatásban azonban még nem tartok ott, hogy ezt megtehessem, így az összehasonlítás alapjául más magyarországi középkori latin szövegeken végzett grammatikai-szintaktikai vizsgálatok eredményei szolgálnak, amelyek alkalmasak a krónika szövegével való összehasonlításra. Tanulmányom kérdésfelvetése az, hogy vajon az *ablativus absolutus* használata a forrásban megerősíti, illetve megcáfolja-e a krónika szerzőjével, valamint az esetleges krónikaátszerkesztéssel kapcsolatos nézeteket.

A klasszikus nyelvi normáknak megfelelő használat

A *participium absolutum*, hasonlóan az *accusativus* és a *nominativus cum infinitivó*hoz, mellékmondatot tömörítő funkciót töltött be. Ötféle mellékmondatot rövidíthettek vele: okhatározóit, időhatározóit, módhatározóit, feltételest vagy megengedőt. A szerkezet egy főnévből vagy egy azt helyettesítő névmásból, és egy participiumi alakból áll, mindkét összetevője nemben, számban és esetben egyeztetve. A participiumi alak kétféle lehet: *participium imperfectum activi*, illetve *perfectum passivi*, attól függően, hogy a szerkezettel kifejezett cselekmény egy- vagy előidejű-e a főmondati állítmányhoz képest. Az *ablativus*ban álló alany nem fordul elő a főmondatban, és ahogyan a szerkezet nevében is szerepel, formailag független a főmondatától. Az *ablativus absolutus* *mancus* egy hiányos szerkezet, mivel nélkülözi a participiumot, azonban ez csak egy esetben fordulhat elő: akkor, ha a létige *participium imperfectum activi*jének kellene szerepelnie benne (pl. *Caesare vivo*). Az *ablativus absolutus*hoz hasonló funkcióval rendelkező *nominativus absolutus* és *accusativus absolutus* a késő latin nyelvhasználatban tűnt fel először. Ezekben a konstrukciókban mindkét összetevő vagy alanyesetben, vagy pedig tárgyesetben áll. Az *ablativus absolutus*hoz képest kevesebbszer fordultak elő, általában a beszélt nyelvhez közelebb álló, nem irodalmi szövegekben.⁹

Az *ablativus absolutus* középkori használatának jellegzetességei

Az *ablativus absolutus* a középkori latin nyelvben fölöttebb gyakori volt, és leginkább a hagyományos értelemben alkalmazták. Ennek az volt az oka, hogy a szerkezet használata bizonyos középkori teoretikusok szerint kifejezetten ajánlott volt, méghozzá a *brevitas* céljából.¹⁰ Az *ablativus absolutus*os szerkezetek szabályoktól eltérő használata az

⁹ Peter Stotz: *Handbuch zur Lateinischen Sprache des Mittelalters*. I–V. München, 1998. IV. Band: *Formenlehre, Syntax und Stilistik*. 246.

¹⁰ Uo. 261.

egyes írók nyelvi kompetenciáinak egyfajta mérőeszközeként szolgálhat. Ahogy ez már az ókorban bizonyos körülmények között is lehetséges volt, a középkorban is abban az esetben használták meglehetősen gyakran az *ablativus absolutust*, amikor az *ablativus*-ban álló főnév vagy névmás a főmondat alanyára utalt. Gyakran előfordult, hogy az *ablativus*-ban álló névszó megegyezett a főmondat tárgyával. Például: *congregato omni populo [...] interrogavit eos*.¹¹ Előfordult, hogy a mondatban nem nevezték meg névmással önállóan a tárgyat, hanem azt az *ablativus absolutus*ból kellett kiszűrni. Például: *destructis omnibus his locis hicque (eos/ea) mutavit in melius*.¹² Az *ablativus absolutus*-ban álló kifejezés gyakran részes esetben álló főnévvel vagy névmással kapcsolódott a főmondati állítmányhoz. Például: *abiit Reinardus, fratre relicto nil absens (sc. ei) misit*.¹³ A későókori latinban „tákarékoskodtak” az *ablativus*-szerkezet alanyával, ha azt könnyen ki lehetett egészíteni az egész mondat értelmétől függően. A késő antik mintákat követve ez a jelenség a középkorban is előfordult. Például: *respondentibus 'etiam' ostendi sibi expostulat*.¹⁴

Előfordul, hogy az *ablativus absolutus* participiális eleme egy semleges nemű *participium perfectum*. Ilyen esetekben tárgyatlan ígéről van szó, például: *valedicto recessit*,¹⁵ azaz „miután búcsút vett, távozott”. Előfordul, hogy ilyen esetben *accusativus cum infinitivo*, illetve egy kötőszavas mellékmondat kapcsolódik hozzá, például: *is cum diaconum vidisset, cognito, quod esset Romanus*, azaz „amikor meglátta a diakónust, tudta, hogy az római volt.”¹⁶ Mint az utóbbi példából is látható, gyakran szerepelnek ebben a semleges *participium*i pozícióban értesülést, érzékelést kifejező igékből képzett alakok: *audito, cognito, viso*. Ezekre az Árpád-kori krónikarész is sok példát szolgáltat: *rex Aba his auditis intellexit, quod* (326,14.)¹⁷ *quo viso dixit Erney* (389,29.)¹⁸ *hiis itaque cognitis Gebarth episcopus festinanter fugit* (348,14.)¹⁹ A középkori szövegekben az *ablativus absolutus* *mancus* meglehetősen ritkán fordult elő a klasszikus szövegekhez képest. A krónika vizsgált szöveghelyeiben egyszer sem találkozhatunk ezzel a szerkezettel.

A középkori magyarországi latin szövegeken végzett eddigi vizsgálatok eredményei

Az Anonymus *Gesta Hungarorum*ának nyelvezetét vizsgáló Mészáros Ede az *ablativus absolutus* használatával kapcsolatban megállapította, hogy a névtelen jegyző gyakran alkalmazta a szerkezetet, ami sokszor *participium relativum*mal vegyesen fordult elő,

¹¹ Uo. 262.

¹² Uo.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo. 262–263.

¹⁷ SRH II. 326.

¹⁸ Uo. 389.

¹⁹ Uo. 348.

mint például *et montem ascendentes et visa pulchritudine terre Pannonie nimis leti facti sunt; superatis omnibus gentibus prememoratis felici victoria fruenter ad propria regna revertuntur*. Vannak olyan esetek, amikor Anonymus – Mészáros Ede szavával élve – meglehetősen pongyolán fogalmazott. Például: *Almus [...] facto impetu* (= mielőtt a támadás megindult volna!).²⁰

Körmendi Tamás szerint a Szent Istvánról szóló *Nagyobb legenda* szerzője ragaszkodott a klasszikus grammatika előírásaihoz, bár nyelvezete pallérozott, mégis sokszor egyhangú. A legenda szövegében 43 *ablativus absolutus* fordul elő, amik kizárólag idő-, ok- vagy módhatározó kifejezésére szolgálnak, a szerző egyszer sem tömörített vele feltételes vagy megengedő alárendelést.²¹ Fontosabbnak tartotta a *participium absolutus*ok aktív vagy passzív jelentéstartalmát imperfekt vagy perfekt mivoltuknál. Többször előfordul, hogy az egyidejű cselekvések rögzítésére előidejű *participium perfectum*ból képzett igeneves szerkezetet használ. Jól látszik, hogy a szentéletrajz írója nem volt tisztában az álszenvedő igékből képzett befejezett melléknévi igenevek aktív jelentéstartamával. Egy esetben figyelmetlenségből eltér a klasszikus grammatika szabályától, és formailag szabálytalan *ablativus absolutust* képez, a *participium imperfectum* eredeti, *-i* végződésű *ablativusával* (*tempore sue predestinationis iam instanti*).²² Megállapítható, hogy a *Nagyobb legenda* szerzője magabiztosan használja e participiális szerkezetet, azonban az *ablativus absolutus*ok sablonosan kialakítottak és szűk jelentéstartamot hordoznak.²³

Jutai Péter a *Szent Imre-legenda* nyelvezetének elemzését végezte el szakdolgozatában. A legenda szerzője arra törekedett, hogy az *ablativus absolutussal* kifejezhető mellékértelmek közül a lehető legtöbbet beépítse szövegébe. Így a szerkezetek között találhatunk idő-, mód- és okhatározói mellékértelműeket, egy- és előidejűeket egyaránt.²⁴

Az *Anjou-kori krónikafolytatás* nyelvezetét Somogyi Szilvia vizsgálta. A krónika 181–191. fejezeteiben a klasszikus grammatikai szabályoknak megfelelő 14 *ablativus absolutus* található. A legtöbb esetben az *ablativus absolutus* időhatározásra szolgál, a szerző élettel, illetve halállal kapcsolatos jelentésű igékből képezte azokat (például: *vivente adhuc Ladislao rege* 186.475; *postea mortuo rege* 188.479). A 192–196. fejezetekben 11 alkalommal fordul elő *ablativus absolutus*, viszont egyik sem fejez ki életet vagy halált, hasonlóan a 206–209. fejezetek 8 és az annalista rész egyetlen *ablativus absolutusához*.²⁵

²⁰ Mészáros Ede: A magyarországi középkor-latinság főbb szabályai. V. Műhely (1939) 1–2. 16.

²¹ Körmendi Tamás: Szent István király Nagyobb legendájának nyelvezete. *Fons*, 10 (2003) 1. 88.

²² Uo. 89.; Stotz, P.: *Handbuch*, IV. 261–263.

²³ Körmendi T.: Szent István király, 90.

²⁴ Jutai Péter: A Szent Imre-legenda. Nyelvészeti elemzés. 2005. [szakdolgozat] 35.

²⁵ Somogyi Szilvia: A XIV. századi krónikakompozíció Anjou-kori folytatásának nyelvezete (A budai minorita krónika latin nyelve). *Fons*, 18 (2011) 2. 229.

Az Árpád-kori krónikarész *ablativus absolutus*-használata

Az Árpád-kori krónikarész vizsgált 103 fejezetében összesen 181 *ablativus absolutus* található, amelyek arányosan oszlanak el a szövegben. Bár nem minden fejezet tartalmazza a szerkezetet, egy *ablativus absolutus*-t tartalmazó fejezetet egy esetben sem követ háromnál több olyan fejezet, amely nem tartalmazza a szerkezetet.

A krónika szerzője időhatározói: *postmodum vero congregato exercitu* (313,9.),²⁶ *mane igitur facto* (339,2.),²⁷ *Hungari ergo capta civitate* (373,29.),²⁸ módhatározói: *hiis itaque taliter ordinatis cesar* (333,16.),²⁹ *abiectis clipeis fugerunt* (351,3.),³⁰ *cervice fracta mortuus est* (432,20–21.),³¹ valamint okhatározói mellékmondatokat: *Deo sic volente captus est* (348,7–8.),³² *Bohemis ad conflictum venire non audentibus* (365,14–15.)³³ tömörített a szerkezettel.

A szövegben találhatunk példákat feltételes mellékmondatok tömörítésére is: *non posse regnare [...] nisi fratre suo Bela extincto* (353,15.);³⁴ *si ita est, talibus militibus repugnantibus non recuperabis regnum* (399,15.).³⁵ Megengedői mellékmondatot azonban egyszer sem tömörített a szerkezettel. A szöveg nem tartalmaz *ablativus absolutus mancust*, amely jelenség jellemző a korszak latinságára. Egy esetben a középkori latinban elterjedt *existo* igéből képzett *participiumi* alak adja a szerkezet igeneves összetevőjét: *ducibus ibidem existentibus ecclesia combusta est* (363,6.).³⁶

A leggyakrabban az élettel-halállal kapcsolatos tudósítások: *vivente Sancto Stephano rege* (317,12.),³⁷ *eo mortuo* (319,26–27.),³⁸ *eodem mox ibidem interfecto* (368,9–10.),³⁹ a diplomáciai tárgyalások: *consilioque habito* (337,5–6.),⁴⁰ *roborate federe pacis* (378,9.),⁴¹ a háborúk: *commisso igitur proelio inter utrumque* (332,1.),⁴² az értesülések: *his auditis contristatus est rex* (359,33.),⁴³ *illi hoc viso* (340,36.),⁴⁴ és a vallásos cselekmények leírása.

²⁶ SRH II. 313.

²⁷ Uo. 339.

²⁸ Uo. 373.

²⁹ Uo. 333.

³⁰ Uo. 351.

³¹ Uo. 432.

³² Uo. 348.

³³ Uo. 365.

³⁴ Uo. 353.

³⁵ Uo. 399.

³⁶ Uo. 363.

³⁷ Uo. 317.

³⁸ Uo. 319.

³⁹ Uo. 368.

⁴⁰ Uo. 337.

⁴¹ Uo. 378.

⁴² Uo. 332.

⁴³ Uo. 359.

⁴⁴ Uo. 340.

sakor: *cantatis igitur matutinis* (382,12–13.),⁴⁵ *celebrataque missa, omnibus rite peractis* (402,25–26.)⁴⁶ fordul elő az *ablativus absolutus*.

A szöveget a könnyebb áttekinthetőség végett öt egységre tagoltam, ugyanúgy, ahogyan ezt az *accusativus cum infinitivos* és a *nominativus cum infinitivos* szerkezetek vizsgálatakor tettem korábban: Szent István, Orseolo Péter, Aba Sámuel uralkodása; I. András és I. Béla uralkodása; Salamon és a hercegek viszálya, I. Géza és Szent László uralkodása; Könyves Kálmán és II. István uralkodása; Álmos-ági királyok. Ezen egységek mindegyike tartalmaz *audioval* és *colligoval* képzett *ablativus absolutus*okat. Ezek azonban sablonos kifejezések, amelyek bármelyik történeti szövegben előfordulhatnak, ezért nem bizonyítják azt, hogy egy szerző munkája lenne a ma ismert krónikaszcöveg. Érdekes viszont, hogy vannak stilisztikailag szépen megkomponált *ablativus absolutus*ok a szövegben, ami azt jelenti, hogy a szerkezet két összetevője, mintegy keretet alkotva, közre fogják a további bővítményeket. Erre több példát is szolgáltat a krónika szövege, sőt mind az öt egységben szerepelnek stilisztikailag értékesebb szerkezetek:

1. egységből: Aba vero **congregato** Hungarorum **exercitu** (325,6–7.)⁴⁷
Petro itaque per fugam de manibus Hungarorum **elapso** (325,10–11.)⁴⁸
Petro rege cum presidio suorum in Hungaria **relicto** (333,17.)⁴⁹
2. egységből: **regalibus** itaque **nuptiis** iuxta fluvium Morua **celebratis** (351,16–17.)⁵⁰
federibus pacis firmiter **roboratis** (351,17–18.)⁵¹
completo regni sui **anno tertio** (360,16–17.)⁵²
3. egységből: **Bohemis** ad conflictum venire non **audentibus** (365,14–15.)⁵³
plurimis eorum ibidem in ore gladii **prostratis** (371,7–8.)⁵⁴
residuis autem eorum in captivitate **subactis** (371,8–9.)⁵⁵
manibus itaque regis et ducum in fidei pignus **extensis** (374,11–12.)⁵⁶
multis ex eis **interfectis** (396,22–23.)⁵⁷
nunc **hiis**, nunc **illis fugientibus** et diu sine vulnere **certantibus** (398,28.)⁵⁸

⁴⁵ Uo. 382.

⁴⁶ Uo. 402.

⁴⁷ Uo. 325.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Uo. 333.

⁵⁰ Uo. 351.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo. 360.

⁵³ Uo. 365.

⁵⁴ Uo. 371.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo. 374.

⁵⁷ Uo. 396.

⁵⁸ Uo. 398.

4. egységből: **accersito** Polonorum et Hungarorum **consilio** et **auxilio** reversus est (426,33.)⁵⁹
 5. egységből: **ascito** Rutenorum Polonorumque **auxilio** (448,7–8.)⁶⁰

A krónika szerzőjénél vagy szerzőinél több esetben is kimutatható az *ablativus absolutus* halmozott használata.

1. egységből: **omnibus pompis** mundane glorie **calcatis** et temporali regni **dyademate deposito** (318,20–21.)⁶¹
missis muneribus, data quouque **fide**, quod [...] (328,9.)⁶²
accepta a duce **licentia**, **Bela** fratre suo ibidem **relicto** (336,3–4.)⁶³
 2. egységből: **relictis tentoriis** et **clipeis** et **universis supellectibus suis abiectis** (350,27–28.)⁶⁴
regalibus itaque **nuptiis** iuxta fluvium Morua **celebratis** et **federibus** pacis firmiter **roboratis** (351,16–18.)⁶⁵
omnibus Teutonicis ibidem **interfectis** et **ducibus** eorum **comprehensis** (357,5–6.)⁶⁶
 3. egységből: rex igitur et gloriosi duces fere **omnibus paganis interfectis** et **omnibus Christianis** a captivitate **liberatis** (369,9–10.)⁶⁷
plurimis eorum ibidem in ore gladii **prostratis**, **residuis** autem eorum in captivitate subactis (371,7–9.)⁶⁸
 post hec **collectis exercitibus**, **nunciis** frequenter **missis** tandem rex et dux venerunt Strigonium (378,4.)⁶⁹
militibus suis interfectis et **ipsis** graviter **vulneratis** (391,17–18.)⁷⁰
celebrataque missa, **omnibus** rite **peractis** precipit rex (402,25–26.)⁷¹
 4. egységből: -
 5. egységből: **quo regnante** regina Elena **habito consilio** (446,24.)⁷²

⁵⁹ Uo. 426.

⁶⁰ Uo. 448.

⁶¹ Uo. 318.

⁶² Uo. 328.

⁶³ Uo. 336.

⁶⁴ Uo. 350.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Uo. 357.

⁶⁷ Uo. 369.

⁶⁸ Uo. 371.

⁶⁹ Uo. 378.

⁷⁰ Uo. 391.

⁷¹ Uo. 402.

⁷² Uo. 446.

Amint a példákbl látható, a negyedik egység kivételével minden további egység tartalmaz legalább egy olyan szöveghelyet, ahol megfigyelhető a *participium absolutum* halmazása. A fent ismertetett keretes szerkezetek, valamint a szerkezethalmazás alapján talán lehetne egy szerzőre következtetni, de véleményem szerint ez még kevés ennek bizonyítására.

Összegzés

A vizsgált krónikarészben található *ablativus absolutus*ok nagyrészt illeszkednek a klaszikus latin grammatika szabályaihoz. Bár az egész szövegtörzset behálózzák a *hoc audito* és *collecto exercitu* típusú *ablativus absolutus*ok, viszont ezek a szerkezetek már szófordulatként jelennek meg a vizsgált szövegrészekben, sablonosak és bármelyik középkori latin nyelvű szövegben előfordulhatnak, így nem alkalmasak a szerzőség kérdésének tisztázására. Talán a fentebb bemutatott, stilisztikailag értékeesebb, keretes *ablativus absolutus*-szerkesztés, valamint a szerkezethalmazás igazolhatná az egy szerzővel kapcsolatos nézeteket, de ez az állítás gyenge lábakon áll. Kijelenthetjük tehát, hogy az *ablativus absolutus*ok vizsgálata negatív eredményt hozott a szerzőség, a szöveg egységessége szempontjából, illetve az esetleges átszerkesztésre vonatkozóan. Jelen megfigyeléseinkből tehát az szűrhető le, hogy a negatív eredmény is eredmény, így a szöveg további alapos grammatikai-stilisztikai vizsgálata szükséges a Kristó-tézis megítéléséhez. Ennélfogva a *gerundium*ok, *gerundivum*ok, kötőszavak és mellékmondatok használatára irányuló vizsgálatok még szolgáltathatnak eredményeket.

**THE USAGE OF THE ABLATIVUS ABSOLUTUS IN THE
PARTS OF THE HUNGARIAN CHRONICLE
REFERRING TO THE ELEVENTH AND TWELFTH CENTURIES**

The study aims at confirming Gyula Kristó's presumption on the sole thirteenth-century authorship of the so-called Hungarian Chronicle. After providing a study of the medieval usage of the *ablatus absolutus*, I highlight the relation of medieval Latin texts from Hungary to this particular grammatical construction. The *ablatus absolutus* constructions found in the Hungarian Chronicle are in accordance with classical grammatical standards. However the text of the chronicle is dotted with structures such as *hoc audito* and *collecto exercitu*. These rather stereotypic structures do not enable us to answer the question of authorship. Perhaps the stylistically more valuable framed *ablatus absolutus*-structures and construction- accumulation could support the theory on being only one author, but this is only a weak argument. The analysis of the *ablatus absolutus* structures yielded no firm conclusions regarding the authorship or possible redactions of the chronicle. What is presented here provides some light on the issue for which further grammatical and stylistic analyses are required.

Keywords: *ablatus absolutus*, medieval Latin, Hungarian Chronicle, grammatical analysis

FÁBIÁN LAURA

Királyi-királynői reprezentáció, egyházi üzenet

IKONOGRÁFIAI ÉRTELMEZÉSEK A CHARTRES-I KATEDRÁLIS ÉSZAKI KERESZTHÁZÁNAK ÜVEGABLAKAIN*

Bevezetés

Tanulmányomban egy különösen vitatott középkori üvegablakot választottam elemzésem tárgyául: a chartres-i katedrális északi keresztházának 13. század első felében keletkezett rózsablakát.¹ Ez az üvegfestmény nem csupán összetett és nehezen értelmezhető, illetve nem konvencionális ikonográfiája miatt keltette fel régóta a kutatók figyelmét, de a pontos datálása mellett, a megrendelő(k) szerepe sem teljesen tisztázott. A rózsablak középpontjában Szűz Mária trónol a gyermek Jézussal, körülöttük az ószövetségi próféták és királyok, alattuk öt lándzsaablakon szintén ószövetségi főpapok és királyok állnak, közöttük Szent Anna alakjával. Az ablak értelmezését nehezíti egyrészt a Szent Anna lábai alatt a donátorra utaló mezőben a francia királyi hatalmat jelképező liliumokat ábrázoló címerpajzs. Másrészt a lándzsaablakok fölött, a liliumokkal együtt a Kasztíliai Királyságot jelképező vörös alapon arany színű várak is megjelennek. Főleg az utóbbiak miatt alakult ki az a vélekedés, hogy az ablakot a Capeting család, ezen belül is Kasztíliai Blanka régenskirályné (1226–1235) adományozhatta, aki VIII. Lajos (1223–1226) király felesége és IX. (Szent) Lajos (1226–1270) édesanyja volt.

Az eltérő vélemények abból is fakadnak, hogy a katedrális építéstörténetének kronológiája, így az üvegablakok elkészülésének ideje is homályos területnek számít, és a kevés fennmaradt írott forrás sem könnyíti meg a helyzetet. Írásomban egyrészt azt a kérdést igyekszem körüljárni, hogy milyen érvek szólnak a mellett, hogy Kasztíliai Blanka részt vett az adományozásban. Másfelől, annak ellenére, hogy a középkori üvegablakok nagy részénél a szentek és a bibliai történetek vizsgálatakor nem szokás feltételezett politikai üzenetet vizsgálni – ez az ablak mégis kivételnek számít az eddigi művészettörténeti ku-

* Köszönet illeti Molnár Pétert, aki értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

¹ Az üvegablakok katalógusát ld. Yves Delaporte: *Les vitraux de la cathédrale de Chartres*. Chartres, 1926. További képekért ld. <http://www.therosewindow.com> és <http://www.medievalart.org.uk> (Hozzáférés ideje: 2015. szeptember 15.).

tatásokban.² Ezért érdemes körüljárni azt is, hogyan magyarázható az ószövetségi személyeket felsorakoztató alkotás ikonográfiai üzenete, a Capetingeket jelképező liliumok és a régenskirálynéra utaló várak fényében. Ismert, hogy a Francia Királyságban az uralkodók saját szerepüket a bibliai királyok ideális követőiként határozták meg,³ így nem elhanyagolható szempont, hogy a különböző interpretációs javaslatok tulajdonképpen egy kérdés körül mozognak: mennyiben tekinthető az ablak a Capeting királyideológia és szakrális történelemábrázolás korai példájának? Az ikonográfiai elemzés során a lándzsaablakok képtípusának meghatározására is kitérek, mivel a bibliai személyek párba állítása egy népszerű téma átértelmezését tükrözi, az erények és bűnök megszemélyesítését.

Építészeti kronológia és az üvegablakok datálásának kérdése

Mivel az ablak létrejöttének pontos ideje nem ismert, ezért elsőként fontos a székesegyház építészeti kronológiáján belül elhelyezni. Sajnos általában elmondható, hogy keveset tudunk a középkori templomok ikonográfiai programjainak készítőiről,⁴ de jelen esetben már az építkezések egyes fázisainak datálása is sokat vitatott kérdés volt az utóbbi évekig. A gótikus katedrális felépítése az 1194. június 10-i után kezdődött meg, mivel a 11. században, Fulbert püspök idején (1006–1028) elkezdett és a későbbiekben átépített román stílusú templom ekkor leégett.⁵ A krónikások azonban – a korban megszokott módon – túloznak a tragédiával kapcsolatban, hiszen a kriptá és a nyugati homlokzat is megmaradt, utóbbi üvegablakaival együtt.⁶

A kutatások egyik sarkalatos pontja, hogy a gótikus katedrális kezdeti tervei mennyire tekinthetők egységesnek. Peter Kurmann és Brigitte Kurmann-Schwarz meggyőzően azt állítja, hogy a káptalan átfogó építészeti terv megléte nélkül nem kezdett volna bele a hatalmas újjáépítési munkákba, ezért az üvegablakok esetében is léteznie kellett egy rugalmas programadó tervnek, amit akár később is kiegészíthettek.⁷ Például 1230 körül

² Willibald Sauerländer: Integrated Fragments and the Unintegrated Whole: Scattered Examples from Reims, Strasbourg, Chartres, and Naumburg. In: Virginia Chieffo Raguin (ed.): *Artistic Integration in Gothic Buildings*. Toronto, 1995. 161–162.

³ Beat Brenk: Bildprogrammatik und Geschichtsverständnis der Kapetinger im Querhaus der Kathedrale von Chartres. *Arte Medievale*, 5 (1991) 2. 82.; Sauerländer, W.: Integrated, 161–162.

⁴ Louis Grodecki – Catherine Brisac: *Le vitrail gothique au XIIIe siècle*. Paris, 1984. 28–32.

⁵ A tűzvész pontos dátuma egy 1210 körül összeállított, verses csodaleírásokat tartalmazó műben, a *Miracula Beate Marie Virginis in Carnotensi ecclesia facta* című írásban maradt fent. A latin nyelvű kiadásról ld. Antoine Thomas: Les Miracles de Notre-Dame de Chartres. *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 42 (1881) 508–509.

⁶ Jan van Der Meulen: Recent Literature on the Chronology of Chartres Cathedral. *The Art Bulletin*, 49 (1967) 2. 153.

⁷ Példaként az üvegablakok elrendezését hozzák fel, mivel a több jelenetes legenda ablakokat a földszinten, a monumentális és figurális kompozíciókat pedig a felső ablaksorban helyezték el, ami bizonyítja, hogy egy viszonylag pontos képe volt az építetőknek a katedrális vizuális megjelenéséről. Ráadásul a legendát

megújították az eredeti elképzeléseket, és a növekvő népszerűségnek örvendő *rayonnant* stílusban folytatták a keresztház déli majd északi részét és a kórus támpilléreinek építését.⁸ A kronológia felállításához az építkezés kezdete és a felszentelés mellett csupán pár biztos évszám áll rendelkezésre.⁹

Az utóbbi évek dendrokronológiai vizsgálatai is segítséget nyújtanak, mivel mára tisztázódott az az alapvető kérdés, hogy melyik irányból kezdhették meg a munkálatokat.¹⁰ A katedrális nyugatról keleti irányba épült, majd a déli oldal, a kórus és az északi oldal következett, vagyis az egész építészeti kronológián belül az északi keresztház viszonylag késői, 1220–1235 körüli.¹¹ A keresztház két végét illetően konszenzus uralkodik abban, hogy az északi része valamivel későbbi, mint a déli.¹² A chartres-i székesegyházra döntően a kora gótikus laoni katedrális hatott, ami különösen a keresztház északi részén érvényesült a kőrácokban és a középső, Mária koronázása-portálon, de a chartres-i építések a rózsablaok esetében továbbfejlesztették az elrendezést.¹³ Az üvegablaokkal

ábrázoló ablaok tematikusan is el vannak rendezve: a mártírok északon, az apostolok keleten, és a hitvallók délen. Peter Kurmann – Brigitte Kurmann-Schwarz: Chartres Cathedral as a Work of Artistic Integration: Methodological Reflections. In: Virginia Chieffo Raguin (ed.): *Artistic Integration in Gothic Buildings*. Toronto, 1995. 134–135.; Claudine Lautier: Restaurations récentes à la cathédrale de Chartres et nouvelles recherches. *Bulletin Monumental*, 169 (2011) 1. 9.

⁸ Kurmann, P. – Kurmann-Schwarz, B.: Chartres Cathedral, 133.

⁹ Guillaume le Breton révén ismert, hogy az 1220-as évekre végezték el a boltozási munkálatokat. 1221. január 1-én a kanonokok elfoglalták az új stallumaikat, ami jelzi, hogy valószínűleg ekkor fejeződött be a kórus kialakítása is. A későbbi évtizedek munkálatairól nincsenek pontos adatok, ezért az 1260. október 17-i vagy 24-i felszenteléshez szokás kötni az épület befejezését. Kiegészítő adat, hogy 1204–1205-ben érkezett meg Szent Anna fejereklýje a templomba. Colette Manhes–Deremble: *Les vitraux narratifs de la cathédrale de Chartres. Étude iconographique*. Paris, 1993. 12–15.; Meulen kiemeli, hogy a felsoroltakon kívül más forrásokat és dátumokat nem lehet teljes bizonyossággal összekapcsolni az építkezésekkel. Meulen, J.: Recent, 153–154., illetve 154. 17. l.

¹⁰ A falazatban talált tartógerenda töredékek dendrokronológiai vizsgálatai kimutatták, hogy az oldalhajó gerendáihoz 1195-ben, a kórushoz használt fákat pedig 1210–1215-ben vágták ki. Ennek megfelelően a hosszhat 1210 előtt építették, rá tíz évre, 1220 körül a kórus következett, ami összhangban van azzal az adattal, hogy a kanonokok 1221-ben elfoglalták a kóruspadot. Anne Prache: Remarques sur la construction de la cathédrale de Chartres à la lumière de la dendrochronologie. In: Jean Robert Armogathe (ed.): *Monde médiéval et société chartraine. Actes du colloque international organisé par la Ville et le Diocèse de Chartres à l'occasion du 8e centenaire de la Cathédrale de Chartres, 8–10 septembre 1994*. Paris, 1997. 75–81.; Arnaud Timbert: Formes, matériaux et techniques de construction: regard synthétique sur le chantier chartrain. In: Uő.: *Chartres: construire et restaurer la cathédrale (XF–XXF s.)*. Villeneuve-d'Ascq, 2014. 35–36.; Eugène Lépinois – Lucien Merlet: *Cartulaire de Notre-Dame de Chartres*. I–III. Chartres, 1862–1865. II. 95–96.

¹¹ Lautier is megerősíti, hogy először a hosszhat kezdte el építeni (1195-től), ezt követte a kórus (1210–1220 körül) végül a keresztház karzata (1220–1235 körül). Claudine Lautier: The canons of Chartres: their patronage and representation in the stained glass of the cathedral. In: Colum Hourihane (ed.): *Patronage. Power and Agency in Medieval Art*. Princeton, 2013. 100.

¹² Prache, A.: Remarques, 79.

¹³ Adolf Katzenellenbogen: *The Sculptural Programs of Chartres Cathedral*. Baltimore, 1959. 65–67.; A párizsi Notre-Dame-székesegyház hatásáról ld. 82. l.

ellentétben Chartres-ban az architektúrát, valamint a kapuszobrokat a káptalan tervezte és rendelte meg, és ezeket nem befolyásolták az egyéni donátorok.¹⁴ A kőfaragók és az üvegablakmesterek között így is szükség volt az együttműködésre, mivel a kapuk témái megismétlődnek az ablakokon.¹⁵

A chartres-i katedrálisra vonatkozó írott források közül sajnos egyik sem említi az üvegablakok munkálatait, a munka megszervezését, a kőfaragókat¹⁶ vagy az üvegablak-készítő mestereket.¹⁷ Viszont megállapítható, hogy a nyugati homlokzat román kori ablakai mellett a legkorábbi ablakokat 1200 és 1210–1215 között építették be a hosszház alsó ablaksorába, a fentieket 1210–1220 körül, a szentély ablakait 1215–1225 körül, míg a keresztházét 1225–1235 között.¹⁸ 1230 körül készülhetett el a keresztház déli oldala és az északi oldalon két ablak, továbbá 1230–1235 körül a keresztház északi szakasza,¹⁹ 1260–1270 körül pedig a keresztház két *grisaille* ablaka.²⁰ Manhes-Deremble szerint a déli oldal ablakai 1217–1225 közé tehetők és az északi rózsablakot a királyi család költségén emelték, 1223 után.²¹

Az építészeti fázisokból kiderül, hogy az északi keresztház ablakai az épület többi részéhez képest viszonylag késeiek, 1225–1235 körül kerülhettek a helyükre a keresztház felépültével. Tehát kronológiai szempontból is lehetséges Kasztíliai Blanka régensségéhez társítani az ablakot. Viszont nem zárható ki, hogy már az 1220-as éveknél előbb hozzáláttak a megtervezésükhöz, amihez az üvegfestmény ikonográfiai elemzése jelenthet támpontot.

Az északi keresztház rózsablakának és lándzsaablakainak ikonográfiája

Az üvegfestményen belül a lándzsaablakok pozitív megítélésű ószövetségi királyai és főpapjai alatt – ahol másutt a donátorok ábrázolásait szokás elhelyezni –, mindenkihez társítottak egy-egy negatív megítélésű ószövetségi uralkodót. A pozitívan értékelt sze-

¹⁴ Kurmann, P. – Kurmann-Schwarz, B.: Chartres Cathedral, 138.

¹⁵ Uo. 138–139.; Brenk, B.: Bildprogrammatik, 81.

¹⁶ Delaporte három műhelyt különít el, vagy egyet, ami három fázisban működött. Delaporte, Y.: *Les vitraux*, 9., 128.; Louis Grodecki már hat műhellyel vagy mesterrel számol, akik akár egy műhelyben is dolgozhattak. Louis Grodecki: A Stained Glass Atelier of the Thirteenth Century: a Study of Windows in the Cathedrals of Bourges, Chartres and Poitiers. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 11 (1948) 89–100.

¹⁷ Claudine Lautier: Les peintres-verriers des bas-côtés de la nef de Chartres au début du XIIIe siècle. *Bulletin Monumental*, 148 (1990) 1. 7.

¹⁸ Grodecki, L.: A Stained, 87–111.; Grodeckivel ellentétben Paul Frankl szerint 1203–1222 között készült a szentély, 1214-től 1227-ig a hosszház, 1214–1240 között pedig a keresztház ablaksora, ám ezzel Grodecki mellett Jan van der Meulen és Meredith Parsons sem értett egyet. Paul Frankl: The Chronology of the Stained Glass in Chartres Cathedral. *The Art Bulletin*, 45 (1963) 4. 301–322.

¹⁹ Brigitte Kurmann-Schwarz – Peter Kurmann: *Chartres, la cathédrale*. Paris, 2001. 189.

²⁰ Szürke árnyalatú és ornamentikai jellegű üvegablak típus. Meredith Lillich Parsons: A Redating of the Thirteenth Century Grisaille Windows of Chartres Cathedral. *Gesta*, 11 (1972) 11–18.; Kurmann, P. – Kurmann-Schwarz, B.: *Chartres*, 192.

²¹ Manhes-Deremble, C.: *Les vitraux narratifs*, 9–10.

mélyek sorába tartozik balról haladva a főpap és király, Melkizedek (alatta ellenpárja a bálványimádó Nabukodonozor), majd Dávid király, akit egyszerre ábrázoltak idős királyként és a korai éveire utaló hárfával együtt (alatta az öngyilkosságot elkövető Saul), őt követi a bölcs Salamon király (negatív példája bibliai utóda, Jeroboám aki szintén bálványimádóként látható). Végül az első ószövetségi főpappal, Áronnal zárul a sor, aki a kivirágzott mandulaággal, más néven „Áron vesszejével” látható (az ablak alsó részén Fáraóval). Középen Szent Anna áll, karján Máriával, és alattuk a donátor mezőben a Capetingek címerpajzsával. A lándzsaablakok fölött, a „rózsában” Szűz Máriát szintén karjában a gyermek Jézussal – másik kezében egy fleur-de-lys-vel – ábrázolták, körülöttük a felső részen négy galamb dicsfénnnyel övezve (utalva a Szentlélek adományaira), alattuk négy angyal, legalul négy szeráf látható. Kifele haladva a következő körben tizenkét ószövetségi királyt, a legszélső körben pedig tizenkét prófétát állítottak.²² A kék alapon aransárga színű liliomok ismét felismerhetőek tizenkét négykarújú formában, a királyok és próféták koncentrikus alakzata között. Az üveglablakok szereplőinek egy része az északi oldal kapuszobrain is megjelenik, mivel a középső kapu fő motívuma Mária megkoronázása, ahol a trumeau (osztósudár) szobron Szent Anna áll szintén Máriával a karján; a baloldali pillérszobrokon Dávidot, Áront és Melkizedeket, Salamont viszont a jobboldali kapun helyezték el.²³

A párba állított ószövetségi személyek egy részénél a bibliai szál révén egyértelmű, hogy miért ők állnak párban, mint például Dávid és Saul esetében.²⁴ Történetük szorosán összekapcsolódott, mivel Dávid szimbolizálta az alázatosságot (*humilitas*) és Saul a gőgöt (*superbia*), így köztudomású volt, hogy ellentétes tulajdonságokat jelképeznek.²⁵ Dávidra, Izrael második királyára általában az egyik legfontosabb ószövetségi királyi példaként tekintettek a középkorban.²⁶ Ő volt a katonáskodó és bűnbánó király,

²² A liliomos jogart tartó koronás királyok Jézus őseit szimbolizálva a következők fentről jobbra haladva: Dávid, Salamon, Abijja, Jósafát, Jósiás, Akház, Manassé, Ezékiás, Jótám, Jórám, Ásza és Roboám. A próféták: Hóseás, Ámosz, Jónás, Náhúm, Szofonías, Zakariás, Malakiás, Aggeus, Habakkuk, Mikeás, Abdiás és Jóel. Delaporte, Y.: *Les vitraux*, 498.

²³ Roger J. Adams: The Column Figures of the Chartres Northern Foreportal and a Monumental Representation of Saint Louis. *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 36 (1973) 153–162.

²⁴ 1 és 2 Sám; 1 Kir 1–2; 1 Krón.

²⁵ Louis Réau: *Iconographie de l'art chrétien, Tome II. Iconographie de la Bible, I.: Ancien Testament*. Paris, 1956. 254–286.; A témának ismert 8–9. századi előzménye (San Paolo Biblia) de a 12. század végéig nem jelent meg újból (akkor is csak II. Fülöp francia király felesége, Dániai Ingeborg zsoldároksökönyvében (1195–1200 k.), majd Kasztíliai Blanka uralkodása alatt kapott ismét különös figyelmet Saul öngyilkosságának ábrázolása, például a *Bible Moralisée* kötetek miniatúráin vagy a Sainte-Chapelle üveglablakain. Benjamin Zweig: Picturing the Fallen King: Royal Patronage and the Image of Saul's Suicide. In: Colum Hourihane (ed.): *Patronage: Power and Agency in Medieval Art*. Princeton, 2013. 151–172.

²⁶ Annak ellenére, hogy Dávid se volt mentes a bűnöktől (elcsábította Batsebát és megölte férjét), mégis a középkorban a bűneit megbánó és alázatos, hadi sikereket elért királymodell volt. Hugo Steger: *David rex et Propheta. König David als vorbildlicher Verkörperung des Herrschers und Dichters im Mittelalter, nach Bildarstellungen des achten bis zwölften Jahrhunderts*. Nürnberg, 1961.; Klaniczay Gábor: A királyi bölcsesség ellentmondásos mintaképe – Salamon. *Aetas*, 23 (2008) 1. 25–41.

és exegetikai jelentőségét tovább fokozta, hogy Jézus tőle származott, aki így „Dávid házából való” volt, melynek képi megfelelője a Jessze fája.²⁷ A chartres-i ablakon a középkorban igen elterjedt, szakállat és koronát viselő, idős zsoltáros Dávid király ikonográfiai típusa jelenik meg.²⁸ Saul öngyilkossága viszont ritkább és különösebb téma a középkori művészetben, ráadásul Chartres-ban ábrázolták először üvegablakon.²⁹ Benjamin Zweig Saul halálának ikonográfiáját vizsgálja tanulmányában, amiből többek között kiderül, hogy Kasztíliai Blanka időszakában ismét népszerűségnek örvendett ez a jelenet. Annak ellenére, hogy az öngyilkos király motívuma a királyság intézménye szempontjából kényes bibliai epizód volt, a Karoling időktől kezdve mégis a királyi család által megrendelt munkákban ábrázolták. A kardjába dőlő Saul³⁰ *exemplum*ként szimbolizálta a királyi uralom törekény természetét, intő példaként emlékeztetve, hogy a felkenés szertartása során elnyert, Istentől kapott hatalom elveszíthető.³¹

Salamon király, aki többek között a bölcsesség és igazságos bíraskodás mintaképe volt, itt fiatal szőke hajú férfiként trónol, kezében lilomos jogart tart, és kék palástot visel.³² Salamon király ábrázolása³³ korszakonként változott, de a 13. század elején elterjedt a fiatal, szőke hajú és szakáll nélküli ikonográfiai típusa a francia alkotásokon.³⁴ Dávid mellett Salamon is Jézus királyi őseit szimbolizálja, de megítélése a középkorban igen ambivalens volt, és – annak ellenére, hogy kiemelt jelentőségű királymodellként³⁵ tekintettek rá – apjától eltérően a személyiségéről az Ószövetség alapján nem kaphatunk teljesen határozott képet.³⁶ A chartres-i Salamon-portrét összehasonlítva például a pár évtizeddel későbbi Sainte-Chapelle Királyok könyve üvegablakán ábrázolt Salamonnal,

²⁷ Beat Brenk kiemeli, hogy ehhez a nem hagyományos ablakhoz a saint-denis-i Jessze fája-üvegablak szolgálhatott mintaként. Brenk, B.: Bildprogrammatik, 82.; Jutta Seibert (szerk.): *A keresztény művészet*. Budapest, 1986. 67.

²⁸ Ellentétben azzal az ablakkal, amit a kórusban a mészárosok céhe adományozott, ahol Dávid királyt hárfával ábrázolták. Réau, L.: *Iconographie*, II. 255–256.; Colum Hourihane (ed.): *King David*. Princeton, 2002. 34–76.; Bogyay, Thomas v.: „David”, in: LCI I., 477–490.

²⁹ Ezen kívül két ábrázolása ismert üvegablakon, az auxerre-i katedrálisban és a Sainte-Chapelle-ben. Zweig, B.: *Picturing*, 168.

³⁰ 1 Sám 31,4.

³¹ Zweig, B.: *Picturing*, 153–154.

³² IX. Lajost kortársai is új Salamonként emlegették. Érdekes megfigyelni, hogy Salamon király ikonográfiája IX. Lajos idején feltűnően hasonlít a későbbiekben szentté avatott francia uralkodó ábrázolásaira. Fábián Laura: IX. Lajos bibliai király-modellje: Salamon király. *Világtörténet*, (2014) 4. 579–604.

³³ Réau, L.: *Iconographie*, II. 286–297.; Bernhard Kerber: „Salomo”, in: LCI IV., 15–24.

³⁴ A reimsi katedrális üvegablakain is kiemelt szerepet kapott Salamon. Meredith Lillich Parsons: King Solomon in Bed, Archbishop Hincmar, the “Ordo” of 1250, and the Stained-Glass Program of the Nave of Reims Cathedral. *Speculum*, 80 (2005) 3. 764–801.

³⁵ Jacques Le Goff: *Saint Louis*. Paris, 1996. 391.

³⁶ Salamon királyt egyrészt a négy ószövetségi könyv – Példabeszédek könyve, Prédikátor könyve, Énekek éneke és Bölcsesség könyve – szerzőjének tekintették, de élete végén több száz felesége és ágyasa révén bálványimádóvá vált és elfordult Istentől. Klaniczay, G.: A királyi bölcsesség, 25–41.

látható, hogy megítélése mennyire változó volt. A Sainte-Chapelle-ben erényes és elítélendő királyként is ábrázolták,³⁷ de a chartres-i ablakon kifejezetten követendő példaként látható. Alatta utóda, a bálványimádó Jeroboám³⁸ térdel, akire újító jellegű kultikus intézkedései, valamint a királyság alatta bekövetkezett kettészakadása miatt bűnösnek tekintettek a Biblia-komentátorok.³⁹ Salamon király így végeredményben a bölcs uralkodást és döntéseket szimbolizálja a tévútra tért Jeroboámmal szemben.

A lándzsaablakok két egyházi szereplőjének egyike Melkizedek,⁴⁰ Sálem királya és papja. A keresztény exegézisben szintén Krisztus előképeként szoktak tekinteni rá, mivel a Bibliában kenyeret és bort ajánl fel, ami az eucharisztia előképét jelentette.⁴¹ Ábrázolásain ezért papi vagy királyi ruhát visel, időnként koronát, és kenyereskosarat esetleg bortartót tarthat a kezében, de üvegablakokon Saulhoz hasonlóan ritkán ábrázolták.⁴² Brenk kiemeli, hogy Melkizedeket általában csak papként szokták ábrázolni, a chartres-i ablakon piros mitrát és aranykoronát viselő megoldása szokatlan volt Nyugaton.⁴³ Ez esetben ruházata mégis ezt a kettősséget fejezi ki, hiszen Dávid és Salamon öltözetéhez hasonló köpenyt, valamint övvel összefogott fehér ruhát visel.⁴⁴ A korona kivételességre párhuzamos példa a chartres-i északi kapun elhelyezett Melkizedek-szobor, ahol szintén nem visel koronát.⁴⁵ Két egyéb példa akad csupán a 13. századból koronát és mitrát is egyszerre viselő Melkizedekre. Az egyik a IX. Lajosnak készült zsoltároskönyv (1260-as évek közepe), illetve a másik, egy az 1240–1250-es években, Párizsban festett képes Biblia (*Morgan Keresztes Biblia* vagy *Maciejowski Biblia*), ami szintén IX. Lajoshoz kötődik.⁴⁶ Mindkét díszes kötetben az Ószövetség különböző jeleneteit helyezték a középpontba, összekapcsolva a Capetingek uralmának ideológiai értelmezésével.⁴⁷ A chartres-i ablakon Melkizedek ellenpárja Nabukodonozor⁴⁸ babilóniai király, aki Jeroboámhoz hasonlóan bálványok előtt imádkozik.⁴⁹ Nabukodonozor bibliai történetei közül leggyakrabban az álmát szokták kiemelni, amiben egy négyféle anyagból készült szobor szerepel,⁵⁰ és a leírásnak megfelelően a chartres-i ablakon egy ilyen jellegű királyszobrot imád a

³⁷ Alyce A. Jordan: *Visualizing Kingship in the Windows of the Sainte-Chapelle*. Brepols, 2002. 121.; Louis Grodecki – Jean Lafond: *Les Vitraux de Notre-Dame et de la Sainte-Chapelle de Paris*. Paris, 1959. 292–293.

³⁸ 1 Kir 12,28–13,2.

³⁹ Paul, Jürgen: „Jeroboam”, in: LCI II., 393.

⁴⁰ 1 Móz 14,18–24.

⁴¹ Seib, Gerhard: „Melchisedech”, in: LCI III., 241–242.

⁴² Leslie Ross: *Medieval Art. A Topical Dictionary*. Westport, 1996. 174.; Seibert, J.: *A keresztény*, 225–226. A 13. század közepén a strassburgi katedrálisban (Ábrahámmal együtt) és a Sainte-Chapelle-ben látható üvegablakokon. Seib, Gerhard: „Melchisedech”, in: LCI III., 242.

⁴³ Brenk, B.: *Bildprogrammatik*, 84.

⁴⁴ Harvey Stahl: *Picturing Kingship. History and Painting in the Psalter of Saint Louis*. Philadelphia, 2008. 165.

⁴⁵ Brenk, B.: *Bildprogrammatik*, 84.

⁴⁶ Uo. 84.; Stahl, H.: *Picturing*, 171–173.

⁴⁷ Uo. 209.

⁴⁸ 2 Kir 24, 2 Krón 36; Paul, Jürgen – Busch, Werner: „Nabuchodonosor”, in: LCI III. 303–307.

⁴⁹ Dán 3,1–33.

⁵⁰ Dán 2,1–35.

pogány király, melynek érdekessége, hogy a készítő egy koronát is elhelyezett a bálványon, ami a bibliai leírásban nem szerepel.⁵¹

A másik egyházi személy, Mózes idősebb testvére és segítőtársa, az első ószövetségi főpap, Áron.⁵² Mivel a Sínai-hegynél ő és fiai is papok voltak, ezért Áron háza a későbbiekben a papságra utalt.⁵³ Az ablakon Áron hosszú főpapi ruhát (*efodot*), drágakövekkel díszített melltáskát és fején süveget visel, továbbá egyik kezében egy könyvet, másikkban egy kivirágzott mandulaágot tart.⁵⁴ Áron főpapi méltóságára utaló jelképe, a kivirágzó ág Krisztus feltámadásának előképét is jelentette.⁵⁵ Általában Mózes történetének mellékalakjaként szokták ábrázolni, de a laoni és az amiens-i katedrális Mária-kapuján a pátriárkák és próféták sorában is feltűnik.⁵⁶ A Mózes-ciklusok közül a chartres-i lándzsablakon azért szerepelhet együtt a lováról a Vörös-tengerbe zuhanó Fáraóval, mivel közös történetükben Áron a Fáraó előtt átváltoztatja a botját kígyóvá, elnyelve az egyiptomi jósokét.⁵⁷ Ebben a kontextusban Fáraó neve több helyen is szerepel az Ószövetségben a zsidóság történetével összekapcsolódva,⁵⁸ jelen esetben azt az egyiptomi uralkodót festették meg, akit Mózes történetében elnyel a Vörös-tenger.⁵⁹

A lándzsablakok kompozíciójában Szent Anna alakja kivételesnek hat az ószövetségi királyok és próféták között. Willibald Sauerländer azzal magyarázza Anna személyét, hogy 1204–1205 után a szent erekljének hatására illesztették be egy korábbi ikonográfiai programba.⁶⁰ A fejedelmek minden valószínűség szerint befolyásolta a keresztház képi tematikáját. Benjamin Zweig úgy véli, hogy Szent Anna személye kapcsolja össze az ószövetségi személyeket a látvány és az eszmei koncepció szempontjából egyaránt központi helyet elfoglaló Szűz Máriával.⁶¹ Mivel Szent Anna nyugati kultusza főleg a késő középkorban terjedt el, így a 13. században kevés helyen ábrázolták, a chartres-i példálakon kívül a párizsi Notre-Dame nyugati kapuján látható még.⁶² Anna alakja Máriától annyiban különbözik, hogy a karján tartott gyermek hosszú zöld színű női ruhát visel.⁶³ Szent Anna *trumeau* szobra és az üvegablak is a szigorú bizánci karakterű ún. *Hodégétia*

⁵¹ Dán 2,31–33.

⁵² Réau, L.: *Iconographie*, II. 213–216.; A chartres-i katedrálison belül még egy ablakon ábrázolták Áront a kórusban (101. ablak).

⁵³ Dienst, Heide: „Aaron”, in: LCI I. 1–4.

⁵⁴ Kiv 7,10–12.

⁵⁵ Seibert, J.: *A keresztény*, 40.

⁵⁶ Dienst, Heide: „Aaron”, in: LCI I. 2.

⁵⁷ Kiv 7,10.

⁵⁸ Ross, L.: *Medieval Art*, 197.

⁵⁹ Kiv 14, 23–27; Réau, L.: *Iconographie*, II. 194–195.

⁶⁰ Sauerländer, W.: *Integrated*, 153–166.

⁶¹ Zweig, B.: *Picturing*, 171.

⁶² Walter Cahn: The Tympanum of the Portal of Saint-Anne at Notre Dame de Paris and the Iconography of the Division of the Powers in the Early Middle Ages. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 32 (1969) 55–72.

⁶³ Louis Réau: *Iconographie de l'art chrétien, Tome III. Iconographie des Saints*. I. Paris, 1958. 93.

ikonográfiai típusba tartozik, mely csak a 14. században kezdett átalakulni és vált könyvedebb elrendezésűvé, amikortól Máriát és Annát eltérő életkorban festették meg.⁶⁴

A lándzsablakok esetében – Szent Annát kivéve – lehetséges egy ikonográfiai hagyomány és képtípus meghatározása, ezáltal lehetőség nyílik az ószövetségi szereplők más irányból történő értelmezésére. A jók és a rosszak szembeállítására felidéz egy igen népszerű középkori témát, a megszemélyesített erények és bűnök tradícióját. Az erények⁶⁵ ábrázolásának hagyománya az ókorra nyúlik vissza, mely motívumot a keresztény tanítások a bűnökkel egészítették ki. Ezek a perszifikációk általában nőalakok voltak, de nem minden esetben.⁶⁶ Szent Pál⁶⁷ az erényeket a gonosz elleni fegyverként jellemezte, és Tertullianus után Prudentius (348–410 k.) fogalmazta meg *Psychomachia*⁶⁸ (*Harc a lélekért*) című allegorikus művében az erények és bűnök drámai harcát, melynek során a Hit legyőzi a Bálványimádást, a Remény a Kétségbeesést, stb. A *Psychomachia* igen meszesemenő hatást gyakorolt a középkori művészetre, mivel a keresztény lélek láthatatlan küzdelmeit szimbolizálta.

Az erények és bűnök ikonográfiai tradíciójában két típus különíthető el.⁶⁹ Eleinte – az 5. századtól – főleg harcoló, fegyveres nőalakokat helyeztek el egymással szemben, akiket attribútumaik alapján lehetett felismerni. Viszont a 9. századtól kialakult egy kevésbé narratív, statikusabb jellegű megfogalmazás, melyben az erények győztesként állnak a legyőzött bűnök fölött – sok esetben akár az elbukottak nyakán állva –, ami igen sokféle variációban volt jelen a középkorban.⁷⁰ Ritkább esetben a morális tulajdonságokat bibliai szereplők testesítették meg.⁷¹ A 13. századi székesegyházak – így többek között a párizsi Notre-Dame, Chartres, Amiens, vagy Laon – képi programjában is igen köz-

⁶⁴ Seibert, J.: *A keresztény*, 25–26.

⁶⁵ A négy kardinális erényhez (Igazságosság, Bátorság/Erő, Okosság, Mértékletesség) társult a három isteni vagy teológiai erény (Hit, Remény, Szeretet). Seibert, J.: *A keresztény*, 83.

⁶⁶ Kivételesek például a 12. századi *Hortus Deliciarum* miniatúrái. Adolf Katzenellenbogen: *Allegories of the Virtues and Vices in Mediaeval art, from the Early Christian Times to the Thirteenth Century*. Toronto, 1989. 10.

⁶⁷ Ef 6,11–17

⁶⁸ George P. Goold – S. Harrison Thomson (ed.): *Prudentius: Works of Prudentius*. Cambridge, 1979–1993. 275–343.

⁶⁹ Katzenellenbogen, A.: *Allegories*, VII.

⁷⁰ Katzenellenbogen is felhívja a figyelmet arra, hogy a második kategória bonyolult értelmezést eredményezhet. Uo. 27.; Colum Hourihane (ed.): *The Grove Encyclopedia of Medieval Art & Architecture*. I–VI. Oxford, 2012. VI. 307–309.

⁷¹ Seibert, J.: *A keresztény*, 83–84.; Időben korábbi példaként a *Speculum virginum* egyik miniatúráját (fol. 31r) lehet kiemelni, melyen többek között *Humilitas* leszúrja *Superbiát* és mellette Judit Holoferneszen áll győztesen. Evans, Michael: „Tugenden und Laster”, in: LCI IV., 388.; A 11. századi bambergi apokalipszis egyik miniatúráján az erények párosával állnak, a nőalakok épp leszúrnak a bűnöket, és a társ erények bibliai szereplők: Ábrahám az Engedelmisség, Mózes a Tisztaság, Dávid a Penitencia és Jób a Türelem. Katzenellenbogen, A.: *Allegories*, 14–16., 57.; A kézirat digitalizált változata és az általam leírt miniatúra elérhető: <http://bsbsbb.bsb.lrz-muenchen.de/~db/0000/sbb00000063/images/index.html> (Hozzáférés ideje: 2016. február 1.).

kedveltek voltak az erényeket ábrázoló ciklusok.⁷² A Notre-Dame nyugati rózsablaka többek között hatással volt az auxerre-i és lyoni katedrálisok erényeket és bűnöket ábrázoló üvegablakára, ahol a perszifikációk nőalakok.⁷³ A prudentiusi figurák vagy az erények száma a kompozíciókban az idők során folyamatosan változott, és például az amiens-i katedrális homlokzatán a téma egy szabadabb megformálást mutat, ahol a szereplők már férfiak is lehettek.⁷⁴

A kutatók közül korábban csupán Yves Delaporte⁷⁵ – Paul Durand⁷⁶ nyomán – és legutóbb Benjamin Zweig⁷⁷ emelték ki a chartres-i ablak esetében a *Psychomachia*, illetve erények és viciumok téma lehetőségét, de a szakirodalom általában nem sorolja ehhez a tradícióhoz az ablakrészt.⁷⁸ Véleményem szerint a lándzsaablakok esetében érdemes megvizsgálni, miért tekinthetők ezek mégis egy erényciklusnak.

A lándzsaablakokon a jó uralkodók és főpapok értelmezése és párosítása a bibliai történeteiktől nem választhatóak külön, melytől az erényciklus értelmezése is erősen függ, és inkább másodlagosnak is tekinthető az ószövetségi hagyományoz képest. Az erényes szereplők esetében a statikus jellegű megoldást választották a készítőik, alattuk a bűnösöket pedig aktívabb, cselekvő helyzetben ábrázolták, valamilyen történet részeként. Balról az első ablakon a bűnös Nabukodonozor a Bálványimádást (*Idolatria*) szimbolizálja, ebből kiindulva fölötte Melkizedek a Hitet (*Fides*) jelképezi. A papkirály kezében tartott kehely szintén utalhat a Hitre, akinek a korona mellett ez is az egyik attribútuma.⁷⁹ Hozzájuk hasonló Jeroboám esete, aki szintén lehetne az *Idolatria* vagy az Oktalanság (*Imprudentia*) – a bálványimádás miatti rossz döntés – megtestesítője. De a fölötte megjelenített Salamon király, a Bölcsesség/Okosság szimbóluma arra utal, hogy Jeroboám az Oktalanság viciumát képviseli. Dávid király értelmezése Saultól is függ, mivel amennyiben a kardjába dőlő Saul a Kétségbeesés, akkor Dávid személye a Bátorság/Erő vagy a *Desperatio* miatt a Remény jelképe. De Saulhoz a középkorban a Gőgöt, a *Superbiát* is társították, akit pedig az erények és bűnök harcában az Alázat, a *Humilitas* győz le, mely egyben Dávid király egyik legfontosabb tulajdonsága a keresztény exegézisben. Ahogy a Fáraó⁸⁰ lezuhan a lováról, az egyértelmű utalás a Gőgre, akit

⁷² Katzenellenbogen, A.: *Allegories*, 82–84.

⁷³ Katzenellenbogen, A.: *Allegories*, 75–81., 82–83.

⁷⁴ Hourihane, C.: *The Grove*, VI. 307–308.

⁷⁵ Delaporte, Y.: *Les vitraux*, 496.

⁷⁶ Durand, Paul: *Monographie de Notre-Dame de Chartres*. Paris, 1867–1881. 126–127.

⁷⁷ Zweig, B.: *Picturing*, 171. 102. l.j.

⁷⁸ Colum Hourihane (ed.): *Virtue and vice*. Princeton, N.J., 2000.; Evans, Michael: „Tugenden und Laster”, in: LCI IV. 380–390.; Hourihane, C.: *The Grove*, VI., 307–309.; Katzenellenbogen se említi erről szóló könyvében, ld. Katzenellenbogen, A.: *Allegories*; Diós István: „Erények és viciumok”, in: Magyar Katolikus Lexikon. <http://lexikon.katolikus.hu/E/er%C3%A9nyek%20%C3%A9s%20v%C3%ADciumok.html> (hozzáférés ideje: 2016. január 1.).

⁷⁹ Seibert, J.: *A keresztény*, 83.

⁸⁰ Ahogy Fáraó nem hallgatott Isten szavára (2 Móz 13–14).

mindig egy lóról a mélybe zuhanó alakként ábrázoltak a középkorban⁸¹, viszont így Áron az Alázatot jelentheti.⁸² A lándzsaablakok mindezek alapján kivételes ikonográfiai típust képviselnek: az erények és bűnök szembenállását jelen esetben öszövettségi személyek testesítik meg, vagyis az ablakok tágabb értelemben egy erényciklusként is értelmezhetőek. A párizsi Notre-Dame üvegablakhoz hasonlóan ez az ablakrész is egy nagyobb tematika része, ott az Utolsó ítélet részeként, míg Chartres-ban egy Szűz Mária rózsaablakhoz kapcsolódva látjuk.⁸³

Az ablak ideológiai értelmezése terén megfigyelhető, hogy a kutatók két eszmét tárásítanak a kompozícióhoz: egyrészt a királyság papi jellegére utalva kiemelik a király egyidejű *rex et sacerdos* jellegét (összefüggésben a Capetingek politikai ambícióival és királyideológiájával⁸⁴), másrészt felhívják a figyelmet a *regnum et sacerdotium* közti egyensúlyra. Az első elképzelés leginkább Brenknél és újabban Zweignél olvasható. Brenk az északi ablakot VIII. Lajos királlyal összefüggésben értelmezi, és úgy véli, hogy a két főpap személye utal a papkirályi felfogásra.⁸⁵ Zweig szerint viszont a pozitív öszövettségi figurák a *rex et sacerdos* győzelmét jelentik az eretnek uralkodók fölött, vagyis egy király és egy pap együtt le tudja győzni a bálványimádást és a bűnt.⁸⁶ Viszont szem előtt kell tartani, hogy a *rex et sacerdos* funkciók szoros összekötése elsősorban kora középkori elképzelés volt, mivel a Merovingoktól kezdve ismert volt a frankok körében mint a szakrális királyság ideológiájának egyik alapja.⁸⁷ A papkirályi aspektus szimbóluma az ablakon valójában csak Melkizedek lehetne.⁸⁸

A másik témát, a *regnum et sacerdotium* egyensúlyát Claudine Lautier azért emeli ki, mivel az ablakon Kasztíliai Blanka metaforikus értelemben szerepel a heraldikai szim-

⁸¹ Stiláris és tematikus párhuzama lehet Chartres-ban a déli kapuzat egyik bélletszobra, melyen az erények és bűnök harcában az Alázat alatt, a lováról lezuhanó Góg látható. Ehhez hasonló a párizsi Notre-Dame nyugati homlokzatán egy lóról lezuhanó férfialak, mivel mindkét szobor kialakítása szinte megegyezik a chartres-i ablakon látható Fáraóval. Hourihane, C.: *Virtue*, 406., 415.; A párizsi Notre-Dame-székesegyház hatott a déli oldal erények és bűnök szobraira. Katzenellenbogen, A.: *The Sculptural*, 88.

⁸² Ezekre az erényekre és bűnökre jutott Durand és Delaporte is. Durand, P.: *Monographie*, 127.; Delaporte, Y.: *Les vitraux*, 496.

⁸³ Katzenellenbogen, A.: *Allegories*, 75–81.

⁸⁴ James Bugslag: Ideology and Iconography in Chartres Cathedral Jean Clément and the Oriflamme. *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 61 (1998) 4, 491–508.

⁸⁵ Brenk, B.: Bildprogrammatik, 71–96.; Sauerländer, W.: Integrated, 161–162.; Bugslag, J.: Ideology, 491–508.; Lindy Grant: Representing Dynasty: The Transept Windows at Chartres Cathedral. In: Robert A. Maxwell (ed.): *Representing History, 900–1300: Art, Music, History*. University Park, 2010. 109–114.

⁸⁶ Zweig, B.: Picturing, 168–171.

⁸⁷ Ernst H. Kantorowicz: *Laudes Regiae. A Study in Liturgical Acclamation and Medieval Ruler Worship*. Berkeley, CA, 1958. 57.; Joseph Canning: A középkori politikai gondolkodás története 300–1450. Budapest, 2002. 49.; A királyi és papi hatalom összekapcsolására jó példa I. Childebert, akit Venantius Fortunatus Melkizedeknek hívott, mivel Ábrahám idején egyesítette „Sálem királyának” és „a magasságbeli Isten papjának” hivatalát. Uo.; Katzenellenbogen, A.: *The Sculptural*, 29.

⁸⁸ Fritz Kern: *Kingship and Law in the Middle Ages*. New York, 1970. 53.; Evan F. Kuehn: Melchizedek as Exemplar for Kingship in Twelfth-Century Political Thought. *History of Political Thought*, 31 (2010) 4. 557–575.

bólumai révén, a *regnum et sacerdotium* kapcsolatát és a jó kormányzást kifejező ikonográfián keresztül, valamint a Szűz és bibliai ősei ábrázolásával.⁸⁹ Ez a felfogás nem idegen a chartres-i katedrálistól, hiszen például a román kori nyugati Királykapun is központi téma. A Királykapu szobrai, koronás férfiak és nők, illetve korona nélküli alakok az ószövetségi királyokat és egyháziakat jelképezik, a *regnum et sacerdotium* prefigurációiként.⁹⁰ Figyelembe véve a királyi család szoros kapcsolatát a chartres-i katedrálissal, Lautier is valószínűnek tartja, hogy az ablakon kiemelt szerepet élvez az egyházi-világi hatalom megjelenítése, mivel VIII. Lajos halála után Kasztíliai Blanka, Szűz Mária védelmét kereste.⁹¹ Zweig is arra a következtetésre jut, hogy a kompozíció utalhat arra az időszakra, amikor 1226 után a dinasztia több éves politikai válságba került.⁹² Az ablakon ábrázolt személyek és megformálásuk, illetve az összességében kirajzolódó tematika alapján látható, hogy a királyság ószövetségi gyökerei is jelentős hangsúlyt kaptak. A lándzsaablakok szereplői esetében az ikonográfiájuk és attribútumaik is elsősorban királyi vagy a királysághoz fűződő aspektusukat emelik ki, mint például a koronás Melkizedek és a zsoltáros Dávid király esetében. Az ószövetségi program összekapcsolódott újszövetségi elemekkel, így Szűz Máriával, illetve a Krisztus leszármazására szintén utaló motívummal, Szent Annával. Az ablakok képzeletbeli vertikális és horizontális tengelyeinek találkozásánál Szent Anna áll a Capetingek címerpajzsa fölött, ami Szűz Máriával együtt a szent védelmét jelképezi a királyi család fölött. Egyetértek Benjamin Zweiggel, aki szerint a lándzsaablak morális, politikai és teológiai üzenete, hogy a királyok és az egyháziak legyőzik az eretnkséget és a bálványimádást (amit Jeroboám és Nabukodonozor szimbolizál), valamint a gőgöt (ezt Saul és a Fáraó jelképezi); az utóbbiakkal pedig arra utalnak, hogy a rosszul uralkodó királyok megbűnhődnek. Vagyis a Capetingek – ellentétben az eretnek uralkodókkal –, együttműködnek az egyházzal.⁹³ A vertikális tengelyen kirajzolódó leszármazás témáját igazolja, hogy a rózsaablak tizenkét királya közül Dávidot az egész üvegfestményen belül legföül, egy vonalban helyezték el a képzeletbeli függőleges tengely mentén Szűz Máriával és a gyermek Jézussal, Szent Annával és legalul – a Capetingek címerével. Az ellenpéldák azt sugallják királyi szempontból, hogy hogyan nem viselkednek a Capetingek: nem bálványimádók, gőgösek, hanem sikeresek a harcokban, bölcsen uralkodnak és Isten kiválasztottai Dávid házából.⁹⁴

⁸⁹ Claudine Lautier: La royauté française dans le décor de la cathédrale de Chartres. *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege*, 66 (2012) 3–4. 244.

⁹⁰ Katzenellenbogen, A.: *The Sculptural*, 33.; Stahl, H.: *Picturing kingship*, 165.

⁹¹ Királynék illetve arisztokrata nők körében is ismert volt az üvegablak adományozás, például Nevers grófnőjének, Courtenai-i Matildának az adománya a bourges-i székesegyházban, az 1215–1230-as években. Madeline H. Caviness: Anchoress, Abbess, and Queen: Donors and Patrons or Intercessors and Matrons?. In: June Hall McCash (ed.): *The Cultural Patronage of Medieval Women*. Athens, 1996. 129., 138.

⁹² Zweig, B.: *Picturing*, 168–171.

⁹³ Zweig, B.: *Picturing*, 171.

⁹⁴ Uo. 171.

A kasztíliai várak szimbóluma, valamint a kórus- és a déli keresztház ablakai

Az ikonográfiai értelmezéshez elengedhetetlen megvizsgálni az ablakon szereplő kasztíliai várakat is, mivel ezek tekinthetőek az egyik legfontosabb érvnek amellet, hogy Kasztíliai Blanka volt a donátor. A liliomokkal ellentétben a kasztíliai várak időben körülhatárolhatóbb uralkodói reprezentációs jelképek a Francia Királyság történetében, ezért elsőként előfordulásukat lényeges áttekinteni az adott kontextuson belül.⁹⁵ Egyrészt a várak a chartres-i északi ablakon a királyi családot jelképező kék alapon aranszínű liliomokkal együtt jelennek meg. Ugyan az utóbbiak többségben vannak a várakhoz képest, de VIII. Lajos uralkodása nem nyújt kielégítő magyarázatot a várak jelenlétére, mint ahogy Beat Brenk hangsúlyozta.⁹⁶ Például a már IX. Lajos és felesége uralma alatt felépülő Sainte-Chapelle-ben Provence-i Margit címerét a várakkal ellentétben nem ábrázolták.⁹⁷ Másrészt, a várak a katedrálison belül az északi keresztház egy vagy két másik üvegfestményén is előfordulnak: a nyugati oldal *grisaille* ablakain,⁹⁸ valamint a keleti oldalon Krisztust Teremtőként (119. ablak)⁹⁹ ábrázoló jeleneten, melyen Krisztus kezében tart egy vörös alapon aranszínű várat.¹⁰⁰ A várakat Kasztíliai Blanka uralkodása után évtizedekkel később is megjelenítették a francia templomok üveglakain.¹⁰¹ A már említett Sainte-Chapelle-ben mintegy hálószerűen, szinte mindegyik ablakon ugyanolyan arányban megtalálhatóak, mint a *fleur-de-lys*-ek, Roland Sanfaçon pedig Kasztíliai Blanka régensségéhez kapcsolja a várakat, ezzel tehát megjelenik a di-

⁹⁵ A vár motívum történeti helyzetéből adódóan egy idő után elveszítette politikai jelentőségét: az 1285 körüli években már egyre ritkábban szerepelnek, majd 1290 után igen gyorsan el is tűntek. Sanfaçon, R.: *Lys et castilles*, 261–267.

⁹⁶ Brenk, B.: *Bildprogramm*, 1991.

⁹⁷ Delaporte, Y.: *Les vitraux*, 498.; Françoise Perrot: *Le vitrail, la croisade et la Champagne: réflexion sur les fenêtres hautes à la cathédrale de Chartres*. In: Yvonne Bellenger – Danielle Quéruel (ed.): *Les champenois et la croisade, actes des quatrième journées rémoises 27–28 nov.* Paris, 1989. 126.

⁹⁸ Delaporte, Y.: *Les vitraux*, 146–148.

⁹⁹ Az üveglakok számozásánál Manhes-Deremble (Corpus Vitrearum) rendszerét követem. Manhes-Deremble, C.: *Les vitraux narratifs*.

¹⁰⁰ Meulen teológiai és stíluskritikai alapon azt állítja, hogy az ablak a 113. számú másik Teremtő (*Logos*) Krisztus ábrázolás későbbi, de nem középkori másolata lenne. Jan van Der Meulen: *A Logos Creator at Chartres and Its Copy. Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 29 (1966) 82–100.

¹⁰¹ Párhuzamos példaként említhető a vendôme-i Szentháromság-templom, Reims, Évreux, Troyes és Le Mans katedrálisa, valamint a poitiers-i Sainte-Radegonde-templom, továbbá a párizsi Sainte-Chapelle. Ezek többsége összefüggésbe hozható IX. Lajos rokonságával, például a vendôme-i ablakot 1280 körül IX. Lajos fia, Pierre d'Alençon, Blois és Chartres grófja adományozta, vagy Poitiers-ben a Sainte-Radegonde-templomban 1270 körül IX. Lajos testvére, Poitiers-i Alfonz adományozott liliomokkal és kasztíliai várakkal díszített keretű üveglakot. Igen késői példaként az évreux-i ablakokat lehet kiemelni, amelyeket valamivel 1301 után IX. Lajos unokája, Évreux grófja adományozott a templomnak. Sanfaçon, R.: *Lys et castilles*, 263–264.

nasztia címerreprezentációja az üvegfestményen.¹⁰² Szerinte érdemes a kasztíliai várak ábrázolásait elkülöníteni heraldikai szimbólumokra és ornamentikára, de sajnos ezek szétválasztása nem mindig egyértelmű.¹⁰³ A 13. századi francia templomok üvegablakain ábrázolt kasztíliai várak esetében szembetűnő, hogy Le Mans katedrálisát kivéve mindegyik esetben az ablakok keretszegélyeként, mintegy díszítő motívumként láthatóak a várak, de ebbe a sorba a chartres-i katedrális nem illeszkedik.¹⁰⁴ Egyáltalán nem elhanyagolható az a tény, hogy a chartres-i keresztházban a francia királyi család és az arisztokrácia címereit az ó- és újszövetségi témákkal illesztették össze egységes vallási-politikai kontextusba, amire korábban ilyen látványos példa nem volt.¹⁰⁵ Ugyan a heraldika önmagában még nem támasztja alá, hogy az ablakot egyedül Kasztíliai Blanka adományozta volna,¹⁰⁶ viszont ismert, hogy a régenskirályné a lilomokat és a kasztíliai várakat együtt használta reprezentációs céljai kifejezésére. Párhuzamos példaként a királyné ellenpecsétjét érdemes felhozni, amit Capeting királynéként elsőként ő használt. Korábban előfordult, hogy lilomokat vagy más jelképeket alkalmaztak háttér gyanánt, de Kasztíliai Blanka saját újítása volt, hogy személyét és származását a Kasztíliát jelképező várakkal fejezze ki. A régenskirályné másik, ovális formájú pecsétjén ellenben csak a lilomokat jelenítették meg a háttérben.¹⁰⁷ Mindezek után felmerül a kérdés, hogy amennyiben eltekintünk a váraktól, milyen érvek merülhetnek fel Kasztíliai Blanka donációja mellett?

A királyi család és az északi rózsablaak összetett viszonyának, ahogyan a történelmi-politikai kontextusnak az elemzésekor is fontos figyelembe venni a kórus és a keresztház további üvegablakainak adományozói körét is, mivel számos ablakon felismerhetőek korabeli személyek a királyi udvar környezetéből. A kórus két oldalán, a felső ablaksoron hét¹⁰⁸ páncélos és címereikkel ábrázolt lovag vonul a lándzsablaak fölött. Françoise Perrot azonosította a lovagokat, és arra következtetett, hogy az albigensek elleni keresztes hadjárat, valamint az angol király ellen vívott harcok résztvevőit ábrázolták, így az összetett családi kapcsolatok játszottak fontos szerepet az ablak elkészülésében.¹⁰⁹ A lovagok között az apszishoz legközelebb eső részen Lajos herceg – a későbbi VIII. Lajos király (107. ablak) – is felbukkan, korona nélkül, ami jelzi, hogy a megkoronázása előtt-

¹⁰² Uo. 262–263.

¹⁰³ Uo. 261–267.

¹⁰⁴ Ld. 71. lábjegyzet.

¹⁰⁵ Brenk, B.: Bildprogrammatik, 71., 80.

¹⁰⁶ Lautier, C.: La royauté, 242.

¹⁰⁷ A pecséten a régenskirálynét állva ábrázolják hosszú, leomló ruhában. Bal kezét a mellkasához emelve érinti meg köpenye szélét. Ugyan a mozdulat ábrázolására van korábbi emlék – például Ingeborg sírkövéen – de a későbbiekben Blanka nyomán a többi Capeting királyné is ezt a gesztust utánozza pecsétjein. Kathleen Nolan: *Queens in Stone and Silver. The Creation of a Visual Imagery of Queenship in Capetian France*. New York, 2009. 152–157.

¹⁰⁸ A nyolcadik felső rozetta ablak kilóg a sorból, ez egy Teremtő Krisztus ábrázolás. Delaporte, Y.: *Les vitraux*, 486.

¹⁰⁹ Perrot, F.: Le vitrail, 109–130.; Lautier, C.: La royauté, 238–239.

ti időszakban készülhetett az ablak.¹¹⁰ Sajnos az egyik kis rózsaaablakon ábrázolt kasztíliai lovag alatti lándzsaaablakok a 18. században megsemmisültek, így csak Robert de Gaignières 17. századi akvarell festményei alapján állíthatjuk, hogy a bal oldali ablakon egy kasztíliai király és az idősebb Szent Jakab apostol, illetve a jobb oldalon egy kasztíliai királyné és Keresztelő Szent János szerepelt. A vitatott kasztíliai lovagban Gaignières Kasztíliai Blanka unokatestvérét, III. Ferdinánd királyt (1217–1252) látta, viszont valószínűbb, hogy az illető az 1214-ben elhunyt VIII. Alfonz, Blanka apja lehetett.¹¹¹ Lautier szerint a források alapján tehát Kasztíliai Blanka szüleit, VIII. Alfonzot (1158–1214) és Eleonórát ábrázolhatták, így vagy a még élő uralkodópárról készítették az ablakokat még 1214-ben, vagy egy *in memoriam* ablakról van szó, amit VIII. Lajos és Kasztíliai Blanka készíttetett, tehát a későbbi régenskirályné már ekkoriban is részt vehetett egy chartres-i ablak adományozásában.¹¹²

A keresztház déli oldalának rózsaaablakát¹¹³ az uralkodói család – Kasztíliai Blanka és IX. Lajos – ellen évekig fegyveres úton is lázadó Pierre Mauclerc, Bretagne grófia adományozta.¹¹⁴ Tekintetbe véve Mauclerc összetett viszonyát a Capetingekkel, a déli keresztháznak a bretagne-i gróf által adományozott ablakai az északi keresztház ablakainak értelmezését is új összefüggérendszerbe állítják: valószínű, hogy Kasztíliai Blanka politikai ellenfelével rivalizál a később elkészült északi oldalon. A donátorként Pierre Mauclerc-t is ábrázoló déli ablak fontos részlete, hogy a lándzsaaablakok közül egyedül nála találhatóak keretdíszként a királyi hatalmat jelképező lilomok, ezzel jelezve, hogy ő is a királyi családhoz tartozott (a Capetingek Dreux-ágából), mivel VI. Lajos dédunokája volt.¹¹⁵ Brenk VIII. Lajos donációjaként értelmezi az ablakokat, és szerinte jelen esetben a Capeting királyideológia igen korai vizuális megjelenési formájáról van szó – kronológiailag jóval korábbi az 1248-ban felszentelt Sainte-Chapelle-nél, amely épü-

¹¹⁰ A lovagok sorába tartozik III. Ferdinánd kasztíliai király (111. ablak), Simon de Montfort (110. ablak), Amaury de Montfort (108. ablak), Robert de Courtenai-Champignelles (112. ablak), VI. Thibaut de Champagne (109. ablak) és Robert de Beaumont (114. ablak), akik Perrot szerint a kórus ablakainak adományozói. Perrot, F.: *Le vitrail*, 109–130.

¹¹¹ Delaporte, Y.: *Les vitraux*, 480–484.; Grant, L.: *Representing*, 111.; Lautier, C.: *La royauté*, 237–241.

¹¹² Uo. 239–240.

¹¹³ A rózsaaablak középpontjában a trónoló Krisztus képét helyezték el, körülötte angyalok, az evangélisták szimbólumai, az apokaliptikus vének, és közöttük a Dreux-Bretagne-ház kék-sárga négyzeteiből álló heraldikai szimbólumai. Alul az öt lándzsaaablakon balról jobbra haladva az evangélisták ülnek a próféták vállain: Jeremiáson Lukács, Ézsaiáson Máté, Ezékielen János és Dániel vállain Márk. A középső lándzsaaablakon a Szűz és a karjában a gyermek Jézus, alattuk a donátort ábrázoló sávban pedig Pierre Mauclerc címere. A donátor és családja – két gyermeke és felesége – is látható a lándzsaaablakokon, szintén balról jobbra haladva: lánya, Yolande Mauclerc, felesége, Alix de Thouars, maga Pierre Mauclerc és fia, Jean le Roux. Delaporte, Y.: *Les vitraux*, 431–436.

¹¹⁴ Pierre Mauclerc egyike volt a lázadó főuraknak, akik III. Henrik (1216–1272) angol királlyal is szövöttek a fiatalon trónra kerülő IX. Lajos ellen. Pierre Mauclerc a Capeting-dinasztiához tartozott, és 1227-től nyíltan lázadt Kasztíliai Blanka régenskirályné uralma ellen. Le Goff, J.: *Saint Louis*, 149–150.; William W. Kibler et al.: *Medieval France*. New York, 1995. 739.; Shadis, M.: *Piety*, 216.

¹¹⁵ Brenk, B.: *Bildprogramm*, 78.

let kimondottan a Capetingek szakrális hatalmát igyekszik kifejezni.¹¹⁶ Nem csupán a keresztház déli homlokzatának rózsaaablakát adományozta Pierre Mauclerc, de a 124. és 120. számú ablakokat is, amelyeken szintén szerepel donátorként vagy címerével. Érdekes megfigyelni: annak ellenére, hogy Pierre Mauclerc is részt vett VIII. Lajossal a hadjáratokban, mégsem szerepel a kórusban, de az említett 124. számú ablakon a kórus lovagábrázolásaihoz teljesen hasonlóan jelenik meg – mintha kiszorult volna a kórusból. Az is szembetűnő, hogy a Pierre Mauclerc által adományozott ablakok összességében igen nagy területet tesznek ki a katedrálison belül: a déli keresztházban a rózsaaablak mellett még két lándzsaaablak együttest is adományozott, és ezek mindegyikén szerepel vagy donátorként, vagy heraldikai szimbólumai révén. Az évekig tartó lázadás miatt van ok azt feltételezni, hogy Kasztíliai Blanka számára szükség volt az uralmát megerősítő ideológiára. A két fél szimbolikus szembenállása az ablakok elrendezésén is tükröződik, és lehetséges, hogy Pierre Mauclerc ablakait már akkor elkezdték készíteni, amikor még VIII. Lajos volt uralmon és még hűséges volt a királyhoz, ami megmagyarázná, hogy a Capetingek ellen lázadó gróf hogyan szerepelhet az ablakon donátorként.

Az egyházi koncepció lehetősége: a káptalan és a püspök szerepe

Az ablak megrendelési körülményeinek vizsgálatához fogalmi szinten is szükséges körüljárni, mennyire összetett feladatnak bizonyult egy ilyen patrónusi szerep.¹¹⁷ Ehhez hasznos keretként szolgál Beat Brenk elméleti felosztása, aki a donátor (*donateur*)¹¹⁸ mellett megkülönbözteti az ún. *concepteur*¹¹⁹ szerepét is, mivel az ablakokon ábrázolt szentek, illetve bibliai alakok kiválasztását a kezdeti terv, a liturgia és az oltártitulusok mellett a donátorok is befolyásolták.¹²⁰ Ugyan a donátor általában saját vagy családja lelki üdvéért egy bizonyos összeget ajánlott fel a mű elkészítésére, de szerepe nem csak pénzügyi feladatokra korlátozódhatott, és az északi ablak esetében is a leginkább

¹¹⁶ Beat Brenk: The Sainte-Chapelle as a Capetian Political Program. In: Virginia Chieffo Raguin (ed.): *Artistic Integration in Gothic Buildings*. Toronto, 1995. 195–214.

¹¹⁷ Jill Caskey: Whodunnit? Patronage, the Canon, and the Problematics of Agency in Romanesque and Gothic Art. In: Conrad Rudolph (ed.): *A Companion to Medieval Art: Romanesque and Gothic in Northern Europe*. Oxford, 2006. 193–212.

¹¹⁸ A katedrális ablakainak donátorai Delaporte felosztása szerint: királyok, hercegek, világi előkelők (44 ablak); céhek, mesterek (42 ablak); egyháziak (16 ablak); nem azonosítható donátorok (14 ablak). Ebből is látszik, hogy a világi megrendelők voltak túlsúlyban az egyháziakhoz képest. Delaporte, Y.: *Les vitraux*, 7.

¹¹⁹ Beat Brenk: „Committenza”. In: Angiola Maria Romanini (ed.): *Enciclopedia dell'arte medievale*. I–XII. Rome, 1994. V. 203–219.

¹²⁰ Brigitte Kurmann-Schwarz: Récits, programmes, commanditaires, concepteurs donateurs: publications récentes sur l'iconographie des vitraux de la cathédrale de Chartres. *Bulletin Monumental*, 154 (1996) 1. 134–135.

vitatott aspektus a donátor szerepe a program megfogalmazásában. Brenk szerint a középkori műalkotásokban az eszmei tartalom helyes érvényesítését és a technikai kivitelezést a *concepteur* személye biztosította, akit egy testület, például a káptalan (az ún. *commanditaire*) jelölt ki. Ebben a felosztásban a *concepteur* tekinthető a felek közti összekötő kapocsnak, aki befolyásolta a mű programját és akár a stílusát is.¹²¹ A chartres-i északi rózsablak esetében igen eltérő véleményekkel lehet találkozni, melyek leginkább abban térnek el egymástól, hogy miként különíthető el esetünkben a chartres-i klérus és a királyi család szerepe.

A kutatók általában nem a Capeting királyi család donatori-pénzügyi szerepét vitatják, hanem a programra gyakorolt befolyásukat, melynek kritikáját elsősorban Brigitte Kurmann-Schwarz fogalmazta meg, miszerint az ablak tematikáját csak egyháziak befolyásolták.¹²² Úgy véli, hogy a chartres-i kanonokok a donátor felé teljes mértékben meghatározhatták az ikonográfiai programot, ami így nem a Capeting királyideológiát tükrözte, hanem az egyház állásfoglalását a királyság intézményéről. Azzal magyarázza tézisé, hogy a főpapokat és a prófétákat különös hangsúllyal ábrázolták, és a lándzsablakokon nincsenek rossz egyházi személyek, mert a negatív ellenpárok is királyok. Ebben az értelemben az ablak üzenete éppen az, hogy egyedül az válhat jó uralkodóvá, aki hallgat az egyháziak tanácsára, így az egyház lenne a *concepteur* és megrendelő (*commanditaire*) egyben; a próféták nyomatékos ábrázolása ebben az esetben a királyi *donateur* számára hordozna üzenetet.¹²³ Felmerül a kérdés, hogy amennyiben általános érvényű egyházi üzenete van a programnak, miért szerepelnek a kasztíliai várak is, miért nem csak a liliumok? Ezek szerint Kasztíliai Blankának szólna az üzenet? A történeti-politikai helyzet mellőzése tehát nem oldja meg teljes mértékben a felmerülő kérdéseket.

A chartres-i klérus szerepének meghatározásával kapcsolatban a chartres-i püspököket szükséges még figyelembe venni. Ugyan Lautier és Grant¹²⁴ nem a *donateur-concepteur* fogalmak segítségével magyarázza a donációt, de abban egyetértenek, hogy Kasztíliai Blan-

¹²¹ Brenk, B.: „Committenza”, 203.; Kurmann, P. – Kurmann-Schwarz, B.: Récits, 66. A *concepteur-donateur* problematikára érdekes példa lehet a korszakból a *Bible Moralisée*-k esete, amelyeket nagyrészt Kasztíliai Blanka rendelt meg. Zweig kiemeli, hogy az összetett teológiai tematika miatt a királyi család vagy éppen az értelemben Kasztíliai Blanka csak donátor lehetett, de nem *concepteur*, mivel a királyi családot számos képzett és teológiában jártas személy segítette a tematika kialakításában. Zweig, B.: Picturing, 164.

¹²² Kurmann-Schwarz, B.: Récits, 55–71.

¹²³ Érvelését Caviness 12. századi példájára alapozza, mivel a reimsi St. Rémi-templom üvegablakain találni olyan ábrázolást, ahol az egyházi *commanditaire*-eket, illetve királyokat párhuzamosan ábrázolták a püspökökkel és a prófétákkal, akik a királyok ideális tanácsadóiként jelennek meg. Kurmann-Schwarz, B.: Récits, 68.; Madeline H. Caviness: *Sumptuous Arts at the Royal Abbeys in Reims and Braine. Ornatus elegantiae, varietate stupendae*. Princeton, NY, 1990. 63. Caviness ugyanebben a munkájában leírja, hogy a chartres-i északi és a déli keresztház rózsablakai teológiai értelemben és tematikájukat illetően összekapcsolódnak, valamint a címerek használata jelzi, hogy az északi ablak Kasztíliai Blanka uralkodásához köthető. Viszont véleménye szerint nem rivalizálás, hanem a Pierre Mauclerc-rel való kölcsönös tisztelet szülte az ablakot 1227–1228 körül, amikor Blanka harmadik fiával eljegyezte Pierre Mauclerc lányát, Yolande-ot. Uo. 134.

¹²⁴ Lautier, C.: *La royauté*, 242.

kát mindenképp segítette Gauthier chartres-i püspök (1219–1234) az ablak eszmei háttérének kialakításában, aki 1226-ban részt vett VIII. Lajos oldalán az albigenek elleni keresztes hadjáratban, és a későbbiekben, a lázadások alatt is Kasztíliai Blanka tanácsadója volt.¹²⁵ Elődje Renaud de Mousson (Mouçon) is részt vett az építkezési programban, mivel a déli homlokzat középső és nyugati kapujáért volt felelős.¹²⁶ Ezek alapján lehetségesnek tartom, hogy a királyi donáció mellett a káptalan és Gauthier püspök együtt mint *commanditaire-concepteur* tervezték meg és irányították az ablak munkálatait. Viszont az ablak összetett – és királyi hatalmat is hangsúlyozó – programjára, illetve Kasztíliai Blanka uralkodói reprezentációjára való tekintettel, egyáltalán nem kizárt, hogy az anyakirályné is részt vett az ablak ikonográfiai programjának koncepciójában.¹²⁷ Feltevésemet alátámasztja James Bugslag is, aki szerint ekkoriban még nem egyértelmű, hogy a püspök helyett elsődlegesen a káptalané lett a *commanditaire* szerepe, mivel ez ebből a szempontból átmeneti időszak volt. Így a káptalan mellett a püspökök érdekei is ugyanúgy érvényesülhettek, annak ellenére, hogy nehéz különválasztani a kettejük befolyásának mértékét.¹²⁸

Összegzés

Az elmúlt évtizedekben a chartres-i katedrálisról folyó kutatások során sikerült tisztázni az építkezési fázisokat, mint ahogy számos elmélet született az általam vizsgált északi rózsablak megrendelőjének, avagy donátorának azonosítására is. Míg korábban, első sorban Beat Brenknél,¹²⁹ VIII. Lajos király neve merült fel, Brigitte Kurmann-Schwarz¹³⁰ pedig határozottan tagadta a királyi család szerepét az ablak ikonográfiai programjának kialakításában, addig az utóbbi néhány évben született írások már más tendenciát mutatnak. Ide sorolhatók Madeline H. Caviness¹³¹, Claudine Lautier¹³², Lindy Grant¹³³, Benjamin Zweig¹³⁴, Miriam Shadis¹³⁵, Kathleen Nolan¹³⁶ és Alexandra Gajewski¹³⁷ ku-

¹²⁵ Uo. 242–244.; Grant, L.: Representing, 110–114.

¹²⁶ Sara Lutan: Royal Aristocratic and Bourgeois Patronage: the Examples of Chartres Cathedral and the Church of St. Martin in Candes. *Assaph. Studies in Art History*, 4 (1999) 95.

¹²⁷ Az északi ablak esetében Zweig szerint is együttműködtek a Capetingek és a chartres-i klérus. Zweig, B.: Picturing, 171–172.

¹²⁸ Bugslag, J.: Ideology, 491–508.

¹²⁹ Brenk, B.: Bildprogrammatik, 71–95.

¹³⁰ Kurmann-Schwarz, B.: Récits, 66–67.

¹³¹ Caviness, Madeline H.: Anchoress, 136–138.

¹³² Ld. 70. lábjegyzet.

¹³³ Grant, L.: Representing, 109–114.

¹³⁴ Zweig, B.: Picturing, 151–175.

¹³⁵ Shadis, M.: Piety, 202–228.

¹³⁶ Nolan, K.: Queens, 132–134.

¹³⁷ Alexandra Gajewski: The Patronage Question under Review: Queen Blanche of Castile (1188–1252) and the Architecture of the Cistercian Abbeys at Royaumont, Maubuisson, and Le Lys. In:

tatásai, amelyek már kimondottan Kasztíliai Blanka kormányzásához kötik az ablakot, magyarázataikban árnyalatnyi különbségekkel. A katedrális építkezési fázisai és az ablakok elkészülésének (vagy behelyezésének) hozzávetőleges kronológiája alapján az északi ablakegyüttes az 1220–1235-ös évek körül készülhetett. Ezt a tágabb időszávot azért nem érdemes tovább szűkíteni, mivel az üvegablak készülesi és behelyezési fázisát nehéz lenne elkülöníteni. A székesegyház építkezési fázisain belül ez a legkésőbbiek egyike, de nem zárható ki, hogy akár pár évvel korábban is elkezdték készíteni.

A lándzsaablakok ikonográfiája esetében több érv is szól az erények és bűnök képtípus hatása mellett. Leginkább a dicsőséges erények elrendezése az elbukott bűnök föllött. Másrészt az erények statikus, már-már „portrészzerű” megfogalmazása szintén beleillik az általános erényciklus kategóriájába. Harmadrészt a szereplők beazonosíthatóak az általuk képviselt morális tartalmaik, az attribútumaik és az exegetikai hagyományuk alapján is. Végül pedig a korabeli francia székesegyházak ikonográfiai programjába is beilleszkedik – például Chartres-ban az erények és viciumok kedvelt téma volt az északi és a déli keresztház szobrain is. Ez a képtípus is alátámasztja a Capetingekre vonatkozó értelmezést, miszerint a Capetingek nem bűnösök és bálványimádók, hanem erényeik révén legyőzi ezeket a bűnöket.

Az ablakon szereplő liliomok és a kasztíliai várak jelentősen meghatározzák az értelmezési lehetőségeket, és feltűnő a tény, hogy a 13. századi Francia Királyság területén a különböző gótikus katedrálisok és templomok üvegablakain előforduló kasztíliai várak a chartres-i példával ellentétben csupán szegélydíszként jelennek meg, és a többségüket IX. Lajos rokonai adományozták.¹³⁸ Brigitte Kurmann-Schwarz kritikája a királyi donációval kapcsolatban fontos szempontokkal egészíti ki a kutatást. Egyrészt a *donateur-concepteur* terminusok alkalmazásával igyekszik értelmezni az ablak megrendelőjét, ami a korábbi szakirodalomban nem állt ennyire központban. Benjamin Zweig írásában már e fogalmak használatával határozza meg, hogy a Capetingekre és a chartres-i klérusra is tekinthetünk *concepteur*ként és *donateur*ként. Ezt azzal támasztja alá, hogy az egyházi és a világi hatalmat egyensúlyban tartó koncepciót tükröz az ablak, ami mindkét felet képviseli. Megoldást jelenthet az a nézet, hogy Kasztíliai Blanka együttműködött a donáció során Gauthier püspökkel. A kórus ablakai kronológiailag előbb készültek, mint a keresztház ablakai, így azokat még VIII. Lajos uralmához lehet kötni, de az északi oldal esetében ez már több problémát vetne fel. Pierre Mauclerc és családja a déli oldalon tovább nehezíti az értelmezést, figyelembe véve, hogy VIII. Lajos halála után Mauclerc fellázadt. Mivel a déli oldal előbb készült el, ezért feltételezhető, hogy már akkor elkezdték készíteni, amikor még VIII. Lajos volt uralmon és még hűséges volt a királyhoz, ami megmagyarázná, hogy a Capetingek ellen lázadó gróf hogyan szerepelhet az ablakon donátorként. A későbbiekben megromló viszony miatt az elkészülő északi keresztház prog-

Therese Martin (ed.): *Reassessing the Roles of Women as 'Makers' of Medieval Art and Architecture*. I–II. Boston, 2012. I. 199.

¹³⁸ Ld. 80. lj.

ramjában Kasztíliai Blanka számára már szükség volt az uralmát megerősítő ideológiára és lehetséges, hogy a helyzet hatására változtattak a programon az 1220-as évek végén.

A királyné számára a formálódó program lehetőséget nyújtott uralma szakrális alátámasztására az anyaság és királynői hatalom hangsúlyozásával, amiben a város püspöke segíthette teológiai ismereteivel. Kasztíliai Blanka fia, IX. Lajos számára az ószövetségi modellek különös fontossággal bírtak, kortársai is új Salamonként és új Dávidként emlegették. A középkori politikai elméletek gyakran támaszkodtak ennek a tipológiának a magyarázó és legitimáló funkciójára, és az 1220-as években a narratív keret vált lényegessé: a Capetingek megkísérelték saját történelmüket az üdvtörténeten belül értelmezni, és hangsúlyossá tenni a jelenük és a jövőjük kapcsolatát.¹³⁹ Ez az üdvtörténeti értelmezés olvasható le az északi rózsablakról is. A IX. Lajos és édesanyja által megrendelt későbbi művészeti alkotások közül például a Sainte-Chapelle üvegablakai vagy Szent Lajos zsoltároskönyve is kivételesen sok ószövetségi elemet tartalmaznak azaz a téma nem volt idegen a királyi környezetben.¹⁴⁰ Ezek közül a chartres-i katedrális északi rózsablaka a Capeting királyideológia és Kasztíliai Blanka reprezentációjának egyik legkorábbi példája.

ROYAL-QUEENLY REPRESENTATION, ECCLESIASTICAL MESSAGE ICONOGRAPHICAL INTERPRETATIONS OF THE NORTH TRANSEPT ROSE WINDOW IN THE CATHEDRAL OF CHARTRES

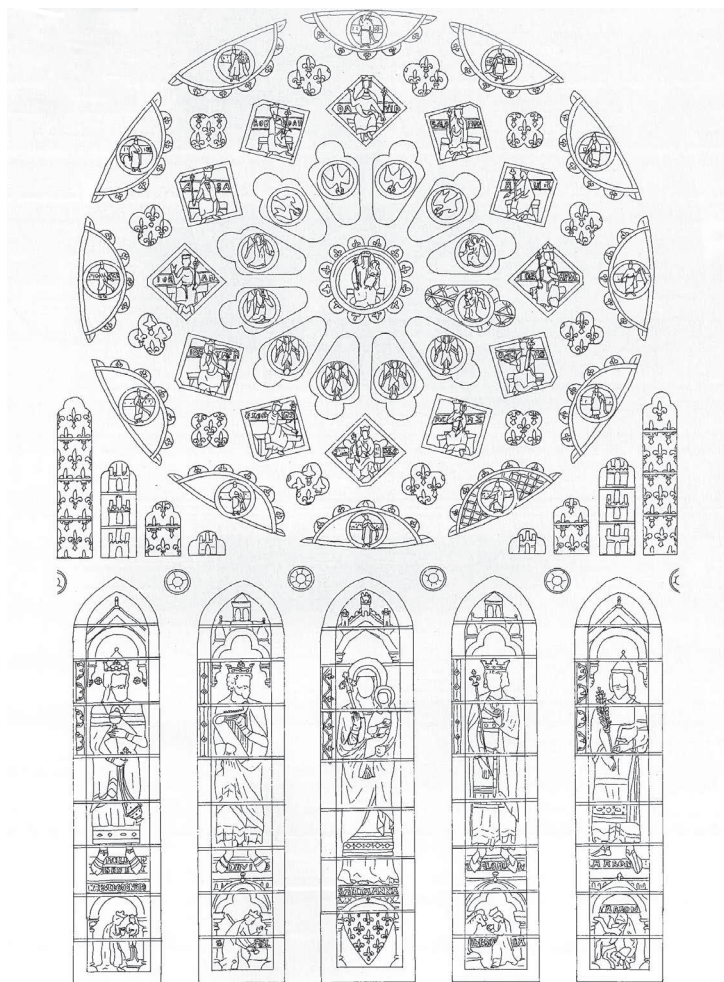
The aim of present paper is to demonstrate the iconographical interpretations of the north rose window of the cathedral of Chartres. In the centre of the upper section Virgin Mary is enthroned, with prophets and kings from the Old Testament depicted around her. Between the rose and the five lancets underneath, the Capetian lilies and Castilian castles encompass the whole window. The lower part presents kings and prophets from the Old Testament, with Saint Anne holding the Virgin in their midst. The hardly explicable program suggests that the regent-queen, Blanche of Castile donated the windows. This presumption raises the question: how could the iconographical program can be read in the light of the Capetian lilies and the Castilian castles? After the reconstruction of the architectural chronology, I propose an iconographical interpretation comparing the transept- and choir windows. One part of the stained glass window, the five lancets, could be placed in the iconographical tradition of the virtues and vices. The complex

¹³⁹ Erről a változásról írt bővebben Beryl Smalley: *The Study of the Bible in the Middle Ages*. Oxford, 1952.; Harvey Stahl: *Old Testament Illustration during the Reign of St. Louis: the Morgan Picture Book and the New Biblical Cycles*. In: *Il Medio Oriente e l'Occidente nell'arte del XIII secolo*. Bologna, 1982. 87–89. Idézi: M. Cecilia Gaposchkin: *Louis IX, crusade and the promise of Joshua in the Holy Land*. *Journal of Medieval History*, 34 (2008) 246–247.

¹⁴⁰ Brenk, B.: *The Sainte-Chapelle*, 195–214.

relationship of the royal family in the representations of choir and transept could help to identify the queen's role in the donation. It is well-known that in the French Kingdom that kings defined their ideal role as that of successors to the Old Testament kings. The north stained glass window could be an early instance of Capetian royal ideology.

Keywords: cathedral of Chartres, rose window, virtues and vices, Blanche of Castile, Old Testament

A chartres-i katedrális északi keresztházának üvegablaka

Forrás: Beat Brenk: Bildprogrammatik und Geschichtsverständnis der Kapetinger im Querhaus der Kathedrale von Chartres. Arte Medievale, 5 (1991) 2. 73.

GÁL JUDIT

A világi hatalomgyakorlás és az egyház az Adriai-tenger keleti partvidékén a 12–13. században

A MAGYAR, A VELENCEI ÉS A SZERB
EGYHÁZPOLITIKA ÖSSZEHASONLÍTÁSA*

Bevezetés

Jelen tanulmány célja az Adriai-tenger keleti medencéjének, a Zárától (Zadar) Durazzóig (Durrës) terjedő területén a nyugati keresztény egyházval kapcsolatos velencei, magyar és szerb politika összehasonlítása. Az egyházpolitika három aspektusára koncentrálni kívánok rávilágítani: arra, hogy a 12–13. század során milyen hatalomgyakorlási stratégiák léteztek a régióban, és e dél-kelet európai kontextusban hol helyezkedett el Magyarország Dalmáciával kapcsolatos politikája. A vizsgálatra Magyarország mellett ezért két olyan államot választottam ki, amelyek részben vagy egészben latin keresztény háttérűek voltak, másrészt pedig a 12–13. század során végig jelen voltak a térségben. A tanulmányban elsőként azt elemzem, hogyan befolyásolták a felsorolt államok közvetve vagy közvetlenül a terület egyházszervezetének átalakulását. Az elemzés második szempontja az egyházaknak juttatott adományok és privilégiumok szerepe a vizsgált államok politikájában: kérdésem, hogy része volt-e a politikai eszköztárnak az adományozás, és ha igen, akkor milyen következtetéseket tudunk levonni annak a jellemzőiből. Végül pedig a helyi egyházfők személyével és választásával kapcsolatos stratégiákat fogom megvizsgálni.

A tanulmány földrajzi kereteinek a meghatározásakor egy olyan régiót választottam ki, amelynek történeti és kulturális gyökerei, valamint társadalmi felépítése hasonló volt, és ahol még a nyugati kereszténység hatása érvényesült az Adriai-tenger keleti medencéjében. Egyrészt Dalmácia mint történeti régió ideális keretet kínált a kutatásnak, amely

* A tanulmány elkészítését a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH, K 115896. számú pályázata, valamint a Horvát Tudományos Alap (Hrvatska zaklada za znanost) *Izvori, priručnici i studije za hrvatsku povijest od srednjeg vijeka do dugog 19. stoljeća* (6547) című projektje támogatta. Köszönet illeti Thoroczkay Gábort, hogy értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

a modern felfogás szerint a Kvarner-öböltől Raguzáig (Dubrovnik), tágabb értelmezés szerint a Kotori-öbölíig terjed. A római korban és a későantikvitásban az a terület, amelyet Dalmáciaként ismertek, ennél jóval nagyobb régiót ölelt fel: az Isztriától egészen a mai Albániáig húzódtott. Másrészt Milan Šufflay horvát történész széles körben elfogadott nézete szerint a latin kereszténység befolyásának a határát a mai Észak-Albániában található Durazzo városánál lehetett meghúzni a vizsgált időszakban.¹ Mindezek alapján indokolt volt, hogy a Zárától egészen Durazzoig terjedő régiót egy egységként elemezzem, ahol a vizsgált időszak során összesen öt érseki központ létezett: Zára, Spalato (Split), Ragusa, Antivari (Bar) és Durazzo.

Történeti háttér

A 11. század végén, II. István király halálával, 1091-ben kihalt a Trpimirović-dinasztia Horvátországban, és a hatalmi vákuum gyökeres változásokhoz vezetett az Adriai-tenger keleti medencéjének politikai életében, elsősorban Észak- és Közép-Dalmáciában.² I. (Szent) László (1077–1095) magyar uralkodó, Zvonimir korábbi horvát király (1075–1089) sógora még ebben az évben hadjáratot vezetett Horvátország és Dalmácia elfoglalására, amely nem pusztán dinasztikus beavatkozás volt a szomszédos ország ügyeibe, hanem gondosan megtervezett külpolitikai lépés. Szent László valószínűleg a tengeremléki területek elfoglalását is célként tűzte ki maga elé, ám a kunok támadása meggátolta e tervének a megvalósítását.³ A Horvát Királyság élére unokaöccsét, Álmost helyezte, ám uralma valószínűleg csak névleges volt.⁴ Az elkövetkező közel egy évtizedben a horvát belpolitikai válság és a trónöröklés körüli bizonytalanságok tovább tartottak, Álmostal szemben pedig helyi riválisok is megjelentek.⁵ László utódja, Könyves Kálmán (1095–1116) 1097-ben legyőzte a horvát trónkövetelő, Péter seregeit, ám Horvátországon túl, a tengeremléki területekre nem tudta kiterjeszteni a hatalmát, elsősorban belpolitikai nehézségei miatt. Erre öt évvel később, 1102-ben került sor, amikor Tengerfehérvárott (Biograd na Moru) Horvátország és Dalmácia királyává koronázták.

¹ Milan Šufflay: Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien. Die orthodoxe Durchbruchzone im katholischen Damme. In: Thallóczy Lajos (szerk.): *Illyrisch-albanische Forschungen*. I–II. München–Leipzig, 1916. I. 1–3.

² Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. I–II. Budapest, 1899². I. 201.

³ Körmendi Tamás: Szent László és Horvátország. In: Zsoldos Attila (szerk.): *Nagyvárad és Bihar a korai középkorban. Tanulmányok Biharország történetéből* 1. Nagyvárad, 2014. 84–88.; Körmendi Tamás: Szent László horvátországi hadjáratáról. Az 1091. évi hadjárat történetének forráskritikai vizsgálata. *Századok*, 149 (2015) 462–466.

⁴ Font Márta: Megjegyzések a horvát-magyar perszonálunió középkori történetéhez. In: Hanák Péter (szerk.): *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Pécs, 1997. 11–25.

⁵ Mladen Ančić: From the “Demigod” King to the First Ideas About a “National Kingdom”. In: Mladen Ančić – Jelena Borošak-Marijanović (ed.): *Kolomanov put*. Zagreb, 2002. 61–62.; Mladen Ančić: Desetljeće od 1091. do 1102. u zrcalu vrela. *Povijesni prilozi*, 17 (1998) 246–247.

Hatalma ekkor valószínűleg csak Tengerfehérvárra és környékére terjedhetett ki. A főbb dalmáciai városok elfoglalására 1105-ben történt, amikor magyar kézre került Zára, Trau (Trogir), Spalato városa, valamint a főbb szigetek.⁶ Kálmán halálát követően Velence visszafoglalta a dalmáciai területeket, amelyeket időlegesen 1124 körül II. Istvánnak (1116–1131) sikerült újra megszereznie Zára és az észak-adriai szigetek kivételével. Ezt követően az ismételt velencei fennhatóság alá kerülő észak- és közép-dalmáciai területeket – ugyancsak Zára és a szigetek kivételével – II. Béla (1131–1141) 1136 körül a hatalma alá hajtotta.⁷ A továbbra is velencei hatalom alatt álló Zára elsőként 1159-ben lázadt fel az itáliai város ellen, valószínűleg a magyar uralkodó segítségére számítva, ám a lázadást rövid időn belül legyőzték a velencei seregek.⁸ Ezt követően III. István (1162–1172) 1162 és 1167 között szinte folyamatos harcot folytatott I. Manuél Komnénosz bizánci császárral, amely végül utóbbi győzelmével ért véget.⁹ 1181-ban, Manuél halálát követően III. Béla előbb Közép-Dalmáciát foglalta vissza, majd pedig egy évvel később Zára is újra magyar fennhatóság alá került, amely ellen Velence előbb 1187-ben, majd 1192–1193 folyamán sikertelen támadást intézett.¹⁰ Bélát, halála után fia, Imre (1197–1204) követte a trónon. Imrének uralkodása kezdetétől fogva szembe kellett néznie testvérével, András herceggel, aki 1197-ben a szlavóniai Macskínál vereséget mért bátyjára és magához ragadta a Horvátország és Dalmácia feletti uralmat.¹¹ A negyedik keresztes hadjárat során 1204-ben Zára újra velencei fennhatóság alá került, bár IV. Béla 1242-ben megpróbálta újra megszerezni a várost, de Velence sikeresen el tudta hárítani a magyar uralkodó törekvéseit.¹²

A vizsgált időszakban bár Velence figyelme elsősorban észak- és közép-dalmáciai területekre összpontosult, ám már a 12. században is több alkalommal kísérletet tett dél-dalmáciai területszerzésre. A bizánci fennhatóság alatt álló Raguzát elsőként a 10. század végén foglalhatták el rövidebb időre, majd hasonló történt 1125-ben, amikor bizonytalan ideig a város újra velencei kézre került. 1171-ben Velence a Bizánccal folytatott háborúja kezdetén újra elfoglalta Raguzát – Spalatóval és Trauval együtt –, ám egy évvel később már újra bizánci fennhatóság alatt voltak az ekkor megszerzett területek.¹³ A dél-dalmáciai városállam végül a negyedik keresztes hadjárat során, 1205-re, került velencei fennhatósága alá, egészen 1358-ig.

⁶ Györffy György: A XII. századi dalmáciai városprivilegiumok kritikájához. *Történelmi Szemle*, 10 (1967) 49.; Makk Ferenc: *The Árpáds and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century*. Budapest, 1988. 14.

⁷ Makk F.: *The Árpáds*, 18–21., 96–99.

⁸ Nada Klaić – Ivo Petricoli: *Zadar u srednjem vijeku do 1409*. Zadar, 1976. 165.

⁹ Bizánc és Dalmácia kapcsolatára a 12. században ld.: Jadran Ferluga: *Vizantiska uprava u Dalmaciji*. Beograd, 1957. 127–153.; Ivo Goldstein: *Bizantska vlast u Dalmaciji od 1165. do 1180. godine*. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 30 (1997) 9–27.

¹⁰ Makk F.: *The Árpáds*, 115–116., 120.

¹¹ Szabados György: Imre és András. *Századok*, 133 (1999) 85–111.

¹² Makk F.: *The Árpáds*, 122–123.

¹³ Robin Harris: *Dubrovnik: A History*. London, 2003. 35–38.

Az ugyancsak a vizsgált terület déli részén található szerb tenger melléki területek három történeti régiót öleltek fel: Trebinje (a Raguzától Cattaróig terjedő terület volt, amelyet északról Hum, délről pedig Duklja határolt), Duklja vagy Zeta (a Zeta és a Morača folyók között feküdt), valamint a legészakabbi tenger melléki régió Hum vagy más néven Zahumlje. A szerbek lakta területeket már az államiség korai szakaszában is erős tagoltság jellemezte. A 11–12. század során ezek közül két államalakulat, előbb a tenger melléki Duklja, majd a Bulgáriával, Magyarországgal, és Bizánccal határos Raška emelkedett ki.¹⁴ Elsőként a 11. század elején a latin rítus szerint krisztianizált Duklja dominált a térségben, amely – bár egyik területet sem integrálták az államalakulatukba – kiterjesztette hatalmát Trebinjére és Humra is. A terület uralkodói közül elsőként Mihály (1050–1081) – 1077 körül VII. Gergely pápától (1073–1085) – kapott királyi koronát. 1089-ben pedig III. Kelemen pápa (1080–1100) Antivarit, a terület egyik legfontosabb városát, érseki rangra emelte, így az akkori uralkodó, Bodin király (1081–1101) által uralt területek nemcsak a világi, hanem az egyházi igazgatás legmagasabb fokára értek.¹⁵ Bodin halála után egyrészt a belső konfliktusok, másrészt a központi szerb területek felértékelődés miatt Duklja hatalma csökkent, a korábban a laza függésben álló Trebinje és Hum sem maradt a dukljai államalakulat része. Az 1146 körül elhunyt Gradinja volt az utolsó Vukán 12. század végi színrelépéséig, aki a királyi címet viselte Dukljában, utódait kenéznak nevezték a források.¹⁶ A 12. század közepére Raška vette át a vezető szerepet,¹⁷ amely 1150 környékén elfoglalta Trebinje és Duklja jelentős részét, és bár a bizánci császártól elszenvedett vereség miatt innen kiszorultak, de visszavonulásuk csak időlegesnek bizonyult.¹⁸ Az 1180-as évekre Duklja kivételével valamennyi tenger melléki államalakulat már Nemanja István raškai, szerb nagyzsupán kezén volt, és Hum élén testvére Miroszláv állt. Manuél bizánci császár halála után, 1181 körül, a nagyfejedelem megtámadta az előző dukljai dinasztia területeit is, köztük Cattarót (Kotor), Dulcignót (Ulcinj) és Antivarit,¹⁹ és legkésőbb 1186 kezdetére teljesen meghódította azokat.²⁰ Az 1180-as években Nemanja és testvérei – Miroszláv és Stracimir – Raguzát is megtámadták. Az első összetűzésre akkor kerülhetett sor, amikor a városállam támogatta a szerb uralkodó és testvérei által megtámadott Korčulát és Vist. Ezt a konfliktust követően, 1185-ben Nemanja István megtámadta a várost, amely a normannokhoz fordult segítségül, majd az összecsapás 1186-ban békekötéssel zárult, amelyben Ragusa megőrizte területi függetlenségét.²¹

¹⁴ John Fine: *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*. Ann Arbor, 1983. 222–223.

¹⁵ Sima Ćirković et al. (szerk.): *Istorija Crne Gore. Od najstarijih vremena do kraja XII vijeka*. I–IV. Titograd [Podgorica], 1967. I. 385–399.

¹⁶ Fine, J.: *The Early Medieval*, 228–244.

¹⁷ Jovanka Kalić: *Rascia: The Nucleus of the Medieval Serbian State*. Online dokumentum: <http://www.rastko.rs/istorija/srbi-balkan/jkalic-raska.html> (Letöltés ideje: 2016. január 10.).

¹⁸ Fine, J.: *The Early Medieval*, 237–238.

¹⁹ Fine, J.: *The Early Medieval*, 244.

²⁰ Ćirković, S.: *Istorija Crne Gore*, 410.

²¹ CDC II. 201–202.

Nemanja István 1196-ban önként lemondott a trónról kisebbik fia István javára, és kolostorba vonult. Idősebbik fia, Vukán 1195 körül megkaphatta Duklját apanázként, majd azt követően is megtartotta a tengermelléki területeket, hogy testvérével, Istvánnal folytatott trónharca során vereséget szenvedett.²² Istvánt 1217-ben latin rítus szerint megkoronázták, miután koronát kapott a pápától, és a *Prvovenčani*, vagyis az „elsőként koronázott” melléknevet kapta.²³ Száva, István király testvére segítségével 1219-ben létrehozta az ortodox szerb autokefál egyházat, ennek központjává Zičát tette meg, és az új egyházat tíz püspökségre osztotta. Istvánt pedig 1222-ben ortodox rítus szerint is megkoronázták.²⁴ Az uralkodócsalád által támogatott görögkeleti kereszténység a 13. század során folyamatosan hódította meg a Tengermelléket is. Okleveles források bizonyítják, hogy a szerb fennhatóság alatt álló tengerparti városok egyfajta latin rítusú szigetek voltak, míg a hátszágban a 13. század közepére, második felére görög dominancia alakult ki.

A vizsgált terület legdélebbi részén, a mai Montenegrótól délre, Észak-Albániában található területek fő egyházi és világi központja Durazzo volt, amely bár sok szempontból hasonlított a kelet-adriai partvidék északabbi területén lévő városokra, az autonómia hasonló fokát a 12–13. században nem érte el. Ez a terület néhány hosszabb rövidebb időszaktól eltekintve bizánci kézen volt a 12. században, majd 1204-ben a negyedik keresztes hadjárat során velencei uralom alá kerültek.²⁵ A velenceiek létrehozták a Durazzói Hercegséget, amely azonban mindössze 1213-ig állt fenn: ekkor az Epiruszi Despotátus elfoglalta a várost.²⁶ Az epiruszi fennhatóság kisebb megszakításokkal egészen a 13. század utolsó harmadáig tartott, majd 1272-től kezdetét vette a nápolyi Anjouk uralma, amelyet a 13. század végén rövid időre Bizánc, majd Szerbia szakított meg.²⁷ Bár az 1054. évi egyházszakadást követően Durazzo a görög rítusú kereszténység központjává vált, a latin kereszténység jelenléte továbbra is számottevő maradt, annak ellenére, hogy Ulcinjtól délre nem létezett nyugati keresztény püspökség a dolgozat által vizsgált területen. A Szentszék kiemelt figyelmének első jelei 1167–1168-ban mutatkoztak. Egyrészt a Durazzótól körülbelül 35 kilométerrel északkeletre található Krujában latin rítusú püspökség jött létre,²⁸ másrészt III. Sándor pápa (1159–1181) 1168-ban Tribunus raguzai érseket legátusaként Durazzóba küldte, hogy az ottani latin keresztények egyházi ügye-

²² Nadbiskupski arhiv u Splitu, Rukopisna građa Ivana Lučića, MS 536. fol. 146.; Sima Ćirković et al. (ed.): *Istorija srpskog naroda. Od najstarijih vremena do maričke bitke (1371)*. Beograd, 1981. 253.

²³ Jovanka Kalić: Država i crkva u Srbiji XIII veka. *Zbornik radova za Vizantološki institut*, 46 (2009) 132.

²⁴ John Fine: *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*. Ann Arbor, 1994. 116–119.

²⁵ Alain Ducellier: *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Âge. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*. Thessalonique, 1981. 108–109.; Oliver Jens Schmitt: *Das venezianische Albanien (1392–1479)*. München, 2001. 133–140.

²⁶ Ducellier, A.: *La façade maritime*, 150–151.

²⁷ Konstantin Jireček: *Geschichte der Serben*. I–II. Gotha, 1911–1918. I. 339.; Ducellier, A.: *La façade maritime*, 160–229.

²⁸ ADRA I. 97. sz.

ivel foglalkozzon.²⁹ A durazzói latin keresztények számára a térségben tartózkodó János pápai legátuson keresztül főesperességet hozott létre III. Ince pápa (1198–1216) 1200 körül, majd a rövid velencei foglalás eredményeképpen 1209-ben latin rítusú érseket választottak a durazzói egyház élére.³⁰ A velencei hatalom eltűnésével azonban a durazzói latin érsekség is megszűnt létezni a 13. század elején.³¹

Egyházszerkezeti változások

A 10. század végéig a Zárától Cattaróig terjedő terület egyházi igazgatásának élén a spalatói érsekség állt, míg az ettől délre fekvő régió illetve a Balkán-félsziget belső területén elhelyezkedő, összesen 14–15 egyházmegye a durazzói metropolitához tartozott.³² A két egyházi központ befolyása alá tartozó területeket elsőként a raguzai érsekség alapítása csökkentette. A dél-dalmáciai egyház a 925 és 928 körüli spalatói zsinatokon még Spalatónak volt alárendelve, érseki rangra emelkedése V. Gergely pápa hivatalviselése alatt (996–999) történt. Az erről rendelkező pápai bulla azonban elveszett, így az érsekség első említése VIII. Benedek pápa (1012–1024) 1022. évi bullájához kötődik.³³ Ragufa egyházi fennhatósága alá a pápai dokumentum szerint ekkor Trebinje, Dulcigno, Cattaro,³⁴ Svač (Shasi) és Antivari tartozott, de valószínűleg ezeken felül még Bosznia, Drivast (Drishti), Pulat (Pulti), Duklja, Scutari (Skhodra) és Szerbia egyházát is Raguzához sorolták.³⁵ A fentebb felsorolt területek közül több egyház, köztük Antivari és Dulcigno is, korábban a durazzói metropolita joghatósága alá tartozott. Utóbbi befolyását nemcsak a nyugati keresztény egyházi átalakulás csökkentette. A durazzói egyház fennhatósága alá a 10. század végén tartozó 14–15 egyházmegye többségében, különösen a kontinentális régiókban, az ortodox egyház befolyása érvényesült. Az 1054. évi egyházszakadás után a durazzói egyházfő is az ortodox zsinatokon tette tiszteletét, míg a nyugati kereszténység képviselői a fontos kikötővárosban élő latinok voltak. A görög rítusú egyházak fölött a durazzói metropolita hatalma az ohridi metropólia létrejöttékor jelentősen csökkent, ugyanis keleti területeinek a jó részét elveszítette.³⁶

²⁹ ADRA I. 98. sz.

³⁰ Ducellier, A.: *La façade maritime*, 139.

³¹ ADRA I. 155. sz.

³² Šufflay, M.: *Die Kirchenzustände*, I. 7–18.

³³ CDC I. 61.

³⁴ Cattaro püspökségét 925-ben alapították, és a város igyekezett megóvni függetlenségét a dél-dalmáciai egyházi küzdelmek során. 1172-ben az itáliai bari érsekségnek vetette alá magát. Ld. Konstantin Jireček: *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*. Wien, 1901. I. 47.; Giorgio Fedalto: *Sulla dipendenza del vescovado di Cattaro dall'arcivescovo de Bari nei secoli XI e XII*. *Rivista di Storia della Chiesa in Italia*, 30 (1976) 73–80.

³⁵ Vinko Foretić: *Povijest Dubrovnika do 1808*. Zagreb, 1980. I. 17.

³⁶ Šufflay, M.: *Die Kirchenzustände*, I. 7–18.

A vizsgált államok közül kronológiai sorrendben haladva elsőként a Szerbia illetve pontosabban fogalmazva a szerb államok politikai befolyása által előidézett változásokat kell szemügyre vennünk. A szerb uralom alatt álló dalmáciai területek – köztük Antivari, Dulcigno és Cattaro városa – kezdetben a spatatói és a durazzói metropolita egyházi fennhatósága alá tartoztak. A raguzai érsekség a szkizmát követően a dalmáciai nyugati keresztény egyházak vezetője lett a 11. század közepére. Ez a helyzet azonban csak rövid ideig tartott. A 11. század végére Duklja Dél-Dalmácia legerősebb államalakulatává vált, és ennek eredményeképpen 1089-ben III. Kelemen pápa érseki rangra emelte Antivarit. Az újonnan alapított egyház fennhatósága alá Cattaro, Svač, Dulcigno, Drivast, Pulat, Trebinje, Scutari, Bosznia és Szerbia tartozott. Az érsekség tehát a területének jelentős részét a raguzai egyházmegye kárára nyerte el, amelynek következményeként több mint másfél évszázadig zajló, alkalmanként háborúig fajuló konfliktus vette kezdetét. Meg kell jegyezni azt is, hogy az érsekség alá rendelt egyházak egy része valószínűleg csak elméletben tartozott az antivari érsek befolyása alá, hiszen területükön a görög rítusú kereszténység dominált. A 12. század kezdetén, Bodin király halálával Dukljában hosszan elhúzódó trónharcok vették kezdetüket, amelyek hatására meggyengült az állam, és Ragusa számára megnyílt a lehetősége annak, hogy visszaszerezze korábban elvesztett befolyását.³⁷ Elsőként elérték 1120-ban II. Callixtus pápánál (1119–1124), hogy megerősítse Ragusa korábbi érseki jogait Antivari, Hum, Dulcigno, Drivast, Pulat, Trebinje, Scutari, Cattaro és Szerbia fölött.³⁸ Valószínűleg a dukljai hatalmi viszonyok pillanatnyi normalizálódása teremtette meg annak a lehetőségét, hogy az antivari egyház tiltakozzon az őket sújtó döntés ellen. Éliás, az újonnan megválasztott antivari egyházfő Rómába utazott, ahol elérte, hogy a pápa 1124-ben megerősítse az antivari érsekség jogait, ő pedig palliumot kapott.³⁹ Duklja belpolitikai küzdelmei, és a korábbi érsek halála miatt a raguzaiak újra kísérletet tettek a raguzai egyház metropolitai jogainak a visszaállítására.⁴⁰ 1142-ben II. Ince pápa (1130–1143) megerősítette az érsekség jogait a fent felsorolt egyházak fölött.⁴¹ A dalmáciai egyház történetével foglalkozó kutatók többsége szerint – II. Ince e bullájából kiindulva – 1142-ben az antivari érsekség megszűnt, amely ezt követően püspökségként működött tovább egészen 1199-ig.⁴² Az antivari egyház érseki fennhatósága azonban valószínűleg már jóval korábban, 1177–1178 körül helyreállt, amikor a zárai származású antivari egyházfő, Gergely palliumot kapha-

³⁷ Eduard Peričić: *Sclavorum regnum Grgura Barskoga. Ljetopis popa Dukljanina*. Zagreb, 1991. 67.

³⁸ CDC II. 36.

³⁹ Peričić, E.: *Sclavorum regnum*, 68.

⁴⁰ Uo. 70–71.

⁴¹ CDC II. 51–52.

⁴² Eduard Peričić szerint az érsekség megszűnésére csak 1167-ban, III. Sándor pápa bullájával került sor. Ld. Peričić, E.: *Sclavorum regnum*, 72–74. Vö. Ivan Marković: *Dukljansko-barska metropolija*. Zagreb, 1902. 70–72.; Ferdo Šišić: *Letopis popa Dukljanina*. Beograd–Zagreb, 1928. 81.; Vladimir Mošin: *Ljetopis popa Dukljanina. Latinski teksts sa hrvatskim prijevodom i „Hrvatska kronika”*. Zagreb, 1950. 33.; Josip Buturac – Antun Ivandija: *Povijest katoličke crkve među Hrvatima*. Zagreb, 1973. 108.

tott a pápától.⁴³ Ettől az időszaktól kezdve Gergelyt valamennyi hivatalos irat érsekként említi.⁴⁴ Az antivari egyház pozíciójának 12. század első felében bekövetkezett meggyengüléséhez hozzájárult az is, hogy a szerb államok közül a vezető szerepet a görög rítusú kereszténység által dominált Raška vette át. Az 1180-as évek elején Nemanja István raškai szerb nagyfejedelem elfoglalta Duklját.⁴⁵ 1186-ban a szerb fejedelem elűzte Mihály dukljai uralkodót és a hozzá kötődő érseket, Gergelyt, akik Raguzában találtak menedéket.⁴⁶ Véleményem szerint ezzel az eseménnyel áll összefüggésben, hogy két pápai bullában is megerősítették a raguzai egyház érseki fennhatóságát a dél-dalmáciai egyházak, köztük az antivari egyház felett is 1187-ben és 1188-ban.⁴⁷

Az antivari érsekség újbóli felemelkedésére egészen a 12. század végéig kellett várni. Mielőtt Nemanja István 1196-ban önként lemondott volna a trónjáról és a szerzetesi hivatást választotta volna, a trónt a kisebbik fiára, Istvánra, míg az egykori Dukljai Királyság területét legidősebb fiára Vukánra hagyta.⁴⁸ Vukánnak sikerült elérnie, hogy az antivari egyházfő palliumot kapjon III. Ince pápától 1199-ben, amelyet az János és Simon legátusokon keresztül juttatott el az új érsekhez.⁴⁹ Az újra érseki rangra emelkedett egyház ezt követően nemcsak visszanyerte korábbi területeit, hanem a század során meg is tudta őrizni befolyását Raguzával szemben. Az érsekség ugyanis mind az egyébként görög rítusú keresztény szerb uralkodók, mind Antivarit a nyugati kereszténység dél-dalmáciai bástyájának tekintő Szentszék támogatását élvezte.

Az Antivari és Ragusa közötti hosszan elhúzódó egyházi vita mellett a 13. század során Szerbia és Ragusa katonai konfliktusba is keveredett egymással. Az első ilyen eseményre 1215 körül kerülhetett sor az ekkor a Humhoz tartozó Korčula, Lastovo és Mljet szigeteinek a hovatarozása kapcsán. A háború végső kimenetele nem ismert, annyi bizonyos csak, hogy a konfliktus 1215-ben zárult le. A következő összeütközésre – amely mögött Ragusa és Szerbia politikai konfliktusa mellett, valószínűleg egyházi indokokat kell feltételezni – 1228-ban került sor. A háború közvetlen előzményeként értékelhető IX. Gergely pápa (1227–1241) azon bullája 1227-ből, amellyel Ragusa mellett foglalt állást Antivarival szemben: megerősítette a raguzai érsekség korábbi jogait, és felsorolta a város fennhatósága alá tartozó egyházakat. Ezek a következők voltak: Hum, Bosznia, Trebinje, Cattaro, Budva, Dulcigno, Szerbia, Drivast, Pulat, Scutari és Antivari.⁵⁰ Az 1240-es években tovább folytatódott a harc mind egyházi, mind világi fronton Szerbia és Ragusa között.

⁴³ ADRA I. 100. sz., 101. sz.

⁴⁴ ADRA I. 106. sz.; CDC II. 270., 282.

⁴⁵ Ćirković, S.: *Istorija srpskog naroda*, I. 253.

⁴⁶ 1189-ben Mihály feleségének, Dessislavának egy raguzai oklevelében első helyen szerepel a tanúk között az érsek. Ld.: CDC Suppl. I. 53–54.

⁴⁷ CDC II. 206–209., 226–229.

⁴⁸ Jovanka Kalić: Hum u srednem veku. *Istorijski časopis*, 31 (1984) 27.

⁴⁹ Barabás Gábor: *A pápaság és Magyarország a 13. század első felében. Pápai hatás – együttműködés – érdekellentét*. Pécs, 2015. 173.; CDC II. 313–314.

⁵⁰ CDC III. 274–276.

Noha a szerb uralkodók egyértelműen a görög rítusú egyházhoz tartoztak, fontos volt számukra, hogy a Szerbiában található latin rítusú területek, vagyis a dél-dalmáciai egyházak egy saját központ, Antivari fennhatósága alá tartozzanak. 1247-ben elhunyt János, Antivari érseke (1199–1247), aki még Vukán kérésére kapott palliumot III. Ince pápától. Az érseki székhely üresedését kihasználva Ragusa el akarta érni, hogy állítsák helyre a város érseki fennhatóságát Dél-Dalmácia felett.⁵¹ A pápa végül a raguzai törekvések ellenére Giovanni Carpinit (1248–1252)⁵² ültette Antivari érseki székhelyébe.⁵³ A két érsekség vitájának a rendezésére Carpini 1249-ben felvetette, hogy semleges területen, Cattaróban folytassanak tárgyalásokat,⁵⁴ de ez nem jött létre.⁵⁵ Carpini halála után, 1252-ben Ragusa újra megpróbálta kiterjeszteni hatalmát a szerb területen fekvő egyházakra. Bár sikerült elérniük egy pápai meghallgatást, de ennek végeredményét a szerb király, I. Uroš nem várta meg, hanem hadsereggel vonult Ragusa ellen.⁵⁶ Az 1254-ben, szerb győzelemmel végződő háború után a raguzaiak nem próbálkoztak tovább, hogy az Antivari feletti befolyásukat visszaszerezzék. A 13. század közepére a raguzai érsek hatalma mindössze három püspökségre terjedt ki: Trebinjére, Humra és Korčulára.⁵⁷

A Ragusa egyházi fennhatósága alá tartozó néhány püspökség közül kettő – Trebinje és Hum – azonban ezt követően is Szerbia területéhez tartozott. A humi püspökség központjából, Stonból még Nemanja István (1168–1196) hódításai után Mirosláv kenéz elűzte a püspököt.⁵⁸ Bár a raguzai egyház próbált megoldást keresni a helyzetre, a humi püspök hatalma névlegessé vált, mivel saját egyházi központjában nem tartózkodhatott, Lokrum szigetén rendezkedett be, közvetlenül Ragusa szomszédságában.⁵⁹ A trebinjei püspökség hasonlóan Humhoz a raguzai érsek fennhatósága alá tartozott. I. Uroš szerb király arra kényszerítette az ottani püspököt, hogy hagyja el székhelyét.⁶⁰ Az elűzött egyházfő Raguzába menekült,⁶¹ majd 1276-ban XXI. János pápa (1276–1277) a püspökség

⁵¹ CDC IV. 317–319.

⁵² Giovanni Carpini 1245 és 1247 között a tatárok között volt pápai legátus. Miután visszatért a legátusi megbízásából IV. Ince (1243–1254) pápa Antivari érsekének nevezte ki. Ld. Dušan Kovač – Radivoj Radić: Iz karakoruma u Bar. *Zbornik radova za Vizantološki institut*, 37 (1998) 251.; Jerzy Strzelczyk: Opis Krajów. Nowe źródło do dziejów wieków średnich i chrystianizacji ludów nadbałtyckich. In: *Uó: Średniowieczny obraz świata*. Poznań, 2004. 206–217.

⁵³ Fine, J.: *The Late Medieval Balkans*, 139.

⁵⁴ CDC IV. 378–380.

⁵⁵ Dane Gruber: O dukljansko-barskoj i dubrovačkoj nadbiskupiji do polovice XIII. stoljeća (Svršetak). *Arhivski vjesnik*, 15 (1913) 2. 125.

⁵⁶ Ćirković, S.: *Istorija srpskog naroda*, I. 348.

⁵⁷ Gál Judit: A dalmáciai egyházszervezet jellemzői és 11–13. századi átalakulása. In: Gál Judit – Péterfi Bence – Vadas András – Kranzieritz Károly (szerk.): *Micae mediaevales III. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Budapest, 2013. 108.

⁵⁸ Fine, J.: *The Late Medieval Balkans*, 20.

⁵⁹ Harris, R.: *Dubrovnik*, 52.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ CDC V. 342–343.

székhelyét hivatalosan is Raguzába helyezte át.⁶² A püspökök 1296 után egy a városhoz közeli szigeten, Mrkanon éltek egészen 1456-ig.⁶³

Míg Dél-Dalmáciában az egyházszervezet átalakulása elsősorban a szerb államalakulatok befolyásának és a Raguzával folytatott harcainak, illetve a régiónak a nyugati és a keleti kereszténység közötti stratégiai fontosságának volt köszönhető, addig Észak- és Közép-Dalmáciában Velence és Magyarország konfliktusa nyomán történtek változások a 12. század során. Az első állomása ennek a folyamatnak a tengerfehérvári püspökség megszűnése volt. Miután Könyves Kálmán 1116-ban elhunyt, Velence visszafoglalta a korábban magyar kézen lévő dalmáciai területeket. A magyar király utódja, II. István 1124-ben ideiglenesen visszaszerezte Zára kivételével a korábban magyar kézen lévő területeket, de ezeket csak 1125-ig tudta a kezén tartani. Ebben az évben Domenico Michele velencei dózse (1117–1130) támadása során lerombolta Tengerfehérvár városát, és az ottani püspöki székhelyet is megsemmisítette. A püspök a közeli Scardonába (Skradin) menekült a tengerfehérvári, horvát királyok által alapított Szent János-monostor szerzeteseivel együtt. A tengerfehérvári püspökség megszűnt, helyét a scardonai vette át, míg az említett monostor a Zarával szemközt található Pašman-szigetére került.⁶⁴ II. Béla magyar uralkodó 1136 körül visszafoglalta Közép-Dalmácia jelentős részét a velenceiektől, Zára és a Kvarner-öböl szigetei azonban továbbra is az itáliai város kezén maradtak.⁶⁵ Ez a helyzet végül az egyházi struktúra 10. század elejétől fennálló rendjében okozott komoly átalakulást, hiszen míg a spalatói érseki központ a magyar uralkodók kezén volt, a joghatósága alá tartozó Zára és a Kvarner-öbölben található szigetek püspökségei velencei hatalom alatt álltak. Az egyházi és világi struktúrák eltérő határai komoly feszültséghez vezettek Dalmáciában, amelyhez hozzájárult az egyház világi társadalomban és a városok vezetésében betöltött szerepe. A dalmáciai egyházi vezetők ugyanis, a kommunális fejlődés magasabb fokán álló városokban a 13. század első feléig, máshol még ennél is hosszabb ideig jelentős szerepet játszottak a városuk világi életében. A dalmáciai püspököket és érsekeket a horvát jogtörténész, Ivan Strohal a városok valódi vezetőinek tartotta a 12. század során.⁶⁶ A tenger melléki városok egyházfőit a városok lakossága közösen választotta, nem kizárólag a klérus döntött személyükről. A hivatalviselésük alapján keltezték a hivatalos városi dokumentumokat, részt vettek a világi ügyekről való döntésekben, tagjai voltak a városi tanácsoknak, valamennyi fontos ügyben és döntéshozatalban találkozhatunk a nevükkel, végül pedig ők vezették a városok diplomáciai életét.⁶⁷ Ilyen társadalmi háttér mellett az egyházi és politikai határok közötti eltérés nem lehetett tartós állapot Dalmáciában.

⁶² CDC VI. 177–179.

⁶³ Kosto Vojnović: Crkva i država u dubrovačkoj republici. RAD, 119 (1894) 40.

⁶⁴ Zvezdan Strika: Samostan Sv. Ivana Evanđelišta u Biogradu od utemeljenja do 1125. godine. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 52 (2010) 167.

⁶⁵ Klaić, N. – Petricoli, I.: *Zadar*, 162–163.

⁶⁶ Ivan Strohal: *Pravna povijest dalmatinskih gradova*. Zagreb, 1913. 305–310.

⁶⁷ Judit Gál: The Roles and Loyalties of the Bishops and Archbishops of Dalmatia (1102–1301). *Hungarian Historical Review*, 3 (2015) 473–474.

Az első lépésekre a velencei és magyar kézen lévő egyházak elválására akkor került sor, amikor Faro (Hvar), Brač és Vis szigetei valamikor 1135 és 1146 között velencei fennhatóság alá kerültek.⁶⁸ Mindhárom sziget a spalatói érsekség területéhez tartozott, velencei nyomásra 1150 körül önálló püspökséggé alakultak, amelynek központja Faro szigetére került, majd a zárai érsekség megalakulásakor a velencei fennhatóság alatt lévő város egyházi joghatósága alá sorolták.⁶⁹ A farói egyházmegye hovatartozásának kérdése azonban ezzel a döntéssel még nem zárult le végleg, a spalatói érsekség ugyanis ragaszkodott a három sziget fölötti egyházi fennhatósághoz. A két érsekség vitájának fontos állomása volt az 1177. év, amikor III. Sándor pápa Velencébe igyekezve, a rossz időjárás miatt, rövidebb ideig Dalmáciában tartózkodott. Vis szigetén Rainerius spalatói érsek, míg Zárában Lampredius zárai érsek találkozott vele, és próbálta meggyőzni, hogy az egyháza javára döntsön az egyháztartományi kérdésekben. A pápa legátust küldött még az évben Rajmund személyében Dalmáciába, hogy döntsön a vitás kérdésben.⁷⁰ A legátus egyházmegyei zsinatot hívott össze az ügy rendezésére Spalato városába. A zárai érsek távol maradt ettől az eseménytől, ahol mindössze öt, a spalatói érsek fennhatósága alá tartozó püspökség képviselői vettek részt. Ki kell emelni, hogy köztük volt a farói püspök, ami arra is utalhat, hogy az egyházmegye saját akaratából is hajlandó volt elfogadni a spalatói metropolitai jogokat maga felett.⁷¹ Ez a zsinat végül meglepetések nélkül zárult, és a Faro feletti egyházi fennhatóságot a spalatói egyháznak biztosította. A kérdést véglegesen az 1185. évi spalatói zsinat zárta le, amely újra megerősítette az érsekség jogait a zárai igényekkel szemben.⁷²

Hasonlóan a farói püspökség esetéhez, a magyar–velencei szembenállás következményeként jöhetett létre 1154 és 1161 között a zenggi (Senj) püspökség is. Az arbei (Rab) és vegliai (Krk) püspökségek területe ugyanis nem csupán a szigetekre terjedt ki, hanem a kontinentális Horvátországban is bizonyos területek fennhatóságuk alá tartoztak, amelyek a két szigettel ellentétben nem velencei, hanem magyar befolyás alatt álltak. Minden valószínűség szerint ezeknek a területeknek az egyházi igazgatására szerveződött a spalatói érsekség alá tartozó zenggi egyházmegye is. A 12. század második felében, hasonlóan Faro esetéhez, a zenggi egyházmegye felett is vita kezdődött a spalatói és zárai érsekség között.⁷³ Bár Zengg a magyar uralkodók fennhatósága alá tartozó te-

⁶⁸ Zvezdan Strika: Zadar – Novo nadbiskupsko i metropoljsko sjedište Dalmacije u kontekstu političkih prilika 12. stoljeća. *Croatia Christiana periodica*, 27 (2003) 14.

⁶⁹ Slavko Kovačić: Koje je godine osnovana Hvarska biskupija? *Croatia christiana periodica*, 15 (1991) 53–58.; Slavko Kovačić: Splitska metropolija u dvanestom stoljeću. In: Mile Bogović (ed.): *Krbavska biskupija u srednjem vijeku. Zbornik radova znanstvenog simpozija u povodu 800. obljetnice osnutka krbavske biskupije, održanom u Rijeci 23–24. travnja 1986.* Rijeka–Zagreb, 1988. 14–15., 30.

⁷⁰ Ivan Majnarić: Misija papinskog legata Rajmunda de Capelle 1177. godine. *Povijesni prilozi*, 24 (2003) 105–131.

⁷¹ Strika, Z.: Zadar, 34–36.

⁷² Lothar Waldmüller: *Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn. Von der Völkerwanderung bis zum Ende der Arpaden (1311).* Paderborn, 1987. 154.

⁷³ Strika, Z.: Zadar, 14–15.

rület volt az egyházmegye alapítása során, ám földrajzilag jóval közelebb feküdt Zarához. amit Lampredius érsek megpróbálta kihasználni. Egyházszerkezeti változásokra ugyanakkor nem került sor, mivel III. Sándor pápa megakadályozta a zenggi püspökség áthelyezését.⁷⁴

A következő fordulatra, a velencei hatalom alá tartozó egyházak önálló érsekség alá szervezésére a 12. század közepéig kellett várni. A zárai püspökség már a 12. század első harmadában törekedhetett arra, hogy a spalatói metropolitától függetlenedve érseki rangra emelkedjen, valószínűleg abban az időszakban, amikor mindkét egyházi központ velencei kézen volt. A törekvésüket az 1150-es évek közepén csak látszólag koronázta siker Lampredius püspöksége idején, ám a város érseki rangra emelkedése olyan formában történt, amely miatt Zára városa végül a Szentszéknél tiltakozott.⁷⁵ A Pietro Polani dózse által előzőtt gradói patriarcha, Enrico Dandolo 1150-ben vagy 1151-ben térhetett vissza Velencébe, ahol immáron az új dózse, Domenico Morosini, támogatását élvezve egyrészt városon belül megerősítette hatalmát, másrészt a Velence által meghódított Észak-Dalmácia is a patriarchátus joghatósága alá került.⁷⁶ A dalmáciai egyházszerkezet átalakítása ugyanakkor nem a helyi püspökségek közvetlenül a velencei egyház alá rendelésével történt meg, hanem előbb Zárát IV. Anasztáz pápa (1153–1154) 1154. október 17-én kelt bullájában érseki rangra emelte,⁷⁷ utódja, IV. Adorján (1154–1159) pedig 1155 februárjában a velencei befolyás alatt álló Grado pátriárkája alá rendelte a várost.⁷⁸ 1154-ben az új érseknek négy püspökséget rendeltek alá: Arbét, Vegliát, Osserót (Osor) és Farót.⁷⁹ A döntés a zárai egyház és a város ellenkezését is kiváltotta. Lampredius érsek az ügy ellen tiltakozva Rómába utazott, ám ott nem járt sikerrel. A város elégedetlensége 1159-ben végül lázadáshoz vezetett a velenceiekkel szemben II. Géza magyar uralkodó segítségére számítva, ám Domenico Mauroceno dózse leverte a záraiak felkelését. Ezzel azonban még nem zárult le végleg a dalmáciai város lázadásainak a sora: 1164-ben, 1168-ban, 1170-ben és végül 1181 körül újra szembeszálltak a velencei fennhatósággal szemben, az utolsó alkalommal immár III. Béla magyar király támogatását élvezve, sikerrel.⁸⁰

⁷⁴ CDC II. 121–122.

⁷⁵ Strika, Z.: Zadar, 26.

⁷⁶ Thomas F. Madden: *Enrico Dandolo and the Rise of Venice*. Baltimore, 2003. 35–38.

⁷⁷ CDC II. 76–79. A Trieszti-öbölben fekvő Grado a Velencéhez tartozó területek metropolíája volt, amely az úgynevezett kisebb pátriárkákhöz tartozott a 12. század közepéig, mivel más érsekség felett nem volt hatalma, de a metropolitánál magasabb hierarchikus címet viselt. 1155-öt követően valódi tartalmat kapott a címe, és a Velence által elfoglalt területek, érsekségek feletti egyházi joghatóságot gyakorolta. Ld. Robert Lee Wolff: *Politics in the Latin Patriarchate of Constantinople (1204–1261)*. *Dumbarton Oaks Papers*, 8 (1954) 234–235.; Erdő Péter: A „nagyobb és kisebb pátriárkák” megkülönböztetésének gyökerei a középkori egyházi jogi szóhasználatban. In: *Uő: Egyházjog a középkori Magyarországon*. Budapest, 2001. 214–219.

⁷⁸ CDC II. 79–80.

⁷⁹ CDC II. 77.

⁸⁰ Klaić, N. – Petricoli, I.: *Zadar*, 165–169.

A velencei expanziós törekvések az Adriai-tenger keleti partvidékén a negyedik keresztes hadjárat során igen eredményesek voltak, a tanulmány által vizsgált terület déli részén is jelentős sikereket könyvelhettek el. 1205-re velencei kézre került Zára, illetve Ragusa és Durazzo városa is. A velencei hódítással egyházszervezeti változások is együtt jártak: az elfoglalt területek egyházait a gradói pátriárka egyházjogi fennhatósága alá rendelték. Durazzóból valószínűleg elűzték a korábbi, az ortodox érseket, és helyére egy latin egyházfőt tettek, amelynek következményeként 1209 körül létrejöhetett az 1213-ig fennálló durazzói latin rítusú érsekség.⁸¹ Míg Zára és Durazzo esetében közös volt, hogy egy kvázi újonnan létrehozott egyházi tartományt rendeltek a gradói egyházfő hatalma alá, Ragusa esetén egy mintegy két évszázados múlta visszatekintő érseki központtal tették ugyanezt.⁸² A velencei egyházi expanzió hátterét az 1150-es években, a zárai érsekség alapításakor kell keresnünk. Ez volt ugyanis az első egyházmegye, amelynél a fenti példa szerint jártak el a velenceiek. Törekvéseiknek később a Szentszék biztosított a jogi hátteret, ugyanis IV. Adorján pápa 1157. évi bullájában megadta a gradói patriarchának azt a jogot, hogy a Bizáncban, illetve más bizánci városokban, ahol velencei egyházak voltak, megválasszák a latin rítusú püspököt.⁸³

Egyházi adományok

A három állam egyházaknak juttatott adományait vizsgálva talán a legszembetűnőbb, hogy egyetlen velencei egyházi adománnyal sem találkozhatunk a vizsgált időszakban. Egyházi privilégiumok megerősítésére is a források tanúsága szerint csak akkor került sor, amikor Ordelafo Faliero dózse 1116 körül visszafoglalta a magyarok által birtokolt tengeremléki területeket.⁸⁴ Ezt követően a velencei egyházpolitikát inkább a szigorú szabályozások jellemezték, mintsem a bőkezűség. A velencei gyakorlat hátterének a megértéséhez két dologról érdemes szót ejteni. Egyrészt Velence a dalmáciai városokkal szemben is hasonló módon járt el, mint az egyházaikkal: nem ismerünk a korszakból Faliero dózse privilégiumain kívül más városi adományt vagy korábbi jogok megerősítését, és elsősorban szigorú szabályokkal és katonai nyomásgyakorlással tartották kezükben ezeket a területeket. A másik megfontolandó körülmény a velencei adományozási politika kapcsán az a gyakorlat, amit Velence a saját területén lévő egyházakkal kapcsolatban folytatott. A velencei egyházfőknek eltérően a korszak más egyházfőitől, nem volt beleszólása a városuk világi életébe, a városi belpolitika lényegi alakításába. A velencei egyházak emellett nem részesültek Velence területén jelentősebb adományokban, vagyonukat és anyagi hátterüket elsősorban alkalmi

⁸¹ ADRA I. 143. sz.

⁸² Harris, R.: *Dubrovnik*, 47.

⁸³ CDC II. 81–84.

⁸⁴ CDC II. 27.

ügyletek, ajándékok, illetve a Velence által meghódított területeken lévő birtokaikból származtak.⁸⁵

A velencei politikával szemben a magyar királyok és később a szlavón hercegek bőkezűen bántak a magyar fennhatóság alatt lévő dalmáciai egyházakkal. A 12–13. századból összesen 38 uralkodói vagy hercegi, egyháznak szóló privilégium maradt fenn. Az uralkodói adományozás kezdete Könyves Kálmán hódításaihoz köthető, és a 13. század közepéig folyamatosan születtek donációk.⁸⁶ Kálmán horvátországi koronázásától kezdve igen bőkezűen bánt a dalmáciai egyházakkal: területi adományokat tett, megerősítette korábbi jogait, valamint pénzadományt is tett, amelyből a zárai Szűz Mária-monostor tornya épült. Kálmánt követően a Velencével és Bizánccal folytatott harcok által övezett 12. században megritkultak az egyházi privilégiumok. Adományokban különösen gazdag időszaknak számított ezt követően Imre király és András herceg harca a 12–13. század fordulóján, amikor gyakran előfordult, hogy a herceg és az uralkodó ugyanabban a tárgyban adott privilégiumot.⁸⁷ Az adományok többsége az uralkodói és hercegi látogatásokhoz volt köthető, de az sem volt ismeretlen jelenség, hogy az uralkodók Dalmácián kívül, elsősorban követek kérésére tettek vagy erősítettek meg adományokat. A 38 ismert adomány eloszlása kapcsán megállapítható, hogy a legjelentősebb dalmáciai városok és a helyi elithez köthető monostorok élvezték az uralkodói kegyet. Az adományok közel felét a spalatói érsekség kapta, emellett szintén kiemelt helyzetben volt a traui püspökség a maga hét donációjával, illetve a királyi alapítású és a helyi elithez köthető monostorok is együtt összesen tíz adománnyal.⁸⁸ Utóbbiak közé tartozott a Szent János monostor Tengerfehérváron, a zárai Szent Chrisogonus és Szűz Mária monostorok. A legfontosabb dalmáciai városok egyházai közül egyaránt 1242-ben kaptak utoljára adományt zárai és traui intézmények,⁸⁹ 1244-ben pedig a spliti egyház jutott privilégiumhoz az utolsó ismert esetben.⁹⁰

Az uralkodói adományok célja elsősorban a helyi elit lojalitásának a megnyerése volt, hiszen az adományok és ajándékok a középkori értelmezés szerint kötelezettséget róttak a megajándékozottakra, amely elsősorban hűséget jelentett az adományozóval szemben. Ahogy a horvát történész, Neven Budak megállapította az Árpádokat megelőző horvát uralkodódinasztia, a Trpimir-ház tagjai, hasonlóan az őket követő magyar uralkodókhoz, bőkezűen bántak a dalmáciai egyházakkal. Az egyházi adományok segítségével politikai és társadalmi kapcsolatokat alakítottak ki a városi elittel, és az egyházon keresztül

⁸⁵ Madden, T.: *Enrico Dandolo*, 23–24.

⁸⁶ Judit Gál: Ugarski horizonti u povijesti Crkve u Dalmaciji: Analiza kraljevskih darovnica Crkvi. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 33 (2015) 18–19.

⁸⁷ CDC II. 293., 358., III. 16. etc.

⁸⁸ Judit Gál: The Social Context of the Hungarian Royal Grants to the Church in Dalmatia (1102–1301). *Annual of Medieval Studies at CEU*, 21 (2015) 47–52.

⁸⁹ CDC IV. 153., 163.

⁹⁰ CDC IV. 243.

növelhették befolyásukat. A dalmáciai egyházak kiemelkedő szerepe a városaik világi életében szintén ösztönzőleg hathatott az uralkodókra.⁹¹ A magyar királyok adományait vizsgálva kontinuitás mutatható ki a korábbi horvát dinasztiával mind az adományozás módjában, mind pedig az kedvezményezettek személyében.⁹²

A régió harmadik szereplője Szerbia, illetve a tenger melléki szerb államalakulatok esetén az adományok vizsgálatakor érdemes különválasztani a szerb autokefál görög rítusú egyház megalakulása (1219) előtti és utáni időszakot. Bár a forrásaink Dél-Dalmácia koraközépkori történelmére igen szegényesek, a rendelkezésre álló adataink alapján a helyi uralkodók adományozási politikája, különösen a Nemanja-dinasztia hódítása (1181–1186) előtti időszakban, sok szempontból hasonlított a magyar uralkodók, illetve a korábbi horvát uralkodókhoz a Trpimirek politikájára. A kisszámú forrás ellenére biztosan állítható, hogy a tenger melléki szerb területek vezetői szoros kapcsolatot áptak a helyi egyházakkal, valamint a városi elit is bőkezű volt a helyi intézményekkel.⁹³ Az első dukljai király, Mihály koronázása után közvetlenül templomot emeltetett Szent Mihály tiszteletére Stonban 1077 és 1081 között.⁹⁴ A 11–12. századból számos fennmaradt privilegium tanúsítja, hogy a helyi dukljai, illetve humi vezetők különleges kapcsolatot áptak a Lokrum és Mljet szigetén található bencés szerzetesekkel.⁹⁵ 1151-ben Desa humi fejedelem monostort alapított Mljet szigetén, ahova Apuliából hívott szerzeteseket.⁹⁶ A mljeti, illetve a lokrumi szerzetesek adományait időről időre megerősítették, az utolsó ilyen jellegű intézkedés 1217 és 1219 között István szerb királytól származott.⁹⁷ Miután létrejött az önálló szerb ortodox egyház, és 1222-ben görög rítus szerint is megkoronázták Istvánt, a latin rítusú egyházak nem kaptak királyi adományt. Mindez azonban nem jelentette azt, hogy nem élvezhették a királyi család kegyét. A 13. század szerb uralkodói közül I. Istvánnak velencei, I. Urošnak valószínűleg francia,⁹⁸ Dragutinnak magyar származású

⁹¹ Neven Budak: Foundations and Donations as a Link between Croatia and the Dalmatian Cities in the Early Middle Ages (9th–11th c.). *Jahrbuch für Geschichte Osteuropas*, 55 (2007) 489.

⁹² Gál J.: Ugarski horizonti, 7., 9–10.

⁹³ CDC II. 27., 38., 69. etc.

⁹⁴ Ćirković, S.: *Istorija Crne Gore*, 394.

⁹⁵ Vinko Foretić: Dvije isprave zahumskog kneza Dese o Mljetu iz 1151. godine. *Anali Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 1 (1952) 63–72.

⁹⁶ CDC II. 67–68.

⁹⁷ Frank Miklosich tévesen 1222 és 1228 közé keltezte a Szűz Mária monostornak adott adománylevelet az alapján, hogy abban I. István királyként szerepel, és a szerb kutató a görög rítus szerinti koronázástól kezdve számolta az uralkodási éveket. Ezzel szemben Istvánt 1217-ben már latin rítus szerint megkoronázták, és minden valószínűség szerint ezt követően nem sokkal adhatta az adományt a bencés szerzeteseknek. Ld. Frank Miklosich (ed.): *Monumenta Serbica spectantia historicam Serbiae, Bosnae, Ragusii*. Viennae, 1858. 8–10.

⁹⁸ A szerb historiográfia tradicionális nézete, hogy Ilona királyné francia származású volt, gyakran Anjou Ilonaként emlegetik. Egyes elméletek szerint azonban Ilona Angelosz Jánosnak (Kaloján), a Szerémet egykor birtokló hercegnek a lánya volt. Ld. Aleksandar Uzelac: *Pod senkom psa. Tatari i južnoslovenske zemlje u drugoj polovini XIII veka*. Beograd, 2015. 93–94.; Gordon McDaniel: On Hungarian-Serbian Relations in the Thirteenth Century: John Angelos and Queen Jelena, *Ungarn-Jahrbuch*, 12 (1982–1983)

felesége volt,⁹⁹ és a nyugati keresztény királynék a latin rítusú egyház támogatói is voltak. Közülük a legismertebb és legjelentősebb, I. Uroš felesége, Ilona (Jelena) királyné volt. Miután Urošt fia, Dragutin, megfosztotta a trónjától, anyjának apanázsul Trebinjét és Duklját adta.¹⁰⁰ Ilona a latin rítusú kereszténység legfontosabb támogatójává vált Szerbiában, de fontos megemlíteni, hogy a görög rítusú egyházi intézményekkel is bőkezűen bánt.¹⁰¹ Ilona kiváló kapcsolatot ápolott a Szentszékkal, hathatós közreműködésével Sappában latin rítusú püspökség jött létre, amelyet az antivari érseknek rendeltek alá.¹⁰² Ilona emellett leginkább egyházalapító és adományozó tevékenységéről ismert. Bőkezűség és befolyása nagy szerepet játszott a koldulórendek előretörésében Dél-Dalmáciában. A királyné számos helyen segítette a ferences és domonkos missziókat, többek között Cattaróban, Dulcignóban, Antivariban és Scutariban is.¹⁰³

Az egyházfők választása

A három vizsgált állam egyházpolitikájának utolsó elemeként a dalmáciai városok egyházfőivel kapcsolatos gyakorlatot kell megvizsgálni. A tanulmány e fejezete két szempont mentén elemzi a velencei, a szerb, és a magyar hatalomgyakorlás módszereit: hogyan viszonyultak a területükön található érsekségekben az egyházfők megválasztáshoz, illetve megállapítható-e valamiféle szabályszerűség ezeknek az egyházfőknek a személyével kapcsolatban. A tenger melléki szerb területek egyházfőiről sajnos kevés információnk maradt. A dukljai államalakulat válsága és hatalmának a csökkenése miatt a Duklja területén lévő latin rítusú egyházak élén álló antivari egyházfők 1142-t követően az 1170-es évek végéig – más vélemények szerint egészen 1199-ig – nem kaptak palliumot az aktuális pápától, püspöki címet viseltek. A 12. századi érsekekről kevés írásos dokumentum tanúskodik, így néhányuk nevét csak annak köszönhetően ismerhetjük, hogy Antivariban fennmaradtak a sírfelirataik, hivatalviselésük idejének pontos megjelölése nélkül.¹⁰⁴ A 12. századi egyházfők közül a zárai származású Gergely pályáját ismerjük a legrészletesebben, aki 1173 előtt nem sokkal kerülhetett az antivari egyház élére,¹⁰⁵ és 1177-ben egyházát a spalatói metropólia joghatósága alá

43–50.; Kalojánról ld. Ternovác Bálint: A szerémi latin püspökség alapításának és korai történetének vitás kérdései. *Századok*, 147 (2013) 458–459.

⁹⁹ Gál Judit: IV. Béla és I. Uroš szerb uralkodó kapcsolata. *Századok*, 147 (2013) 483–485., 491–492.

¹⁰⁰ Gál J.: IV. Béla, 487.; Gojko Subotić: Kraljica Jelena Anžijska. Ktitor crkvenih spomenika u Primorju. *Istorijski glasnik*, 11 (1958) 131.

¹⁰¹ Ilona királyné és az ortodox egyház kapcsolatára ld.: Miroslav Popović: *Srpska kraljica Jelena između rimokatoličanstva i pravoslavlja*. Beograd, 2011.

¹⁰² ADRA I. 515. sz.

¹⁰³ ADRA I. 509. sz., 511. sz., 514. sz. etc.; Daniele Farlati: *Illyricum sacrum I–VIII*. Venice, 1751–1819. VII. 1817. 59.; Šufflay, M.: *Die Kirchenzustände*, I. 69.

¹⁰⁴ Marković, I.: *Dukljansko-barska*, 180–181.

¹⁰⁵ ADRA I. 99. sz.

vetette, hogy megakadályozza a raguzai egyház hatalmának kiterjesztését Antivarira, és valószínűleg röviddel ezt követően sikerült elérnie, az antivari egyház újra érseki rangra emelkedjen.¹⁰⁶ Nemanja István raškai fejedelem szerb tengermelléki hódításai idején a helyi uralkodó mellett álló Gergelynek el kellett menekülnie a városból, majd előbb Raguzában, végül saját szülővárosában, Zarában talált menedéket. Vukán uralma alatt újra érseki rangra emelkedhetett a város egyháza, hiszen az uralkodó kérésére III. Ince pápa palliumot küldött János érseknek, aki 1247-ig állt az antivari egyház élén. A 13. század közepéig tartó időszakig sajnos nincs információnk arról, hogy pontosan hogyan zajlott az egyházfők választása Antivariban, és milyen szempontok döntöttek az egyházfők kiválasztásakor. Annyi bizonyos, hogy a dukljai uralkodók közbenjártak a Szentszéknél, hogy egyházfőik palliumot kapjanak.

János halála után, 1247-től a tatároknál pápai legátusként járt ferences Plano de Carpini,¹⁰⁷ majd 1253-tól egy rendtársa Gaufredus,¹⁰⁸ 1255-től pedig szintén egy jelentős ferences, a korábbi pápai legátus, Lőrinc lett az antivari érsek.¹⁰⁹ A 13. század közepétől, Carpini érsekségétől kezdve, a vizsgált időszakban az antivari egyházfők személye pápai döntéstől függött. Ennek okát véleményem szerint elsősorban két jelenségre vezethetjük vissza. Egyrészt az autokefál szerb görög szertartású egyház megalakulásával, és I. István ortodox rítus szerinti koronázásával a szerb uralkodócsalád a görög rítusú kereszténység képviselőjévé vált a térségben. Az uralma alatt álló és az antivari érsekhez tartozó latin rítusú egyházfők megválasztásába a dinasztia semmilyen módon nem avatkozott bele. A szerb uralkodók politikája kapcsán meg kell jegyezni, hogy 1219-et követően is kiálltak az antivari latin rítusú egyházfők hatalmának megtartásáért Raguzával szemben. A másik tényező, amelyet érdemes az egyházfők személyével kapcsolatban, hogy a pápaság számára az antivari érsekség kulcspozíciót töltött be a Balkánon, egy olyan területen, ahol a görög és latin rítusú kereszténység találkozott, és előbbi fokozatosan szorította ki a nyugati keresztény egyházat.

A hosszabb-rövidebb ideig Velence hatalma alatt álló egyházi központok közül a három érseki székhelyet – Zará, Raguzát és Durazzót – megvizsgálva egy Dalmáciában, a negyedik keresztes hadjáratl egy időben megjelenő szabályozottságot figyelhetünk meg az egyházfők személyével és választásával kapcsolatban. A zárai érsekség alapításától kezdve a gradói patriarcha többsége alá volt rendelve, amely ellen mind a város egyháza, mind a világi vezetés küzdött a 12. század során. Az egyház élén ekkor helyi klerikusok álltak: Lampredius érsek, majd az őt követő Theobaldus érsek is próbált szabaddulni a velencei egyházi kötelékektől.¹¹⁰ Miután III. Béla visszafoglalta a várost, 1204-ig nem kapott palliumot zárai egyházfő a pápától, ugyanis a helyi elithez tartozó főpapok a magyar uralkodó által támogatva nem voltak hajlandók felesküdni a gradói egyházzal

¹⁰⁶ ADRA I. 100. sz.

¹⁰⁷ Fine, J.: *The Late Medieval Balkans*, 139.

¹⁰⁸ ADRA 231. sz., 236. sz.

¹⁰⁹ ADRA 237. sz.

¹¹⁰ Klaić, N. – Petricoli, I.: *Zadar*, 163–167.

szembeni engedelmességre.¹¹¹ A negyedik keresztes hadjáratot követő békekötés Velence és Zára között változásokat hozott az itáliai városállam egyházfőkkel kapcsolatos politikájában a Tengeremelléken. Míg korábban az egyházfők származásával kapcsolatban nem rendelkeztek a két város közötti békeszerződések, 1204-ben a velenceiek előírták, hogy a zárai érseknek velenceinek kell lennie, illetve hűséget kell esküdni mind a gradói patriarchának, mind a velencei dózsénak. 1204-et követően kevés kivételtől eltekintve Zárában a békeszerződés rendelkezéseit követve az érsekek velencei származásúak voltak.¹¹²

A negyedik keresztes hadjárat idején került velencei uralom alá Ragusa városa is, bár a két város viszonyát ezt követően szabályozó békeszerződés szövege nem maradt fenn. Joggal feltételezhetjük, hogy ennek tartalma megegyezhetett az 1232-ben kötött egyezményekkel, amelyekben a főpapok kapcsán előírták, hogy velencei származásúak legyenek, illetve, hogy esküdjenek engedelmességet a gradói patriarchának.¹¹³ A békeszerződés tartalmára vonatkozó feltételezéseket erősíti az a tény, hogy Raguzában 1205-ben került sor a velencei hatalomátvételt követő első érsekválasztásra, amikor a velencei származású Lénárd került az érseki székbe.¹¹⁴ A negyedik keresztes hadjárat során elfoglalt Durazzóban 1208 és 1213 között állt fenn latin rítusú érsekség, amelynek élére Manfréd került, akinek hűséget kellett esküdni a dózsénak.¹¹⁵ A két város egyházi kapcsolatait is szabályozó dokumentum sajnos nem maradt fenn ebből az időszakból, ám a Velence és Bizánc területén található görög rítusú egyházakkal kapcsolatos egységes politikát vizsgálva hasonló viszonyrendszer alakulhatott ki Durazzóban is mint a másik két érseki központban.¹¹⁶

Bár magyar uralkodók egyházfőkkel kapcsolatos politikájában a velenceihez hasonló írásban is lefektetett szabályozással nem találkozhatunk, a helyi egyházi vezetők személye fontos volt a magyar királyi udvar számára. Hasonlóan a velencei példához, a magyar királyok elsősorban a spalatói érsekek megválasztását befolyásolták, de számos példát találunk a vizsgált időszakban más dalmáciai egyházak esetén is, amelyek élén szintén magyar származású főpap állt.¹¹⁷ A 12–13. század során mindössze egy alkalommal van tudomásunk arról, hogy a magyar király közvetlenül beavatkozott volna a spalatói érsekválasztásba: 1244-ben IV. Béla ahhoz a feltételhez kötötte a békekötést a spalatóiakkal,

¹¹¹ Uo. 170.

¹¹² Farlati, D.: *Illyricum sacrum* V, 71–86.

¹¹³ CDC III. 351–355.

¹¹⁴ Farlati, D.: *Illyricum sacrum* VI, 91.

¹¹⁵ ADRA 141. sz., 142. sz. Az érsek esküjének és a Velencének tett ígéreteknek a sajátos, durazzói társadalmi, vallási kontextusáról ld.: Dubravka Preradović: Kult Svetog đakona Isavra u Draču. *Zograf*, 36 (2012) 6.

¹¹⁶ A velencei egyházpolitikára ld. Nicholas Coureas: The Latin and Greek Churches in former Byzantine Lands under Latin Rule. In: Nickiphoros Tsougarakis – Peter Lock (ed.): *A Companion to Latin Greece*. Leiden, 2015. 145–184.

¹¹⁷ Gál Judit: Qui erat gratus apud eum. A spliti érsekek szerepe az Árpádok királyságában (1113–1248). In: Belucz Mónika – Gál Judit – Kádas István – Tarján Eszter (szerk.): *Magister historiae*. Budapest, 2014. 53–71.

hogy Ugrint válasszák érsekké a városban, aki végül nemcsak a spalatói egyházi vezetést ragadta magához, hanem a világi igazgatás élére is ő került a város *comes*eként.¹¹⁸ A 12–13. század során mégis, néhány kivételtől eltekintve, a spalatói egyház élén magyar származású vagy a királyi udvarhoz közel álló érsek állt, amikor a város a magyar király uralma alatt volt. Az érsekválasztás Spalatóban a városi polgárok és a klérus közös ügye volt, és bár már a 13. század közepén mutatkoztak jelei a világi befolyás elleni káptalani küzdelemnek, mindössze a 13. század végére vált a klerikusok kizárólagos jogává az egyházfő megválasztása. Valószínűleg már a 12. század végére kialakult az a szokás, hogy az érsekválasztáshoz szükség volt az uralkodó utólagos jóváhagyására is. Erről tanúskodik, hogy IV. Béla 1251. évi látogatásakor felrótta a spalatóiaknak, hogy Rogerius érsek uralkodói jóváhagyás nélkül került az egyház élére.¹¹⁹ A szokás kialakulására utal III. Sándor pápa levele III. Bélának, amelyben a magyar uralkodót arra utasította 1181-ben, hogy ne avatkozzon a spalatói érsekválasztásba.¹²⁰ Az a jelenség azonban, hogy a spalatói érsekek szorosan kötődtek a királyi udvarhoz, nem csupán az uralkodói akaratból, hanem a város érdekelismeréséből fakadt. A diplomáciai vezető feladatokat betöltő egyházfők egyrészt az uralkodó képviselői voltak a dalmáciai városban, másrészt személyük biztosíték volt Spalato számára, hogy közvetlen kapcsolatuk lesz a királyi udvarral.¹²¹

Összegzés

Összegezve a vizsgált államok egyházpolitikájának a tanulságait, három egymástól különböző hatalomgyakorlási mód vázolható fel, amelyek viszont számos ponton hasonlóságot mutattak. Magyarország, Velence és a szerb államalakulatok egyaránt közvetlenül befolyásolták a dalmáciai egyházszervezet átalakulását a vizsgált időszakban. Magyarország és Velence esetében a világi, politikai határok és az egyházi igazgatás határainak az ellentmondása vezetett előbb a farói, majd a zenggi püspökség létrejöttéhez. Előbbi egyházmegye a velencei fennhatóság alá került, korábban a magyar befolyás alatt álló spalatói érsekséghez tartozó szigeteket fogta össze, utóbbi a velencei hatalom alatt álló vegliai és arbei püspökségek magyar fennhatóság alatt lévő területeiből jött létre. A folyamat végül a zárai érsekség létrejöttével zárult, amely az Észak- és Közép-Dalmáciában található velencei területeket fogta össze. Velence és Magyarország politikájában volt azonban egy lényeges eltérés: míg a magyar uralkodók a dalmáciai egyházszervezetet – Kálmán herceg 1240 körüli kísérletétől eltekintve – nem próbálták integrálni a magyar egyházszervezetbe, addig a velenceiek valamennyi hatalmuk alatt lévő dalmáciai egyházat – a zárai mellett a raguzai és durazzói érsekséget is – Velence metropolíája, a gradói pátriárka alá rendelték. Szerbia, illetve a tengeremléki szerb államalakulatok esetén az antivari érsekség kiemelt

¹¹⁸ Historia Salonitana 350.

¹¹⁹ Historia Salonitana 366.

¹²⁰ CDC II. 175.

¹²¹ Gál J.: The Roles, 489.

helyet foglalt el az uralkodói politikában. Duklja 11. század végi megerősödése a helyi uralkodók számára megteremtette a lehetőségét, hogy előbb a pápai által adott koronával az államiság, majd az antivari egyház érseki rangra emelkedésével a helyi egyházszervezet legmagasabb fokát elérjék. A dél-dalmáciai egyházszervezet alakulása a helyi politikai erőterek függvényében történt. Amikor a dukljai államalakulat meggyengült, a helyi egyház is veszített erejéből Raguzával szemben. Mindazonáltal a 12. század végére, hála a politikai fordulatoknak, újra érseki rangra emelkedett Antivari, és Ragusa tiltakozása ellenére meg is őrizte azt a következő században is. 1219-ben az ortodox, autokefál szerb egyház létrejöttével majd az uralkodó görög rítus szerinti koronázásával az ortodox kereszténység vált a Nemanja-dinasztia által kormányzott állam vezető vallásává. Ennek ellenére az uralkodói politika Antivarival kapcsolatban alig változott. A szerb uralkodók célja az volt, hogy a Szerbia területén található latin rítusú püspökségek egy szintén Szerbiában található érsekség alá tartozzanak, és ezért a célért még háborút is folytattak Raguzával. Azoknak a püspökségeknek az éléről elűzték a latin rítusú egyházfőket, amelyek szerb fennhatóság alatt álltak, ám Raguzához tartoztak (Trebinje, Hum).

Az egyházi adományok tekintetében Magyarország és Szerbia (Duklja) 1219 előtti politikája sok tekintetben hasonlóságot mutatott. A magyar királyok a helyi egyházakkal bőkezűen bántak, különösen a legfontosabb érsekségekkel és püspökségekkel, valamint a helyi elittel szoros kapcsolatban lévő monostorokkal. Az egyház kiemelt társadalmi szerepe miatt az adományok célja a helyi elit lojalitásának biztosítása, valamint társadalmi kapcsolatok kialakítása volt. A szerb területeken a 12. században hasonló jelenséget tapasztalhatunk, bár itt elsősorban a helyi elit és a lokrumi, valamint a mljeti bencések között alakult ki rendkívül szoros kapcsolat. A dél-dalmáciai városokban emellett a helyi városi elit is támogatta az egyházakat. Velence kapcsán egy gyökeresen eltérő hatalomgyakorlási móddal találkozhatunk. Az itáliai városállam katonai nyomásgyakorlásra és szigorú szabályozottságra épülő politikája miatt, amely részben a helyi egyházakkal szembeni gyakorlatból fakadt, sem az egyházi intézményeknek, sem a városoknak nem juttatott adományokat.

Az egyházfőkkel kapcsolatban a három állam közül a legszigorúbb politikát Velence folytatta. Kezdetben csak a gradói patriarchának rendelték alá a zárai érsekséget, és előírták, hogy az érsekeknek hűséget kell esküdni a dózsénak és a patriarchának. A negyedik keresztes hadjáratot követően már arról is rendelkeztek a békeszerződésekben, hogy az érsekeknek – Zárában, Raguzában és Durazzóban – velencei származásúaknak kell lenni. Magyarország esetében ilyen írásba foglalt szabály nem létezett, ám a 12. század végére kialakulhatott annak a szokása, hogy a spalatói érsek megválasztásához szükség volt az uralkodó jóváhagyására. A 12–13. században így szinte kivétel nélkül magyar származású vagy a királyi udvarhoz kötődő egyházfő állt az érsekség élén, amikor az magyar uralom alatt állt. Szerbia esetében a 13. század közepéig szinte alig van információnk arról, hogyan zajlott az egyházfők választása és, hogy milyen módon szólt bele az érsekek vagy püspökök személyébe a helyi uralkodó. A 13. század közepétől az antivari érsek kinevezéséről a pápák döntöttek, és a helyi egyház stratégiai fontosságát mutatja, hogy ismert és jelentős ferencesek irányították az antivari egyházat.

**SECULAR EXERCISE OF POWER AND THE CHURCH ON THE
EASTERN ADRIATIC COAST DURING THE TWELFTH AND
THIRTEENTH CENTURIES:
A COMPARATIVE STUDY OF THE HUNGARIAN, SERBIAN, AND
VENETIAN CHURCH POLICY**

This work provides an overview of the relationship between the Latin Church and the Kingdom of Hungary, Venice, and the Serbian medieval states during the twelfth and thirteenth centuries on the Eastern Adriatic coast. The main goal of the study is to analyse the Hungarian royal church policy in a Southeastern European context. The examination covers the coastal cities (and territories) from Zadar to Durrës where the influence of Latin Christianity was perceptible. The study focuses on the analysis of three aspects of the examined states' church policies. The first part of the work presents how secular powers gave rise to the realignment of the ecclesiastical borders that aligned with the territorial shifts caused by the rise and fall of the examined states, or by military actions: new archbishoprics and bishoprics emerged, while others disappeared, or lost their influence and territories. The second part of the paper concentrates on the royal or ducal policy regarding the donations that were given to the Church: focus is on the use or non-use of the grants and their role in the exercise of power in the examined region. Finally, the analysis aims to draw attention at the states' relationship towards the archbishops and bishops of the cities. This part of the study demonstrates how they influenced the election of the (arch)bishops, and their expectations regarding the personality of prelates.

Keywords: Eastern Adriatic Coast, Church History, Medieval Hungary, Medieval Venice

*A prágai egyetem hallgatói Luxemburgi Zsigmond magyar királyi udvarában**

Bevezetés¹

A prágai egyetem és a magyar királyi udvar kapcsolatrendszerét a 14. századra vonatkozva egy korábbi írásomban már részletesen tárgyaltam.² Jelen tanulmány a prágai egyetem egy későbbi, és – magyar szempontból – egyben utolsó periódusát mutatja be az 1420-as évekig, kihangsúlyozva a királyi udvarra gyakorolt hatását. A prágai egyetem Közép-Európa egyik legmeghatározóbb oktatási intézménye volt, mely jelentős befolyással bírt a térség politikai és vallási berendezkedésére is Csehországtól Moldváig, a Baltikumtól a Balkánig. Ezért szükségesnek tartom a komparatív vizsgálatokat a korabeli közép-európai udvarokkal. Ugyancsak érdemes összehasonlítani a prágai és a többi egyetem hallgatóinak udvari részvételét és tevékenységét.

Az egyetemet járt értelmiség kutatásánál fontos leszögezni, hogy mivel a prágai egyetem működését V. Márton pápa 1418-ban beszüntette,³ így a tanult udvari értelmiségiek alatt azokat értem, akik az 1410-es évek végéig iratkoztak be valamely egyetemre. A sikeres összehasonlítás végett a többi egyetem beiratkozottjainál is a jelképes 1420-as évnél húztam meg a határt. A személyek egyetemhez kapcsolását az első beiratkozásukban határoztam meg, mivel ennek a tényezőnek különös jelentősége volt. Ha az illető a további tanulmányai során jelentős eredményt ért el – például dékán vagy rektor lett –, akkor ezt a tevékenységét tekintettem az uralkodó vagy az udvar számára figyelemre méltónak.

Az elemzésbe bevont udvari tisztségviselők körének meghatározásához Krzysztof Ożóg kutatásait vettem alapul. Ő a kúriai bíróságok és a kancellária személyzetét, a királyi tanácsosok, a káplánok, a gyóntatók, a prédikátorok és az orvosok csoportját, vala-

* Készült az MTA–ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport támogatásával (213TKI738).

¹ Itt szeretném megköszönni Szende Katalinnak és C. Tóth Norbertnek, hogy hozzászólásaikkal és tanácsaikkal segítettek jelen tanulmány elkészültét. Köszönet illeti Mikó Gábort, hogy értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

² Haraszi Szabó Péter: A prágai egyetem 14. századi hallgatói és a királyi udvar kapcsolatrendszere. In: Gál Judit – Kádas István – Rózsa Márton – Tarján Eszter (szerk.): *Micae Mediaevales IV. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Budapest, 2015. 77–91.

³ Michal Svatoš: The Studium Generale 1347/8–1419. In: Ivana Čornejová – Michal Svatoš – Petr Svobodný (ed.): *A History of Charles University*. Prague, 2001. 88.

mint a királyi gyermekek nevelőit vizsgálta ebben a témában.⁴ Célszerű azonban idevonni a követi megbízásokat teljesítő személyeket is, ahogy az udvari ifjak, a lovagok és a familiárisok csoportját is. De az ő életpályájukat is csak a király 1437. évben bekövetkezett haláláig követem, így elsősorban arra koncentráltam, hogy Zsigmond király idején mire tartották alkalmasnak és érdemesnek őket. Mindebből kirajzolódhat, hogy az uralkodó és környezete mennyire tarthatta fontosnak a deákműveltségen túlmutató képzettséget, s azon belül is a prágai tanulmányokat.

Az 1420-ig beiratkozott tanult értelmiségiek Zsigmond király udvarában

Az imént felvázoltak értelmében 44 egyetemet járt személyt lehet kimutatni a magyar udvarban, akik 1420-ig iratkoztak be valamely *universitas*ra. Ebből a 44 személyből 17 képezte magát Prágában, közülük 15-en jutottak udvari tisztséghez vagy szolgáltak az udvarban. Ide kell számítani azonban két további személyt: Csapi Lászlót és Hohenlohe Györgyöt. Csapi bár Krakkóban kezdte tanulmányait,⁵ már a legalacsonyabb grádusokra is a prágai egyetemen tett szert.⁶ A német Hohenlohe György, dacára annak, hogy Bécsben kezdte meg egyetemi pályafutását, a prágai jogi egyetem rektorává választották.⁷ Ily módon 17 fő szerzett udvari tisztséget a prágai *alma mater* tanítványai és professzorai közül.

Eddigi ismereteink szerint a bécsi egyetem 12 fővel áll a képzeletbeli ranglista második helyén, míg szorosan mögötte a tanulmányaikat Itáliában kezdők következnek 9 fővel. A krakkói egyetem, amelynek tevékenysége épp csak megindult 1400 körül, 5 fővel képviselteti magát. Egy személyről, Szirmai Antal királyi orvosról és követről nem tudjuk, hol kezdhette tanulmányait. Rajtuk kívül be kell vonni a kutatásba azokat a külföldi személyeket is, akik bár nem a hazai peregrinációt képviselik, de munkásságuk és életük egy-egy jelentősebb szakasza Magyarországhoz kapcsolta őket. Összesen 13 ilyen személyt találunk, akik közül 5 Prágában, 4-4 Bécsben, illetve Itáliában, míg 2 Krakkóban tanult.

Ahogy láthattuk, a prágai egyetem az udvar számára fontos utánpótlást biztosított az értelmiségiek terén. A prágai diákok udvari szerepvállalása – legyenek akár hazaiak,

⁴ Krzysztof Ożóg: University Masters at the Royal Court of Hedwig of Anjou and Wladyslaw Jagiello. In: Piotr Górecki – Nancy van Deusen (ed.): *Central and Eastern Europe in the Middle Ages. A Cultural History. Essays in Honour of Paul W. Knoll*. London, 2009. 147.

⁵ Adam Chmiel – Żegota Pauli – Bolesław Ulanowski – Karol Lewicki (ed.): *Album studiosorum universitatis Cracoviensis ab anno 1400 ad annum 1489 I*. Cracoviae, 1887. 25.

⁶ Johannes Nepomuk Gerzabek (ed.): *Liber Decanorum Philosophicae Universitatis Pragensis ab anno 1367 usque ad annum 1585. E Codice membranaceo illius Aetatis nunc primum luce donatum*. I–II. Pragae, 1830–1832. I. 406., 408.

⁷ Josef Triška (ed.): *Životopisný slovník předhusitské pražské univerzity, 1348–1409*. Praha, 1981. 118.

vagy külföldről a magyar udvarba kerültek –, az egyetemet járt személyek esetében eléri, vagy megközelíti a 40%-ot. Az udvar mentalitásával, kulturális sokszínűségével minta lehetett a tanulni vágyó fiatalok előtt, ahogyan azt az Anjou-korra vonatkozóan is felvettem korábban.⁸ A Zsigmond-korban is megfigyelhető a prágai diákok nagy száma, az udvar teljes összetételére vonatkozóan is. Peter Moraw állítása szerint az egyetemi tanulmányok és a fokozatszerzés fontos fegyvertény lehetett annak a kezében, aki feljebb szeretett volna jutni a „hivatali” ranglétrán.⁹ Miután ez az időszak egybeesik az egyetem hanyatlásának idejével, így a hallgatói létszám ingadozása és az udvari szereplés egyetemenkénti összehasonlítása által meg lehet vizsgálni ezt a kijelentést. A peregrinosokat patronáló mecénás segítségével – a rendkívül szerencsések esetében ez az uralkodó lehetett – lehetőség adódott tanultságuk és hasznosságuk demonstrálására. Prága Nagy Lajos és Mária idején igen vonzó célpont volt. Ráadásul az egyetem céljai között szerepelt, hogy tanácsadókat neveljen az uralkodónak,¹⁰ elsősorban IV. Károlynak, de mint látni fogjuk, ez a tendencia nem csak a cseh uralkodó esetében figyelhető meg. Ezenfelül IV. Károly nemcsak Csehország számára alapította univerzitását, de a Birodalom és a környező fejedelemségek hallgatói részére is.¹¹ Mindezek alapján fontos feltenni a kérdést, hogy miként értek be Zsigmond király idejére azoknak a személyeknek az elképzelései és ambíciói, akik a prágai egyetemet választották ifjú korukban.

A hallgatói létszám és az udvari szolgálat

A prágai egyetem 14. század végi, 15. század eleji szerepének a meghatározásánál fontos megfigyelni, hogy az udvarba bekerült személyek milyen időbeli eloszlásban tanultak az egyetemen. Ez a kérdés azért lényeges, mert az 1409. évi Kutna Hora-i dekrétumok felborították az egyetem belső rendjét. A dekrétumokban IV. Vencel a cseh akadémiai nemzetnek (melybe a magyarok is tartoztak) több beleszólást engedett az egyetem belső ügyeibe a többi három nációval szemben, ami a német és más külföldi diákok elvándorlásához vezetett. A magyar hallgatók számára ez akár kedvező is lehetett volna, ám hiába voltak a privilegizált cseh náció tagjai, létszámuk mégis látványosan apadni kezdett 1409 után. Ebben közrejátszhatott, hogy mindennek ellenére ők is külföldiek voltak. Nagy részük a dél-német hallgatókkal együtt Bécsbe ment tanulni a dekrétumok kiadása és vizsgáik letétele után.¹²

⁸ Haraszti Sz. P.: A prágai egyetem, 90–91.

⁹ Peter Moraw: Carriers of Graduates. In: Uő (ed.): *Gesammelte Beiträge zur deutschen und europäischen Universitätsgeschichte. Strukturen – Personen – Entwicklungen*. Leiden–Boston, 2008. 403.

¹⁰ Hermenegild Jirecek (ed.): *Codex Iuris Bohemici*. I–IV. Praha, 1867–1883. II/3. 255. Vö.: Székely György: A pécsi és óbudai egyetem alapítása a Közép-európai egyetemlétesítések összefüggéseiben. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* (1967). Pécs, 1968. 155.

¹¹ Jirecek, H.: *Codex Iuris Bohemici*, II/3. 255.

¹² Martin Nodl: *Dekret Kutnohorský*. Praha, 2010. 271.

A fennmaradt egyetemi iratok alapján Prágában a magyar hallgatói létszám az 1380-as évek közepén tetőzött, majd a hazai belpolitikai viszonyoknak megfelelően csökkenni kezdett, s az 1390-es években már csupán a fele volt a korábbi évtized létszámának. Az 1400-as évekre a létszám ismét növekedett, és megközelítette a 30 évvel korábbi szintet, amely a magyar belpolitikai konszolidációra utal. Ez a folyamat szakadt meg végleg 1409-ben. Látványosan 1412 körül kezdett megmutatkozni a létszámcsökkenés, s bár minden évben volt vizsgára bocsátott hallgató, ez általában csak egy-két főt jelentett. Bécs és Krakkó egyetemei (bár elsősorban Bécs) ezzel szemben 1409 körül markáns növekedést mutattak a hallgatói létszám tekintetében. Bécs esetében ez azt jelenti, hogy – Tüskés Anna kutatásai alapján – 1409-ig mintegy 800, 1409-1420 között pedig nagyjából 600 magyarországi hallgató iratkozott be a Habsburg hercegek egyetemére.¹³ Más szóval, 1409–1420 között közel ugyanannyi magyarországi hallgató iratkozott be a bécsi egyetemre, mint az azt megelőző majd fél évszázad során, ami látványos emelkedés. A Kutna Hora-i dekrétum kiadása fordulóponthoz vezetett Közép-Európa egyetemtörténetében, ami jól tükröződik az udvari szolgálatnál is.

A tizenhét Prágához köthető udvari személy közül csupán egy iratkozott be az egyetemre 1409 után. Ez a tény arra utal, hogy a prágai egyetem a zökkenők ellenére stabilan tudott működni 1409-ig. A magyar hallgatók nagy létszámban kereshették fel ezt az egyetemet, s közülük többen kerültek be a királyi udvarba is. A bécsi egyetemről ezzel szemben 1409 előtt hat, míg 1409 után négy fő került be Zsigmond király udvarába. Ez az imént említett nagy létszám dacára meglepően alacsony szám.

A királyi szolgálat szempontjából az eltérés hatalmas volt a prágai és a bécsi egyetem udvarba bejutott hallgatói között, elsősorban a felsőbb vezetésben. A prágai egyetem három titkos kancellárt, két-két titkos alkancellárt, királyi tanácsost, speciális királyi káplánt és királyi orvost, egy királyi kápolnaispánt, továbbá megyésispánt, királyi követet, udvari lovagot és kúriai jegyzőt adott az udvarnak. Bécsből ezzel szemben csak két kancelláriai, három kúriai jegyző, illetve egy-egy speciális királyi káplán, királyi káplán, királyi orvos, királyi tanácsos, udvari lovag és királyi követ került ki.¹⁴ A tizenkettedik, Csetneki László annyiban lóg ki a sorból, hogy ő 1416-ban, esztergomszentgyörgyi préposti minőségében Albert osztrák herceg káplánjaként tűnik fel,

¹³ Tüskés Anna: *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1365–1526*. Budapest, 2008. 45–107.; Vö.: Schrauf Károly: *Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen*. Budapest, 1892. 1–50.

¹⁴ Cudar Benedek: Willy Szaivert – Franz Gall – Kurt Mühlberger (ed.): *Die Matrikel der Universität Wien. I–VIII*. Wien–Köln–Graz–Weimar, 1956–2014. I. 14.; Bodonyi Gál fia Domokos: Uo. 36.; Agmándi Kecseti Péter: Uo. 92.; Haraszi Tapán Kelemen: Uo. 103.; Sebesi Imre: Uo. 92.; Csajági Balázs: Uo. 115.; Vági Miklós: Uo. 103.; Novai Péter: Uo. 113.; Lépes György: Uo. 45.; Csetneki László: Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest, 1972. 147.; Hammelburgi János: Körmendy Kinga: *Studentes extra regnum, 1183–1543*. Budapest, 2007. 187., és C. Tóth Norbert: *Az esztergomi székeskáptalan a 15. században. I. rész. A kanonoki testület és az egyetemjárás*. Budapest, 2015. 95., 110.; Gelderni Sluter Lambert: Mátyusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Budapest, 1984. 224.

majd 1430-ban Borbála királyné alkalmazza kancellárjaként.¹⁵ Egyértelmű, hogy az alsóbb szintű tisztségek kiválasztásával – mint a jegyzői kar összeállítása – az uralkodó nem foglalkozott, azt meghagyta az egyes kúriai vagy kancelláriai irodák vezetőinek, s elsősorban saját káplánjai és követei kinevezésébe szánt bele aktívan. Mindehhez hozzá kell tennünk, hogy Cudar Benedeknek az udvari lovag titulus eléréséhez sem szükségeltetett semmilyen egyetemi képzettség, csupán társadalmi rang vagy katonai képességek, így az ő esetében az egyetem semmilyen szerepet nem játszott udvarba kerülésénél.¹⁶ A 12 említett bécsi hallgató közül tehát hatnak, az udvari lovag Cudaron kívül a notariusoknak (Novai Péter,¹⁷ Sebesi Imre,¹⁸ Csajági Balázs, Vági Miklós és Haraszi Tapán Kelemen) a tanulmányai irrelevánsak udvarba kerülésükben a király szemszögéből.

A prágaiak közül a többség viszont igen fontos pozíciókat tudhatott a magáénak. Így a titkos kancellári, kápolnaispáni, tanácsosi pozíciók elnyerésében a királynak volt döntő szava, de ugyanez elmondható a királyi káplánok kinevezéséről is. Másrészt hasonlóan a Bécsnél elmondottakhoz, a prágai egyetemi tanulmányok nem valószínű, hogy perdöntőek lettek volna Csitári Lőrinc esetében, hogy bekerüljön a kúria jegyzői közé,¹⁹ sem Scharfenecki Frigyesnél, hogy udvari lovaggá váljék,²⁰ még kevésbé az ifjabb Stibornak, hogy megyésispáni, kapitányi tisztséghez jusson.²¹ Ezeknek az embereknek a személyes kapcsolatok sokkal fontosabbak lehettek az előrejutásban, mint egyetemi karrierjük. Ám a többieket az egyetemi tanulmányaik akár előnyhöz is juttathatták, s így tanultságuk és képzettségük, kapcsolataikon túl legalább ugyanakkora súllyal eshetett a latba. Ezt az érintettek életpályájából lehet leszűrni.

A Prágában végeztek udvarba kerülésük előtti státusza nem feltétlenül volt olyan kimagasló, hogy az uralkodó figyelmét magára vonhatta volna. Ez alól például a külföldi származású Albicus, IV. Vencel orvosa jelentette a kivételt (aki korábban prágai érsek is volt), amikor Csehországot elhagyva Magyarországra érkezett,²² vagy Gewicz Ferenc, aki IV. Vencel birodalmi kancelláriai ítélmestere is volt, s aki Zsig-

¹⁵ Bónis Gy.: *A jogtudó*, 147.; Vö.: C. Tóth Norbert: *A székes- és társaskáptalanok prépostjainak archontológiája 1387–1437*. Budapest, 2013. 78.

¹⁶ Schrauf K.: *Magyarországi*, 5.

¹⁷ Schrauf K.: *Magyarországi*, 44.; Bónis Gy.: *A jogtudó*, 151.

¹⁸ Schrauf K.: *Magyarországi*, 34., 168., 315.; Bónis Gy.: *A jogtudó*, 111.; Sebesi ugyanakkor komoly egyházi karriert futott be a későbbiekben. C. Tóth N.: *A székes- és társaskáptalanok*, 48.

¹⁹ Gerzabek, J. N.: *Liber Decanorum*, I. 416.; C. Tóth N.: *Az esztergomi székeskáptalan*, I. 129.

²⁰ Johannes Spurny (ed.): *Album seu Matricula Facultatis Juridicae Universitatis Pragensis ab anno Christi 1372 ad annum 1418 E Codice membranaceo illius Aetatis nunc primum luce donatum, pleneque nominum indice auctum: Codex diplomaticus Universitatis eiusdem: originem, incrementa, privilegia, iura, benefica... cui item personarum rerumque index, atque... imagines exhibentes subnecuntur*. Pragae, 1834. 65.; DF 200 390.

²¹ Gerzabek, J. N.: *Liber Decanorum*, I. 358., 365.; Engel: *Arch II*. 218.

²² Triška, J.: *Životopisný*, 21.; Daniela Dvořáková: *A lovag és királya. Stiborici Stibor és Luxemburgi Zsigmond*. Pozsony, 2009. 193–195.

mond alatt is ezt a tisztelet látta el, esztergomi nagyprépostként.²³ A magyarok közül Upori István titeli préposti javadalma – vagyis, mint királyi alapítású egyház előljárója – lehetett elég magas pozíció ahhoz, hogy a király közelébe férközhessen, s a titkos kancellárságra emelkedjen. A többiek viszont alacsonyabb, szerényebb javadalmak vagy világi tisztségek birtokosai voltak. Alcsebi Miklós gömöri főesperesből lett kápolnaispán,²⁴ Uski János pedig prágai egyházmegyei klerikusból a király egyik belső tanácsadója.²⁵ Perényi Imre karrierje is leginkább az 1380-as évek végén kezdett felfelé ívelni, amikor Diósgyőr várnagyi tisztségét kapta a királytól.²⁶ Makrai Benedek a börtönből küzdötte fel magát az udvarba,²⁷ míg Csapi László is egyszerű nádori jegyzőként kezdte pályafutását, melyet alkancellárként és királyi tanácsosként fejezett be.²⁸

Az alacsony tisztségek és egyházi javadalmak dacára ezek a személyek magasra jutottak a ranglétrán, ami arra enged következtetni, hogy egyetemi tanulmányaik, s azon belül is a prágai tanulmányok magasabb posztokra tették alkalmassá őket, szemben más közép-európai egyetemek hallgatóival. Ennek alátámasztására azonban legalább részben ismerni kell a hallgatók kapcsolatrendszerét is, hogy a személyi tényezőket és a kapcsolati tőkét se zárjuk ki a kutatásból.

Kapcsolati tőke, egyetemi karrier

Az első ilyen kapocs természetesen a családi kötelék volt. Elsősorban az ifjabb Stibor esetében áll fenn ez a lehetőség. Csitári Lőrincnél is a legvalószínűbb, hogy nagybátyja, Kóvári Pál nádori ítélőmester vitte be unokaöccsét a nádori irodába jegyzőnek.²⁹

A következő lényeges tényezőket a familiaritás, és az egyházi kapcsolatok jelentették. Ily módon kerülhetett a király közelébe Esztergomi János vagy Pöstyéni Tamás,³⁰ akiknél a közvetítő szerepet Kanizsai János esztergomi érsek játszhatta. János esztergomi

²³ Ivan Hlaváček: *Das Urkunden und Kanzleiwesen des böhmischen und römischen Königs Wenzel (IV.) 1376–1419*. Stuttgart, 1970. 203–207.; C. Tóth N.: *A székes- és társaskáptalanok*, 38.; C. Tóth N.: *Az esztergomi székeskáptalan*, I. 114.; Vö.: C. Tóth Norbert: *Az esztergomi érseki szék üresedése 1418–1423 között*. *Századok*, 137 (2003) 4. 888–889.; Triška, J.: *Životopisný* 104.; Vö.: Moraw, P.: *Gelehrte*, 487.

²⁴ Engel: *Arch* I. 91., II. 10.; C. Tóth N.: *Az esztergomi székeskáptalan*, I. 95.

²⁵ Bónis Gy.: *A jogtudó*, 96–97.

²⁶ Engel: *Arch* I. 302. Másrészt az ő udvarba kerülésében szerepe lehetett apjának, Péternek, aki Zsigmond egyik legelkötelezettebb híve volt, ám még ő is érdemesnek tartotta fia külföldi taníttatását.

²⁷ Bónis Gy.: *A jogtudó*, 116–117.

²⁸ ZsO V. 267., 1845. sz.

²⁹ Bónis Gy.: *A jogtudó*, 203.; ZsO I. 415. sz.

³⁰ Pöstyéni 1408-ban Babócsai Gergely királyi kápolnaispánnal együtt járta be az esztergomi egyházmegyéjét, mint *visitor* az érsek megbízásából, s erről jelentett a királynak. C. Tóth Norbert: *Az esztergom-szentistváni prépostság második vizitációja. Egyháztörténeti Szemle*, 15 (2014) 1., 11.

vikáriusból (1404–1410) lett birodalmi alkancellár,³¹ amikor ura a birodalmi kancellárságot is elnyerte az uralkodótól 1411-ben, míg Pöstyéni honti főesperesként³² látott el követi szolgálatot nyugaton. Alcsebi Miklósnál felmerülhet, hogy Nevnai Treutel Miklós tárnokmester familiárisa volt, hiszen alatta volt altárnokmester 1402-ben.³³ De az ugyanerről szóló oklevélből tudjuk, hogy Alcsebi már ekkor is királyi kápolnaispán volt, továbbá legalább egy éve gömöri főesperes is.³⁴ Ez a főesperesség C. Tóth Norbert szerint az egyik legtekintélyesebb volt az esztergomi egyházmegyében.³⁵ A káptalanban a sasvári és a barsi lehetett a legcsekélyebb értékű főesperesség, s ha valakinek sikerült oszloposkanonokságra emelkednie, akkor több, mint valószínű, hogy pályáját e két főesperesség valamelyikében kezdte,³⁶ vagyis Alcsebi esetében már, mint második vagy harmadik lépcsőfokkal számolhatunk a gömöri *archidiaconatus*sál. Ez esetben sokkal valószínűbb, hogy nála is Kanizsai érsek játszotta a patrónus szerepét, s általa került Treutel tárnokmester és a király közelébe is. Ez már csak azért is felvethető, mert a királyi kápolna ispánjaként szintén az érsek fennhatósága alá tartozott.³⁷

A harmadik csoportba azok tartoznak, akik feltehetően csakis egyetemi tanulmányaiknak és az egyetemen szerzett kapcsolataiknak köszönheték előrejutásukat. Upori Alcsebihez hasonlóan szintén zempléni nemes volt.³⁸ Titkos kancellári kinevezésében szerepet játszott – tanultsága mellett –, hogy már eleve egy királyi egyház, a titeli prépostság élén állt.³⁹ Egyetemi tanulmányai hasznot hoztak Scharfenecki Frigyesnek is. Apjával és bátyjával együtt jött Magyarországra, s előbb Nagy Lajost, majd Zsigmondot szolgálták. Apja valószínűleg közbenjárt fiai érdekében, ám a klerikus Frigyes esetében mást is felhozhatunk. 1376-ban Goblin erdélyi püspök járt ki Frigyesnek egy speyeri kanonoki stallumot a pápánál, mint hű útítársának.⁴⁰ Goblin annak a Leó nagycsúri plébá-

³¹ Mályusz Elemér: Zsigmond király központosítási törekvései Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 3 (1960) 2–3. 178.; C. Tóth N.: *A székes- és társaskáptalanok*, 40.

³² Karrierjét valószínűleg sasvári főesperesként kezdte. ZsO II. 6650. sz.; Vö.: C. Tóth N.: *Az esztergomi székeskáptalan*, I. 100.

³³ ZsO II. 1945. sz.

³⁴ C. Tóth N.: *Az esztergomi székeskáptalan*, I. 95.

³⁵ C. Tóth N.: *Az esztergomi székeskáptalan*, I. 116.

³⁶ Uo.

³⁷ Kumorovitz L. Bernát: A budai várkápolna és a Szent Zsigmond prépostság történetéhez. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 15 (1963) 125.

³⁸ Benedek Gyula – Zádorné Zsoldos Márta (szerk.): *Jász-Nagykun-Szolnok megyei oklevelek 1075–1526*. Szolnok, 1998. 3.; ZsO I. 5285. sz., VIII. 3177. sz.

³⁹ Várad i éneklőkanonok 1394-ig, 1390-ben a titeli társaskáptalan prépostja is. Elődje, Kápolnai Mihály 1389. márciusában lemondott. C. Tóth N.: *A székes- és társaskáptalanok*, 64.; Vö.: Bunyitay Vince: *A várad i püspökség története alapításától a jelenkorig*. I–IV. Nagyvárad, 1883. II. 108–109. 1374-ben kapott várad i kanonokságot a pápától, de Bunyitay szerint csak 1384-től lett éneklőkanonok (aki ekkor Pármai Antal szentszéki követ jegyzője is volt). Ám egy Istvánt már 1376-tól is említenek a káptalan kiadványai. Vö.: DL 6371., DF 27 281., DL 5184., DL 6920. 1379-ben, 1383-ban és 1384-ben viszont másokat neveznek várad i cantornak. DL 77 726., DL 98 648., DL 36 618. 1386-ban aztán ismét István a cantor. DF 254 810.

⁴⁰ UGDS II. 445. sz.; Temesváry János: *Erdély középkori püspökei*. Kolozsvár, 1922. 205.

nosnak volt a testvére, aki néhány év eltéréssel iratkozhatott be a prágai jogi egyetemre, ahol Frigyes is tanult.⁴¹ Leó és a prágai egyetem lehetett tehát a kapocs a királyi udvar és Frigyes között. Scharfenecki 1398. április 13-a előtt szebeni prépost volt, ám otthagya egyházi hivatását és megnősült.⁴² Ez év októberében pedig elfogadta a rajnai palotagróf ajánlatát a pohárnokmesteri hűbérré,⁴³ de 1404-ben már Zsigmond király lovagjaként említik.

Késmárki Györgynél is a közvetlen kapcsolatot lehet felvetni a királlyal. 1406-ban, a szepesi káptalan több más kanonokjával együtt felkereste a Lőcsén tartózkodó uralkodót, hogy kifejezzék, nehezményezik, amiért több olyan javadalmas van a káptalanban, akik csak a jövedelmet húzzák, de nem tartózkodnak az egyházban, s kérték a király közbenjárását az ügyben.⁴⁴ A követség tagjai közül egyedül Késmárki esetében tudunk egyetemi tanulmányokról. A tanult klerikus felkelthette a király érdeklődését, mivel éppen az egyházi javadalmak odaítélése miatt volt feszült a viszony a pápa és a király között. Talán nem véletlen, hogy Csebi Orosz Miklós – Perényi Imre alkancellárjának – 1409 körüli távozása után Késmárki lett a titkos kancellária tényleges irányítója.⁴⁵ Bár közelebbit egyelőre nem tudunk, mindenesetre érdekes, hogy Perényi 1418. évi halála után Késmárki eltűnik a király közvetlen közeléből.⁴⁶

Többé-kevésbé tehát közrejátszhatott az egyetem az előmenetelben Upori és Perényi esetében, s felvethető Kanizsai érsek szerepe is több hallgató előmenetelében (például Pöstyéni, Esztergomi és talán Alcsebi), akiknél azonban egyetemi tanulmányaik sem elhanyagolható tényezők politikai kapcsolataik mellett. A többiek esetében, mint Késmárki, Makrai vagy Csapi (Alcsebi ide is sorolható akár) azonban a tanultság az egyik legfontosabb tényező lehetett, mely kiemelte őket a többi ember közül. Ugyanez a helyzet Uski János, Wrede János, Albicus, Clostein Simon vagy Hohenlohe György esetében. Wrede speciális királyi káplán, s az óbudai egyetem tanára volt óbudai olvasókanonokként,⁴⁷ ahogy feltehetően Clostein is, bár erről megoszlanak a véle-

⁴¹ Spurny, J.: *Album seu matricula*, 31.

⁴² C. Tóth N.: *A székes- és társaskáptalanok*, 60.

⁴³ Adolf Koch – Jakob Wille – Lambert Graf von Oberndorf (ed.): *Regesten der Pfalzgrafen am Rhein 1214–1508*. I–II. Innsbruck, 1894–1919. I. 5929.

⁴⁴ ZsO II. 5154. sz.; Engel Pál – C. Tóth Norbert (szerk.): *Itineraria regum et reginarum (1382–1438)*. Budapest, 2005. 86.

⁴⁵ Életére összefoglalóan lásd C. Tóth Norbert: A győri nagy- és kisprépostok a Zsigmond-korban. In: Nemes Gábor – Vajk Ádám (szerk.): *In labore fructus. Jubileumi tanulmányok Győregyházmegye történetéből*. Győr, 2011. 408–409.

⁴⁶ Noha Perényi 1384-ben, Késmárki pedig 1393-ban tűnt fel Prágában. Késmárkit először 1411. január 12-én említik alkancellárként. ZsO III. 25. Vö.: Novák Ádám: Sasember fiai. Egy főúri család és familiája Luxemburgi Zsigmond kíséretében. In: Bárány Attila – Pósnán László (szerk.): *Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris. Tanulmányok a konstanzi zsinat 600. évfordulója alkalmából*. Debrecen, 2014. 385.

⁴⁷ Mályusz Elemér: Középkori egyházi értelmiségünk alapjaihoz: a budai egyetem történetéhez. In: Székely György (szerk.): *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 1984. 18–19. Habár erre csupán abból lehet következtetni, hogy óbudai olvasókanonok volt, amely tisztségnek azonban hagyományosan jelentős befolyása volt az oktatásra.

mények.⁴⁸ Megjegyzendő, hogy Clostein Demkó Kálmán szerint királyi orvos is volt.⁴⁹ Albicus, miután Csehországból távoznia kellett, Zsigmond udvari orvosainak számát gyarapította, míg Hohenlohe nemcsak birodalmi kancellárként képviselte a császár érdekeit Kanizsai halálát követően, de egyúttal az esztergomi érsekség kormányzója, s a király tanácsosa is lett.⁵⁰ Hohenlohe Habsburg III. Albert kancelláriája éléről került Zsigmond környezetébe.⁵¹

Az egyetemi tanulmányok és a tanári tevékenység tehát jelentős tényező lehetett ezeknek az embereknek a karrierje szempontjából, még ha egyik-másik esetben közvetítőre is volt szükség előmenetelük során. Nemcsak az udvarba bekerült egykori diákok egyetemi háttere vagy az elért tisztségek szempontjából vannak azonban kirívó különbségek, hanem a képzettség tekintetében is.

A prágai egyetem hallgatói közül 17 került be tehát az udvarba, s közülük 16 egyetemi grádusra is szert tett.⁵² Ez majdnem 100 százalékos arány, ami a bécsi 41 százalékhöz képest igen magas. A krakkói egyetemről öt fő került be Zsigmond udvarába, és az ő esetükben 100 százalék a fokozatszerzési arány. Josef Triška Perényi Imre esetében is feltételezi a fokozatszerzést (amelyre ugyan a forrás nem utal egyértelműen, de ha Perényi valóban szerzett fokozatot, akkor a prágaiak esetében is 100 százalék a graduáltak aránya).⁵³ Prágából az udvarba bekerültek közül Makrai Benedek, Alcsebi Miklós és Albicus volt az, aki magasabb fokozatot szerzett egy másik egyetemen: Makrai a mindkét jog doktora, Alcsebi az *artes magistere*, Albicus pedig a kánonjog doktora címet. Vagyis a fokozatot szerzetteknek egyrészt igen jó esélyeik voltak bekerülni a magasabb körökbe, másfelől ez alátámasztja Peter Moraw állítását is, mely szerint az egyetemjárás, s különösen a fokozatszerzés jelentős tényező volt az előrejutás során.⁵⁴

Bécsben öten szereztek diplomát az udvarba bekerültek közül.⁵⁵ Ez nem csak a hallgatók képzettségéről és felkészültségéről, hanem az egyetemek, s ezen keresztül a hallgatók közötti különbségekről is sokat elárul. Bécs olcsóbb egyetem volt a régióban, mint

⁴⁸ Leslie S. Domonkos: The History of the Sigismundean Foundation at the University of Obuda. In: Uő – Robert J. Schneider (ed.): *Studium Generale. Studies offered to Astrik Ladislav Gabriel*. Notre Dame, 1967. 26.

⁴⁹ Demkó Kálmán: A magyar orvosi rend története, tekintettel a gyógyászati intézmények fejlődésére Magyarországon a XVIII. század végéig. Lőcse, 1894. 143.; N. Tahin Emma: Orvosok a Zsigmond-kori Magyarországon városaikban. In: Draskóczy István – Jancsó Éva (szerk.): *Studia professoris-professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára*. Budapest, 2005. 352.

⁵⁰ Mályusz E.: *Zsigmond király uralma*, 62.; C. Tóth N.: Az esztergomi érseki, 889–892.

⁵¹ Christian Lackner: *Hof und Herrschaft: Rat, Kanzlei und Regierung der österreichischen Herzöge (1365–1406)*. Wien, 2002. 308.

⁵² Ld. a Függelékét.

⁵³ Triška, J.: *Životopisný*, 98.

⁵⁴ A prágaiak között találunk hét *baccalaureus artiumot*, egy *magister artiumot*, három *licentiatum artiumot*, egy jogi *baccalaureust*, egy orvostudományi *baccalaureust*, egy orvosdoktort (s egyben kánonjogi *licentiatust*) és egy *doctor decretorumot*.

⁵⁵ Bécsben egy szabad művészeti *baccalaureust* és egy *magistert*, egy *artium professort*, egy jogi *baccalaureust* és egy teológiai doktort találunk.

Prága vagy Krakkó,⁵⁶ s ennek megfelelően a hallgatói döntő többsége is a polgárság vagy a kismemesség soraiból került ki. Ez viszont azt is előrevetíti, hogy kevesebbeknek adott meg még a bécsi miliőben is, hogy tanulmányaikat befejezzék, esetleg magasabb fakultáson folytassák, az eleve szerényebb anyagi lehetőségeik miatt. Prága esetében, bár szinte csak a fokozatszerzésekre vannak adataink, mégis, a 15. századtól kezd csökkenni a nemesi jelenlét. A 17 vizsgált személyből 12-en a nemességhez tartoztak (a bécsiek közül hatan), hárman a polgársághoz, két személy (Wrede és Clostein) esetében pedig nehéz megítélni a származásukat. A prágai egyetem a Kutna Hora-i dekrétumokig a magyar nemesség felsőfokú oktatásának egyik legjelentősebb első állomása lehetett. Vagyis egy tanulmányait Prágában végző személynek jobb esélyei voltak bekerülni az udvarba, mint bécsi társaiknak, hiszen végzettség (fokozatszerzés) szempontjából is jelentősen jobb mutatókkal rendelkeztek az itteni hallgatók. A létszám, a képzettség, a tisztségviselés, és a társadalmi státusz szempontjából több esetben a prágai diákok kiemelkedtek társaik közül. De mi a helyzet a király közvetlen szolgálatával, mindenek előtt a korszak egyik legnagyobb horderejű eseményén, a konstanzi zsinaton?

Királyi kíséret, diplomáciai szolgálat a konstanzi zsinaton (1414–1418)

Az uralkodók, így Zsigmond is, főként a diplomáciában alkalmazták a tanult jogászokat,⁵⁷ de általában véve a tanult értelmiségieket is. Jogi szempontból a legképzettebbek minden bizonnyal Bologna és Padova tanulói voltak, mint például Andrea Gualdo de Benzi vagy Ottobonus de Bellonis, akiket Zsigmond szívesen küldött érdekei védelmére külföldre. Rajtuk kívül azonban a király más megbízható híveit is alkalmazta, még ha nem is egy-egy delegáció vezetőiként. Közülük is kiemelkedtek a prágai végzettségűek. A konstanzi zsinat kezdetéig a 17 prágaiból 13-an álltak a király szolgálatában, közülük szinte valamennyien, 11-en meg is fordultak a zsinaton, többen pedig Zsigmond belső tanácsadói köréhez tartoztak.

1413. október 31-én, a comói egyházmegyében található Viggiuban találkoztak egymással Zsigmond király és XXIII. János ellenpápa (1410–1415) követei, hogy a zsinat helyét kiválasszák. A király részéről hatan vettek részt a tanácskozásokon, akik között öt tanult értelmiségi volt, közülük pedig négyen a prágai egyetem egykori növendékei voltak.⁵⁸ Ahogy a későbbiekből kitűnik, mind a négyen fontos személyiségek voltak ezekben az években. De kik kísérték el az uralkodót nyugat-európai körútjára és milyen feladatokat láttak el a király szolgálatában?

A prágaiak közül ketten nagy valószínűséggel csupán saját ügyeiket intézve jártak Konstanzban. Egyikük, Upori István erdélyi püspök 1418. április 27-én kérte a pápát Kons-

⁵⁶ Haraszi Sz. P.: A prágai egyetem, 84., Vö.: František Šmahel: *Pražské universitní studentstvo v předrevolučním období 1399–1419*. Praha, 1967. 39–40.

⁵⁷ Bónis Gy.: *A jogtudó*, 119.

⁵⁸ Késmárki György, Uski János, Makrai Benedek és Esztergomi János. Ld. ZsO V. 1238. sz.

tanzban, hogy engedélyezzen az általa alapított gyulafehérvári szegényház Szentlélek egyházának búcsút.⁵⁹ István püspök ekkorra már kieshetett a belső körből, mert bár családja továbbra is élvezte a király bizalmát,⁶⁰ de miután maga a püspök kompromittálódott a nápolyi párt felkelésében,⁶¹ fontosabb feladatokat nem kapott többé Zsigmondtól. A másik ilyen személy az ifjabb Stibor volt. Bevonulásáról Konstanzba a korszakban is megemlékeztek.⁶² Konstanzban különféle kedvezményeket eszközölt ki a pápánál,⁶³ de a király környezetében is feltűnt.⁶⁴ Ugyanakkor sokáig nem tartózkodhatott az uralkodó közelében, mert talán már 1416 elején,⁶⁵ de ez év közepén már biztosan Magyarországon volt.⁶⁶

Az óbudai egyetem képviselői is megjelentek, bár egyes feltételezések szerint csupán reprezentációs célból. Az egyetemi delegációból Wrede János és Clostein Simon⁶⁷ tanultak korábban Prágában, noha a küldöttség vezetője vitathatatlanul Gelderni Sluter Lambert, a bécsi egyetem korábbi híres professzora volt, akinek Óbudára csábítása nagy szó volt.⁶⁸ Zsigmond király a prágai egyetemről kért professzorokat saját egyetemére.⁶⁹ Elképzelhető, hogy Clostein is közöttük volt. Wrede János viszont Eberhard zágrábi püspök közbenjárására került Magyarországra.⁷⁰ Wrede a zsinat idején halt meg a pápai kúriánál, speciális királyi káplánként, továbbá óbudai olvasó- és váradi kanonikként.⁷¹ Közjegyzők előtt részt vett annak a jelentős iratnak az átírásában, amelyben a zsinati nemzetek felfüggesztették a korábbi XXIII. János ellenpápa jogellenes intézkedéseit.⁷²

Többen voltak viszont, akik a király kíséretében vagy diplomáciai kiküldetéseikben tündökltek ki magukat. Makrai Benedek szinte egész európai körútján elkísérte a királyt. Makrai 1412-től több, mint egy évig tevékenykedett Lengyelországban, hogy Zsigmond nevében egyezséget tudjon létrehozni a Német Lovagrend és Lengyelország viszályában.⁷³ A zsinat kezdetétől azonban már az uralkodó társaságában utazik a Birodalomból Franciaországon

⁵⁹ ZsO VI. 1819. sz.

⁶⁰ ZsO VI. 457., 662. sz.

⁶¹ Bártfai Szabó László (szerk.): *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez*. I-II. Budapest, 1919. I. 229.

⁶² Michael Richard Buck (ed.): *Chronik des Konstanzer Concils von Ulrich von Richental*. Tübingen, 1882. 37.

⁶³ ZsO V. 15. sz.

⁶⁴ ZsO V. 438. sz.

⁶⁵ ZsO V. 1462. Vö.: Dvořáková, D.: *A lovag és királya*, 352.

⁶⁶ ZsO V. 2179. sz.

⁶⁷ CD X/8. 558. sz.

⁶⁸ Domonkos, L. S.: *The History*, 26–27.; Az óbudai küldöttségre ld: Richard, B. M.: *Chronik des Konstanzer*, 186.

⁶⁹ ZsO VI. 899. sz.

⁷⁰ Mályusz E.: *Zsigmond király*, 223.

⁷¹ ZsO V. 871., VI. 1234. sz. – Halálának időpontja azonban kérdéses, vö. C. Tóth Norbert: *Az esztergomi székeskáptalan a 15. században II. rész. A sasadi tizedper 1452–1465 közötti „krónikája”*. Budapest, 2015. 22. 56. lj.

⁷² ZsO V. 871. sz.

⁷³ Pósan László: A Német Lovagrend és a lengyel-litván állam közötti konfliktus a konstanzi zsinaton. In: Bárány Attila – Pósan László (szerk.): *Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris. Tanulmányok a konstanzi zsinat 600. évfordulója alkalmából*. Debrecen, 2014. 147–148.

és Anglián át Aragóniáig és Itáliáig.⁷⁴ Angliából a király Garai Miklós nádorral küldi Párizsba követként, hogy tető alá hozzák a francia-angol megegyezést a százéves háború lezárásaként, mely azonban sikertelenül zárult.⁷⁵ Végül 1418. január 24-én a régi feladatot kapja, amikor a király ismét Lengyelországba küldi.⁷⁶ Királya, szolgálatai elismeréseként kijárta neki a lateráni palota örökös *comese* címet is,⁷⁷ 1420–1421-ben pedig az egri püspökség kormányzójává tette.⁷⁸ Ettől fogva élete további alakulása nem ismert.

Titkos alkancellárként Makraihoz hasonlóan Késmárki György is a király belső köréhez tartozott.⁷⁹ Familiárisának, Baracscai Loránd fia Lorándnak a kiváltságleveléből tudjuk, hogy György győri prépost, alkancellár megfordult Franciaországban, Aragóniában, Angliában, Isztrián, Friuliban, Lombardiában, Savoyában és a Birodalomban egyaránt.⁸⁰ 1414-ben Cremonában volt,⁸¹ Savoyában pedig a király Amadé gróffal folytatandó tárgyalásait készítette elő.⁸² 1418-ban még a pápa közelében tartózkodott,⁸³ de 1419-ben már csak a király káplánjaként szerepel.⁸⁴

Az idős Perényi Imre titkos kancellár helyett alkancellárja, Késmárki György vitte tehát az ügyeket. Perényi is inkább személyes dolgait intézhette, bár a birodalmi rendek és a király kapcsolattartásában esetleg játszhatott némi szerepet. 1414. november 18-án részt vett Zsigmond aacheni koronázásán is.⁸⁵ Perényi ezt megelőzően is több, olykor regényes diplomáciai küldetést hajtott végre.⁸⁶ Részt vett a lengyel-magyar békétárgyalásokon is 1411-ben.⁸⁷ A zsinaton sokáig nem időzhetett, ugyanis már 1416-ban Magyarországon tartózkodott,⁸⁸ ám 1418-ban ismét eljutott Konstanzbába.⁸⁹

Jelentősegteljes feladatokat kapott ellenben Alcsebi Miklós kápolnaispán (1402–1404, 1414–1430), aki 1416 szeptemberében a király tanácsosaival,⁹⁰ Andrea Gualdo de Benzi

⁷⁴ Bárány Attila: Zsigmond király 1416-os angliai kísérete. *Aetas*, 19 (2004) 3–4. 14.

⁷⁵ ZsO V. 2280. sz. A követségnek több tagja is volt, de csak Makrai tanult egyetemen.

⁷⁶ ZsO VI. 1410. sz.

⁷⁷ ZsO VII. 1835. sz.

⁷⁸ Engel: *Arch II.* 153.

⁷⁹ 1411-ben egy rövid időre a birodalmi kancellária ügyeit is ő intézte. Kondor Márta: Magyar király a német trónon: Luxemburgi Zsigmond birodalmi kancelláriája és a királyi tanács (1410–1419). In: Bárány Attila – Pósn László (szerk.): *Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris. Tanulmányok a konstanzi zsinat 600. évfordulója alkalmából*. Debrecen, 2014. 85–87.

⁸⁰ ZsO VI. 1604. sz.

⁸¹ ZsO IV. 1563. sz.

⁸² ZsO V. 900. sz.

⁸³ ZsO VI. 1658. sz.

⁸⁴ ZsO VII. 1160. sz.

⁸⁵ DRTA VII. 249. sz.

⁸⁶ Mályusz E.: *Zsigmond király*, 81.

⁸⁷ ZsO III. 1196., 1235. sz.

⁸⁸ Iványi Béla – Varjú Elemér (szerk.): *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbéli losonczi Bánffy család történetéhez*. I–II. Budapest, 1908–1928. I. 545. sz.

⁸⁹ ZsO VI. 1657. sz.

⁹⁰ ZsO V. 1215. sz.

kalocsai érsekkel és Bodonyi Domokos váradi érkanonokkal, kánonjogi doktorokkal együtt az angol-francia tárgyalások sikertelenségéről tájékoztatta a zsinati atyákat.⁹¹ A birodalomban tett szolgálatait említi a király 1418-ban is.⁹² Ugyanakkor Alcsebi diplomáciai tevékenysége sem szorítkozik csupán a zsinati időszakra, már azt megelőzően is el látott hasonló feladatokat. 1404. évi oklevél említi korábbi római követségét.⁹³ Ugyanekkor tudjuk meg, hogy a nápolyi párt felkelése idején Kanizsai érsek be is börtönöztette Alcsebit.

Pöstyéni Tamás valószínűleg Kanizsai érseknek köszönhette előrejutását. Ő figyelhetett fel az alapfokú tanulmányait Esztergomban kezdő Pöstyénire, a kánonjog prágai doktorára, s Kanizsai lehetett az, aki Pöstyénit a király közelébe juttatta, még ha csak rövid ideig is szolgálta a királyt, és inkább egyházi szolgálataira koncentrált. Kusalyi Jakcs Mihállyal és Ottobonus de Bellonis aradi préposttal,⁹⁴ királyi tanácsosokkal együtt követségbe küldte I. Ferdinánd aragón királyhoz,⁹⁵ s valószínűleg ő is részt vett azokon a tárgyalásokon Perpignanban és Narbonne-ban, amelyek hatására Ferdinánd elállt XIII. Benedek ellenpápa (1394–1423) támogatásától. Korábban már Kanizsai érsek is igénybe vette szolgálatait, amikor Garai nádorral együtt képviselték a királyt a lengyel-német tárgyalásokon 1414-ben. A küldöttségben *examinatorként* vett részt Péterrel, a budai Mária Magdolna-egyház plébánosával együtt.⁹⁶ Egyetemet rajta és Kanizsai érseken kívül csak Vicedomini Máté vikárius, mindkét jog doktora végzett a küldöttség tagjai közül. 1418-ig a zsinaton tartózkodhatott.⁹⁷

Uski János is a kezdetektől Zsigmond mellett volt. Uski a források alapján Itáliában többször látta el ura szolgálatát. 1411. szeptember 6-án általános megbízást kapott Zsigmondtól, hogy tárgyalásokat folytasson XXIII. Jánossal és Velencével.⁹⁸ 1412-ben XXIII. János és az urbinói gróf, Guidantonio da Montefeltre kibékítésére kapott utasítást.⁹⁹

⁹¹ ZsO. V. 228o. sz.

⁹² ZsO VI. 1913. sz.

⁹³ ZsO II. 304o. sz.

⁹⁴ Gisela Beinhoff: *Die Italiener am Hof Kaiser Sigismunds, 1410–1437*. New York, 1995. 300.

⁹⁵ ZsO V. 988. sz. Ez az egyetlen alkalom, amikor Pöstyéni is szerepel a követek között az ügyről fennmaradt több oklevélben, de nem kizárt, hogy máskor is részt vett ilyen küldetésben. Maléth Ágnes: Viták a konstanzi zsinaton. In: Kovács Szilvia – Révész Éva (szerk.): *Műhelyszemináriumi dolgozatok I.* Szeged, 2013. 62.; Vö: C. Tóth Norbert: Ellenpápák helyett pápa. Zsigmond német és magyar király a konstanzi zsinaton. *Magyar Tudomány*, 174 (2013) 5. 525.

⁹⁶ ZsO IV. 1983. sz.

⁹⁷ 1423–25 között esztergomi vikárius lett, s feltehetően 1430-ban halt meg. Udvari szolgálatára több adatunk nincs. C. Tóth Norbert – Lakatos Bálint – Mikó Gábor: *A pozsonyi prépost és a káptalan viszálya (1421–1425). A szentszéki bíráskodás Magyarországon – A pozsonyi káptalan szervezete és működése a XV. század elején*. Budapest, 2014. 30., 233.

⁹⁸ Wilhelm Altmann (ed.): *Regesta Imperii XI. Die Urkunden Kaiser Sigismunds (1410–1437)*. I–II. Innsbruck, 1896–1900. I. 122. sz.; 1412 májusában azonban a Velencére vonatkozó megbízását a király visszavonta, mert Velence nem volt hajlandó a lengyel királyt döntőbírául elfogadni. ZsO III. 2225. sz.

⁹⁹ Altmann, W.: *Regesta Imperii*, XI/2. 12228. sz.

Cremonából a genovai dózséhez küldte kölcsönfelvétel ügyében.¹⁰⁰ Tehetségét azonban a zsinati atyák is kihasználták, amikor Corneto és Todi városokba küldték követként az egyházi reform ügyében 1415-ben,¹⁰¹ melynek eredményeiről 1416 áprilisában számolt be a zsinati nemzeteknek.¹⁰² Ezek után is Konstanzban maradt.¹⁰³

Utolsóként Esztergomi (Újvárosi) Jánosról kell pár szót ejteni. Valószínűleg Kanizsai patronáltjaként került a magyar nagyobb kancellári, majd a birodalmi alkancellári méltóságba,¹⁰⁴ és kísérté el a királyt Nyugat-Európába. Többek között Ausztria és Velence kibékítésénél,¹⁰⁵ valamint Filippo Maria Visconti hűségesküjénél is a király oldalán tartózkodott.¹⁰⁶ Alkancellárként is döntően a király környezetében maradt,¹⁰⁷ Konstanzban pedig a pápától nyert kiváltságokat.¹⁰⁸ Zsigmond maga is nagyra értékelte alkancellárja szolgálatait, hiszen kijárta a pápánál számára a pápai *notarius et referendarius* címet, s emellett pápai *secretarius* is lett.¹⁰⁹ Valószínűleg azonban már inkább terhes lehetett számára a birodalmi alkancellári szolgálat, ugyanis felmentését kérte Kanizsai érsektől,¹¹⁰ s nem sokkal ezután, 1417 decemberében meg is halt.¹¹¹

Velük szemben a bécsiek közül négyen kísérték el az uralkodót útjai során. A már említett Cudar Benedek mellett,¹¹² Gelderni Sluter Lambert volt közöttük az egyik legfontosabb személy, az óbudai egyetem rangidős képviselője. Pálóci György királyi káplán valószínűleg testvérei, Mátyus és Imre segítségével került be a király káplánjai közé, és ilyen minőségében kísérté el a királyt Angliába is. Geldernihez hasonló jelentőséget azonban leginkább Bodonyi Gál fia Domokos, váradi örkanonok tudott elérni. A bécsi egyetemen kezdte tanulmányait, majd a padovai egyetemen, az Alpokon túli területek hallgatóit tömörítő ultramontánok rektora lett.¹¹³ Feltehetően elkísérté a királyt Franciaországba.¹¹⁴ Kezdetben Andrea Scolari váradi püspök kíséretét erősíthette, ám 1417-ben már Kanizsai János esztergomi érsek familiárisaként tűnik fel. Később az esztergomi olvasókanonokságról a szentistváni prépostságra emelkedett.¹¹⁵

¹⁰⁰ ZsO IV. 1598. sz.

¹⁰¹ ZsO V. 959., 960. sz.

¹⁰² ZsO V. 1727. sz.

¹⁰³ ZsO VI. 425., 1361. sz.; Ugyanakkor a két dátum között egy oklevél szerint János pécsi prépost és a káptalan előtt került sor egy Verőce megyei birtok eladására. ZsO VI. 971. sz.

¹⁰⁴ Kondor M.: Magyar király, 88–89.

¹⁰⁵ ZsO IV. 949. sz.

¹⁰⁶ ZsO IV. 1222. sz.

¹⁰⁷ ZsO V. 22. sz.; De más iratok is az ő keze nyomát viselik magukon: ZsO V. 461., 563. sz.

¹⁰⁸ ZsO V. 119. sz.

¹⁰⁹ ZsO V. 120. sz. Vö: Bónis Gy.: *A jogtudó*, 102.

¹¹⁰ Uo.

¹¹¹ ZsO VI. 2684. sz. Életét összefoglalóan ld.: C. Tóth N.: Esztergom-szentistváni, 5–6.

¹¹² Bárány A.: Zsigmond király, 11.

¹¹³ Veress Endre: *A padovai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai 1264–1864*. Budapest, 1915.

5.

¹¹⁴ ZsO V. 1215. sz.

¹¹⁵ Életrajzát ld. C. Tóth N. – Lakatos B. – Mikó G.: *A pozsonyi*, 203–208.

A krakkói egyetem egykori hallgatói közül ketten jelentek meg a zsinaton. Egyikük, Lublói György, aki a bécsi egyetemen tanított is¹¹⁶ *magister artium* fokozattal, esztergomi egyházmegyei klerikusként lett a király familiárisa, amikor a passauai egyházmegyében kért javadalmat magának a pápától 1418-ban.¹¹⁷ A másik ide sorolható személy, Molnári Kelemen,¹¹⁸ már rendelkezett némi tapasztalattal az udvari munkát illetően, hiszen egy időben királyi ítélmester¹¹⁹ volt. A zsinat idején azonban, akárcsak Lublói, úgy tűnik, már nem vállalt semmilyen feladatot a király szolgálatában (legalábbis nem maradt fenn adat róla). Molnári Konstanzban (már győri püspökként) csupán családja, familiárisai és saját maga számára kért kiváltságokat az egyházfőtől.¹²⁰

A király tehát gyakran támaszkodott a prágaiakra a zsinat idején zajló diplomáciai tárgyalások során. Makrait nem csak Párizsban, de Angliában, Pöstyénit Aragóniában, Uskit Itáliában, Késmárkit Savoyában is alkalmazta, hogy csak kiragadott példákat említsek, míg Esztergomi János elkísérte a királyt több nyugat-európai útjára. Annak ellenére, hogy nem mindig ők voltak az egyes küldöttségek vezetői, a tanultak csoportján belül mégis többségben voltak. Jól látszik, hogy Zsigmond előszeretettel alkalmazta a tanult értelmiségieket a diplomáciában, s így tanulmányaik szintén erősítették helyzetüket az udvarnál. De vajon csupán a magyar királyi udvarban voltak többségben a tanult értelmiségiek között a prágaiak?

A környező fejedelmi udvarok tanult értelmisége

Ahogy említettem, a prágai egyetem Közép-Európában meghatározó oktatási központ volt a 14. században, így nem csak a Magyar Királyság hallgatói látogatták előszeretettel. Noha a többi közép-európai dinasztia a saját egyetemét részesítette előnyben, de Krakkóban jelentős volt a prágai diákok jelenléte. A prágai egyetemen önálló lengyel nemzet is létezett, mely Lengyelország diákjain túl magába foglalta Szilézia, Tübingia, Lausitz, Meissen, Poroszország, Warmia, Livónia és Litvánia hallgatóit is. Prágában 1372–1418 között a joghallgatók mintegy 26%-a esett a lengyel nemzetre, míg az *artes* karon is csak nagyjából 30%. Krzysztof Ożóg kutatásai szerint nagyjából 1000 olyan hallgató iratkozott be a prágai egyetemre 1409-ig, akik a Lengyel Királyság területéről származtak.¹²¹ Paweł Kras szerint közülük 300-an a századforduló körül tanultak

¹¹⁶ ZsO V. 989. sz.

¹¹⁷ ZsO VI. 1443. sz.

¹¹⁸ Karrierjére lásd C. Tóth N.: A győri nagy- és kisprépostok, 408.

¹¹⁹ ZsO II. 4827. sz.; Fügedi Erik: XV. századi magyar püspökök. *Történelmi Szemle*, 8 (1965) 4. 489.; Bónis Gy.: *A jogtudó*, 100.

¹²⁰ ZsO VI. 1842., 1878., 1879. sz.

¹²¹ Krzysztof Ożóg: *The Role of Poland in the Intellectual Development of Europe in the Middle Ages*. Krakow, 2009. 71.

Prágában.¹²² Számuk nagyjából azonos a magyarországi hallgatók Szögi László által becsült számával.¹²³ A lengyel királyi udvarban tevékenykedő tanult értelmiségiekről Ožóg és Antoni Gąsiorowski végzett kutatásokat. Vizsgálataik azonban sajnos nem teljesek, mivel az udvar tagjainak archontológiája nem készült el és a kancelláriák szemlézete is csak részleteiben ismert. Egy megközelítően jó összehasonlítási alapot azonban így is kapunk a lengyel történetírástól.

Anjou Hedvig és Jagelló Ulászló udvarában nagyjából 50–55 közé tehető a tanult értelmiségiek létszáma az 1382–1434 közötti időszakban. Közülük körülbelül 20–22 fő kezdte tanulmányait Prágában, ami a magyaroknál bemutatottakhoz igen hasonló arányt mutat. A prágaiak fele a királyi pár lelki szükségleteit látta el, feltűnően sokan szerepelnek a király káplánjai vagy gyóntatói között. De az államigazgatásban is szép számmal voltak. Összesen öt királyi vagy királynéi kancellár, két alkancellár, egy-egy kancelláriai *protonotarius* és királyi tanácsos, valamint több királyi káplán, prédikátor, gyóntató, néhány udvari író (például *Bartholomeus de Jassel*, aki több könyvet másolt Hedvig királynő megrendelésére)¹²⁴ és nevelő került ki a prágai egyetem padjaiból. A prágaiak a huszita időszakban sem maradtak el Krakkóból. A király, ha csak rövid ideig is, de alkalmazta például *Mikuláš z Miličint* prédikátorként,¹²⁵ vagy *Mikuláš z Pelhřimova* (Biskupec) domonkos szerzetest gyóntatóként.¹²⁶ Az is biztos ugyanakkor, hogy a krakkói professzorok komoly ellenállást fejtettek ki a huszitizmus ellen, akár a konstanzi, akár a bázeli zsinaton, vagy a király környezetében (aki egyes vélemények szerint szimpatizált is nézeteikkel).¹²⁷ Általános tendencia volt, hogy a lengyel peregrinusok jelentős része a krakkói egyetem tanári karába került a prágai egyetem után, különösen a krakkói *universitas* újjáalapításának időszakában. Tulajdonképpen a Prágában tanult lengyelek alapították újjá az egyetemet, az első 11 rektorból 9 prágai növendék volt.¹²⁸ De ide sorolható például Jan Szafraniec alkancellár,¹²⁹ Wincenty Kot és Slvester Zdziechowski,¹³⁰ Ulászló és Kázmér hercegek nevelői, vagy Stanisław ze Skarbimierza, aki Hedvig és Ulászló gyóntatója, valamint

¹²² Paweł Kras: Polish-Czech Relations in the Hussite Period – Religious Aspects. *The Bohemian Reformation and Religious Practice*, 4 (2002) 178.

¹²³ Szögi László: Az egyetem nélküli ország egyetemistái Mohács előtt. A középkori Magyarország peregrinusai. *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*, 14-15 (2011) 18.

¹²⁴ Ožóg, K.: University Masters, 159.

¹²⁵ Ožóg, K.: University Masters, 149–150.; Triška, J.: *Životopisný*, 407.

¹²⁶ Ožóg, K.: University Masters, 151.; Gerzabek, J. N.: *Liber Decanorum*, I. 404.

¹²⁷ Kras, P.: Polish-Czech, 179.

¹²⁸ Kras, P.: Polish-Czech, 178.; Krzysztof Ožóg: Utrum Universitas Pragensis sit mater Universitatis Cracoviensis? Czyli o wzorcach korporacyjnych krakowskiej wszechnicy w XV wieku. In: Wojciech Iwańczak – Janusz Smolucha (ed.): *Wspólnoty małe i duże w społeczeństwach Czech i Polski w średniowieczu i w czasach wczesnonowożytych*. Kraków, 2010. 60.; Krzysztof Ožóg: Migration von Professoren und Studenten aus Prag nach Krakau zu Beginn des 15. Jahrhunderts. *Acta Universitatis Carolinae–Historia Universitatis Carolinae Pragensis*, 49 (2009) 2., 99.

¹²⁹ Antoni Gąsiorowski – Krzysztof Chłapowski (ed.): *Urzednicycentralni i nadworni Polski XIV-XVIII wieku*. Kórnik, 1992. 106.

¹³⁰ Ožóg, K.: University Masters, 152.

tanácsadója volt.¹³¹ Hasonlóan Magyarországhoz többen közülük a konstanzi zsinaton is részt vettek, például Paweł Włodkowic z Brudzenia, a krakkói egyetem későbbi rektora,¹³² vagy Andrzej Łaskarz, Hedvig királynő korábbi kancellárja, poznańi püspök.¹³³ Esetükben sokat nyomott a latba, hogy a krakkói egyetem professzorai voltak. Annyi bizonyosnak látszik, hogy tanulmányaik komoly hatást gyakoroltak életük alakulására. Mindezek fényében a lengyeleknél hasonló tendenciákat figyelhetünk meg a prágai egyetemjárással kapcsolatban, mint a magyaroknál, noha a lengyelek esetében volt egy közbeeső fórum, a krakkói egyetem, ahonnan Hedvig vagy Ulászló udvarába kerültek be. A prágaiak fontos szerepet játszottak a krakkói egyetem újjáélesztésében, nem egyszer pedig egyetemi professzorként a királyi udvar bizalmasai lettek.¹³⁴ Prága és Krakkó kapcsolata hasonló az óbudai egyetem újjáalapításának Zsigmond-féle elképzeléséhez, amely sajnos, ellentétben a krakkói egyetemmel, nem járt sikerrel.

A másik két nagy közép-európai dinasztianál, a Habsburgoknál és a Luxemburgoknál már nem ennyire egyértelmű a helyzet. IV. Károly, majd fia, IV. Vencel is elsősorban a prágaiakra támaszkodott, ha tanult személyekre volt szüksége, ami egyáltalán nem meglepő. Tevékenységüket *Ivan Hlaváček*, *Michal Svatoš* és Peter Moraw foglalta össze, eredményeikhez pedig Josef Triška szolgáltatott további értékes adalékokat. IV. Vencel uralkodása alatt egyre többen jelennek meg a kancelláriában és az udvar más területein (az alacsonyabb származású személyek mellett) csehek és morvák a birodalom államigazgatásában is.¹³⁵ Példaként Martin és Franz Gewiczet említi Peter Moraw mint feltehetően kisnemesi származású személyeket. Moraw arra a következtetésre jut, hogy bár a legtöbben nem egyedül Prágában végezték tanulmányaikat, de Párizs és az itáliai egyetemek mellett mégis egyre jelentősebb súlyra tett szert a karrierük alakulásában,¹³⁶ és ezt a megfigyelését Magyarországra is érvényesnek vehetjük. IV. Vencel udvarában összesen mintegy 50 tanult értelmiségi dolgozott, akik közül több, mint 30, azaz nagyjából a kétharmaduk a prágai egyetemen képezte magát.¹³⁷ Közülük sokakat találunk a

¹³¹ Ožóg, K.: Migration von Professoren, 102.

¹³² Triška, J.: *Životopisný* 440.; Krzysztof Ožóg: Die Krakauer Universität und ihre Teilnahme am öffentlichen Leben des jagiellonischen Königreiches. In: Stefan Weinfurter – Bernd Schneidmüller – Wojciech Falkowski (ed.): *Ritualisierung politischer Willensbildung: Polen und Deutschland im hohen und späten Mittelalter*. Wiesbaden, 2010. 167., 174.

¹³³ Spurny, J.: *Album seu matricula*, 105.; Krzysztof Ožóg: Intellektuelle im Dienst der Staaten Ostmitteleuropas: Vergleichende Betrachtungen. In: Marc Löwener (ed.): *Die „Blüte“ der Staaten des östlichen Europa im 14. Jahrhundert*. Wiesbaden, 2004. 250.

¹³⁴ Erre vonatkozóan korábban már Székely György is tett megállapításokat. Székely Gy.: A pécsi és az óbudai, 163.

¹³⁵ Peter Moraw: Gelehrte Juristen im Dienst der deutschen Könige des späten Mittelalters. In: Uő (ed.): *Gesammelte Beiträge zur deutschen und europäischen Universitätsgeschichte*. Leiden–Boston, 2008. 487.

¹³⁶ Moraw, P.: Gelehrte, 496.

¹³⁷ Ivan Hlaváček: Überlegungen zum Kapellanat am Luxemburgischen Hof unter Johann von Luxemburg, Karl IV. und Wenzel. In: Ivan Hlaváček (ed.): *Höfe, Residenzen, Itinerare*. Prag, 2011. 139., 143., 144., 147., 148., 149.; Vö: Hlaváček, I.: *Das Urkunden*, 179., 187., 208., 210., 214., 309., 311., 313., 315., 316., 317., 374–375.

kancellária ítélőmesterei és az uralkodó káplánjai között, de kancellárokat, tanácsosokat és orvosokat is.¹³⁸ Svatoš mutatott rá, hogy nemcsak a kancellária felső vezetésében, de a középső és olykor az alsóbb szinteken is meg lehet találni az egykori peregrinusokat, de legfeljebb az összlétszám 20%-ában.¹³⁹ Szintén rendkívül érdekes azon megfigyelése (főként a magyar peregrináció „artes-központúságát” tekintve), hogy a tanult jogászok mellett a teológusok és a szabad művészetek mesterei is szép számmal képviseltették magukat IV. Vencel udvarában.¹⁴⁰ Vencel nem egy embert átvett apja udvarából is, mint például *Jaroslav de Jablonczot*, aki IV. Károly császár ítélőmestere volt, majd pedig IV. Vencel fogadta familiárisául.¹⁴¹ A Luxemburg-dinasztia hatalmi súlypontja Vencel uralkodása alatt kezdett a korábbi Rajna menti területekről a középső és még inkább a Cseh Királyság területére áthelyeződni, ugyanis ekkoriban már elsődlegesen a cseh és morva, valamint a közelebbi német területekről kerültek ki a császári udvar tisztségviselői.¹⁴² Ez indokolhatja, hogy a korábbi párizsi és itáliai tanultságot mindinkább a prágai kezdte felváltani. Mindez összhangban van azzal, hogy az alacsonyabb társadalmi rétegekből is többen kerülnek be az uralkodó udvarába, hiszen a prágai egyetem a szerényebb anyagi körülmények között élőknek is hozzáférhetővé tette a tudást. Ulászló vagy Vencel udvarához hasonló fejlődést azonban már egyáltalán nem fedezhetünk fel Bécsben.

Christian Lackner kutatásai az osztrák hercegek udvarának összetételére, szerepére, valamint tanultságára irányultak. Munkáiban kevesebb, mint 25 tanult értelmiségi tűnik fel 1365–1406 között, Vilmos herceg haláláig. Érdekes, hogy szemben a Luxemburg vagy a Jagelló udvarral, a Habsburg hercegek nem voltak aktív szereplői az akadémiai életnek, és a források sem számolnak be arról, hogy a herceg részt vett volna az egyetemi ünnepeken.¹⁴³ Csupán egyetlen doktori avatásnál volt jelen Vilmos herceg 1388-ban.¹⁴⁴ Ennél is érdekesebb viszont, hogy az udvar nem tartott igényt a bécsi egyetemre mint az udvar értelmiségi utánpótlásának képzőhelyére. Lackner megfigyelései szerint ez nem is szerepelt III. Albert tervei között, amely például Odendorfi Henrik, orléans-i jogi *licentiat*us esetéből olvasható ki. Henrik az orléans-i egyetemről ment Bécsbe 1384-ben, és bár ott rektorrá is választották, 1389-ben mindenféle udvari szolgálat nélkül ment haza szülővárosába, Kölnbe.¹⁴⁵ Ez a tendencia főleg a jogászoknál volt kirívó, ám az

¹³⁸ Hlaváček, I.: *Das Urkunden*, 196–198., 203., 210.

¹³⁹ Michal Svatoš: Die soziale Stellung der Angehörigen der Universität Prag (1348–1419). In: Rainer Christoph Schwinges (ed.): *Gelehrte im Reich. Zur Sozial- und Wirkungsgeschichte akademischer Eliten des 14. bis 16. Jahrhunderts*. Berlin, 1996. 77.

¹⁴⁰ Svatoš, M.: Die soziale, 78.

¹⁴¹ Triška, J.: *Životopisný*, 211.

¹⁴² Moraw, P.: *Gelehrte*, 496.

¹⁴³ Christian Lackner: Wissen für den Hof. Die Universität Wien und der Hof der österreichischen Herzöge im späten 14. und frühen 15. Jahrhundert. In: Kurt Mühlberger – Meta Niederkorn-Bruck (ed.): *Die Universität Wien im Konzert europäischer Bildungszentren 14–16. Jahrhundert*. 2010. 39.

¹⁴⁴ Lackner, C.: Wissen, 39–40.

¹⁴⁵ Uo. 43.

orvosoknak és a teológusoknak jó esélyeik voltak. Előbbiekre jó példa a pécsi egyetemi tanulmányai után Prágában tanult Hermannus Lurcz, aki udvari orvos lett rövid időre.¹⁴⁶ Prágában mindösszesen hárman kezdték tanulmányaikat a Habsburgok tanult udvari értelmiségi csoportjából, Friedrich Wagner von Nürnberg (III. Albert gyóntatója),¹⁴⁷ Ludwig von Thalheim (III. Albert udvari jegyzője)¹⁴⁸ és Johann Petri Gallici, udvari orvos.¹⁴⁹ Lackner egy rövid prágai orientációról is beszél a bécsi egyetem történetében.¹⁵⁰

A lengyel és természetesen a cseh udvarokban igen jelentős volt tehát a prágai diákok létszáma, hasonlóan a magyarhoz, ellenben Bécsben csupán III. Albert udvarában találunk néhány személyt. IV. Vencel uralkodása alatt a birodalom súlypontja keletebbre tolódott, ezzel pedig az oktatás korábbi centrumai is megváltoztak: Prága lett az egyik legjelentősebb központ. A lengyel és a magyar királyságoknak a 14. század végéig hasonló nehézségekkel kellett megküzdeniük a saját egyetem hiánya miatt, amelyből a lengyelek a krakkói egyetem újraalapításával sikeresen kilábalnak. Csehországban, Lengyelországban és Magyarországon sok esetben találkozunk a kancelláriák vezetői posztjain prágaiakkal, a lengyeleknél viszont sok esetben már krakkói professzori tevékenység után kerültek a megfelelő pozíciókba. Látható tehát, hogy Közép-Európa királyi udvaraiban, még ha más utakon is, de számítottak a prágai egyetemen képzett személyekre.

Összegzés

A tanult értelmiség aránya Zsigmond király udvarában – Közép-Európa más udvaraihoz mérten – átlagosnak mondható, de jól látszik, hogy tanulmányaik kiemelték őket a deákság és az *illitteratusok* tömegéből. Közülük a prágai diákok aránya igen magasnak tekinthető az 1409 előtt egyetemre beiratkozottak között. Különbség mutatkozik a prágaiak javára az udvari értelmiség létszámán belül, de a tisztségviselés és a fokozatszerzés terén is. Kapcsolataik rövid elemzése arra mutatott rá, hogy bár többen közülük egy-egy mecénás (kiemelendő Kanizsai János esztergomi érsek szerepe) segítségével kerültek be a királyi udvarba, legalább ugyanennyien nem viseltek olyan magas egyházi vagy világi tisztséget, amely közelebb vihette volna őket az uralkodóhoz. Mindezek alapján felvethető, hogy tanulmányaik legalább részben fontos szerepet játszottak abban, hogy tisztséghez, majd ezen keresztül a király környezetébe jutottak. A diplomácia terén majd mindannyian a király szolgálatában álltak a konstanzi zsinat idején, s bár többnyire nem egy-egy delegáció vezetőjeként, de aktívan részt vettek a magyar külpolitika alakításában. Csehországban IV. Vencel idején a prágai egyetem és a királyi/császári udvar kapcsolata egyre erősebbé vált, de Lengyelországban is hasonló folyamatokat figyelhetünk

¹⁴⁶ Uo. 44.

¹⁴⁷ Uo. 45.

¹⁴⁸ Lackner, C.: *Hof*, 328.

¹⁴⁹ Uo. 167.

¹⁵⁰ Lackner, C.: *Wissen*, 51.

meg, és, bár csak egy igen rövid időre, de III. Albert udvarában is beszélhetünk prágai orientációról. Azok tehát, akik tanulmányaikat Prágában kezdték vagy végezték a 15. század első évtizedének végéig, sokkalta könnyebben tudtak elhelyezkedni, s képzettségükből adódóan hamarabb találták meg az utat Hedvig, II. Ulászló, III. Albert vagy éppen Zsigmond király magyar udvarába, mint akik más egyetemen végeztek.

Függelék

Név	Prágában megszerzett fokozat	Forrás
Scharfenecki Frigyes	<i>baccalaureus iuris</i> (1378)	Album seu Matricula 65.
Upori István	<i>licentiatu artium</i> (1379)	Liber Decanorum I. 190, 191, 203, 204.
Esztergomi János	<i>baccalaureus artium</i> (1384)	Liber Decanorum I. 220, 221.
Uski János	<i>baccalaureus artium</i> (1382), <i>intitulatus in iure</i>	Liber Decanorum I. 208, Album seu Matricula 36.
Makrai Benedek	<i>magister artium</i> (1384)	Liber Decanorum I. 225, 250.
Perényi Imre	<i>baccalaureus artium?</i> (1384)	Liber Decanorum I. 222.
Alcsebi Miklós	<i>baccalaureus artium</i> (1385)	Liber Decanorum I. 232, 233.
Késmárki György	<i>baccalaureus artium</i> (1393)	Liber Decanorum I. 288.
Beckói Stibor	<i>baccalaureus artium</i> (1400)	Liber Decanorum I. 358, 365.
Pöstyéni Tamás	<i>doctor decretorum</i> (1402)	Album seu Matricula 6–7, 19.
Csapi László	<i>licentiatu artium</i> (1409)	Liber Decanorum I. 406, 408.
Csitári Lőrinc	<i>baccalaureus artium</i> (1411)	Liber Decanorum I. 416.
Gewicz Ferenc	<i>baccalaureus artium</i> (1381)	Liber Decanorum I. 198.
Albicus	<i>doctor medicinae</i> (1389), <i>licentiatu in iure</i> (1399)	Liber Decanorum I. 207–379, Album seu Matricula 7, 15, 40.
Wrede János	<i>magister artium</i> (1395), <i>intitulatus in iure</i> (1394)	Liber Decanorum I. 299, 302, Album seu Matricula 79.
Clostein Simon	<i>magister artium</i> , <i>baccalaureus medicinae</i>	Liber Decanorum I. 284, 285, Triška, J.: <i>Životopisný</i> , 484.
Hohenlohe György	<i>rector universitatis</i> <i>canonistarum Pragensis</i>	Triška, J.: <i>Životopisný</i> , 118.

Prágai egyetemisták Zsigmond király szolgálatában

THE HUNGARIAN STUDENTS FROM THE UNIVERSITY OF PRAGUE IN THE COURT OF SIGISMUND OF LUXEMBURG

This paper aims to describe the opportunities of those Hungarian students who managed to get into the royal court of King Sigismund. Most of the analysed group learned in Prague, which indicates the question: Were there certain implications if an individual studied at Prague, Vienna, Cracow or other universities in the last third of the 14th century and first decades of the 15th century. Before the edition of the Decrees of Kutna Hora (1409) Hungarians viewed the most flourishing university in Central Europe as the institution of Prague. After 1409 their number decreased dramatically, while the number of Hungarians almost doubled in Vienna, which could be explained by the Decrees of Kutna Hora. Not just the higher numbers, but their court attendance, careers, and the individual graduates all suggest that studies at Prague were more valuable than the studies at other universities before 1409. Almost every Hungarian pupil from Prague participated in the Council at Constance in contrast with their fellow students from Vienna or Cracow. Further research is needed regarding their relation-web, but it already can be suggested that their university studies had an impact on their future careers. This relationship between the royal courts and the University of Prague is perceptible also in the court of Habsburg, the Jagiello dynasty and in the court of Vencelaus IV of Luxemburg. Their career paths, diplomatic duties and academic careers could be drawn in a parallel. Summarizing, the students who started their studies at Prague up to 1409 more easily found possibilities at the royal court of King Sigismund compared to those who finished their university studies in other institutions.

Keywords: University of Prague, royal court, Council at Constance, Sigismund of Luxemburg

INCZE JÁNOS

360 évig zálogban

A SZEPESSÉG ZÁLOGOSÍTÁSA*

Luxemburgi Zsigmond neve kitörölhetetlenül összeforrt az utókor számára a különböző zálogosításaival, amelyek közül kétségtől a leghíresebb a Szepesség zálogba adása volt. A középkori Magyarország egyik legismertebb ilyen jellegű pénzügyi tranzakciója több tényező miatt is különlegesnek tekinthető. Egyrészt országos érdekeltségű ügylet volt, amit jól tükröz az a tény, hogy I. Ulászló (1440–1444) koronázási feltételei között volt a Szepesség visszaszerzése.¹ Továbbá maga a zálogosítás oklevele is mutatja az eset fontosságát, hiszen ebben Zsigmond nem egyedül magyar királyként adta zálogba a területet, hanem a bárókkal és a főpapokkal közösen.² Ezenfelül maga az összeg is igen nagy nak mondható, hiszen a 37.000 schock prágai garas csaknem százezer forintnak felelt meg,³ amely hatalmas pénzügyi összegnek számított a korszakban. Ezen kívül a hosszú zálogidő is egészen páratlannak tekinthető: az 1412-ben zálogba adott terület nagyjából 360 év múl-

* Köszönet illeti Draskóczy István professzor urat, aki értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

¹ Jagelló Ulászló magyar királlyá koronázásának a feltétele volt többek között az, hogy Habsburg Albert özvegyét, Erzsébet királynét feleségül vegye, valamint, hogy a Szepességet fizetés nélkül bocsássa vissza magyar fennhatóság alá. Ilyefalvi Lajos: *A Lengyelországnak elzálogosított XIII szepesi város története*. Makó, 1906. 52–53.

² Találunk arra példát, hogy Zsigmond egy birtokot *ex consilio prelatorum et baronum* –al ad zálogba, de ezekben az esetekben a tanácsadók nem látták el pecsétjükkel az oklevelet, mint ahogy azt a Szepesség záloglevelével tették. Néhány példa: DL 7385, 7389, 7892, 42 838. A Szepesség záloglevele: DL 9984.

³ A prágai cseh garast hatvanasával számolták, ezért is nevezték latinul *sexagena grossorum*-nak. A késő középkor folyamán különböző árfolyamon váltották. Míg 1380-ban egy forintért 18-at, addig 1434-re már 28 prágai garast is adtak. Jiří Sejbal: *Dějiny peněz na Moravě*. Brno, 1979. 173. A Szepesség zálogosítási összegét különböző történészek gyakran 25 garasos árfolyammal számolták, ami 88.800 forinttal volt egyenértékű. Például: Deér József: Zsigmond király honvédelmi politikája. *Hadtörténelmi Közlemények*, 37 (1936) 194. A számítás alapjául valószínűleg a *Szepesszombati Krónika*, továbbá a Szepesség zálogosítási oklevelének a legkorábbi átirata (1592) szolgál. Demkó Kálmán: *A szepes-szombati krónika*. Lőcse, 1891. 31.; DL 9984.; ZsO I. 2897. sz. Pontosan 1412-ből nincsen adat az árfolyamról, ehhez legközelebb csak 1409-es évből van, amikor 23 garassal számolták az aranyforintot. Sejbal, J.: *Dějiny peněz*, 173. Ezen árfolyamon számolva a 37.000 schock 96.521 forintnak felelhetett meg. Engel Pál 22 garassal számolta a Szepesség zálogosítási összegét amely 100.000 aranyforint volt. Engel Pál: *Szent István birodalma: a középkori Magyarország története*. Budapest, 2001. 193.

va került vissza Magyarországhoz. Mindez azért is történhetett meg, mert – szemben egyes vélekedésekkel – Zsigmond zálogosításában ritkán volt kiváltási határidő megszabva,⁴ a kiváltás a kölcsön visszafizetésének időpontjában történt meg.⁵ A Szepesség esetében erre még 1772-ben sem került sor, hanem Lengyelország felosztásával került ismét Magyarországhoz.

1. A zálogba adott Szepesség: a tizenhárom szepesi város, valamint Gnézda, Podolin városok és a lublói uradalom⁶

⁴ Ez érthető is, hiszen ilyen esetekben általában, amennyiben határidőre Zsigmond nem fizette vissza a pénzt, akkor a zálogba adott birtok felett elvesztette a tulajdonjogát. János Incze: The Pledge Policy of King Sigismund of Luxembourg in Hungary (1387–1437). In: Roman Zaoral (ed.): *Money and Finance in Central Europe during the Later Middle Ages*. Basingstoke, 2016. 96.

⁵ Több alkalommal is volt kísérlet a Szepesség visszaszerzésére, de ezek eredménytelenül végződtek. Természetesen maga Zsigmond sem gondolhatta, hogy ilyen hosszú ideig lesz a terület zálogban, ő a konstanzi zsinat alkalmával próbálta meg visszaszerezni ingyen a területet. Pósn László: Zsigmond és a Német Lovagrend. *Hadtörténelmi Közlemények*, 111 (1998) 3. 648.

⁶ A térkép Engel Pál: *Magyarország a középkor végén: digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről*. Budapest, 2001. (CD-rom) alapján készült.

A Szepesség történetére vonatkozó kutatásoknak gazdag magyar és nemzetközi szakirodalma van, már a 19. században fontos munkák születtek a régió történetéről, ezek természetesen magával a tranzakcióval is részletesen foglalkoztak.⁷ A jelen írás kifejezetten az ügylettel, és azon kérdésekkel foglalkozik, amelyeket máig nem sikerült kellőképpen tisztázni. Ezek közé tartozik a tranzakció nemzetközi hátterének feltárása, az előzetes tárgyalások bemutatása, az ügylet megkötésének helyszíne, valamint az összeg kifizetésének és felhasználásának a vizsgálata.

A Szepesség és a nemzetközi politika

A Szepesség 1412-ben történt elzálogosítása, a korabeli nemzetközi politikai eseményekkel volt összefüggésben, elsősorban Lengyelország-Litvánia és a Német Lovagrend konfliktusával, valamint közvetetten a grünwaldi (tannenbergi) csata végkimenetelével. A Lovagrend és Lengyelország, valamint Litvánia között zajló „nagy háború” (*magnus conflictus*, 1409–1411)⁸ kulcsmomentuma az említett 1410. július 15-i grünwaldi csata volt, amelyben a lengyel-litván egyesült hadak elsöprő győzelmet arattak a lovagok felett. Az ütközetet követően a lengyel és a litván csapatok sorra foglalták el a Német Lovagrend területeit, maga a rend fővárosa, Marienburg is ostrom alá került, amelynek védelmétől Poroszország és a rend sorsa is függött. Ám a hosszú, több hetes ostrom kudarcra vezetett, részben Heinrich von Plauennek köszönhetően. Mivel a rend nagymestere (Ulrich von Jungingen) holtan maradt a grünwaldi csatátéren, és Plauen sikeresen szervezte meg a rend székvárosának védelmét – ami hozzájárult ahhoz, hogy később területeket szerezzenek vissza – ezért az ostrom végeztével a Lovagrend nagymesterévé választották.⁹ A következő év elején kötötték meg a háborút lezárandó első toruáni (thorni) békét, amelynek területi és pénzügyi kötelezettségei voltak a Lovagrendre nézve. A területi vonatkozásban a háború során elfoglalt Samogitiát (Žemaitija) és a dobrini (*Dobrzyń*) földet kellett a rendnek visszaadnia, az előbbi Litvániának (csak a lengyel király és a litván fejedelem élete tartamára), az utóbbit Lengyelországnak. Pénzügyi tekintetben egy hatalmas, 100.000 schok prágai garas (nagyjából 260.000 forint) értékű jóvátételt szabtak,

⁷ A teljesség igénye nélkül: Ilyefalvi L.: *A Lengyelországnak elzálogosított.; Sváby Frigyes: A Lengyelországnak elzálogosított XIII szepesi város története*. Lőcse, 1895.; Fekete Nagy Antal: *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*. Budapest, 1934. A régió és vele együtt a tranzakció kutatása kiesett a magyar kutatás fősodrából, az újabb fontosabb munkák jelenleg a szlovák és a lengyel kutatók tollából származnak. Ryszard Gladkiewicz – Martin Homza: *Terra Scepusiensis: stan badań nad dziejami Spiszu*. Levoča–Wrocław, 2003.; Zuzana Kollárová: *Spíšské mestá v polském zálohu (1412–1772)*. Univerzita Komenského, Bratislava, 2006. (disszertáció); Martin Homza – Stanislaw Sroka: *Historia Scepusii, I. Dejiny Spiša do roku 1526*. Bratislava–Kraków, 2009.

⁸ A háború okairól, előzményeiről ld.: Pósnán László: *A Német Lovagrend és lengyel-litván állam közötti „nagy háború” (1409–1411)*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 124 (2011) 3–17.

⁹ Uo. 23–24.; William L. Urban: *Tannenberg and After: Lithuania, Poland, and the Teutonic Order in Search of Immortality*. Chicago, 1996. 160–170.

valamint magas váltságdíj fizetését a foglyok szabadon bocsátásáért és az elfoglalt várak visszaadásáért.¹⁰ A négy részletben fizetendő jóvátétel ügyéhez kapcsolódott később a Szepesség zálogosítása is.

A grünwaldi csata nemcsak a lengyel-litván állam és a Lovagrend konfliktusát zárta le ideiglenesen, hanem egyben új nemzetközi helyzetet is teremtett, amelyben a lengyel-magyar viszony is megváltozott. A csatáig a magyar-lengyel viszonyt több minden is terhelte. Zsigmond a lengyel trón megszerzésének kudarcát valószínűleg nem felejtette el egykönnyen, ahogy azt sem, hogy magyarországi uralkodásának kezdetén lengyel csapatok foglalták el Vörös-Oroszországot. Ennek következtében a moldvai és a havasalföldi vajda a magyar fennhatóságot felmondva a lengyel uralkodót ismerte el hűbérurának. A helyzetet csak tovább súlyosbította Mária királynő 1395. évi halála, ami után lengyel csapatok törtek be a Szepességbe mintegy nyomatékosítva Hedvig lengyel királynőnek a magyar trónra támasztott igényét.¹¹ Ráadásul a Luxemburgok hagyományosan jó viszonyt ápoltak a Német Lovagrenddel, így Zsigmond is, ami további konfliktus forrását jelentette. Zsigmond rendszeresen támaszkodott a Lovagrend anyagi segítségére politikai céljai megvalósításához,¹² és számított a támogatásukra a római királyi cím megszerzésében is. A „nagy háborúban” a lovagok oldalára állt, és szövetséget kötött velük 1409-ben, amelynek eredményeképp Stiborici Stibor vezetésével magyar csapatok törtek be Dél-Lengyelországba.¹³ Feltehetőleg több oka is volt annak, hogy Zsigmond jó

¹⁰ Uo. 171–172.; Pósn L.: A Német Lovagrend, 26–27.; Pósn L.: Zsigmond és a Német Lovagrend, 642.; a béke szövege: Erich Weise: *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preußen im 15. Jahrhundert*. I. Marienburg, 1970. 85–89.; A toruní béke a lengyel szakirodalomban leginkább, mint elvesztett béke jelenik meg. Lengyelországnak pénzügyi haszna származott a békéből, a nagy jóvátételen keresztül akarta a Német Lovagrendet meggyengíteni, viszont semmilyen területi előnye nem keletkezett annak megkötéséből. Zenon Hubert Nowak: *Internationale Schiedsprozesse als ein Werkzeug der Politik König Sigismunds in Ostmittel- und Nordeuropa. 1411–1425. Blätter für deutsche Landesgeschichte*, 111 (1975) 176.

¹¹ E problémák rendezésére több kísérlet is történt, maguk az uralkodók is találkoztak, és sikerült rendezni a megromlott viszonyt. Ám a Lovagrend és Lengyelország között fennálló konfliktus új helyzetet teremtett. C. Tóth Norbert: Zsigmond magyar és II. Ulászló lengyel király személyes találkozási a lublói béke után (1412–1424). *Történelmi Szemle*, 56 (2014) 339–340.; Pósn L.: Zsigmond és a Német Lovagrend, 634–636.; C. Tóth Norbert: Az 1395. évi lengyel betörés: a lengyel-magyar kapcsolatok egy epizódja. In: Neumann Tibor–Rácz György (szerk.): *„Honoris causa.” Tanulmányok Engel Pál emlékére*. Piliscsaba–Budapest, 2008. 447–485.

¹² Jól szemlélteti a Lovagrend pénzügyi lehetőségeit, hogy bőven túl tudták licitálni Lengyelország ajánlatát a brandenburgi örgrófság északi részéért, Neumarkért. Nowak, Z. H.: *Internationale Schiedsprozesse*, 175–176.; Pósn L.: Zsigmond és a Német Lovagrend, 639.; ZsO II. 1442., 1796–7., 1942. sz.

¹³ A Stibor által vezetett hadjáratra volt lengyel ellencsapás is, melynek során épp azt az Ólulbó városát pusztították a lengyel csapatok, amelyet két évvel később Zsigmond zálogba adott Ulászlónak. Daniela Dvořáková: *A lovag és királya: Stiborici Stibor és Luxemburgi Zsigmond: képek és történetek egy középkori magyar nemes életéből*. Pozsony, 2009. 286–288.; Az egyezés szerint Zsigmondnak akkor kellett katonai támogatást nyújtania, amennyiben Lengyelország-Litvánia pogányokat, illetve szakadókat vonultat fel. Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Budapest, 1984. 82–83.; Pósn L.: Zsigmond és a Német Lovagrend, 640–641.; Pósn L.: A Német Lovagrend, 24–25.; Eberhard Windecke szerint

viszonyra törekedett II. Ulászló lengyel uralkodóval a toruńi béke megkötését követően. Egyrészt háború tört ki Velencével és 1411 késő őszén magyar hadak támadtak Friuli tartományra.¹⁴ Velence Lengyelországgal állt szövetségben, Zsigmond pedig a lengyel kapcsolatok javításával sikeresen eltávolította Lengyelországot Velencétől.¹⁵ Továbbá, az időközben német uralkodóvá választott Zsigmond a rendezett lengyel viszonytal a háta mögött olyan kérdések rendezésére összpontosíthatta figyelmét, mint a törökellenes harc, az egyházszakadás rendezése, vagy a görög és a római egyház közötti unió létrehozása.¹⁶

A fegyverszünet megkötése, és az országnagyok tárgyalása után, a két uralkodó személyes találkozójára is sor került 1412 márciusában Lublón, ahol békét kötöttek. A tanácskozásokat Kassán folytatták, ahol valószínűleg Zsigmond javaslatát elfogadva Ulászló Zsigmondot kérte fel, hogy legyen döntőbíró a közte és a Lovagrend között kialakult konfliktusban.¹⁷ Ugyanis a lovagoknak a toruńi békében megállapított 100.000 schock prágai garas felét sikerült csak kifizetni, a harmadik részlet fizetését nem tudták időben teljesíteni.¹⁸ A kiújulóban lévő konfliktust Zsigmond közvetítése útján próbálta megakadályozni.

Az előzetes tárgyalások

A Lovagrend nagymestere, Heinrich von Plauen eleinte nem akarta elfogadni Luxemburgi Zsigmond döntőbíráskodását, ő inkább XXIII. János pápát (1410–1415) szeretne volna ebben a szerepben látni. Ám mivel ekkor nem volt egy egyetemesen elfogadott pápa és amúgy sem volt rá semmi garancia, hogy XXIII. János a toruńi békénél a Lovagrend számára kedvezőbb ítéletet fog hozni, ezért végül beleegyezését adta Zsigmond szerepvállalására.¹⁹ 1412. június 5-én kezdődtek a tárgyalások Budán, miután mindkét fél

még a grünwalddi csata előtt a Lovagrend 40 000 arany forintot küldött Zsigmondnak, a várt katonai segítség fejében. Skorka Renáta (ford.): *Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról*. Budapest, 2008. 32.

¹⁴ E. Kovács Péter: Zsigmond isztriai hadjárata. In: Pószán László – Veszprémy László (szerk.): *A hadtáp volt maga a fegyver: Tanulmányok a középkori hadszervezet és katonai logisztika kérdéseiről*. Budapest, 2013. 230–231.

¹⁵ Ottokar Israel: *Das Verhältnis des Hochmeisters des Deutschen Ordens zum Reich im 15. Jahrhundert*. Marburg, 1952. 15.

¹⁶ Pószán L.: Zsigmond és a Német Lovagrend, 643.; Nowak, Z. H.: *Internationale Schiedsprozesse*, 176.

¹⁷ Zsigmondnak német királyként nem lehettek teljesen ismeretlenek a békebíráskodással járó feladatok. Bátyjának, IV. Vencelnek, az 1410. február 8-i, ugyancsak a lovagok és a lengyel–litván konfliktus kapcsán meghozott ítéletben Zsigmond is tanácsokkal látta el testvérét. Adam Szweda: *Polish and Teutonic Diplomatic Activity in Europe During the Conflict of 1409–1411*. Online dokumentum: <http://www.history.pth.net.pl/article,1> (Letöltés ideje: 2015. október 14.); Mályusz E.: *Zsigmond király*, 84–85.

¹⁸ Dieter Zimmerling: *Der Deutsche Ritterorden*. Düsseldorf–New York, 1988. 262–263.

¹⁹ Hartmut Boockmann: *Johannes Falkenberg, der Deutsche Orden und die polnische Politik. Untersuchungen zur politischen Theorie des späteren Mittelalters*. Göttingen, 1975. 96–99.; Pószán L.: Zsigmond és a Német Lovagrend, 644.

követei megérkeztek. A két uralkodó közben körutazást tett az országban, Ulászló mintegy három és fél hónapot töltött Magyarországon Zsigmond vendégeként.²⁰ A magyar király a tárgyalások megkezdése után csatlakozott a tárgyaló felekhez, és augusztus 24-én hirdette ki ítéletét, amely nagyjából a toruói béke megerősítése volt.²¹

Valószínűleg Zsigmond ítéletének a kihirdetése után nem sokkal került sor a Szepesség zálogosításának az ügyére. Zsigmond augusztus 30-án ígéretet tett a Német Lovagrend adósságlevelének a visszaszerzésére, amely az adósság átvállalását jelentette volna.²² Persze jellemző Zsigmondra, hogy mindezt, a még ki nem fizetett 50.000 schock prágai garas helyett a lovagoknak 62.000 schock garast kellett volna fizetniük neki négy részletben,²³ vagyis szolgálataiért 12.000 schock garast követelt.²⁴ A terv további részét nem foglalták bele az oklevélbe, ám sejthető, hogy a tartozás törlesztését a Szepesség zálogosításával akarta megoldani. Erről Zsigmond egyik leveleskönyvében fennmaradtak a kezdeti tervek. Luxemburgi Zsigmond kancelláriájából három leveleskönyv maradt fenn, amelyek az uralkodó 1411–1417 közötti politikai levelezését tartalmazzák. Ezek az oklevél-fogalmazványok általában keltezetlenek és sok esetben a címzett neve is hiányzik, ám a tartalmuk alapján valamelyest datálhatóak.²⁵

Zsigmond egyik ilyen leveleskönyvének az iratai szerint a tárgyalások során eltérő zálogosítási terv körvonalazódott a Szepességre nézve, mint amely az év végén megvalósult.²⁶ Az előzetes terv szerint ugyanis nem a 13 szepesi város, továbbá Gnédza, Podolin és a lublóí uradalom került volna zálogba, hanem mind a 24 kiváltságokkal rendelkező szepesi város Szepes várával együtt.²⁷ Erről háromoldalú szerződést fogalmaztak meg,

²⁰ C. Tóth N.: Zsigmond magyar, 343–347.

²¹ A budai béke szövege: Weise, E.: *Die Staatsverträge*, 96–99.

²² Pósnán L.: Zsigmond és a Német Lovagrend, 645.

²³ 1413. február 2-án 12.500-at, ugyanennyit április 2-án is, szeptember 29-én 25.000-et, és végül 1414. április 8-án a maradék 12.000 schock prágai garast. Weise, E.: *Die Staatsverträge*, 99.

²⁴ A Szepesség kezdeti zálogosításának terve szerint Zsigmond „ad instanciam eorundem dominorum cruciferorum”, vagyis a lovagok kérésére venné át a Lovagrend adósságát és törlesztené a Szepesség zálogba adásával. DF 287 745–55. kép, 293r. Ha ez ténylegesen így volt, ahogy ezt a forrás állítja, akkor úgy tűnik, hogy a lovagok szívesebben tartoztak volna még nagyobb összeggel a német-magyar királynak, mint a lengyel uralkodónak. A dolog mögött Michael Küchmeister a rend nagymarsallja és a budai követség vezetője állhatott, hisz ő sokkal jobban hajlott a békére, mint a harcias nagymester, aki még a jóvátétel fizetését is ellenezte.

²⁵ Hermann Heimpel: Aus der Kanzlei Kaiser Sigismunds. (Über den Cod. Pal. Lat. 701 der Vatikanischen Bibliothek). *Archiv für Urkundenforschung*, 12 (1932) 113–115.

²⁶ A Szepességgel foglalkozó fogalmazványokat Mályusz Elemér a tartalmuk alapján 1412. augusztus 24. és szeptember 17. közötti időszakra keltezte. Ez a budai békebírói ítélet és a magyar küldöttség Lengyelországba küldésének a két időpontja. Mivel Zsigmond augusztus 30-ai oklevelében ígérte meg a Lovagrend adósságlevelének a visszaszerzését, ezért Mályusz keltezése teljesen megalapozottnak tűnik. ZsO III. 2565–68. sz.

²⁷ „...pro debitis dominorum cruciferorum de Prussia, utpote pro tot milibus florenorum auri quibus idem domini cruciferi serenissimo principi domino Wladislao regi Poloniae fratri nostro carissimo secundum formam pactorum et conventionum inter ipsos novissimo factarum obligari et teneri

egyrészt Zsigmond nevében, amelynek értelmében ő zálogba adta a teljes Szepességet a szepesi várral együtt Ulászlónak addig, amíg ő, az utódai vagy a lovagok ki nem váltják. Másrészt Ulászló nevében, amely szerint a Lovagrend tartozása fejében zálogba adott Szepességet az adósság törlesztésének pillanatában visszaadja Zsigmondnak vagy utódainak, ellenkező esetben ezeknek jogukban áll erővel visszavenni és a kamat fejében Lengyelországban rabolni.²⁸ Végül Heinrich von Plauen nagymester nevében is, igaz, az ő esetében két külön okmányt is megszövegeztek, amely eltérő forgatókönyveket takart. Az egyik szerint Zsigmond a Szepességet a Német Lovagrendnek a lengyel uralkodó felé fennálló 50.000, valamint Vitold litván nagyfejedelem felé fennálló 5000 schock prágai garas tartozása fejében adta zálogba. Ezzel csupán csak haladékot nyert volna a lovagoknak a tartozás rendezésére, hiszen a Lovagrend még mindig a lengyel uralkodónak és a litván nagyfejedelemnek tartozott volna, és nem Zsigmondnak. Ám amennyiben a lovagok a két 27.500 schock prágai garas törlesztő részlet valamelyikét nem fizetik ki a határidő előtt (1412. december 25. és 1413. július 25.), akkor Zsigmondnak kötelesek voltak zálogba adni Neumarkot. Továbbá, ha a törlesztő összeg egyik részét sem fizetik ki, akkor Ulászló elfoglalhatta és a kezén tarthatta volna a Lovagrend területeit addig, amíg Zsigmondnak a lovagok elégtételt nem szolgáltatnak. A másik változat szerint, egy meg nem nevezett összegért adták volna zálogba a Szepességet,²⁹ és a tartozás hasonlóképpen Ulászló felé állt fenn (Vitoldról nincs szó az iratban), akinek két részletben kellett 1413. június 11-ig a pénzt kifizetni. Amennyiben a Lovagrend egyik részletet sem fizette volna ki, akkor a rend pomerániai területeit kellett volna Zsigmondnak zálogba adni.

Ezekkel az oklevél-fogalmazványokkal felfegyverkezve a magyar küldöttség a Lovagrendnek a budai tárgyalásokon résztvevő képviselőivel együtt Lengyelországba utazott, hogy Ulászlóval egyeztetve megegyezésre jussanak az ügylet részleteiről. Zsigmond egyik ugyancsak befejezetlen oklevele szerint a küldöttség meg nem nevezett tagjai teljes felhatalmazást kaptak, hogy a zálogosítás részleteiről a lengyel királlyal tárgyaljanak.³⁰ Jan Długosz csak Kanizsai János esztergomi érseket nevezi meg

dinoscuntur, castrum nostrum regale Sepesvar nuncupatum cum villis et tributis ad idem castrum nostrum spectantibus, item XXIII civitates terre nostre Scepusiensis videlicet Lewtze, Kesmark [...] eidem domino Wladislao regi Polonie fratri nostro carissimo eiusque successoribus sive regno Polonie [...] pro pignore seu titulo pignoratitio posuimus tradidimus et assignavimus [...]” DF 287 745–55. kép, 293r.; ZsO III. 2565. sz.; Mályusz E.: *Zsigmond király*, 85.

²⁸ Egyik esetben sem lett a Lovagrend tartozása számszerűsítve, „pro tot milibus florenorum auri”, és „pro tot sexagenis grossorum”-ot írtak bele a szövegekbe, mintegy teret adva a pontos összeg későbbi meghatározásának (50.000 vagy 55.000 schock prágai garas). DF 287 745–55., 57. kép 293r, 293v.; ZsO III. 2565–66. sz.

²⁹ Valószínűleg 50.000 schock prágai garasért, mivel ennyivel tartoztak a lengyel uralkodónak, és a Vitold felé való tartozás nincsen ebben a dokumentumban megemlítve.

³⁰ „[...] plenam et liberam expressam ac omnimodam facultatem cum praefato domino Wladislao rege de et super circumstanciis et conditionibus impignorationis et obligationis huiusmodi et earum occasione quocumque tractatus placita contractus et convenciones tractandi iniendi acceptandi faciendi firmandi concludendi...” DF 287 745 – 14. kép, 283r.

mint a magyar küldöttség tagját, aki valószínűleg a követség legfontosabb tagja, esetleg vezetője lehetett.³¹ Kanizsai érsek Zsigmond legfőbb támasza és tanácsadója volt az 1401-es puccsig, ám ekkor elvesztette funkcióit, de 1407-ben rendezték az ellentéteket a királlyal. 1412-ben a budai döntőbíráskodás idején, Zsigmond egyik levelében egyenesen nélkülözhetetlennek nevezte az érseket a budai béketárgyalásokhoz.³² A követség másik két tagja Perényi Péter korábbi székely ispán és Perényi Imre titkos kancellár volt.³³ Imre, hivatalánál fogva Zsigmond közvetlen környezetéhez tartozott, sőt a diplomácia terén is jártas volt, és az uralkodó több ilyen jellegű megbízását is teljesítette.³⁴ Továbbá egyikőjük számára sem volt ismeretlen a szepesi régió, mivel Imre 1408 és 1410 között Lubló várát bírta adományként,³⁵ míg Péter korábban (1402–1404) Szepes megye ispánja volt.³⁶

Długosz szerint a magyarok és a Német Lovagrend követei október 15-én érték utol a lengyel uralkodót Medykában,³⁷ ahol sikerült pontot tenni a Szepesség ügyére. Ezután az esztergomi érsek által vezetett követség, elhalmozva a lengyel uralkodó ajándékaival, visszatért Magyarországra.³⁸ Zsigmond ekkor épp a Velence elleni hadjáraton tervezett személyesen részt venni, az esztergomi érsek és társai Horvátországban, Zágrábban ér-

³¹ „Convencione supra fluvium Bug pro die sancti Michaelis tenta expedita Wladislaus Polonie rex in Medikam processit. Quo illic diebus quindecim comorante Sigismund Romanorum et Hungarie regis legati, videlicet Ioannes Strigoniensis archiepiscopus et Michael Kochmeister Nove Marchie advocatus in die sancte Hedvigis ad suam serenitatem perveniunt.” Krzysztof Baczkowski – Franciszek Sikora – Danuta Turkowska (ed.): *Joannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae, liber decimus et undecimus 1406–1412*. Warszawa, 1997. 210.; Długosz Kanizsai Jánost és a magyar követséget illető értesüléseit okleveles források is megerősítik. ZsO III. 2695., 3028. sz.

³² Mikor 1414-ben Zsigmond külföldön volt és újabb budai békére került sor a lengyelek és a Lovagrend között, akkor Kanizsai érsek és Garai nádor helytartók vezényelték le a tárgyalásokat. C. Tóth N.: Zsigmond magyar, 346.; Engel Pál: Zsigmond bárói: Rövid életrajzok. In: Beke László – Marosi Ernő (szerk.): *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437*. Budapest, 1987. 424–425.

³³ ZsO III. 2695. sz.

³⁴ Valószínűleg előbb a kisázsiai török fejedelmeknél volt követségben, majd I. Bajezid szultán fiánál, Szulejmán Cselebinél is hasonló minőségben. Engel P.: Zsigmond bárói, 438.; Mályusz E.: *Zsigmond király*, 81.

³⁵ Engel Pál: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond korban (1387–1437)*. Budapest, 1977. 132–133.

³⁶ Engel: *Arch I*. 197.

³⁷ Ld. a 31. lábjegyzetet. Ezért sokkal inkább Medyka tekinthető a zálogosítás helyszínének, mint a szakirodalom által korábban hangoztatott Lubló vagy Dunajec (Nedec). Sváby Frigyes szerint a lublói királytalálkozó alkalmával egyeztek meg a Szepesség zálogosításáról, és még itt átadták a lengyelek a pénzt Zsigmondnak. Sváby F.: *A Lengyelországnak elzálogosított*, 65.; Michal Suchý szerint is Lublón adták zálogba a Szepességet. Michael Suchý: *Spisske mesta v polskom zalohu*. In: Richard Marsina (ed.): *Spisske mesta v stredoveku*. Kosice, 1974. 57. Köszönöm a szöveg megértésében nyújtott segítséget Stanislav Bártának.

³⁸ „Ioannes itaque archiepiscopus Strigoniensis legacione sua votive perfunctus plurimisque et notabilibus donis per Wladislaum Polonie regem honoratus in Hungariam revertebatur” Baczkowski, K. et al.: *Joannis Dlugossii*, 211.

hették utol a magyar királyt.³⁹ Itt értesítvén Zsigmondot az üggyel kapcsolatos fejleményekről, az uralkodó november 8-án kiadta a zálogosításról szóló oklevelét.⁴⁰

A pénz kifizetése és elköltése

A modern szakirodalomban két fő álláspont fogalmazódott meg a Szepesség zálogosításából származó pénz elköltésével kapcsolatban.⁴¹ A leginkább elfogadott nézet szerint Zsigmond a pénzt a Velence elleni háborúra költötte, de teljesen eredménytelenül, hiszen alulmaradt ebben a konfliktusban.⁴² A háború rengeteg kiadással járt, így teljesen logikus következtetés egy háború kellős közepén kölcsönzött összeget a hadi kiadásokkal összefüggésbe hozni. A másik nézet szerint a budai Szent Zsigmond-prépostság épült a szepességi ügylet összegéből. Ez még az utókor emlékezetében is élénken jelen lehetett, Tinódi Lantos Sebestyén egyik énekében is megemlékezik erről.⁴³ Az új egyházalapítás jóváhagyását az uralkodó 1410-ben kérvényezte sikeresen XXIII. János pápánál, amit több éves építkezés követett.⁴⁴ Mivel mindkét állásfoglalás mellett fontos érvek sorakoztathatók fel, ezért egyiket sem lehet teljességgel kizárni,⁴⁵ sőt véleményem szerint még egy újabb lehetőséggel is számolni kell.

Lengyelországban nemcsak a Szepesség zálogosításának részleteiben tudtak meggyezni a felek, hanem ezzel összefüggésben a Német Lovagrend adósságának ügyét is rendezték.⁴⁶ Ezért is utazott a lovagrendi küldöttség az országba a lengyel királyhoz. A Lovagrend 50.000 schock prágai garas tartozását felemelték 69.400-ra, valószínűleg azért, mert a lovagok nem fizették ki időben a jóvátétel harmadik részletét. Ebből 39.400 Ulászlót, 5000 Vitold litván nagyfejedelmet és 25.000 Zsigmondot illette.⁴⁷ Ez utóbbi

³⁹ E. Kovács P.: Zsigmond isztriai hadjárata, 232.; Engel Pál – C. Tóth Norbert: *Itineraria regum et reginarum* (1382-1438). Budapest, 2005. 95.

⁴⁰ Az oklevelet több főúr is ellátta pecsétjével, közöttük találjuk a lengyelországi magyar követség tagjait: Perényi Pétert és Imrét, valamint Kanizsai Jánost is. DL 9984.

⁴¹ A zálogosítás oklevelében nincsen semmilyen információ arra nézve, hogy Zsigmond király mire is akarta költeni a pénzt. Uo.

⁴² Mályusz E.: *Zsigmond király*, 92.; Ivan Chalupecký: Die Zipser Städte im 13–16. Jahrhundert. *Historia urbana*, 5 (1997) 86–87.; E. Kovács P.: Zsigmond isztriai hadjárata, 245.; Suchý, M.: Spisske mesta, 57–58.

⁴³ Tinódi Sebestyén: Zsigmond király és császárnak krónikája (részlet). In: V. Kovács Sándor (szerk.): *Tar Lőrinc pokoljárása. Középkori magyar víziók*. Budapest, 1985. 251–252.

⁴⁴ Székely György: A budai Szent Zsigmond templom kutatástörténetéhez. *Budapest Régiségei*, 33 (1999) 15.

⁴⁵ Végh András már korábban megfogalmazta azt az álláspontot, hogy a velencei háború mellett Zsigmond az összeg egy részét a prépostság építésére fordíthatta. Végh András: Adatok a budai kisebb Szűz Mária, más néven Szt. Zsigmond templom alapításának történetéhez. *Budapest Régiségei*, 33 (1999) 25.

⁴⁶ Zsigmond 1412 decemberi oklevele szerint a Kanizsai János vezette magyar követség a Lovagrend képviselőivel épp azért utazott Ulászlóhoz, hogy – többek között – a jóvátétel ügyében sikerüljön megegyezést elérni. ZsO III. 3028. sz.

⁴⁷ ZsO III. 3007., 3038. sz.; Boockmann, H.: *Johannes Falkenberg*, 100.; Hans Koeppen: *Die Berichte der Generalprokuratoren des Deutschen Ordens an der Kurie. 2: Peter von Wormditt (1403–1419)*. Köln, 1960. 146–147.

összeget a lengyel uralkodó engedte át neki, nem nehéz kitalálni, hogy a Szepesség zálogbevételéért cserébe.⁴⁸ Az Ulászlónak fizetendő összeget a következő év elején kellett kifizetni, és ennek biztosítékaul Neumark zálogba adását helyezték kilátásba. Valószínűleg e terület zálogba vételének a lehetősége volt az ok, amiért Ulászló nem egyezett bele a teljes Szepesség zálogosításába, hiszen annyira biztosra vették, hogy a lovagok ilyen rövid idő alatt nem lesznek képesek kifizetni a Lengyelországnak járó összeget, hogy Neumark zálogosításáról egy oklevelet is megfogalmaztak.⁴⁹

A 25.000 schock prágai garas átvételét és az egész ügy további lebonyolítását Zsigmond egy firenzei pénzügyi szakemberre, Onofrio di Bardora bízta, aki Ozorai Pipo szolgálatában tűnt fel először az országban.⁵⁰ A Német Lovagrendnek két részletben kellett volna az összeget di Bardonak átadnia, de a lovagok a sok fizetési kötelezettség miatt nem voltak olyan anyagi helyzetben, hogy ezt időben meg tudják tenni.⁵¹ 1413. február 2-án és április 2-án kellett volna az összeget lefizetni,⁵² amelynek felét Heinrich von Plauen nagymester tervei szerint a rend németországi mesterének kellett volna előteremtenie, de ő még 1413 márciusában is azt írta, hogy ez lehetetlen.⁵³ Zsigmond, látván, hogy a februári határidő nem teljesíthető a lovagok számára, még 1413 januárjában beleegyezett, hogy új határidőt állapítsanak meg, és el is küldte ez ügyben di Bardot hozzájuk.⁵⁴ Ám hiába tolták ki a febru-

⁴⁸ Weise, E.: *Die Staatsverträge*, 99.; ZsO III. 3026. sz. A szepességi ügylet végső összege 37.000 schock prágai garas volt, a maradék 12.000 schock garasról nincs adat. Feltehetőleg ezt nem a Lovagrend, hanem Ulászló fizette Zsigmondnak. A 25.000 schock prágai garas mellett a Lovagrend még az év elején 25.000 forint kifizetését ígérte neki, de ezt nem sikerült teljesíteni az év során, így a 25.000 schock garas mellett Zsigmond ezt az összeget is követelte. ZsO III. 1506., 3007., 3038., 3125. sz.; ZsO IV. 89., 114. sz.; Boockmann, H.: *Johannes Falkenberg*, 100.; Természetesen már korábban is felmerült, hogy a 37.000 schock prágai garast a Lovagrend százezer schock prágai garas tartozásából engedte át Ulászló Zsigmondnak. Suchý, M.: *Spiske mesta*, 57.

⁴⁹ Ernst Lampe: *Beiträge zur Geschichte Heinrichs von Plauen 1411 bis 1413. Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins*, 26 (1889) 36–37. Az oklevél szövege: ZsO III. 3028. sz.; Weise, E.: *Die Staatsverträge*, 102. Teljesen hiába fogalmaztak egy Neumark zálogosításáról szóló oklevelet, mivel a Lovagrend időben kifizette a tartozását. ZsO IV. 114. sz.; Pósn L.: *A Német Lovagrend*, 27.

⁵⁰ Onofrio di Bardo később több alkalommal is volt kamaraispán és ő alapozta meg a fia, a bajmóci Noffry fivérek (Jakab, Lénárt, János és Bardo) pénzügyi karrierjét az országban. Gyöngyössi Márton: *Magyar pénztörténet (1000–1526)*. In: Uő (szerk.): *Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet*. Budapest, 2006. 255.; Krisztina Arany: *Florentine Families in Hungary in the First Half of the Fifteenth Century*. Central European University, 2014. (disszertáció) 42., 48.; Teke Zsuzsa: *Firenzei kereskedőtársaságok, kereskedők Magyarországon Zsigmond uralmának megszilárdulása után 1404–37. Századok*, 129 (1995) 205–207.

⁵¹ Nagyon jól jellemzi a helyzetet a nagymester egyik 1412 végén elküldött levele, amelyet a rend livóniai mesteréhez írt. Ebben arról számol be, hogy már a kelyhek és az ereklyetartók értékesítése is sor került, de ez sem elég, és kéri a livóniai mestert, hogy küldjön neki aranyat és ezüstöt, mert már az sem maradt a tartományában. ZsO III. 3125. sz.

⁵² Weise, E.: *Die Staatsverträge*, 99.; ZsO III. 3026. sz.

⁵³ ZsO III. 3007. sz.; ZsO IV. 262. sz.

⁵⁴ ZsO IV. 61., 62. sz.

ári időpontot március 8-ra, az első fizetés csak április 5-ig történt meg.⁵⁵ A második fizetés konkrét időpontja nem ismert, Zsigmond még szeptemberben is a pénzét követelte,⁵⁶ amit végül is az év vége és a következő év eleje között kaphatott meg.⁵⁷ Habár a teljes összeg felhasználásról nincsen közvetlen információ, de a feléről viszont több ismerettel rendelkezünk.⁵⁸ Ugyanis Zsigmond egy 1413. május 17-én Heinrich von Plauenhez címzett levelében azt írta, hogy a neki járó 12.500 schock garast még mindig nem kapta meg a Lovagrendtől, pedig ő a koronázására akarta költeni, ezért kénytelen volt az összeget kölcsönvenni Antonio Frontétól, így ezután ezt a pénzt neki kell kifizetnie.⁵⁹ A levél keltezésétől számítva több mind egy évvel később koronázták meg Zsigmondot a rómaiak királyává Aachenben (1414. november 8-án), továbbá az év hátralevő részét Zsigmond Észak-Itáliában töltötte.⁶⁰ Végül, a levél szerint Zsigmond Friuliban kapta a kölcsönt Frontétól, amire sürgősen szükségére lehetett, hiszen másképp nem vette volna fel kedvezőtlen feltételek mellett, így valószínűleg még Itáliában el is költötte azt. Mindennek fényében különösen is érdekessé válik, hogy milyen formában járulhatott az összeg itáliai felhasználása a későbbi koronázáshoz,⁶¹ de a források ennél több következtetés levonását nem teszik lehetővé.

⁵⁵ Neumark zálogleveléhez hasonlóan, egy sor átvételi elismervényt fogalmaztak a 12 500–12 500 schock prágai garas átvételéről Zsigmond és Ulászló nevében. Wilhelm Altmann: (ed.): *Regesta Imperii XI. Die Urkunden Kaiser Sigmunds 1410–1437. I. 1410–1424*. Innsbruck, 1896. 382. sz.; ZsO III. 3059. sz.; ZsO IV. 113., 125., 131. sz. Mindezek az 1412. november vége és február 5. közé keltezett elismervények természetesen nem azt jelentik, hogy a kifizetések ténylegesen is megtörténtek volna. Ha ezeket mind összeadnánk, akkor jóval nagyobb tételt kapnánk, mint amelyet a Lovagrend köteles lett volna átadni. Zsigmond februárban még a teljes 25.000 schock prágai garast követelte, májusban is arról írt, hogy az összeg fele még mindig hiányzik. Uo. 243., 601. sz.; Erich Weise szerint sem mérvadóak ezek az elismervények, szerinte az összeg első felének a kifizetése 1413. április 2-án lehetett. Weise, E.: *Die Staatsverträge*, 100.; 12.500 schock átvételéről Onforio di Bardo április 5-én adta ki az elismervényt, mely szerint az összeget két helyen, Boroszlóban és Torunban vette át Zsigmond nevében. ZsO IV. 393. sz.

⁵⁶ ZsO IV. 1032. sz.

⁵⁷ Uo. 1478. sz.; Weise, E.: *Die Staatsverträge*, 100.

⁵⁸ Hasonlóképpen a 12.000 schock prágai garas elköltéséről sincsen közvetlen információ. Ld. 48. lábjegyzet.

⁵⁹ „[...] und unser sachen zu unser cronunge domit [12 1/2 tuasent schock Behemischer] bestalt haben wolten...” Wilhelm Altmann: *Urkundliche Beiträge zur Geschichte Kaiser Sigmunds. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 18 (1897) 3–4. 590.; ZsO IV. 601. sz.; Antonio Fronte firenzei kereskedő 1406-ban érkezett Magyarországra, sok más honfitársához hasonlóan Ozorai Pipó révén. Pietro Fronte szövetgyártó fiából később budai polgár, királyi familiáris, valamint Ozorai Pipó és Zsigmond hitelezője lett. Teke Zs.: *Firenzei kereskedőtársaságok*, 195–196.; Arany, K.: *Florentine Families*, 64–69., 87–88.; E minőségben feltehetőleg magas kamatot számolhatot fel az általa kölcsönzött összegekre, hiszen Zsigmond épp e május 17-i levelében panaszkodik, hogy „[...] nich mit kleinem unserm schaden gemachet [...]” sikerült a kölcsönről szóló megegyezést megkötnie Frontéval.

⁶⁰ Engel P. – C. Tóth N.: *Itineraria*, 96.

⁶¹ Ha Zsigmond valóban az aacheni koronázásra fordította a pénzt, akkor a 12.500 schock prágai garas valószínűleg csak egy töredéke lehetett a koronázási költségeknek, hiszen 1433–34 folyamán 150.000 forintot gyűjtött össze a császári koronázására. Eberhard Inseman: *The Holy Roman Empire in the Middle Ages*. In: Richard Bonney (ed.): *The Rise of the Fiscal State in Europe c. 1200–1815*. Oxford–New

Összegzés

A Szepesség zálogba adása a magyar-lengyel viszony újrendezése részeként merült fel és szoros összefüggésben állt az első toruáni békében megállapított jóvátétel ügyével. A grünwalddi csatát követő megváltozott politikai környezetben, a Velencével háborúban álló és a német trónra áhítozó Luxemburgi Zsigmond jelentősen ártértékelt addigi lengyelországi politikáját, és a viszony javítására törekedett. Ezért előbb az országnagyok, majd később a két uralkodó is személyesen találkozott. Ez utóbbi találkozás alkalmával Zsigmond magyarországi látogatásra hívta meg a lengyel uralkodót, aki a magyar királyt kérte fel döntőbírónak a lengyel-litván és lovagrendi konfliktusban. Mivel a Lovagrend nem tudta időben teljesíteni a toruáni békében megállapított jóvátétel fizetését, ezért a konfliktus bármikor kiújulhatott. A viszony rendezésének sarkalatos pontja e pénzüsszeg kifizetése volt, amelynek egy részére úgy tűnik maga Zsigmond is áhítozott. Ezért a budai tárgyalások során a béke mellett a Szepesség zálogba adásának ügyét is megbeszélték, igaz az ekkori tervszerint a teljes Szepesség került volna zálogba, amennyiben a magyar uralkodó átveszi a Lovagrend fennmaradt tartozását. A jóvátétel és a Szepesség ügyének a végére Lengyelországban került pont, ahol a magyar és lovagrendi küldöttségnek sikerült megegyezésre jutnia II. Ulászló lengyel királlyal. A zálogosítás összegének nagyobb részét a Lovagrend fizette ki Zsigmondnak 1413-as év folyamán, amely pénzüsszeget a magyar uralkodó a feltétezzhetően a Velence elleni háború és a Szent Zsigmond-prépostság építése mellett, szándéka szerint az aacheni koronázása előkészületeire kívánta fordítani.

Habár a Szepesség zálogosítása a középkori Magyarország egyik legismertebb ilyen pénzügyi tranzakciójaként meglehetősen sok figyelmet kapott a történészek részéről, mégis vannak máig megválaszolatlan lényeges kérdések. A jelen írás ezt bizonyította a tranzakció és ennek a körülményeinek a tisztázásával, ám maga az ügylet bizonyára tartalmaz még fontos részleteket, amelyek teljes megismeréshez további kutatások szükségesek.

York, 1999. 260–261. Természetesen az aacheni koronázás ennél jóval kevesebb pénzbe kerülhetett, hiszen többek között Rómába sem kellett miatta utazni.

360 YEARS IN PLEDGE THE PLEDGING OF THE SPIŠ REGION

The name of Sigismund of Luxemburg is ultimately associated with pledging and borrowing in Hungarian historiography. Among his countless pledges, there is none more infamous than the putting in pledge of the Spiš region in 1412 to the Polish ruler Władysław II Jagiełło. The region pledged for a huge amount of money was recovered only 360 years later in 1772 at the occasion of the first partition of Poland. Although the history of the region and of the pledging was heavily studied by various Hungarian, Polish, Slovak historians, there are still uncertainties regarding the transaction itself. This article focuses on these issues, it presents how the region's fate was in correlation with the conflict of Poland-Lithuania and the Teutonic Order. It discusses how the outcome of the battle of Grunwald changed Sigismund's rapport to Poland, and also his attempt at mediating peace by convoking the two sides to Buda. The paper points out that the issue of the Spiš region was brought into the discussion at the negotiations in Buda, and it shows what preliminary plan(s) existed for the pledging of the region. Since final agreement was not reached at Buda, envoys of Sigismund travelled to Poland to obtain Władysław II's approval for the transaction. It was only after they returned from Poland that the charter of the pledge was issued on 8 November 1412, however the substantial part of the money was paid to Sigismund only in the course of the following year. Finally, the article deals with the spending of the money, and suggests that, besides the war with Venice and building the Saint Sigismund provostry in Buda, there was a third expense on which the money of the transaction might have been spent.

Keywords: pledge, Spiš, Sigismund of Luxemburg, economic history

*A 14. századi étkezési kultúra tárgyi emlékei
Visegrád, Duna-parti út 1.
kerámiaanyaga alapján**

Bevezetés

A középkori étkezési, táplálkozási szokások és konyhakultúra vizsgálatával már több évtizede intenzíven foglalkozik a külföldi történeti kutatás. A szakterület kutatói elsősorban a különböző, igen gazdag írott forrásanyagra és a képi ábrázolásokra támaszkodnak.¹ Az elmúlt időszakban több összefoglaló jellegű munka² és tanulmánykötet is született,³ melyek közül több – az apróbb résztémák bemutatása mellett – átfogóan, nagyobb régiós egységekre bontva taglalja az ide vonatkozó ismereteinket.⁴ Ki kell emelnünk, hogy ezek a munkák jellegükből adódóan nem fordítanak nagy figyelmet a régészeti leletanyag értékelésére, mivel csak a természettudományos módszerekkel elért archeobotanikai, állattani, esetleg embertani eredményeket hangsúlyozzák.⁵ Az írott források hiánya mi-

* Köszönet illeti Szende Katalint, aki értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

¹ Hannes Etzlstorfer (ed.): *Küchenkunst und Tafelkultur: Kulinarische Zeugnisse aus der Österreichischen Nationalbibliothek*. Wien, 2006.

² Melitta Weiss Adamson: *Food in Medieval Times*. Westport, 2004.; Hannele Klemettilä: *The Medieval Kitchen*. London, 2012.; Terence Scully: *The Art of Cookery in the Middle Ages*. Woodbridge, 1995.; Richard Brears: *Cooking and Dining in Medieval England*. Towerbridge, 2008.; Peter Hammond: *Food and Feast in Medieval England*. Alan Sutton, 1993.; Barbara Wheaton: *Savoring the Past: The French Kitchen and Table from 1300 to 1789*. New York, 1983.; Maria Dembinska: *Food and Drink in Medieval Poland: Rediscovering a Cuisine of the Past*. Philadelphia, 1999.

³ Melitta Weiss Adamson (ed.): *Food in the Middle Ages: a Book of Essays*. New York, 1995.

⁴ Peter Scholliers (ed.): *Food, Drink and Identity: Cooking, Eating and Drinking in Europe since the Middle Ages*. Oxford, 2001.; Melitta Weiss Adamson (ed.): *Regional Cuisine of Medieval Europe: A Book of Essays*. New York, London, 2002.

⁵ Sokszor még ezek az eredmények sem kapnak kellő figyelmet, de az alább hivatkozott tanulmánykötet és publikációk pont ezeknek a vizsgálati módszereknek a használati lehetőségeire világítanak rá. Christopher M. Woolgar – Dale Serjeantson – Tony Waldron (ed.): *Food in Medieval England: Diet and Nutrition*. Oxford, 2006.; Christopher M. Woolgar: Food and the Middle Ages. *Journal of Medieval History*, 36 (2010) 1. 1–19.; Gundula Müldner – Michael P. Richards: Fast or Feast: Reconstructing Diet in Later Medieval England by Stableisotope Analysis. *Journal of Archaeological Science*, 32 (2005) 39–48.

att a magyar kutatás elsősorban a kora újkortól kezdve foglalkozik az étkezési kultúra vizsgálatával, amellyel kapcsolatban Benda Borbála⁶ és Füreder Balázs munkáit kell kiemelnünk.⁷ Utóbbi szerző a „hosszú reneszánsz konyhakultúra” vizsgálata során egy 14. századi magyar eredetű receptet is bemutat.⁸ Emellett Kohári Gabriella 2015-ben megjelent tanulmányát szükséges megemlítenünk, melyben a kísérleti régészet eszközeivel mutatja be a visegrádi Királyi Palota késő középkori étkezési kultúráját.⁹

Ugyanakkor az étkezési kultúra kutatása során nem szabad figyelmen kívül hagynunk a legtöbb lelőhely leletanyagának legnagyobb részét kitevő kerámiaanyagot sem. A konyhai és asztali kerámiák – keltező szerepük mellett – a megfelelő vizsgálatok után más forrásokból nem pótolható információkkal szolgálhatnak a kor étkezési, táplálkozási és főzési szokásairól. Mivel az általam is vizsgált 14. századi magyar területekre vonatkozóan kevés direkt adattal és írott forrással rendelkezünk, ezért elsősorban a régészeti leletanyag, azon belül a kerámiaanyag elemzésére támaszkodhatunk. Tekintettel arra, hogy a vizsgálni kívánt kérdéskör igen összetett, ezért jelen dolgozat kereteit meghaladná egy 14. századi magyar étkezési kultúra egészére kiterjedő vizsgálat. Így a következőkben a kerámiaanyag vizsgálataiban rejlő kutatási lehetőségek felvázolására, valamint a Visegrád, Duna-parti út 1. leletanyagának elemzése során elért eredmények bemutatására szorítkozom.

A lelőhely és a leletanyag átfogó bemutatása

A Visegrád, Duna-parti út 1. (a továbbiakban: lelőhely) szám alatt 2005-ben Kováts István végzett megelőző feltárást.¹⁰ A közel 500 m²-en folyó, 14. századi leletekben gazdag kutatás során öt kemence és feltehetően egy faszerkezetű épület alapozása került elő, amely mögött (a terület délkeleti részén) egy jelentős mennyiségű leletanyagot tartalmazó, árokszerű, a feltárási területen túl is folytatódó mélyedést lokalizáltak. (1. kép) A kerámiaanyag legnagyobb része nem köthető konkrét objektumhoz, és a restaurálási munkák is rávilágítottak, hogy a lelőhelyen egy teljesen egységes, feltehetően egy feltöltésből

⁶ Benda Borbála: Nádasdy-alkalmazottak étlendje a 17. század közepéről. *Századok*, 138 (2004) 4. 931–956.; Benda Borbála: Egy uradalmi központ egy korabeli étrend tükrében (Csejte, 1623. november 1 – 1625. augusztus 31.). *Aetas*, 23 (2008) 4. 24–46.; Benda Borbála: *Étkezési szokások a magyar főúri udvarokban a kora újkorban*. Szombathely, 2014.

⁷ Füreder Balázs: *Reneszánsz gasztronómia Magyarországon. Egy XIV. századi recept bemutatása. Szakmai Füzetek. Budapesti Gazdasági Főiskola KKFK*, 21 (2007) 97–101.; Füreder Balázs: *A „Hosszú reneszánsz konyhakultúra” magyar nyelvű szakácskönyveink bemutatása és összehasonlító elemzése*. (disszertáció) Debrecen, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2009.

⁸ Füreder B.: *Reneszánsz gasztronómia*, 100.

⁹ Kohári Gabriella: Kísérleti régészeti tevékenység a visegrádi Királyi Palota magánkonyhájában. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, 53 (2015) 125–140.

¹⁰ Kováts István: Jelentés az Ágasház területén folytatott feltárásról. In: *Archaeologia – Altum Castrum online* (2012). Online dokumentum: <http://archeologia.hu/content/archeologia/81/kovats-i-agashaz.pdf> (Letöltés ideje: 2015. 10. 26.)

származó, homogén kerámiaanyaggal számolhatunk. A lelőhely 14. századi keltezését több éremlelet – Nagy Lajos szerezcsenfejes dénárja,¹¹ Mária királynő ezüst dénárja,¹² Zsigmond király 14. század végi verete¹³ – és néhány jól datálható tárgy erősíti meg. A korhatározó leletek, az érmek és a leletanyag jellegét alapul véve a terület hasznosításával a 14–15. század fordulóján hagyhattak fel. A lelőhely a 14. században a középkori város területén belül, a királyi palota közelében helyezkedett el. A város ebben a korszakban két városrészre, a magyar és a német városra tagolódott. A lelőhelyet is magába foglaló terület, így a palota és a városközpont közé eső 300–500 méteres szakasz régészeti helyszínrajza nagyrészt ismeretlen.¹⁴ Az időben jól körülhatárolható, 14. század második felére keltezhető kerámiaanyag – mennyisége és változatossága miatt – feltételelesen a lelőhely közelében elhelyezkedő királyi palotával is összefüggésbe hozható. Nem elképzelhetetlen, hogy ez a nagy mennyiségű leletanyag a palotából származik, onnan hordták ki a lelőhelyre – ennek a felvetésnek a pontos tisztázásához azonban a vizsgált terület környezetének további régészeti kutatására lenne szükség. A feltárt edénymennyiség meghatározása igen nehéz feladat, hiszen körülbelül 280 kg kerámiáról beszélhetünk, melynek jelentős részét (közel 85–90%-át) a háztartási kerámia adja, a maradék 10–15%-ba pedig a kályhaszemek és egyéb kerámiatárgyak sorolhatóak, mint például mécsesek, öntőtégely, persely. Összességében a lelőhelyről származó kerámiaanyag egységessége, keltezhetősége és nagy mennyisége miatt is kiválóan alkalmas a régészeti elemzésre.

A háztartási edények bemutatása

A kutatás a háztartási kerámiát két csoportra bontja: asztali és konyhai edényekre. Az asztali kerámiák közé sorolhatjuk a korszakban közel azonos méretben és formában készülő csészéket, a nagy formai változatosságot mutató poharakat, a különböző folyadéktároló edényeket (kancsókat, palackokat), tálakat és a finomabb minőségű, esetenként díszített, festett asztali edényeket is.¹⁵ A konyhai kerámia csoportjába pedig a főzésre szolgáló edények tartoznak: fazekak, fedők, valamint a tárolóedények. A háztartási, konyhai edények igen nagy arányban kerámiából készültek, ám a nagy mennyiségben előállított és egyszerűbb kerámiatermékek mellett szintén könnyen beszerezhetőnek és olcsónak minősültek a fából előállított tárgyak is.¹⁶ A faleletek megmaradásához speciális, nedves környezetre van szükség, ezért azok első-

¹¹ Unger Emil: *Magyar éremhatározó*. I–IV. Budapest, 1997. I. 432.; Réthy László (szerk.): *Corpus Nummorum Hungariae. Magyar Egyetemes Éremtár*. I–II. Budapest, 1907. I. 2–89. A.

¹² Uo. 443.; Uo. 2–116.

¹³ Uo. 449.; Uo. 2–121.

¹⁴ Mészáros Orsolya: *A késő középkori Visegrád város története és helyrajza*. Visegrád, 2009. 86.

¹⁵ A vizsgált lelőhely asztali kerámiájának részletes bemutatását, értékelését ld. Bárdi Bogáta: 14. századi asztali kerámia Visegrád–Duna-parti út 1. lelőhelyről. In: Rácz Tibor Ákos (szerk.): *A múltnak kútja. Fiatal középkoros régészek V. konferenciájának tanulmánykötete*. Szentendre, 2014. 25–34.

¹⁶ Holl Imre: Kőszeg vára a középkorban. *Fontes Archaeologici Hungariae*. Budapest, 1992. 61–62.

sorban kútfeltárások során látnak napvilágot. Az itt elemzett lelőhelyről fából készült háztartási eszközök nem kerültek elő, hiányukat tafonómiai veszteségként kell elkönyvelnünk. Ellenben több kútfeltárásból előkerült 14. századi leletegyüttesből ismerünk fából készült háztartási eszközöket,¹⁷ például kisebb méretű, étkezésre szolgáló fakanalakat,¹⁸ nagyobb méretű, ételmerítésre is használható kanalakat,¹⁹ különböző típusú fatálatokat²⁰ és fapalackokat is – utóbbiak a középkori borkimérés eszközei is lehettek.²¹ A fa és a kerámia mellett az üveg is számottevő, az asztali edénykultúra részét képező tárgyak fontos alapanyaga lehetett. A vizsgált lelőhelyről néhány meghatározhatatlan üvegtöredék mellett előkerült 2 darab kettős-kónikus palackhoz tartozó üvegtöredék és szintén 2 darab velencei, cseppes üvegpohárhoz tartozó töredék is.²² A fémből készült asztali és konyhai edények (például nagy üstök)²³ csak nagyon ritkán fordulnak elő a feltárásokon, mert általában rangosabb környezetben használták őket és előállításuk is igen drága volt.²⁴ A budai Szent György téren feltárt kút leletanyagából ismerünk egy majdnem teljesen ép, kifelé hajló peremű, ónozott fém tálat.²⁵ A visegrádi palota 14. századi emlékeanyagában nem találkozunk fémből készült edényekkel. a bronz tányérok és réz evőeszközök a Mátyás-, és Jagelló-kori anyagban jelennek meg először.²⁶ Az egyszerű, étkezés során is használható vaskések már gyakrabban kerülnek elő akár feltárásokon is. A vizsgált lelőhelyről feldolgozott leletanyagban egy csontnyelű és egy fanyelű, kisebb méretű, asztali használatra szánt vaskést lehetett meghatározni.

A kerámiaanyag értékelési szempontjai az étkezési kultúra kapcsán

A következőkben a háztartási kerámián belül a konyhai kerámiát: fazekakat, fedőket és a tárolóedényeket vonom vizsgálat alá. A lelőhely leletanyagának feldolgozását és értékelését jelentősen elősegítette, hogy nagy mennyiségű, egységes és kronológiailag viszonylag jól körülhatárolható, a 14. század második felére keltezhető kerámiaanyagról van szó. Ennek leltárba vétele során megtörténik az edények formai, tipológiai vizsgálá-

¹⁷ Imre Holl: *Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda*. Budapest, 1966.; Holl Imre: Középkori városi élet – hiteles borkimérő edények. *Archaeologiai Értesítő*, 119 (1992) 43–55.; Irásné Melis Katalin: A budavári Dísz tér 8. sz. telken feltárt kút leletei. *Budapest Régiségei*, 23 (1973) 195–210.; Nyékhelyi Dóra: *Középkori kútlelet a budavári Szent György téren. Előzetes jelentés*. Budapest, 2003.

¹⁸ Nyékhelyi D.: Középkori kútlelet, 41.; Holl, I.: *Mittelalterliche Funde*, 48–49.

¹⁹ Irásné M. K.: A budavári Dísz tér, 202.

²⁰ Nyékhelyi D.: Középkori kútlelet, 41.; Holl, I.: *Mittelalterliche Funde*, 51–52.; Irásné M. K.: A budavári Dísz tér, 203.

²¹ Holl, I.: *Mittelalterliche Funde*, 52.; Holl I.: Középkori városi élet, 44–46.

²² Melyeknek 14. századi párhuzamai széles körben ismertek: Mester Edit: *Középkori üvegek*. Visegrád, 1997. 12., 15., 26.; H. Gyürky Katalin: *Üvegek a középkori Magyarországon*. Budapest, 1991. 25.

²³ Kohári G.: Kísérleti régészeti, 131.

²⁴ Irásné M. K.: A budavári Dísz tér, 204.

²⁵ Nyékhelyi D.: Középkori kútlelet, 37.

²⁶ Kocsis Edit: Tál. In: Farbak Péter – Spekner Enikő – Szende Katalin – Végh András (szerk.): *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490. Kiállítási katalógus*. Budapest, 2008. 367.

lata, méretadatainak, készítés-technikai jegyeinek leírása is.²⁷ A kerámiaanyag komplex, több szempontot felsorakoztató (tipológia, műhelykérdések és kereskedelem, funkció, korhatározás) értékelése után lehetőség nyílik a kerámiaegyüttes tágabb értelmezésére is, amibe a funkció témaköre is tartozik. A tárgyak használati lehetőségeinek vizsgálata során nélkülözhetetlen a forma és a funkció viszonyának értékelése, a használati nyomok szemrevételezése és az edények méretadatainak, űrtartalmának összehasonlítása, ami az edényekben elkészült, tárolt, illetve felszolgált étel, ital vizsgálatának szempontjából szükséges. A leletanyag és a párhuzamok együttes értelmezését követheti a korakba tartozó írott és képi források áttekintése, amelynek segítségével – az anyag töredékességét is figyelembe véve – részben rekonstruálhatóvá válik a 14. századi étkezési kultúra. Ezek alapján – az adott 14. századi leletegyüttesre vonatkoztatva – három fő kérdéscsoportot tudunk megfogalmazni:

1. A forma, anyagminőség és funkció kapcsolata (Milyen főbb edénytípusokkal kell számolnunk? A kerámiaedények fizikai tulajdonságai hogyan befolyásolják a használhatóságot?)
2. Az edények használati módja (Milyen ételek, milyen típusú edényekben készülhettek? Az edények befogadóképességének, űrtartalmának és a használati módnak a kapcsolata.)
3. Az edények használatához kapcsolódó egyéb kérdések (Például a leletanyag alapján ki lehet-e mutatni új étkezési szokások, esetleg főzési technikák meghonosodását?)

A forma, az anyagminőség és a funkció kapcsolata: fazekak tárolóedények

A 14. században, a kerámiaedényben elkészített ételek legnagyobb százalékát eltérő típusú és méretű fazekakban főzték, emellett elvétve találkozhatunk néhány lábas töredékével is²⁸ – a jelenleg vizsgált leletanyagban ez összesen egy lábas lábtöredékét jelenti. A fazekak kiegészítőiként pedig fedőkkel számolhatunk, melyekről egy későbbi bekezdésben lesz szó részletesebben. A 14. században a *medium regni* területén a viszonylag kisebb mennyiségben előforduló oxidált égetéssel készült vörös fazekak mellett legnagyobb számban a fehér-sárgásfehér, oxidált égetésű illetve szürke, redukált égetésű fazekakkal találkozhatunk. Mindkét anyagcsoport igen nagy számban fordul elő a lelőhelyen, de az egymáshoz viszonyított arányok meghatározása a leletanyag töredezettsége miatt nem vezethet teljesen pontos eredményre. A különböző fazéktípusok tipológiai be-

²⁷ A vizsgálat során figyelembe kellett venni az egyes darabok anyagát, soványítását, formai és felületi jegyeit, égetési körülményeit, díszítésmódját, megformálásának módszerét, a használati nyomokat és a méretadatokat is. Majd ezek összesítéséből alakítható ki a tipológia. A párhuzamok és a készítés, illetve a technikai jegyek alapján a műhelykérdések és a kereskedelemmel kapcsolatos kérdések is elemezhetőek.

²⁸ Ez az edénytípus a későbbi századokban válik elterjedtté. Ld. Holl Imre: Középkori cserépedények a budai várpalotából. *Budapest Régiségei*, 20 (1963) 342., 351.

mutatása messzire vezetne a dolgozatban kitűzött témától, így csak néhány fontosabb jellegzetességük kerül kiemelésre. A fazekak formai jegyeit – a kor fazekas-technikai keretei között – gyakorlati célok határozták meg.²⁹ A fehér-sárgásfehér oxidált égetéssel készült, peremkiképzésüket tekintve nagy formagazdagságot mutató, bekarcolt vonallal vagy bordázással díszített fazekak esetében nem mindig számolhatunk ugyanazzal a megformálási technikával, így ugyanazzal az edényminőséggel sem. (2. kép) Legnagyobb részük felrakásos technikát követve, utánkorongolással készült, viszont vannak olyan darabok is, ahol az igényes utólagos eldolgozás miatt nem állapítható meg, hogy pontosan milyen technikával formázták az edényt. A fehér-sárgásfehér fazekak formai csoportosítása az anyag töredékessége miatt nehéz feladat. A szürke, redukált égetésű termékek, az előző oxidált égetésű csoporttal ellentétben formai szempontból – a leletanyag jellegéből adódóan – jobban csoportosíthatók (a csoportokon belül megfigyelhető kisebb formai különbségek – mint például hasasodás mértéke, váll kiugrása – azonban nem befolyásolják a funkciót). A szürke, redukált égetésű darabokat korongon húzták fel, tehát jó minőségű, egységes képet mutató és legtöbbször visszahajtott lekerekített peremű fazekak, amelyek az oxidált darabokhoz hasonlóan igen nagy méretbeli eltérésekkel készültek (2. kép).

Az edény használhatóságára a formán túl az adott kerámia minősége is nagy befolyással bír, melyet a készítési technika, az égetés minősége, az alapanyag jellege és tulajdonságai határoznak meg. A fazekak esetében kijelenthetjük, hogy a fehér-sárgásfehér oxidált égetésű csoportnál jobb minőségű volt az egységesebb, szürke, redukált égetésű csoport, amely kevésbé töredékes formában maradt fenn. Ez a minőségi különbség vélhetően a használat során is kitűnhetett valamilyen formában, például az edények tartóságában. A fazekak használatuk során – a parázs, tűz erősségétől és koncentráltságától függően, akár egy adott pontra összpontosulva – igen intenzív hőhatásnak vannak kitéve, ezért viszonylag hamar elhasználódhattak, megrepedhettek, alkalmatlanná válhattak a további használatra, mindez indokolja a vizsgált lelőhelyen is előkerült töredékek, a többi edényfajtaéhoz viszonyított relatíve nagy mennyiségét is. A gyors elhasználódás mellett ezeket a fazekakat nehezen, vagy egyáltalán nem lehetett kitisztítani, mivel az étel közvetlenül az agyag felületével, és nem egy mázazott, könnyen mosható felszínnel érintkezett. A fazekak legnagyobb százalékán megfigyelhetőek a használat nyomai, melyek koromfoltokként, vagy erősen átégett felületként jelennek meg. Az erősen átégett részek kormozottak, vagy a kerámia eredeti színétől eltérően redukálódott szürkés, feketés felületek, melyek az oxidált fehér-sárgásfehér kerámián lehetnek igazán szembetűnőek. A használati nyomok sok esetben nem különböztethetőek meg egy esetleges másodlagos égés nyomaitól, vagy a kerámia égetésekor az égetés körülményeiből kialakult egyenetlenségektől, színeltérésektől. A koromnyomok az edények teljes felületén megjelenhetnek, az esetek nagy részében ugyanúgy megtalálhatóak a peremtöredékeken, az

²⁹ Feld István: Kerámika. In: Marosi Ernő (szerk.): *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. I–II. Budapest, 1987. I. 263.

edénytest felső kétharmad részén, mint az aljtöredékek oldalfalán. A fazekak használatára ugyanis elsősorban szabad tűz, parázs mellett volt lehetőség.³⁰

Az anyagban több olyan töredék fordult elő, amelyet – agyaga, mérete, és formavilága alapján – a tárolóedények csoportjába lehetett sorolni. Ezek szürke színű, nagyméretű edények, melyek a fazekakhoz hasonló formavilággal rendelkeznek, egyes darabjaik tömörszerűbbek, és az edények széles pereméhez általában széles alj párosul. Peremképzésük lekerekített, visszahajtott – méretükből is adódóan robosztusabb, vastagabb peremekkel találkozunk. Szintén redukált égetéssel készültek, fémes szürke színűek, jól kiégetettek, keményfalúak, homokkal és apró kavicssal soványítottak, azonban a fazekakéhoz képest mégis levegősebb állagú anyaggal jellemezhetőek. A vizsgált lelőhelyről nem rendelkezünk teljes profillal megmaradt tárolóedénnyel. A töredékeik aljátmérője 20 és 28 cm közé tehető; a legnagyobb peremátmérő 28 cm, míg a legkisebb 23 cm volt. A vizsgált darabokon egy esetben sem lehetett koromnyomokat felfedezni.

A fazekak űrtartalmának mérése

A fazekak befogadóképességének, űrtartalmának vizsgálata elengedhetetlen, ha a korabeli étkezési kultúra vizsgálatára törekszünk, mivel az edények méretének ismerete segítheti a lehetséges hasznosítási mód megállapítását is.³¹ A teljes, vagy kiegészített edények esetében, az adott edény feltöltésével könnyen meg lehet mérni a befogadóképességüket. A csupán teljes profilt mutató, de hiányos kerámiák esetében viszont már nem lehet feltölteni az edényt, és meghatározni a feltöltő anyag térfogatát, így ilyen esetekben térfogatszámoló program segítségére van szükség. A szóban forgó kerámiáanyaggal kapcsolatban a J. R. Thomas és C. Wheeler nevéhez köthető térfogatszámoló programot használtam,³² amelyhez az adott edényt vízszintes vonalakkal egyenlő részekre kell osztani – ideális esetben legalább harminc szeletre, ekkor lesz pontos a végeredmény – melyekből a program az edény magasságát és minden egyes szelet sugarát figyelembe véve számolja ki annak térfogatát.³³ A fazekak esetében a térfogatot nem a peremig feltöltve

³⁰ Ennek folyamatát több ábrázoláson is megfigyelhetjük. 13. század közepe: Bodleian Library, Oxford: MS Add. A. 46, fol. 1r.; 13. század vége: Corpus Christi College Library Oxford: MS 285 fol. 3v.; 15. század: BNF, Paris: Français 9140 fol. 361v.

³¹ A különböző edények űrtartalmának vizsgálatára jó példa Hugo Blake 1997-es tanulmánya: Hugo Blake: *Sizes and Measures of Later Medieval Pottery in North-Central Italy*. In: Guy de Boe – Frans Verhaeghe (ed.): *Material Culture in Medieval Europe. Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference, Volume 7*. Zellik, 1997. 221–250.

³² Online dokumentum: <http://potweb.ashmolean.org/NewBodleian/11-Calculating.html> (Letöltés ideje: 2015. 10. 26.).

³³ Természetesen emellett más, kerámiaedényekre kidolgozott térfogatszámoló módszereket is ismerünk: Eugen Teodor: *The Compass Method for the Estimation of the Capacity of Pottery Vessels*. In: Lockyear

számoltam, hanem a perem alatti vonalat határoztam meg záró pontként, mivel vélhetően nem a perem tetejéig feltöltve használták ezeket az edényeket.

A leletanyagban összesen 22 teljes profilt mutató fazékkal találkozhatunk, melyekből a legtöbb (szám szerint 15) a szürke, redukált égetésű csoportba tartozik. Ez a 15 edény mind eltérő méretben készült, szinte egy növekvő sorozatot adnak ki. A legkisebb, 11 cm-es peremátmérőjű edény befogadóképessége 6 dl körül mozog, a legnagyobb, 17–19 cm-es peremátmérőjű daraboké pedig formájuktól, méretadataiktól függően 4–6 liter közé tehető. Az oxidált égetésű csoporton belül 7 edénynél lehetett kísérletet tenni a térfogatszámításra.

Mivel a teljes anyag átfogó vizsgálatakor nem rendelkezünk az összes edény profiljával, és az edényformákra sem támaszkodhatunk, a peremátmérők alapján lehetett csoportokat létrehozni. Ez a méretadat ugyanis alapvetően meghatározza, hogy egy edény körülbelül milyen magassággal, talpátmérővel rendelkezhetett, ezért lehetőséget ad nagy vonalakban történő általánosításra is. A teljes profilt mutató edények peremátmérőire és az ahhoz kapcsolt térfogatadatokra alapozva lehetett csoportra bontani a többi peremtöredéket is. A teljes profilú fazekakkal együtt összesen 439 darab³⁴ került ilyen módon vizsgálat alá, amely mennyiségéből adódóan reprezentatív mintának tekinthető. A peremátmérők alapján öt kategóriát hoztam létre (3. kép). A legtöbb töredék (238 darab) 14–16 cm-es peremátmérővel rendelkezett, melyek közül a legtöbb 14 cm-es (93 darab) és 15 cm-es (86 darab) volt. Ezt a csoportot követte a 12–13 cm-es peremátmérővel rendelkező edények 82 darabból álló halmaza, melyek közül a legtöbb 12 cm peremátmérőjű volt (49 darab). A harmadik csoportba a 17–19 cm-es peremátmérőjű darabokat sorolhatjuk, melyekből összesen 82 darab került elő. A legtöbb töredék ezen belül (45 darab) 17 cm átmérőjű peremekhez tartozott. A 9–11 cm-es csoportba összesen 26 darab töredék tartozik, melyből 20 darab rendelkezik 11 cm-es peremátmérővel. A 20–21 cm-es peremátmérővel rendelkező darabokhoz pedig összesen 11 töredéket lehetett sorolni. Az itt bemutatott arányok a fazekak típus és anyag szerinti csoportosításánál is hasonlóan alakultak.

A fazekak űrtartalmára vonatkozóan meghatározott 5 csoport a következőképpen jellemezhető (4. kép): a 9–11 cm-es peremátmérőjű csoport fazekaiba 0,6–0,8 liter folyadék férhetett, 12–13 cm-es csoportéba 1–1,5 liter, a 14–16 cm-es peremátmérőjű fazekakba 2–3 liter, a 17–19 cm-es peremmel rendelkező edények pedig 4–6 literesek voltak. A 20–21 cm-es peremátmérőjű csoport befogadóképességét adatok hiányában nem lehet meghatározni, de valószínűleg 5–6 liternél több folyadék befogadására voltak képesek. Arányszámokban kifejezve a vizsgált leletanyag 54%-a tehát 2–3 literes fazekakból állt. A 4–6 és 1–1,5 litert befogadni képes edények aránya azonos, azonban ha a kisebb, 0,6–0,8 literes fazekakat is számításba vesszük, a kisebb méretű edények összesen 25%-át teszik ki a leletanyagnak, a 4–6 literes edények 19%-val ellentétben.

K. – T. J. T. Sly – V. Mihăilescu-Bîrliba (ed.): CAA96. *Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology*. Oxford, 2000. 25–28.

³⁴ A tényleges edényszámot a leletanyag töredékessége miatt nem lehetett meghatározni, így az itt jelzett 439 darab, a nagy valószínűséggel külön edényhez tartozó peremtöredékekre vonatkozik.

Az imént ismertetett adatok a leletanyagon belüli arányokat jól kifejezik, amelyből adódóan további kérdések felvetésére nyílik lehetőség. Meg tudjuk-e határozni, hogy milyen funkcióval bírtak, vagy milyen ételek készülhettek a nagyobb illetve kisebb méretű fazekakban? Amellett, hogy a kisebb méretű edényeket könnyebb volt kezelni, a használat során mozgatni és a kor kézműves-technikai kereteit is figyelembe véve előállításuk is egyszerűbb feladat volt,³⁵ indokolja-e valami más is, hogy ilyen nagy mennyiségben vannak jelen (hiszen használatuk elsöre nem tűnik célszerűnek)? Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására az írott források értékelése után térnek ki, hiszen csupán a leletanyag elemzésével az adott kérdéseket nem tudjuk megválaszolni. A magyarországi kutatók kevés esetben végeztek hasonló térfogatszámításokat fazekakon. Kivételes példaként azonban meg kell említenünk Szende Katalin 1997-es tanulmányát, melyben 504 darab 15. század közepe és 16. század vége közé keltezhető fazekakat vont vizsgálat alá. Ennek során megállapította, hogy a Sopronból származó leletanyagban 2–2,5 liter befogadóképességű edények fordultak elő legnagyobb mennyiségben.³⁶ Hasonló tendenciát lehetett megfigyelni az általam vizsgált visegrádi leletanyagon belül is.

14. századi fedők

A Magyar Királyság területén a 13. század végén jelentek meg a szürke, redukált égetésű fedők,³⁷ melynek első változatai lapos, közepén fogógombbal ellátott darabok voltak. Első gyűjtésüket Parádi Nándor végezte el 1958-ban.³⁸ Ezek a korai fedők feltehetően importárúként érkezhettek az országba.³⁹ Az osztrák emlékanyagban már a 11. században megjelentek,⁴⁰ azonban általános elterjedésük csak később, a 12–13. századra tehető.⁴¹ A vizsgált visegrádi leletanyagon belül 9 darab fedőt lehetett a lapos fedők

³⁵ Vélhetően az edények méretét nemcsak a fogyasztói igények, a korabeli főzési technika és a kultúra határozta meg, hanem az adott fazekasok mellett a műhelykörök technikai felkészültsége is, vagyis a fazekas ügyessége, és tudása, az előállításhoz használt korong típusa, az égetés lehetőségei és módszerei és nem utolsósorban a felhasznált agyag minősége. Egy nagyobb edény egy agyagtömbből, korongon történő előállítása a mai fazekasok számára is nehéz, fizikailag megterhelő feladat.

³⁶ Szende Katalin: "...some to honour and some to dishonour..." Vessels in Late Medieval Urban Households. In: Guy de Boe – Frans Verhaeghe (ed.): *Material Culture in Medieval Europe. Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference, Volume 7*. Zellik, 1997. 197–198.

³⁷ Feld I.: *Keramika*, 263.; Holl, I.: *Mittelalterliche Funde*, 31: 33. kép; Iráné Melis Katalin: Régészeti kutatások a középkori pesti vár területén. *Archaeologiai Értesítő*, 121–122 (1994–1995) 57–78. 73: 8. kép; Holl Imre: Sopron középkori városfalai. *Archaeologiai Értesítő*, 94 (1967) 162., 163: 10. kép

³⁸ Parádi Nándor: Középkori cserépfedők. *Folia Archaeologica*, 10 (1958) 155–161.

³⁹ Feld I.: *Keramika*, 263.

⁴⁰ Harl Ortoft: *Keramische Bodenfunde aus Wien. Mittelalter – Neuzeit Wien*. Wien, 1976. 44: 16. kép.

⁴¹ Brigitte Cech: Die mittelalterliche Keramik aus dem Kamptal und dem Horner Becken. *Archaeologia Austriaca*, 71 (1987) 195.

csoportjába sorolni, melyek közül 5 esetben ismerjük a teljes profilt is (5. kép). Ezek a darabok méreteik alapján a kisebb főzőfazekakhoz tartozhattak. Számos 14. századi párhuzamát⁴² ismerjük ennek a fedőtípusnak, amely jelzi, hogy kisebb mértékben, de még ekkor is használatban voltak. Parádi Nándor véleménye szerint a 14. század végére a lapos fedő praktikus okok miatt szorult ki a használatból, mivel alakjuk miatt a főzés során nem lehetett velük hermetikusan lezárni az edényt.⁴³ Térvesztésüket jelzi, hogy amíg a 14. század folyamán a következő bekezdésben bemutatásra kerülő szürke, redukált égetésű, harang alakú fedők oxidált égetésű, sárgásfehér-fehér változatai már megjelennek, addig a lapos fedőket más kerámiatípusokból nem készítik el. A lapos fedők második típusába a nagyméretű lapos fedőket sorolhatjuk, a tanulmányban vizsgált lelőhelyről összesen 4 darab sorolható ebbe a csoportba (5. kép). Az egyik töredék barnás-szürke színű, a többi pedig kiválóan illeszkedik a szürke, redukált égetésű darabok közé. Enyhén kifelé hajló, alacsony peremmel és félkörívesen meghajlított, nagyméretű szalagfüllel rendelkeznek. A fület két fedő esetében, a fül indítását pedig egy töredéknél lehetett megfigyelni. A fedőket korongon készítették, ennek nyomai jól látszódnak belső felületükön. A legkisebb darab aljátmérője 19 cm, két darabé 20 cm, a legnagyobb pedig 23,5 cm. Aljátmérőjük alapján nagyobb fazekak, tárolóedények lefedésére szolgálhattak.

A vizsgált leletanyagban igen nagy százalékban jelennek meg a harang alakú, szürke, redukált égetésű fedők: összesen 127 darabot lehetett ebbe a csoportba sorolni, melyek közül 22 darab esetében rendelkezünk teljes profillal (5. kép). A harang alakon belül több, apróbb különbségre épülő formai csoportot is el lehetett különíteni, melyek között formai átjárás figyelhető meg.⁴⁴ Mindegyik fedőt korongon húzták fel, majd pedig levágták a korongról. Ennek nyomát a vizsgált 44 fedőgombon 29 esetben lehetett megfigyelni. A legkisebb fedő peremének átmérője 12 cm, míg a legnagyobb 21 cm volt. Az átlagos peremátmérő 13 cm és 15 cm közé esett, ami megfeleltethető a redukált égetésű, szürke fazekaknál mért átlagos peremátmérőeknek.⁴⁵ A harang alakú fedők nagyarányú elterjedésének gyakorlati okai is lehettek, hiszen a lapos változattal ellentétben jobban le lehetett vele zárni a fazekakat.⁴⁶ A legtöbb, a *medium regni* területén lévő város 14. századi emlékanyagában találkozhatunk ezzel a fedőtípussal, ahol már oxidált égetéssel készült fehér-sárgásfehér változatai is megjelentek.⁴⁷ Az elemzett leletanyagban 43 töredéket lehetett az oxidált égetésű, fehér-sárgásfehér fedők csoportjába sorolni, melyek harangalakhoz hasonló formavilágát töredékességük miatt nem lehetett egyértelműen tisztázni. A lelőhelyen előforduló fedők meny-

⁴² Kocsis Edit: Kerámia, üveg és fémleletek a királyi udvarból. In: Buzás Gergely – Orosz Krisztina (szerk.): *A visegrádi királyi palota*. Budapest, 2010. 382: 5. kép.

⁴³ Parádi Nándor: Középkori cserépfedők, 159.

⁴⁴ A tipológiai és formai leírásuk meghaladná a dolgozat kereteit, így ettől eltekintek.

⁴⁵ A 16–17 cm-es peremátmérővel rendelkező fedők viszonylag ritkának számítanak.

⁴⁶ Parádi Nándor: Középkori cserépfedők, 159.

⁴⁷ Benda Judit: A Szent György tér déli oldalán feltárt középkori kút leletanyaga. *Budapest Régiségei*, 35 (2002) 539.

nyiségi adataiból látszik, hogy a 14. században a korábbi korszakokhoz képest igen nagy számban használják ezt a konyhai kerámiatípust.

Az írott források és a régészeti leletanyag kapcsolata, értelmezési lehetőségei

Ahogy korábban is említettem, a 14. századi magyar étkezési kultúra forrásadottságai nem tekinthetők kedvezőnek, viszont a kerámialeletek mellett az archeobotanikai, archeozoológiai eredményekre is támaszkodhatunk. Előbbire jó példa a visegrádi palota Zsigmond-kori kerti kútjában talált növényi maradványok vizsgálata, melynek során 52 növényfajt sikerült meghatározni.⁴⁸ Ezek az adatok azonban általában nem nyújtanak kiegészítő információt a kerámiaanyag értelmezéséhez. Így a legjobban használható forrásaink a különböző receptgyűjtemények és háztartáskönyvek lehetnek. A konyhai eszközökre és berendezésekre is kitérő leltárakkal csak a későbbi korszakokban találkozhatunk.⁴⁹ Ugyan különböző receptgyűjteményeket vagy háztartáskönyveket sem ismerünk a 14. századi Magyar Királyság területéről, de néhány egyéb forrással rendelkezünk. Ilyen például az az 1419-es feljegyzés, ami az uralkodó pozsonyi tartózkodása alatt a konyhán használt alapanyagok egy részéről készült.⁵⁰ Továbbá a korabeli forrásokban fennmaradt, hogy Luxemburgi Zsigmond 1416-os párizsi tartózkodása alatt lakomát rendezett, ahol egy sűrű raguból álló, erősen fűszerezett magyar ételt készített a meghívottak részére.⁵¹ Mindemellett érdemes összegyűjtenünk a vizsgált korszakhoz köthető, külföldi receptgyűjteményeket is, melyek közül a legkorábbi a 35 receptet magába foglaló, 13. század közepén – dán, izlandi és ónémet nyelven – íródott *Libellus de Arte Coquinaria*.⁵² Valamint a 13. század vége és a 14. század elejéről az itáliai *Libro di Cucinát* érdemes még kiemelni. Füreder Balázs mutatott rá arra, hogy ebben a receptgyűjteményben egy különleges magyar vonatkozású recepttel, a „magyar torta” leírásával is találkozhatunk, amely egy kappan-, és sertéshús-töltelékkel készült rétestorta.⁵³ A francia területekről két munkát szükséges még megemlíteni, melyek közül az első a 14. század elején született *Le Viandier de Taillevent*.⁵⁴ A második, a *Le Ménagier de Paris*

⁴⁸ Pálóczi Horváth András – Szóke Mátyás: A visegrádi királyi palota középkori kertjeinek kutatási programja. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*, 16 (1995) 50.

⁴⁹ Példaként említhetjük az egri vár konyhájának felszereléséről készült 16. század eleji összeírást. Azonban ebben a leírásban összesen csak egy kerámiatárgyat, egy bécsi fazekat sorolnak fel. E. Kovács Péter: *Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei. 1500–1508*. Eger, 1992.

⁵⁰ Füreder B.: *Reneszánsz gasztronómia*, 97.

⁵¹ Csernus Sándor: Francia források Zsigmond párizsi tartózkodásáról. In: Koszta László (szerk.): *Kelet és Nyugat között. Tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szeged, 1995. 129.

⁵² Rudolf Grewe – Constance B. Hieatt: *Libellus De Arte Coquinaria: An Early Northern Cookery Book*. Tempe, 2001.

⁵³ Füreder B.: *Reneszánsz gasztronómia*, 100.

⁵⁴ Terence Scully: *Le viandier de Guillaume Tirel dit Taillevent*. Ottawa, 1988.

címet viseli, amely a század utolsó évtizedében íródott útmutatásként egy fiatal feleség számára, és 23 teljes, több fogásos menüsört tartalmaz.⁵⁵ Angolszász területről a II. Richárd főszakácsához köthető, 196 receptet magába foglaló *Forme of Cury* ismert, mely a 14. század végén keletkezett.⁵⁶ Német nyelvterületről egy 1350-es években íródott receptgyűjtemény maradt fent, a *Daz bûch von gûter spise*. Ez az írás egy kétkötetes *Hausbuch*-ban (Háztartáskönyvben) kapott helyet, melynek megrendelője Michael di Leone, egy vagyonos, würzburgi polgár volt, aki élete során a helyi püspök jegyzőjeként is tevékenykedett.⁵⁷ Melitta Weiss Adamson véleménye szerint a háztartás könyv vagy a würzburgi püspök, vagy pedig Michael di Leone otthoni tulajdona lehetett.⁵⁸ A *Daz bûch von gûter spise* összesen 101 receptet tartalmaz, melyek a könyv szerkezete alapján két korábbi forrásból származhatnak.⁵⁹

A felsorolt receptgyűjtemények alapján nagyon sok információt gyűjthetünk a korabeli étkezési kultúráról, és annak ellenére, hogy ezek csupán a felsőbb társadalmi rétegekre jellemző szokásokat mutatják be, mégis általános tendenciákra utaló következtetések is levonhatóak belőlük. Ha azonban az edények, a főzés során szükséges eszközök szempontjából próbáljuk vizsgálni a recepteket, akkor több problémába ütközhetünk. A vizsgált korszak szakácskönyvei általában csak az alapanyagok felsorolására szorítkoznak, ezenkívül néhány megjegyzést találunk bennük az elkészítés módjára. Azonban a főzés-sütés idejéről, a felhasználandó mennyiségekről, továbbá arról, hogy milyen edényben készüljön el az étel – néhány kivételtől eltekintve – nem történik említés.⁶⁰ Mindenesetre a korszakban elterjedt fedőhasználatot támasztják alá a receptekben olvasható közvetett utalások, miszerint az ételeket illetve az edényeket le kell fedni.

A szakácskönyvek és ételek elemzése emellett azt is kiválóan bizonyítja, hogy egy, a maitól eltérő ízlésvilággal rendelkező étkezési kultúrával kell számolnunk ebben az időszakban. Ugyanezt támasztják alá a korszakban használatos, gazdagon illusztrált *Tacuinum Sanitatis* változatai, melyek egy, az egészséges életmód szabályait összegző 11. századi arab

⁵⁵ Gina L. Greco – Christine M. Rose: *The Good Wife's Guide: Le Ménagier de Paris: A Medieval Household Book*. Ithaca, 2009.; Eileen Power: *The Goodman of Paris. A Treatise on Moral and Domestic Economy by A Citizen of Paris*, c. 1393. Woodbridge, 2006.

⁵⁶ Constance B. Hieatt – Shanron Butler (ed.): *Curie on Inglysch: English Culinary Manuscripts of the Fourteenth Century (Including the Forme of Cury)*. Oxford, 1985.; Constance B. Hieatt: Further Notes of The Forme of Cury et al.: Additons and Corrections. *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester*, 70 (1988) 45–52.

⁵⁷ Melitta Weiss Adamson: *Das buch von guter spise: The Book of Good Food*. Krems, 2000. 10–12.

⁵⁸ Uo. 139.

⁵⁹ Uo. 20–21.

⁶⁰ Barbara Santich: The Evolution of Culinary Techniques in Medieval Era. In: Melitta Weiss Adamson (ed.): *Food in the Middle Ages: a Book of Essays*. New York, 1995. 62–63.; A későbbi korszakok szakácskönyveiben már többször utalnak arra, hogy egy adott ételt milyen edényben érdemes elkészíteni. Benda Borbála doktori disszertációjában, csupán az írott forrásokra támaszkodva, külön alfejezetben ismertette a 17. században használatos konyhafelszerelést, kerámiaedényeket, fazekakat, lábasokat: Benda Borbála: *Étkezési szokások a 17. századi főúri udvarokban Magyarországon*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2004. (disszertáció) 108–122.

kéziratra (*Taqwim al-Sihha bi al-Ashab al-Sitta*) támaszkodnak.⁶¹ Ezekből összesen hat 1380 és 1450 közé keltezhető latin nyelvű kézirat maradt fenn.⁶² A *Tacuinum Sanitatis* különböző változatai nemcsak a másfajta ízlésvilágra hívják fel a figyelmet, hanem kiváló tájékozási alapot nyújtanak a korabeli orvosi gondolkodásmódról is. Utóbbi szoros összefüggésben állt az étkezéssel, és az elfogyasztott ételek „tulajdonságaival” is, mivel egy antik alapokon nyugvó szemlélet tükröz (6. kép).⁶³ E szerint a különböző ételeket és alapanyagokat négy fő tulajdonsággal (hideg, nedves, száraz, meleg) jellemezhettk. Ennek az elképzelésnek az alapja, hogy az emberi szervezet egészsége a benne lévő négy fő testnedv – nyálka, vér, sárga epe, fekete epe – egyensúlyától függ. Minden testnedvhez szorosan kapcsolódódik egy személyiségtípus, életkor, és évszak is. Ennek értelmében például télen, mikor a hideg és nedvesség előtérbe kerülése túlzott epetermeléshez vezethetett volna – az egyensúly fenntartása érdekében – meleg és száraz tulajdonságú dolgokat volt érdemes fogyasztani.⁶⁴ A korabeli orvosi gondolkodásmód az étkezési kultúrára is nagy hatással volt, amely első-sorban abban nyilvánult meg, hogy milyen típusú, alapanyagú, állagú ételek fogyasztottak és azokat hogyan készítették el. Az ételek elkészítésének módját az írott források mellett a legjobban a főzésre használt eszközökön, kerámiaedényeken keresztül tudjuk vizsgálni.

A tanulmány elején feltett, a régészeti leletanyag részét képező kerámialeletekkel kapcsolatos kérdés valójában az, hogy milyen ételeket készíthettek az előkerült fazekakban és meg tudjuk-e indokolni a kisebb méretű fazekak nagyarányú jelenlétét a leletanyagban belül. Már említésre került, hogy a receptek nagyon ritkán tartalmaznak információt a főzéshez szükséges eszközökről. Mindemellett a fazekak igen nagyarányú jelenléte – beleszámítva törekenységüket, gyors elhasználódásukat is – arra utal, hogy a legtöbb ételfajtát fazekakban készíthették el.⁶⁵ Az egyik értelmezés szerint, a kisebb edények (ugyanúgy, mint a nagyobb fazekak) alkalmasak voltak arra, hogy különböző részfolyamatokat végezzenek el bennük. Sok esetben találunk arra utalást a szakácskönyvekben, hogy egy adott ételhez előre megfőzött alapanyagokra van szükség, mint például előre megfőzött húsrá,⁶⁶ esetleg gyümölcsre. Nem egyértelmű, hogy egy-egy esetben miért volt szükség a húsok többszöri átfőzésére és ez miért jelenik meg ilyen gyakran a receptekben. Több

⁶¹ Alixe Bovey: *Tacuinum Sanitatis. An Early Renaissance Guide to Health*. London, 2005. 15.

⁶² Uo. 19.

⁶³ Klemettlā, H.: *The Medieval Kitchen*, 31–39.; Hasonló módon Melitta Weiss Adamson külön monográfiában vizsgálja a *Regimen Sanitatis* irodalom (az 1400-as évekig bezárólag) alapján az étkezési szokásokat: Melitta Weiss Adamson: *Food and Drink in Regimen Sanitatis Literature from 800 to 1400*. Frankfurt am Main, 1995.

⁶⁴ Bovey, A.: *Tacuinum Sanitatis*, 17.

⁶⁵ A fazekak mellett még lehetőség volt a vasedényben – üstökben, kemencében, rostélyon és esetleg vasháromlábban – történő főzésre is. Kohári G.: Kísérleti régészeti, 131.; Vasháromlábat, amelyre különböző kerámiaedényeket is lehetett helyezni, a korabeli magyar régészeti anyagból nem ismerünk, azonban 14. századi ábrázolásokon gyakran találkozhatunk vele: British Library, London: Yates Thompson MS 31. fol. 43.; British Library, London: Royal MS 10 E IV. fol. 109.; British Library, London: Royal MS 10 E IV. fol. 142.

⁶⁶ Például: Adamson, M. W.: *Das buch*, 92: 2. és 4. recept; 93: 6 és 8. recept.

kutató arra gondol, hogy ezzel a módszerrel próbálták elkerülni az esetleges romlott hússal járó fertőzéseket, de természetesen a kulináris okokat sem szabad figyelmen kívül hagyni.⁶⁷ Emellett a korabeli étkezési kultúrában a tojáshoz és a halhoz is jelentős szerep jutott, már csak a böjti napok számát is figyelembe véve.⁶⁸ A tojással elkevert ételekre a *Daz buch von gûter spise* receptjei között is találunk példát (összesen 45 recept hozzávalójaként szerepel a tojás),⁶⁹ de hasonló arány figyelhető meg a korszak más receptgyűjteményeiben is. A tojások szószokba kerülhettek, levesekbe is keverhették őket sűrítőanyagként, de tésztákban, önállóan omlettszerűen és főve is fogyasztották őket⁷⁰ – utóbbihoz szintén alkalmazhattak kisebb edényeket. A *Daz buch von gûter spise* receptjei között szereplő legtöbb étel állaga folyékony vagy kásás,⁷¹ melyek elkészítéséhez a fazekak kézenfekvő eszköznek minősülnek. Mindemellett a kisebb méretű fazekakban sem vethetjük el a kisebb mennyiségű alapanyagok és kész ételek tárolásának lehetőségét.

Az imént felsorakoztatott indokok azonban még mindig nem adnak kellő magyarázatot a kis űrtartalmú fazekak nagyarányú jelenlétére. A különböző receptek alapján az a legvalószínűbb, hogy ezekben a kisebb fazekakban szószokat készíthettek. A receptgyűjteményekben számos különböző típusú és összetételű szósszal, mártással találkozhatunk. Eleanor és Terence Scully külön fejezetet szentelnek 2002-ben megjelent, *Early French Cookery* című munkájukban a szószoknak, ahol két csoportra: a főzött és a főzés nélkül előállítható mártásokra osztják azokat. Felhívják a figyelmet arra, hogy a középkori gondolkodásmód szerint a szakácsok a különböző szószokkal az ételek – a *Tacuinum Sanitatis* kapcsán már korábban részletezett – „tulajdonságait” is meg tudják változtatni, a kellő irányba tudják befolyásolni, és ezt általában figyelembe is veszik a szószok és különböző hússok párosításakor.⁷² Előfordul, hogy a recepten belül is megjelenik, hogy például milyen húsételhez,⁷³ vagy melyik évszakban érdemes fogyasztanunk az adott szószot. Egy korabeli forrás, Maino de Maineri 14. század közepén készült munkája, az *Opusculum de Saporibus* is beszámol a szószok különleges jelentőségéről. Lynn Thorndike szerint felmerülhet annak a lehetősége, hogy egy nagyobb mű kivonatát olvashatjuk, melyben a szószok kulináris élvezetéről és azok orvosi vonatkozásairól is szó esik, miközben több mártás receptjének leírását is tartalmazza.⁷⁴ Mindebből az derül ki számunkra, hogy a 14. századi étkezési kultúra meg-

⁶⁷ Adamson, M. W.: *Das buch*, 30–31.

⁶⁸ A középkorban a böjti napok akár az év felét is kitehették. Az adventi, nagyböjti és húsvéti időszak mellett, minden péntek és vasárnap gyakran pedig a szerda is böjtnak számított. Müldner, G. – Richards, M. P.: *Fast or Feast*, 41. Ezeken a napokon általában tojást, különböző tejtermékeket és halat fogyasztottak. Vö.: Adamson, M. W.: *Food in Medieval Times*, 47.

⁶⁹ Adamson, M. W.: *Das buch*, 26–29.

⁷⁰ Adamson, M. W.: *Food in Medieval Times*, 47.

⁷¹ Adamson, M. W.: *Das buch*, 30.

⁷² D. Eleanor Scully – Terence Scully: *Early French Cookery. Sources, History, Original Recipes and Modern Adaptations*. Michigan, 2002. 112.

⁷³ Adamson, M. W.: *Das buch*, 30.

⁷⁴ Lynn Thorndike: *A Medieval Sauce-Book. Speculum*, 9 (1934) 2. 183–185.

határozó elemei lehettek a különböző szószok, mártások és pürék, amelyek előállításához a kisebb méretű fazekakat kiválóan fel lehetett használni.

Új főzési technikák, szokások meghonosodása a leletanyag alapján

A középkori étkezési kultúrával foglalkozó munkák többsége az alapanyagok kategorizálására és az ételek elemzésére törekszik. Emellett már megjelentek az újabb kutatásban olyan irányzatok is, amelyek a főzési technikák fejlődését vizsgálják, ennek keretében általában a recepteket jelölik meg a leginkább használható és lényegében egyetlen forrásként.⁷⁵ Emellett azonban szükséges felhívni a figyelmet a tárgyi leletanyag, így a konyhai kerámiaanyag vizsgálatában rejlő lehetőségekre is. A középkor folyamán a főzésre, tárolásra és tálalásra szolgáló edények jellege és minősége is nagy átalakuláson ment keresztül, melyet egyértelműen befolyásolhattak az edényművességben és az étkezési kultúrában történő változások is. Az edények vizsgálata során tehát lehetőségünk nyílna a főzési szokások és technikák változásainak dokumentálására is, melyek során olyan általános, regionális, vagy helyi jellegzetességekre derülhet fény, amelyek az írott, vagy képi források alapján nem lennének megfoghatóak.

A leletanyagon belül a fedők példáján keresztül vizsgálható a legjobban az adott kérdéskör. A tanulmány első felében részletesen elemzett 14. századi fedők mennyiségi adataiból is jól érzékelhető, hogy a korábbi korszakokkal ellentétben nagy mennyiségben használják ezt az edénytípust. A fedővel lefedett edényekben sokkal gyorsabban és sokkal kevesebb tüzelőanyag felhasználásával lehetett elkészíteni az ételt. Mivel a fedők legnagyobb része redukált égetésű, szürke kerámia, így arra következtethetünk, hogy ez a típusú főzési technika ezzel a jobb minőségű és igényesebben kidolgozott redukált égetésű, szürke edénytípussal terjedhetett el a 14. században.

Összegzés

Ahhoz, hogy megismerjük a középkori étkezési kultúra jellegzetességeit, elengedhetetlen az ásatások során napvilágot látott kerámiaanyagok komplex elemzése. Jelen dolgozatban a kerámiaanyagok főzési kultúrához kapcsolódó vizsgálati lehetőségeire és módszereire hívtam fel a figyelmet. A fazekak, konyhai edények formájának, agyagának, méretadatainak és úrtartalmának vizsgálata új távlatokat nyithat az egyes edényekhez köthető funkciók és használati módok meghatározásában, melyet a 14. századi fazekak úrtartalmának vizsgálatán, a kisebb befogadóképességű (1–1,5 liter) darabok lehetséges funkcióinak meghatározásán keresztül elemeztem. Szintén kiemelésre érdemes kérdéskör a korabeli orvosi gon-

⁷⁵ Barbara S.: *The Evolution*, 61.

dolgozómód és az étkezési kultúra lehetséges kapcsolata is, amelyre elsősorban az adott időszakban közkedvelt szószok, mártások és az azok előállítására alkalmas, nagy mennyiségben jelen lévő, kisebb méretű fazekak mutatnak rá. Emellett a tárgyi emlékeanyag bevonásával az egyes főzési technikákat és a hozzájuk kapcsolható eszközkészlet változásait is nyomon tudjuk követni, ahogyan ezt a 14. századi fedőcsoport bemutatása során láthattuk. A tanulmány által megismert eredmények pontosítása, újabb adatokkal történő kiegészítése a későbbi kutatás feladata lehet.

FOURTEENTH-CENTURY CUISINE IN THE LIGHT OF THE POTTERY FINDS FROM VISEGRÁD, DUNA-PARTI ÚT 1.

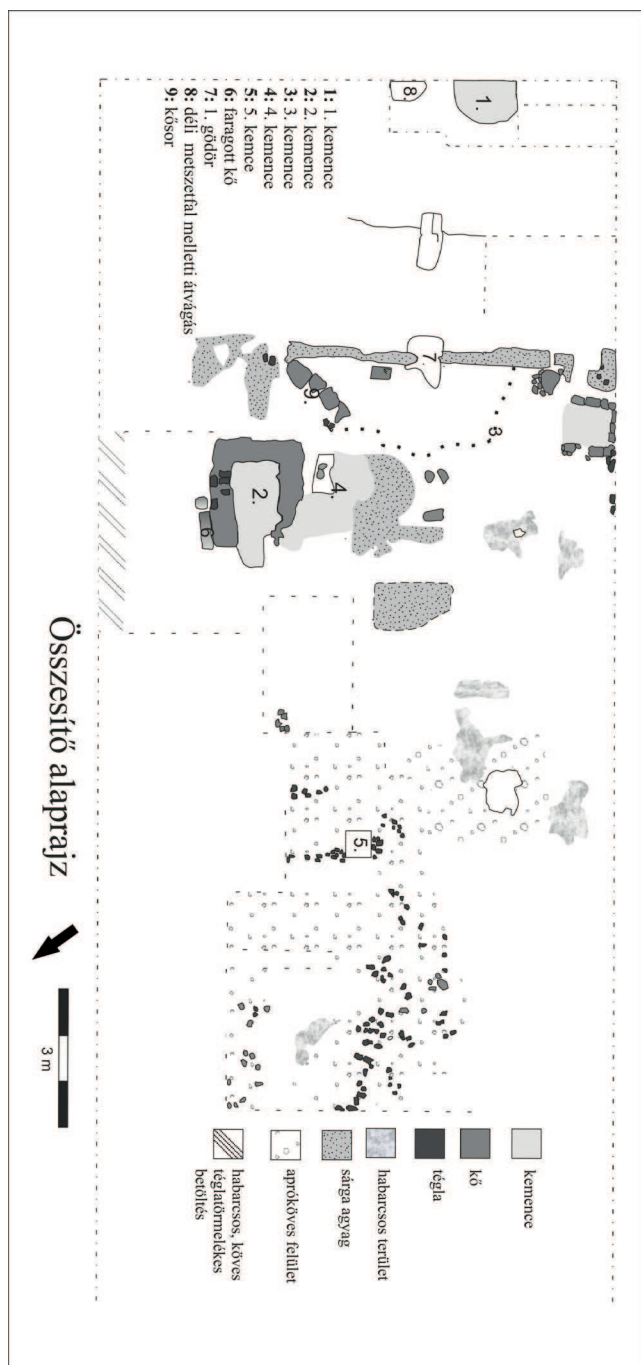
The detailed analysis of household ceramics plays an important role in the research of medieval cuisine. The purpose of this paper is to introduce a 14th-century ceramic kitchenware material from the site of Visegrád, Duna-parti út 1, in view of the period's cuisine.

The site is located in the medieval town of Visegrád, near the Royal Palace, where the excavation took place on 500 square metres in 2005, and resulted in a rich find material, mostly ceramics. Three main pottery types: cooking pots, storage vessels and lids were analysed in regard to their form, material quality, measurement data and function. Based on the liquid measures, 5 group could be determined within the category of the cooking pots. Although most of the vessels had presumably 2–3 litres of capacity, the 1–1,5 litre category is also represented with a great amount of examples.

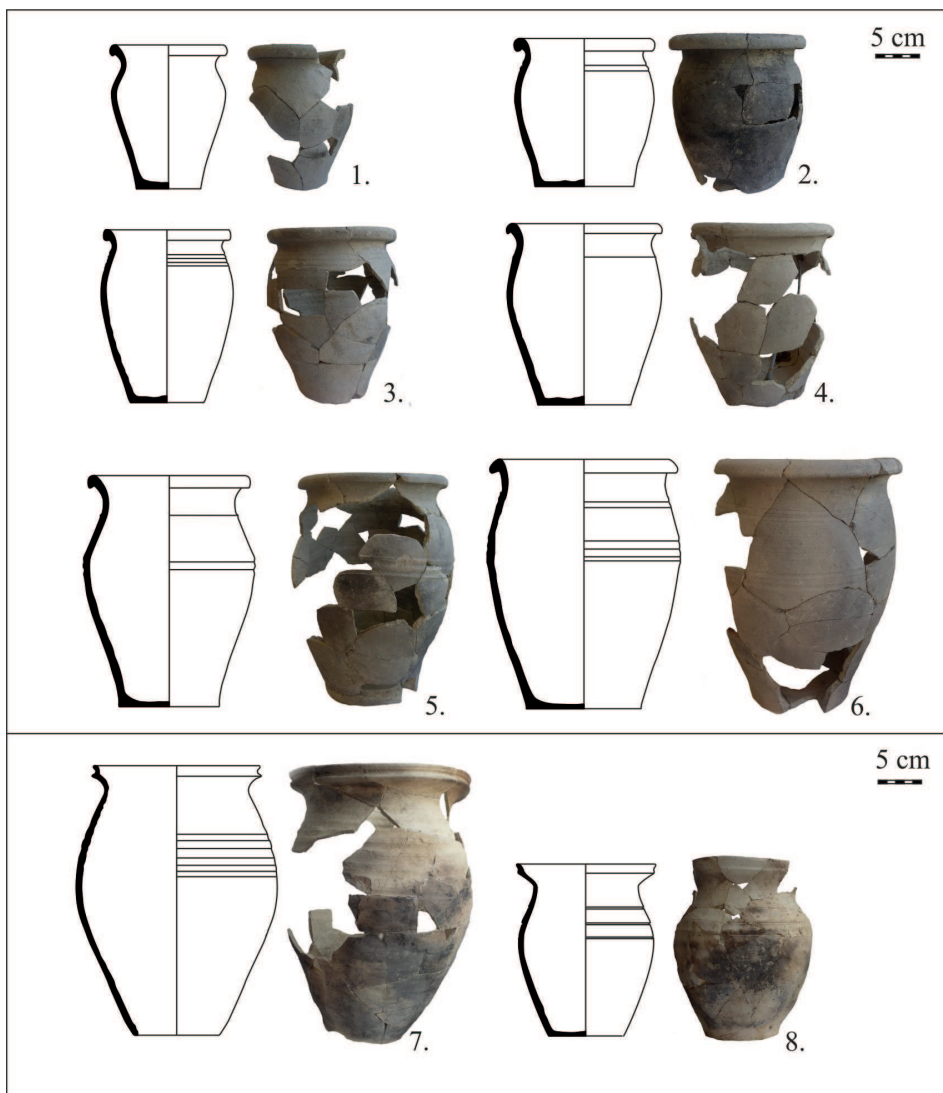
Examining written sources is essential in the understanding of the usage of these smaller pots. However, data from written sources are sparse in connection with Hungarian cuisine from the 14th century. Therefore research leans heavily on recipe collections and variations of *Tacuinum Sanitatis* from other countries of medieval Europe. The latter provides valuable insight into the medical thinking of this period, which was in close connection with eating habits. These sources prove that various sauces were favoured, which explains the quantity of these small “sauce-pots” from the site.

Furthermore, another interesting subject is the change of culinary technics through the ages. The research of ceramic finds can help to document local characteristics in the culinary techniques, which cannot be determined otherwise – given the scarcity of written sources from Hungary in the 14th century, and the laconic quality of medieval recipes. At the site of Visegrád, Duna-parti út 1, the large amount of grey, reduction fired lids demonstrated, that the custom of cooking with a lid became widespread in connection with the spread of the grey, reduction fired vessels in the territory of the 14th-century *medium regni*.

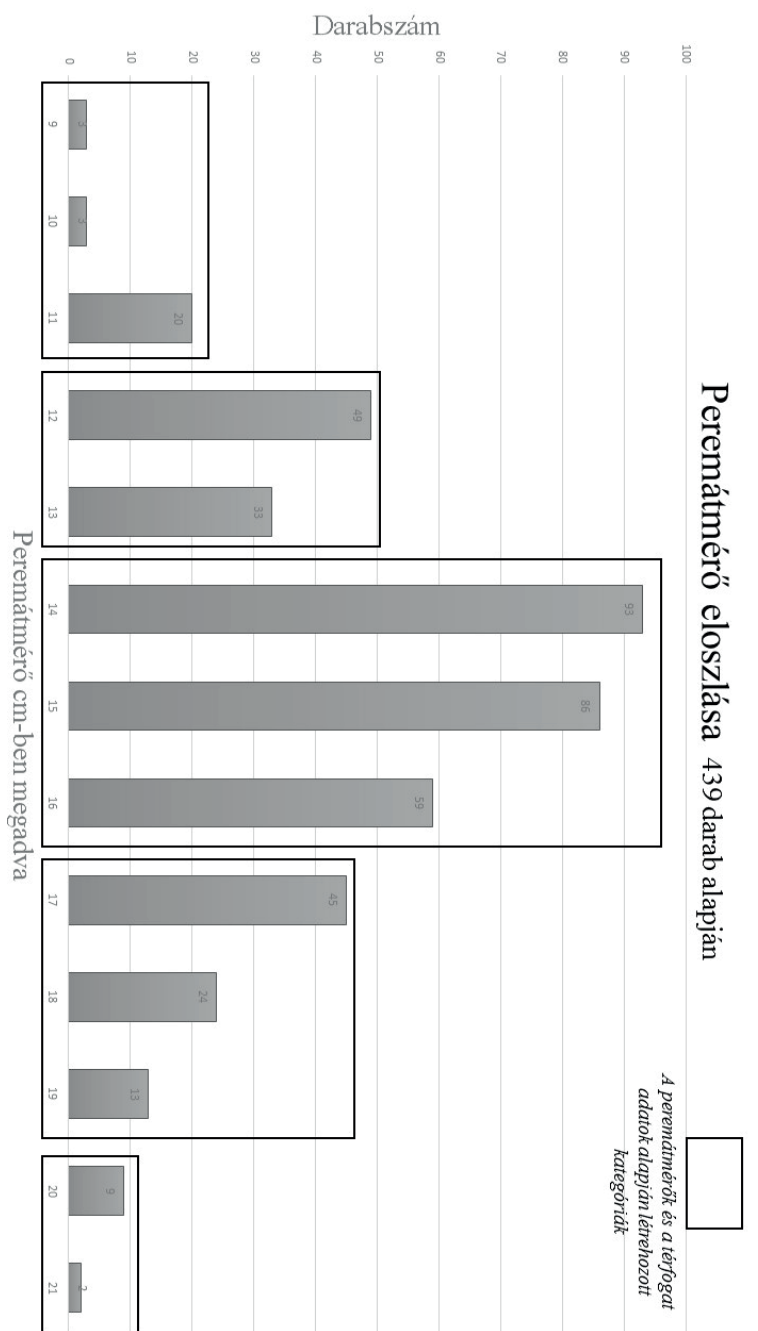
Keywords: archaeology, ceramic, Visegrád, medieval cuisine

1. Összesítő alaprajz (Rajz: saját)

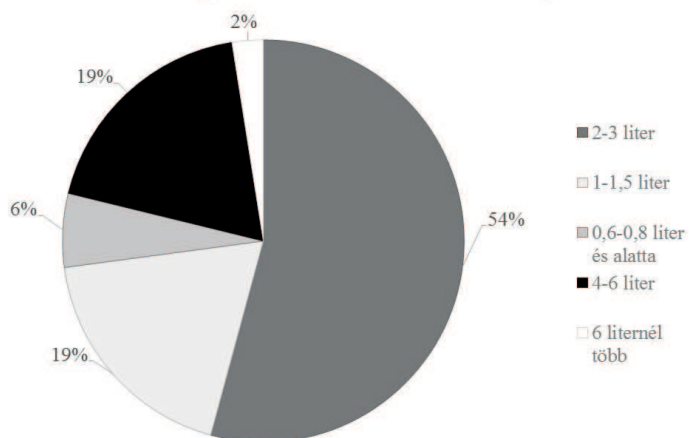

2. Különböző méretű fazekak: 1-6.: redukált égetésű fazekak, 7-8.: és oxidált égetésű fazekak.
(Rajz: saját)

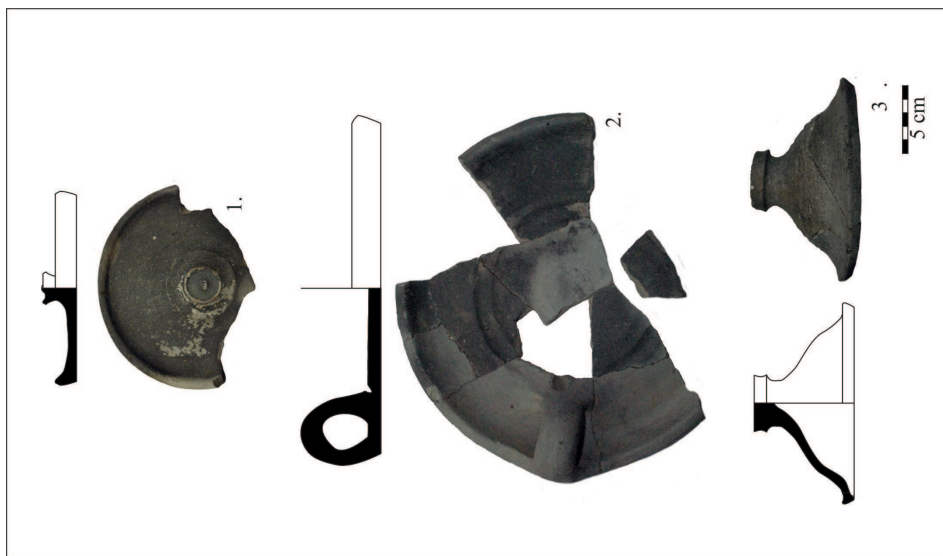

3. Fazekak peremátmérőinek méret szerinti eloszlása
(Rajz: saját)

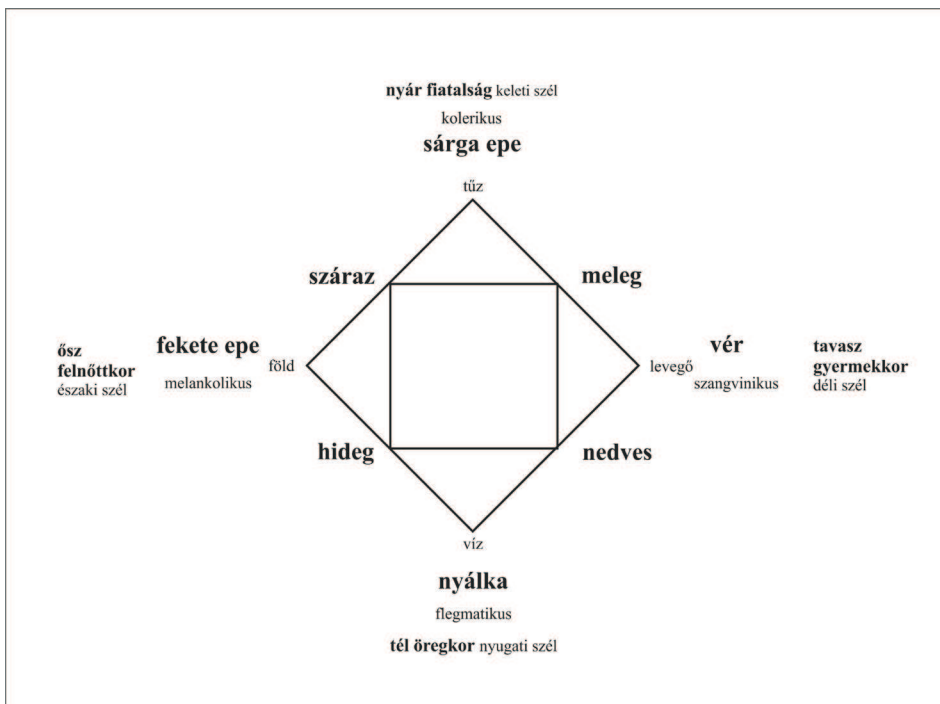
Fazekak térfogat szerinti eloszlása 439 darab alapján

4. Fazekak térfogat szerinti eloszlása
(Rajz: saját)

5. Redukált égetésű fedők: 1.: kisméretű lapos fedő, 2.: nagyméretű lapos fedő, 3.: harang alakú fedő.
(Rajz: saját)

6. A négy elem

(Alix Bovey: *Tacuinum Sanitatis. An Early Renaissance Guide to Health*. London, 2005. alapján)

Sárosi „reform” Miklós fia Miklós ispánsága idején (1374–1380)?*

A KÖZÉPKORI SÁROS megye kiváló okleveles adottságokkal rendelkezik, mivel nem csupán a nagybírói parancsra adott relációk maradtak fenn őrzöttek meg, mint a legtöbb magyarországi megye esetében, hanem kifejezetten sok saját hatáskörben keletkezett oklevél is.¹ E kedvező körülménynek köszönhetően viszonylag széleskörű rálátásunk van a megyei hatóság működésére, így az oklevélformulák és szokások változására, valamint a pecséthasználati gyakorlatra is. A megye hatósági okleveleit átvizsgálva éles különbség figyelhető meg az Anjou királyok idején, valamint Zsigmond korában alkalmazott gyakorlat között. Tanulmányomban ezeket a különbségeket veszem górcső alá, megvizsgálva a megyei működés alakulását és ennek az oklevelek szövegére, pecsételésre való kihatását. A dolgozat műhelytanulmány, mely egy átfogóbb intézmény- és társadalomtörténeti kutatásba illeszkedik.

Az Anjou-kori vármegye működését Gábor Gyula 1908-as monográfiája óta jól ismerjük.² Legutóbb Tringli István foglalta össze az ezzel kapcsolatos legfontosabb újabb eredményeket egy olasz nyelvű tanulmány keretében.³ Az egy-egy megyét feldolgozó vizsgálatok alapján szembetűnő a különböző megyei működésben megfigyelhető sokszínűség.⁴ Ezzel a kérdéskörrel magam is foglalkoztam a 15. századi megyei emberek vizsgálata során. Ekkor figyeltem fel arra a kivételes tényre, hogy míg a Zsigmond-korban

* Ezúton szeretném megköszönni témavezetőmnek, Draskóczy Istvánnak segítségét és hasznos tanácsait, valamint Tarján Eszternek a szolgabírói pecsétek elemzése során nyújtott nélkülözhetetlen segítségét. Köszönet illeti C. Tóth Norbertet, aki értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

A kutatás Zsigmond korra vonatkozó része a TÁMOP 4.2.4.A/1-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ Tringli István: Megyék a középkori Magyarországon. In: Neumann Tibor – Rácz György (szerk.): „Honoris causa”. *Tanulmányok Engel Pál emlékére*. Piliscsaba–Budapest, 2008. 501–502.

² Gábor Gyula: *A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt*. Budapest, 1908.

³ István Tringli: Le contee in Ungheria nel periodo degli Angiò. In: Enikő Csukovits (ed.): *L'Ungheria angioina*. Roma, 2013.

⁴ C. Tóth Norbert: A nemesi megye a középkori Magyarországon. Öt megye példája. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 45 (2010) 409.

mindössze egyetlen *homo nosternek* (megyei embernek) nevezett személyt ismerünk Sárosból, addig az Anjou királyok idején kifejezetten gyakran találkozunk velük a megye okleveleiben.⁵ Ez az észrevétel ellentmond Gábor Gyula azon állításának, hogy a megyei emberek feladatkörét a szolgabírói feladatok megszaporodása hívta életre.⁶ Sárosban épp ezzel ellentétes folyamatot találunk.

Az Anjou-korban, azon belül is az 1330-as évektől, Sáros megyében azt a – például Nyitra, Pozsony vagy Zala megyék esetében is megfigyelt – megoldást alkalmazták, hogy egy megyei ember kísért el a szolgabíró, aki tanúskodott a szolgabíró beszámolójának hitelességéről.⁷ Több esetben azt is megemlítték az oklevelek, hogy a kiküldött *cum nostro sigillo* kísért el a szolgabíró.⁸ Ez a megyei hatóság egy tagjának a pecsétje volt, és talán az épp eljáró *iudex nobilium*hoz tartozott, vagy egy másik szolgabíróé, esetleg az alispáné lehetett.⁹ A pecséttel ellátott megyei emberek kiküldése sok más megyében is előfordult, így például a közeli Gömörben, de a Felső-Tisza-vidék megyéiben szintén elterjedt volt ez a megoldás. Igaz, általában azokban az esetekben emlitenek pecsétet, amikor egy vagy több megyei ember szolgabíró társasága nélkül járt el.¹⁰ Ez logikus intézkedésre vall, hiszen ilyenkor volt leginkább szükség arra, hogy igazolják magukat valamiféle pecséttel. A késő középkori fejlődés azt mutatja, hogy Sáros megyében a szolgabíró elkísérő megyei emberek az alispán képviselőjeként – ahogy az oklevelek fogalmaznak *in persona vicecomitis* – jártak el,¹¹ így valószínűnek tartom, hogy ezekben az esetekben az alispán pecsétjét vették magukhoz. Az utolsó „megyei pecséttel” kiküldött személy Máté fia László volt 1378-ban.¹² Míg egy 1381-es oklevélbe Ternyei János neve fölé szúrták be, hogy Bajori Lászlót is kiküldték.¹³ Ezt követően, az 1425-ben említett Bagos Jakabot kivéve,¹⁴ a 15. század közepéig nem ismerünk megyei embereket.

⁵ Kádas István: Megyei emberek az északkelet-magyarországi megyei oklevelekben. In: Gál Judit – Kádas István – Rózsa Márton – Tarján Eszter (szerk.): *Micae Mediaevales IV. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Budapest, 2015. 113–114.

⁶ Gábor Gy.: *A megyei intézmény*, 88.; Holub József: *Zala megye története a középkorban*. Pécs, 1929. 162.

⁷ Például DL 40 698., AOkl XXIII. 191. sz., DF 268 675., DL 64 656., DL 57 336.; Vö.: Neumann Tibor: Választott nemesi esküdtek Nyitra megyében. (Az 1486. évi 8. tc. végrehajtása). *Századok*, 139 (2005) 2. 268.; C. Tóth Norbert: Adatok a megyék és hiteleshelyek közötti viszonyra a 14. és 15. században. *Századok*, 136 (2002) 2. 358.; Holub J.: *Zala megye*, 163.

⁸ Például DL 41 112., DL 41 178., DL 39 824., DF 268 447., DF 268 676., DF 268 449.

⁹ A szomszédos Abaúj megye a Zsigmond-korban néha egyedül (szolgabíró nélkül) küldött ki megyei embert, és ilyenkor megnevezte azt a szolgabíró, akinek a pecsétjét magával vitte. Kádas I.: *Megyei emberek*, 110.

¹⁰ Uo. 109–110.

¹¹ DF 250 511., DL 57 868., DL 102 933. Az „*in persona comitis/vicecomitis*” formula Abaúj és Zemplén okleveleiben is előfordult a 15. század második felében (például DL 16 866., DL 88 491., DL 31 643., DL 66 942.)

¹² DL 42 073., DL 42 074. Téves keltezéssel: DL 40 516., DL 40 517.

¹³ „et Ladislaum filium Iohannis de Bayor nobilem” (DL 42 211.).

¹⁴ DL 90 870.

A megyei emberek „eltűnésével” szinte egy időben, Sáros megye egy új – például Bereg és Sopron megyék által alkalmazott¹⁵ – megoldásra tért át, miszerint egyszerre kettő, később már három szolgabírórt rendelt ki a fontosabb vizsgálatokhoz. Erre a gyakorlatra az első példát László és Pálca szolgabírók 1373-as kiküldése során találjuk. Az adat azonban félrevezető. Sebesi László panaszára Jakabvágásán tartott vizsgálatról két oklevél is készült. Az eredeti szerint a két szolgabíró mellett György fia János megyei embert is kiküldték, az egykorú másolaton viszont már csak a két hatósági személy szerepel.¹⁶ A következő néhány évben azonban mindkét megoldás használatára találunk példát, míg végül a szolgabírók együttes kiküldése állandósult.¹⁷ Az, hogy a megye egy ügy kivizsgálására újra egy szolgabíróból és egy megyei emberből álló párost küldjön ki, legközelebb a Jagelló-korban terjed el, de még ekkor sem szorította ki a két szolgabíró kiküldésének gyakorlatát.¹⁸

Az Anjou-kori, sárosi oklevelek további érdekessége, hogy 1378-ig nem tüntetik fel a vizsgálatot végző szolgabíró „előnevét”,¹⁹ a szolgabírókat csupán keresztnévükön említik a hatósági oklevelek. Usz fia János kivételével még az apai névre sem utalnak,²⁰ és ragadványnevet is csupán egy esetben találunk.²¹ Így sajnos hiába ismerjük a megyei szolgabírók jelentős számát, többségüket lehetetlen beazonosítani.²² Természetesen több más megye esetében is előfordult, hogy a korai időkben csupán a keresztneveket tüntetik fel a tisztviselők, illetve az is, hogy egy-két személy később is csak így szerepelt. Ám az, hogy ez egészen a 14. század végéig szinte kizárólagos gyakorlatnak számítson, mindenképpen szokatlan jelenség.²³ Ezzel szemben a megyei emberek esetében általában feltűntették vagy a birtokuk vagy az apjuk nevét.²⁴ Az 1378-as év még egy szempontból fontos határ: ebből az évből ismerjük az utolsó Sáros megyei előfordulását a szolgabí-

¹⁵ Nagy Imre (szerk.): *Sopron vármegye története. Oklevéltár. I–II.* Sopron, 1889–1891. II. 41., 152. sz.; Neumann Tibor (szerk.): *Bereg megye hatóságának oklevelei (1299–1526).* Nyíregyháza, 2006. 114., 133. sz.

¹⁶ DL 64 087., DL 64 088.

¹⁷ Két szolgabíró kiküldése: 1375: DL 41 983., 1378: DL 42 078. Szolgabíró–megyei ember páros: 1375: DL 41 981., 1378: DL 42 073., 1381: DL 42 211.

¹⁸ 1507: DF 250 511., 1508.: DL 57 868., 1510: DL 102 933.

¹⁹ Delnei Lőrinc szolgabíró, 1378: DL 32 078.

²⁰ Usz fia János: DF 268 675.

²¹ Terjék (*dictus*) Miklós: DL 40 798.

²² Ld. 2. sz. melléklet.

²³ Piti Ferenc – C. Tóth Norbert – Neumann Tibor (szerk.): *Szatmár megye hatóságának oklevelei (1284–1524).* Nyíregyháza, 2010. 35–36.; Szaszko Elek: Adalékok Krassó megye középkori archontológiájához (1319–1439). *Turul*, 86 (2013) 64.; Horváth Richárd (szerk.): *Győr megye hatóságának oklevelei (1318–1525).* Győr, 2005. 28.; Piti Ferenc (szerk.): *Szabolcs megye hatóságának oklevelei. I.* Szeged–Nyíregyháza, 2004. 13–16.; W. Kovács András: *Az erdélyi vármegyék középkori archontológiája.* Kolozsvár, 2010.; Rüszt-Fogarasi Enikő: *Kolozs vármegye szolgabírái a középkorban.* *Turul*, 82 (2009) 6–7.; Szakály Ferenc (szerk.): *Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt.* Szekszárd, 1998. 53–54.; Neumann T.: *Bereg megye*, 20–21.; Engel Pál: *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében.* Budapest, 1998. 124–125.

²⁴ Például DL 40 698., AOkl XXIII. 191., DF 268 675., DL 57 318., DL 64 656., DL 69 149.

róknak addig hivatalból kijáró *comes* presztízscímnek is.²⁵ Ternyei Jánost 1381-ben már ilyen titulus nélkül találjuk.²⁶

Figyelemreméltó, hogy a megye pecséthasználatában is éles különbség tapasztalható Nagy Lajos és Zsigmond kora között. A megyei okleveleket a középkorban az alispán és a szolgabírók erősítették meg saját pecsétjeikkel.²⁷ Az, hogy egyszerre mennyien és hogyan pecsételtek, megyénként is eltérő lehetett. Sáros megyében 1346-tól az 1370-es évekig meglehetősen letisztult és kiforrott eljárás figyelhető meg.²⁸ Az oklevelet – amennyiben az irat mérete lehetővé tette – általában a megyei hatóság mind az öt tisztségviselője hitelesítette. Még hozzá olyan rendszerben, hogy az alispán nagyobb pecsétje közepén, míg a négy szolgabíró kisebb méretű pecsétje körülette helyezkedett el.²⁹

A 15. század első felében, ezzel szemben, a sárosi okleveleken a pecséteket általában egy sorban (egymás mellett vagy alatt) helyezték el.³⁰ A szolgabírói pecséteknek az alispáni jelvényt körülölelő elrendezése legközelebb Hunyadi Mátyás uralkodása idején, az 1460-as évek végén lett ismét általános.³¹ Ezen kívül szintén változást tapasztalunk a pecsétek száma és mérete terén. A legtöbb 14. század végére és 15. század elejére datált oklevélén 3–4 azonos méretű pecsétet vagy pecsétnyomot találunk egymás mellett.³² Természetesen nem az alispáni pecsét tűnt el, hanem a korábbi, pecsétnyomóval nyomott pecsétet egy kisebb méretű gyűrűspecst váltotta fel, ami általában a sor elején vagy közepén helyezkedett el. A 15. század első felében igen gyakran csak négy pecsétet, pecsétnyomot találunk, azaz nem volt szükség az összes szolgabíróra a hitelesítéshez.³³ A négy gyűrűspecst egy sorban történő elhelyezésére 1375-ben találunk először példát.³⁴

A megyei emberek eltűnését vizsgálva érdemes meghatározni, hogy mennyiben beszélhetünk országos, regionális vagy megyei jelenségről. A kérdés annál is inkább megvá-

²⁵ Engel szerint a *comes* mint presztízscím 1320-tól már csak a szolgabírókra volt használatos. Engel P.: *Ung megye*, 96–97.; Tringli István azonban arra hívta fel a figyelmet, hogy a cím a kisnemeseknél sokszor csupán arra utalt, hogy az adott személy a nemzetsége vezetőjének számított. Tringli István: *Pest megye a késő középkorban*. In: Zsoldos Attila (szerk.): *Pest megye monográfiája I. 2. rész. A honfoglalástól 1686-ig*. Budapest, 2001. 134.

²⁶ 1381.: DL 42 211. Igaz, az oklevél öt csupán „*unus ex nobis*”-ként határozza meg.

²⁷ Kumorovitz L. Bernát: *A magyar pecséthasználat története a középkorban*. Budapest, 1944. 53.

²⁸ Észrevételeim egyelőre a Diplomatikai Levéltár jó minőségű digitális felvételein valamint Bártfa város levéltárában (SAPPB) végzett kutatásom során megvizsgált pecséteken alapulnak. Az Eperjesen őrzött megyei okleveleken szereplő pecsétek feldolgozása folyamatban lévő kutatás tárgya.

²⁹ DL 64 656., DL 64 666., DL 57 331., DL 57 336., DL 57 337., DL 68 904., DL 64 049., DL 5140., DL 41 645., DL 5530., DL 39 825.

³⁰ Például SAPPB MMB 141., 193., 249., 276., 443., 455., 462., DL 41 983., DL 42 074., DL 42 775., DL 57 403., DL 42 292., DL 57490. Kivétel: DL 42 078. és talán SAPPB MMB 335.

³¹ Például DL 70 289., DL 103 223.

³² SAPPB MMB 141., 193., 249., 276., 335., 443., DL 41 983., DL 42 074., DL 42 078.

³³ Arra is találunk elszórtan példát hogy mindenki pecsételt: DL 43 295., DL 57 460., DL 57 592.; Az 1440-es évekre: SAPPB MMB 455., 562.

³⁴ DL 41 983.

laszolandó, mivel Engel Pál szerint éppen ebben az időszakban ment végbe a szolgabírói hivatal leértékelődése. Ung megye esetében Engel felfigyelt arra, hogy az 1360-as évekig általában tehetőse(ebb) nemesek voltak a szolgabírók, míg utána kismemesek, végül 1380-tól többnyire az egytelkesek töltötték be a hivatalt.³⁵ Későbbi munkájában már úgy ír erről az észrevételéről, hogy a változás az egész országra kiterjedt.³⁶ Egyes tényezők, mint például a *comes* címzés megszűnése, valóban országos jelenség volt.³⁷ Az újabb kutatás állása szerint azonban a szolgabírók társadalmi helyzetében bekövetkező éles váltások, inkább helyi okokkal magyarázhatóak, más megyékben, mint például Szabolcsban, nem tapasztalható ilyesmi.³⁸ Ám egy ehhez hasonló presztízscsökkenés feltételezése talán a sárosi megyei emberek eltűnésére is magyarázatul szolgál.

A megyei emberek kiküldése kapcsán meglehetősen változatos képet találunk, akár országosan vizsgáljuk a kérdést, akár kifejezetten az északkeleti régióra helyezük a hangsúlyt. A nemesek ad hoc kiküldése a Sárossal szomszédos Abaújban volt szintén gyakori a 14. században, amely – ugyancsak ideiglenesen – szintén visszaszorult Zsigmond uralkodásának idejére.³⁹ A változás itt is az 1370-es években tapasztalható először. Az abaúji eljárás azonban eltért a sárositól, mivel a kisebb ügyekre nem szolgabíró, hanem egy várjobbágyi származású *homo nostert* illetve vele együtt egy nemes *testimonium provincie*t küldtek ki.⁴⁰ 1372-ben Lánci Gergely *testimonium provincie* már egyedül szállt ki.⁴¹ A változás mögött valószínűleg társadalmi okok rejlenek, és a várjobbágyiség nemességbe illetve, jobbágyságba történő betagozódásával magyarázható,⁴² azaz eltűnésük lehetséges, hogy csak látszólagos. A megyei emberi feladatot rendszeresen ellátó Bölzsei várjobbágyrokonság⁴³ későbbi kismemesi leszármazottai mind szolgabíróként, mind megyei emberként előfordulnak a 15. században.⁴⁴

A megyei emberek kiválasztásakor a feltárt adatok szerint nemcsak társadalmi, hanem földrajzi tényezőket is figyelembe vettek. Az abaúji nemesi kiküldöttek között az 1330-as években főként a Bárcaiak, míg az 1340-es években a Gecsei család

³⁵ Engel P.: *Ung megye*, 109.

³⁶ Engel Pál: *Szent István birodalma*. Budapest, 2001. 155.

³⁷ Tringli L.: *Megyék a középkori Magyarországon*, 509.

³⁸ C. Tóth Norbert: *Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban*. Nyíregyháza, 2008. 61., 67.

³⁹ Kádas I.: *Megyei emberek*, 113–114.

⁴⁰ Uo. 114.

⁴¹ DL 6032. 1378-ból ismerünk egy hiányos és homályos oklevéldarabot (DL 57 373.), ahol Gönyüi Ákos (?) is *testimonium provincie*ként szerepel, de hogy egyedül vagy sem, az nem egyértelmű.

⁴² Vö. Zsoldos Attila: *A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyiség történetéből*. Budapest, 1999.

⁴³ Zsoldos A.: *A szent király*, 166–167.

⁴⁴ Kádas István: *Északkelet-Magyarország szolgabírói a Zsigmond-korban* (Archontológia). In: Belucz Mónika – Gál Judit – Kádas István – Tarján Eszter (szerk.): *Magister Historiae. Válogatott tanulmányok a 2012-ben és 2013-ban megrendezett középkorral foglalkozó, mesterszakos hallgatói konferenciák előadásaiból*. Budapest, 2014. 110–112.

tagjai kerülnek elő.⁴⁵ Ebben az időszakban a *sedria* székhelyének leginkább a megye északi részén fekvő Középnémeti volt tekinthető.⁴⁶ Mindkét família ebből a térségből (a későbbi első járásból) származott, de ugyanezen a vidéken lakott a Bölzsei rokonság is.⁴⁷ Az 1362-től állandósuló megyeszékhely – Garadna – ellenben már a kisnemesek lakta vidéken feküdt.⁴⁸ Az 1420-as évek második felétől újra nagyobb számban felbukkanó abaúji megyei emberek már erről a területről származtak.⁴⁹ A Bárcaiak egyértelműen középbirtokosok voltak, de nem tartoztak a legszegényebbek közé a Gecseiek sem.⁵⁰ A Bárcai-Gecsei „hegemónia” előtti időből, 1325-ből ismert Petőc fia György *testimonium provincie* még tekintélyesebb körből, az Aba nemzetség Szalánci-ágából származott.⁵¹ Az 1350-es éveket követően viszont már megjelennek a szerényebb vagyoni helyzetű megyei emberek.⁵² Ebben az esetben kimutatható a megyei emberek által végzett feladatok presztízsének fokozatos csökkenése, hogy aztán nem sokkal a várjobbágyi megyei emberek eltűnése után, a nemesi *testimonium provincie* kiküldése is visszaszorult.

A jelenséget érdemes összevetni a szolgabírók társadalmi helyzetével. A legelső szolgabírók általában vagyonosabb nemesek voltak.⁵³ Abaújból viszonylag korán, 1302-ből ismerjük az első teljes névsort. A négy szolgabíró között ott találjuk Gecsei Jánost, míg Pósa fia Máté valószínűleg az Aba nemzetség Baski-ágához, Csorba Miklós pedig a Tekes rokonság Ládi-ágához tartozhatott.⁵⁴ Nagy Lajos korából 1347-ből ismerünk teljes névsort.⁵⁵ Ez a lista is beszédes. A négy személy közül Kázméri Mikocsa fia Dé-

⁴⁵ Perei Miklós fia Mikó (1330. DL 83 371.), Édes fia András (1335. DL 60 220.) és Fekete Miklós fia János (1332. DL 60 205.) Bárcaiak voltak, míg Demeter fia Miklós (1346. DL 83 243.), Oroszlán fia László (1342. DL 83 236.) és Beke fia Balázs (1348. DL 60 247.) a Gecsei rokonságból származtak. Engel Pál: *Középkori magyar genealógia*. CD-ROM. Budapest, 2001. „Bárcai” és „Gecsei (Abaúj m.)” családfák.

⁴⁶ Csukovits Enikő: *Sedriahelyek – megyeszékhelyek a középkorban. Történelmi Szemle*, 39 (1997) 381. Sedriahelyként még Forró is előfordul ekkoriban, mely településsel a Bárcaiak Pere falu révén szomszédosak voltak. ÁMTF I. 66–67.

⁴⁷ A megye járásaira: C. Tóth Norbert: *Lehetőségek és feladatok a középkori járasok kutatásában. Századok*, 141 (2007) 463.

⁴⁸ Csukovits E.: *Sedriahelyek*, 381.

⁴⁹ Kádas István: *Az Abaúj megyei szolgabírói társadalom a Zsigmond-korban. Korall*, 57 (2014) 114.

⁵⁰ A rokonság két ágra vált szét, Demeter fia Miklós leszármazottai, a Baksai-család tipikus szolgabírói atyafiság lett, míg Demeter fia Beke leszármazottai a Zsigmond-korban jelentősebb birtokvagyonra és fontosabb tisztségekre tettek szert. Engel: *Gen „Gecsei (Abaúj m.)” családfá.*; Demeter fia Miklósról: AOkI XXX. 821. sz.; Csoma József: *Abaúj-Torna vármegye nemes családjai*. Kassa, 1897. 228.

⁵¹ Engel: *Gen „Aba nem 13. Szalánci-ág 2. tábla: Sirokai, Fricsei, Hendri” családfá.*

⁵² Szakályi András: 1357. DL 4687., Lánci Gergely: 1372. DL 6032.

⁵³ Zsoldos Attila: *Az özvegy és a szolgabírák. Századok*, 137 (2003) 803–804.

⁵⁴ AOkI I. 167.; Draskóczy István: *Az Aba nemzetség Baski-ága és rokonsága. Turul*, 72 (1999) 63.; Engel: *Gen „Aba nem 15. Baski”, „Tekes rokonsága 1. tábla Tornai, Ládi” családfák.* Sándor fia Demeter esetében talán a Nekcsei Demeterrel való azonosítás is felmerülhet, ám szolgabírónkat még 1317-ben is hivatalban találjuk (DF 232 771.), amikor Nekcsei már a tárnokmester tisztségét viselte. Engel: *Arch I.* 36.

⁵⁵ AOkI XXXI. 588., DF 270 048.

nes több, Abaúj és Zemplén határán fekvő birtokban rendelkezett részekkel, fivére Pál 1351-ben követte a szolgabírói hivatalban.⁵⁶ Pál fia, János már a Zsigmond-korban lett szolgabíró, ahogyan Kázméri Tamás is.⁵⁷ Fáji Gergely esetében szintén családi hivatalviselésről beszélhetünk, 1435 és 1439 között Fáji Pál, 1452 és 1454 között Fáji György, 1497-ben pedig Fáji Miklós is szolgabíró lett.⁵⁸ Sőt még 1560-ban is találunk egy Fájit Abaúj szolgabírói között.⁵⁹ Az 1347. év másik két szolgabírója közül Szolnoki vagy más-képp Monaji Dusa fia Gergely családjából 1426-ból megyei embert ismerünk,⁶⁰ míg a korábban Delnei Ite fia János familiájában szolgáló Zsadányi Jakó kései rokona, Zsadányi András, mint kamaraispáni familiáris, abaúji adószedőként szerepel.⁶¹ Az 1343-ból ismert Monaji Konrád fia Domokos és Petri László fia János szolgabírók ugyancsak ehhez a réteghez tartoztak.⁶² Ezek szerint az Ungban 1360 és 1380 között bekövetkezett „vagyon leértékelődés” Abaújban legkésőbb az 1340-es évekre megtörténhetett, legalábbis ekkor már olyan kisnemesi családokat találunk a szolgabírók között, akik a 15. sőt a 16. században is kimutathatóak a hivatalban. Azonban az 1347. év szolgabírói – miképp későbbi utódaik – nem voltak jelentéktelen személyek a megyei nemesség körében, négyük közül kettőt korábban fogott bírónak is felkértek.⁶³ A szolgabíróság leértékelődésnek jelenként értelmezett *comes* címzés eltűnése, pedig csupán az 1390-es években következett be.⁶⁴

Az Újvár megye területéből a 15. század elejére önálló megyévé fejlődött Sáros viszonyai eltérőek voltak.⁶⁵ Itt nem találunk várjobbágyi státuszú megyei embereket,⁶⁶ és a megye bíró széke is egy helyben maradt, végig a Sáros vára alatt elterülő mezővárosban ülésezett.⁶⁷ Érdeemes ebben az esetben is megvizsgálni a szolgabírói hivatal presztízavesztésének kérdését. A jelen listában azok a személyek szerepelnek, akiket azonosítani tudtam. Néhány kivételtől eltekintve a szolgabíróknak csak a keresztnéve ismert, de vannak olyanok, akiket a keresztnév alapján is lehet családhoz kötni. A hivatalviselésüket külön nem jegyeztem, azokat lásd a dolgozat végén a Függelékben.

⁵⁶ DF 269 781.

⁵⁷ Kádas I.: Az Abaúj megyei, 113.; Kádas I.: Északkelet-Magyarország, 110.

⁵⁸ Kádas I.: Északkelet-Magyarország, 111–112.; DF 232 971., DF 233 061.; Novák Veronika: Nyitra, Bars és Abaúj megyék tisztviselői és oklevélkiadásuk 1526-ig. *Szabolcs-szatzmár-beregi évkönyv* XVI. 2003. 42.

⁵⁹ Archív Mesta Košice. Fasc. K – Forró és Garadna No. 25. 1560.

⁶⁰ Monaji Dusa fia Gergely: AOkl XI. 206. sz., XVII. 67., 78. sz., XXIV. 299. sz., Monaji László: DL 43 683.

⁶¹ Zsadányi Jakab fia Jakó: AOkl XXIV. 624. sz., Zsadányi András: ZsO I. 4036. sz.

⁶² DL 94901., Petrre: ÁMTF I. 132.

⁶³ Dusa fia Gergely, valamint Fáji Péter: AOkl XI. 206. sz., Zsadányi Jakó: AOkl XXVII. 687. sz.; Vö. Zsoldos A.: Az özvegy, 803–804.

⁶⁴ Kádas I.: Az Abaúj megyei, 123.

⁶⁵ Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1988. 407–409.; Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája. 1000–1301*. Budapest, 2001. 188.

⁶⁶ Zsoldos Attila a 2015. június 18-án a Szegedi Tudományegyetem szervezésében megrendezett IX. Medievisztikai Konferencián tartott előadásomhoz fűzött megjegyzése szerint Sáros megyében nem volt várjobbágy, várszervezet. Hozzászólását és észrevételét ez úton is köszönöm.

⁶⁷ Csukovits E.: *Sedriahelyek*, 382.

Terjék Miklós

Terjéknek mondott Miklós 1339-ben szerepel szolgabíróként. Terjék Péter fiai Miklós és János, valamint rokonuk Demeter fia Kakas Abaújvár megyéből származtak, IV. László király adománylevele révén volt egy kisebb birtokuk („Zaarkeueley”). Ám 1330-ban birtokukat elcserélték Sóvári Sós György fia Péterrel és Jánossal egy Sópatak-földből kihasított részbirtokra.⁶⁸ Kakas halála után birtokrésze Sópataki Petenye fia Jakabra szállt.⁶⁹ A család a sárosi kismanességhez tartozott, később is találunk szolgabírókat, megyei embert a terjékfalvi nemesek között.⁷⁰

Usz fia János

1344-ben említik szolgabíróként. A Tekele nemzetségből származik, apja Ite fia Usz, anyja Possai Erzsébet, zempléni nemeslány volt.⁷¹ 1321-ben rokonával, Péter fia Lukács-csal Semsei Tamás szepesi várnagy szervienseként szolgált.⁷² 1337-ben unokatestvéreivel birtokosztályra lépett a nemzetség Roskoványi-ágával. Az osztály értelmében az Usz-ág tulajdona lett Szentgyörgy nyugati fele, Konyhaalja, Kissástelek, Lengyelirtványa, Décsehalma, (Usz)Salgó valamint (Usz)Peklén.⁷³ 1345-ben nádori emberként is említik.⁷⁴ Fia, Uszfalvi Usz Jakab 1400-ban Sáros megye alispánja lett.⁷⁵

Bujáki Márton fia János

Előnevét nem kiküldött szolgabíróként őrizte meg oklevél, hanem egy későbbi perből ismerjük. 1354-ben ugyanis perbe fogták, mivel az 1350-ben tartott *congregatio generalis*on Perényi Miklós iránti kedvezésből nem pecsételte meg Vitézi Lőrinc vizsgálati oklevelét, hanem egy azzal ellentétes tartalmú oklevelet pecsételt meg.⁷⁶ Pelbárt fia Márton fia János korábban rokona, Bajori Péter fia Beke szerviense volt, aki 1329-ben, szolgálataiért

⁶⁸ AOkl XI. 165. sz., XIV. 632. sz.

⁶⁹ AOkl XXV. 267. sz., 431. sz.

⁷⁰ Terjékfalvi Lencsés Imre szolgabíró: DL 15 733., Terjékfalvi Terjék Mihály megyei ember: DL 57868.

⁷¹ Engel: *Gen* „Tekele nem 4. tábla Uszfalvi Usz” családja.

⁷² Vincent Sedlák (ed.): *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae*. I–II. Bratislava, 1980–1987. II. 882. sz.

⁷³ Carolus Wagner: *Diplomatarium comitatus Sarosiensis, quod ex tabulariis et codicibus manuscriptis. Posonii–Cassoviae*, 1780. 335–337.; Tringli István (szerk.): *Perényi család levéltára, 1222–1526*. Budapest, 2008. 57.

⁷⁴ AOkl XXIX. 436. sz.

⁷⁵ Engel: *Arch* I. 172.

⁷⁶ AOkl XXXVIII. 128. sz.

négy ekealjnyi földet adományozott neki Buják birtokán.⁷⁷ Az 1354-es perben azonban Jánost hamis bíróként és (a királyi) törvény megszegőjeként elítélték, és így a bujái birtokrészét át kellett adnia Vitézi Lőrincnek és feleségének, Bajori Beke lányának, Erzsébetnek.

Tivadar

Tivadar szolgabíró 1346-ban és 1349-ben említik. Nevét azért vettem fel, mert ritka keresztnéve révén azonosítható, hogy a megye melyik családjából származik: nagy valószínűséggel a Trocsányi család Tivadar nevű tagjáról van szó. A Trocsányi atyafiság a Gömör megyei Kálnói rokonság Sáros megyébe szakadt ága.⁷⁸ Trocsány a 13. század második felén még a gyepűn túl helyezkedett el, 1270-ben Nazvad fia János kapta adományként.⁷⁹ E Jánosnak két fia, Trocsányi Miklós és Irka ismert. Engel Pál archontológiája szerint Tivadar az előbbi Irka nevű *comes* testvére volt.⁸⁰ Valójában azonban az unokatestvére lehetett, egy 1336-os oklevélben János fia Miklós fiaként említik.⁸¹ Tivadar 1345-ben királyi emberi feladatokat is ellátott.⁸² Később Tivadar fiából, Andrásból, majd unokájából, Tivadarból is szolgabíró lett, azaz családban öröklődött a hivatal.⁸³

Bertalan fia Tamás

A megye 1348. és 1349. évi kiadványában is csupán a *comes Thomas* név szerepel,⁸⁴ de az apai nevét egy hiteleshelyi kiadványból ismerjük, 1348-ban a Sóváriak és Sebesiek hatalmaskodási perében eljáró királyi ember, ugyanis Bertalan fia Tamás szolgabíró is kikérdezte.⁸⁵ Tamás valószínűleg Telki Bertalan fia Tamás volt. Telki vagy Nagytelki Asgút határában fektült, a Komlósi nemesek (Gyármán-rokonság) birtoka volt, 1318-ban adták el 30 márkáért Bejei Bertalan fia Tamásnak és testvérének, Miklósnak.⁸⁶ Utódai Alsótelki (Alsótelek?; Telek a hely, Telki a család neve) mellett Enyickén is birtokoltak, a család egyaránt használta

⁷⁷ AOKl XIII. 682. sz.

⁷⁸ Engel: *Gen „Kálnói rokonság 2. tábla: Trocsányi (Sáros m.)” család*.

⁷⁹ Draskóczy István: Sáros megye vámhelyei a 14. században. In: Csukovits Enikő (szerk.): *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Budapest, 1998. 50.; Ferdinand Uličný: *Dejiny osídlenia Šariša*. Košice, 1990. 334.

⁸⁰ Engel: *Gen „Kálnói rokonság 2. tábla: Trocsányi (Sáros m.)” család*.

⁸¹ AOKl XX. 54. sz.

⁸² AOKl XXIX. 96., 136. sz.

⁸³ Tivadar fia András: ZsO II. 6787. sz., András fia Tivadar: DL 90 879., DF 228 678.

⁸⁴ DF 228 454., DL 69 149.

⁸⁵ DL 64 031.

⁸⁶ AOKl V. 168.

az Enyickei és a Telki nevet.⁸⁷ Bejei Bertalan harmadik fia, János Gömörben alispán lett.⁸⁸ Később az Enyickei-Telki rokonságból sárosi szolgabíró és alispán is kikerült.⁸⁹

Kakas és Delnei Lőrinc

Kakas szolgabíró 1353-ban fordul elő és valószínűleg Delnei Gergely fia Kakassal azonosítható.⁹⁰ Magukat Delnéről nevező nemesekről először 1298-ban hallunk, ekkor tűnik fel a forrásokban többek között Ite fia János is, aki később Druget Fülöp regéci és dédesi várnagya lett.⁹¹ János ága azonban megszakadt fia 1371 körül bekövetkezett halálával. Így három Delnei-ágról beszélhetünk: Gergely fia Kakastól a későbbi Delnei Kakas család, Csuda fia Jánostól a Delnei Csuda család, míg Pál fia Miklóstól a Delneői család származott.⁹² A Delnei rokonságból több Anjou-kori megyei ember került ki, 1378-ban Delnei Lőrinc is szolgabíró lett, akit 1409-ben unokaöccse Csudai István is követett a tisztségben.⁹³ Kakas szolgabíró fiát, Jánost 1409-ben esküdtté, míg unokáját, Andrást 1447-ben országgyűlési követté választották.⁹⁴

Sándor

Sándor szolgabíró 1358-ban és 1360-ban szerepel a forrásokban. Ő valószínűleg azonos lehet az 1353-ban megyei emberként feltűnő Miskolc nembeli Gergelylaki Sándor fia Sándorral.⁹⁵ Miskolc nembeli Péter és Sándor a morvamezei csatában szerzett érdemeiért kapták 1278-ban a Sáros megyei Gergelylakát.⁹⁶ A család Buzlai László és Mózes rokonsága, feltehetőleg Sándor fiának, Gergelylaki Mártonnak felesége volt Buzlai (Buclói) lány.⁹⁷ Sándor unokáját, Gergelylaki Györgyöt 1444-ben országgyűlési követté választották.⁹⁸

⁸⁷ Tóth Sándor: *Sáros megye monográfiája*. I–III. Budapest, 1909–1912. I. 301.

⁸⁸ Havassy Péter: Gömör vármegye fő- és alispánjai. In: Mészáros Kálmán (szerk.): *Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára*. Budapest, 2002. 45.

⁸⁹ Enyickei György szolgabíró: ZsO II. 6787. sz., Enyickei Benedek alispán: Engel: *Arch* I. 173.

⁹⁰ Sópataki Terjék Demeter fia Kakas is szóba jöhetett, ám őt 1341-ben néhaiként említik: Anjou XXV. 431.

⁹¹ Engel: *Gen „Delnei (Sáros m.)”* családfa.; Delnére: Nógrády Árpád: A Sávári Sósok 1285. évi hamis adománylevelei. In: Juan Cabello – C. Tóth Norbert (szerk.): *Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére*. Nyíregyháza, 2011. 285–286.; Uličný, F.: *Dejiny osídlenia*, 60–61.

⁹² Engel: *Gen „Delnei (Sáros m.)”* családfa.

⁹³ Delnei Csudai István valamint Delnei György szolgabírók: Kádas I.: *Északkelet-Magyarország*, 117.

⁹⁴ Delnei Kakas János esküdt: ZsO II. 4756., 6787. sz.; Kakas András követ: Engel: *Arch* I. 519.

⁹⁵ DL 57 336., DL 57 337.

⁹⁶ Karácsonyi János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Budapest, 1900–1901.

⁹⁷ Kubinyi András: A Gergelylaki Buzlaiak a középkor végén. In: Lóvei Pál (szerk.): *Horler Miklós hetvenedik születésnapjára: Tanulmányok*. Budapest, 1993. 270.; Engel: *Gen „Miskolc nem 2. tábla Buzlai (buclói, gergelylaki)”* családfa.; Buclói Miklós 1438–1439-ben szolgabíró volt: Kádas I.: *Északkelet-Magyarország*, 121.

⁹⁸ Engel: *Arch* I. 517.

Pálca

Pálca szolgabíró 1369 és 1378 között végig hivatalban lehetett, mi több 1400 körül újra is választhatták.⁹⁹ Pálca a Tekele nemzetség Roskoványi-ágához tartozott. Neve utódainál megkülönböztető névként is öröklődött.¹⁰⁰ Ősük, Tekele valamint fivére, Bodon fiai 1278-ban IV. Lászlótól közösen kapták meg Pétermező, Putrumező, Koszorúmező és Hosszúmező birtokokat. 1312-ben eleinte Csák Máté híveiként védték Sáros várát, de később átadták azt I. Károly királynak.¹⁰¹ Pálca szolgabíró Tekele fia Lede Csank nevű fiától származott.¹⁰² Csank és atyafiai 1337-ben megosztottak az Uszfalviakkal, megszerezve Roskoványt, Salgót, Dobót és Szentgyörgy keleti felét.¹⁰³ Később Roskoványi Pálca fiai közül Péterből 1436-ban szolgabíró lett, fivére Pál pedig 1432–1433-ban szepesi alispán, majd 1437-ben sárosi alvárnagy volt.¹⁰⁴

Ternyei János fia János

A Ternyeiek szintén a Tekele nemzetségből származtak. A rokonság Ternyét 1310-ben szerezte meg Ádám fia Jakabtól.¹⁰⁵ A família őse, István 1269-ben megvásárolta a megye északi részén fekvő Szemelnye birtokot is. A Ternyeiek I. Károly oldalára álltak a rozgonyi csatában, ami további birtokgyarapodással járt.¹⁰⁶ János szolgabíró valószínűleg a család Ratvaji (Gombosfalvi) ágát megalapító János, vagy annak fia volt.¹⁰⁷ A népes rokonságból kifejezetten sok szolgabírót ismerünk a 15. századból is.¹⁰⁸

A röviden ismertett személyek között egyaránt találunk szerény vagyonú kisnemeseket és vagyonosabb családokat is. Terjék Miklós, Bujáki János vagy éppen Bertalan fia Tamás néhány évtizeddel vagy épp néhány évvel megválasztásuk előtt tettek szert kisebb Sáros megyei birtokrészekre. Bár Bujáki birtokát elkobozták, a Terjék és a Telki/Enyickei családok tagjai később is jelen voltak a hivatalban. Ugyanez igaz a vagyonosabb famíliák, mint például a Tekele nembeli Roskoványiak és Ternyeiek vagy a Trocsányiak

⁹⁹ DF 268 677. A Sáros megyei oklevelek között két tévesen 1328-ra keltezett iratban (DL 40 516., DL 40 517.) is szerepel a neve. Az oklevelek intulációjában azonban Miklós fia Miklós ispán és Imre alispán neve szerepel. Pálca szolgabíró személye is az 1378-as keltezést támasztja alá. Vö. Engel: *Arch* I. 172.

¹⁰⁰ Wagner, C.: *Diplomatarium*, 291–292.

¹⁰¹ Karácsonyi J.: *A magyar nemzetségek*, 997–999.; Wagner, C.: *Diplomatarium*, 52.

¹⁰² Engel P.: *Genealógia „Tekele nem 2. tábla Roskoványi”* családfa.

¹⁰³ Ld. 71. sz. jegyzet

¹⁰⁴ Péter: DF 229 041.; Pál: Engel: *Arch* I. 173.; Id.: C. Tóth Norbert: Jakab várnagy (†1420). *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae Acta Historica*, 127 (2007) 76.

¹⁰⁵ Wagner, C.: *Diplomatarium*, 284.; Uličný, F.: *Dejiny osídlenia* 326.

¹⁰⁶ Karácsonyi J.: *A magyar nemzetségek*, 991–994.

¹⁰⁷ Engel: *Gen* „Tekele nem 6. tábla Ternyei” családfa.

¹⁰⁸ Kádas I.: Északkelet-Magyarország, 117–121.

esetében is. Sárosban tehát egyáltalán nem tapasztalunk semmilyen éles törést a szolgabírók társadalmi helyzetében, a 15. században is ugyanabból a körből, ugyanazokból a családokból kerültek ki a hivatalviselők, mint az azt megelőző évszázadban. Az is elmondható, hogy a megyei emberek többnyire szintén ebből a társadalmi rétegből, ugyanazon rokonságokból származtak. A Delneiek már az 1330-as évektől kezdve gyakran előfordultak *homo nosterként*.¹⁰⁹ Pekléni Gergely fia Miklós az Uszfalvi családból származott, Mérges Mihály pedig a Trocsányiakkal birtokolt együtt.¹¹⁰ A Bábapatakiak, Lőrinc fia László és Miklós fia Sándor az Uszfalviakhoz és Roskoványiakhoz hasonlóan a Tekele nemzetséghez tartoztak,¹¹¹ míg Gergelylaci Sándor – ha valóban megegyezik Sándor szolgabíróval – mindkét feladatkörben előfordult. Két esetben, 1336-ban és 1354-ben viszont a szolgabírók, illetve a megye *famulusának* nevezik az egyik kiküldöttet.¹¹² Mindebből az következik, hogy a sárosi megyei emberek „eltűnése” egyáltalán nem magyarázható társadalmi okokkal. Sőt, ha azt nézzük, hogy 1338-ban még Aba nembeli Somosi Egyed, a korábbi újbírói ispán fia is *homo nosterként* szerepel,¹¹³ akkor is legfeljebb az 1340-es évekre tehetnénk egy efféle presztízscsökkenést. De ez nem okozta a feladatkör háttérbe szorulását, hiszen 1340 és 1370 között nagy számban fordulnak elő a kis- és középbirtokos nemesek megyei emberként, az utolsó ilyen személy, Bajori László pedig kifejezetten patinás családból származott.¹¹⁴

Sárosban inkább a megyei gyakorlat megváltoztatásáról beszélhetünk, mely változás az oklevelek szövegezésében és a pecsétek számában is leképződött. Az, hogy intézményi „reformról” és nem társadalmi változásról van szó, az az 1370-es évek párhuzamos gyakorlatának alaposabb vizsgálata során válik nyilvánvalóvá. Ekkor ugyanis a saját hatáskörben elrendelt vizsgálatoknál még a szolgabíró és megyei ember párosának kiküldése volt jellemző, ám a nagybírói parancsra már két szolgabírót rendeltek ki. Általánosságban elmondhatjuk, hogy a megyék a nagybírói parancs kivizsgálását inkább szolgabírókra bízta, és nem megyei emberekre.¹¹⁵ Sáros megye korábbi oklevelei esetében is elmondható, hogy jelentésben inkább csak szolgabírót találunk, 1375-ig egy, azt követően két személyt. Nyilván több szolgabíró kiküldése nagyobb bizonyosságot illetve hivatalserősödést jelentett. A Zsigmond-korra ez az eljárás a saját hatáskörű vizsgálatokra is áttért. Hasonlóan 1375-re nyúlik vissza a Zsigmond-kori pecséthasználati gyakorlat is, valamint szintén az 1370-es évektől nevezik meg a szolgabírók „előnevét” a hatósági oklevelek.

1374-ben a sárosi ispáni címet többször viselő Cudarokat – a megye legnagyobb birtokosait – Miklós fia Miklós váltotta. Miklós ispán 1380-ig viselte a tisztséget, két alispánját

¹⁰⁹ Delnei Tamás fia László, Beke, Balázs vagy Tar Péter megyei emberek (DL 40 698., DL 57 318., DL 41 664., DL 5530.).

¹¹⁰ Zichy IV. 337., CD IX/3. 321.

¹¹¹ Engel: *Gen* „Tekele nem 4. tábla Usz (uszfalvi)” és „5. tábla Bábapataki” családfák.

¹¹² DF 25 1691., DL 68 904.

¹¹³ DL 85 242.

¹¹⁴ Engel: *Gen* „Bajori 1. tábla” családfa.

¹¹⁵ Kádas I.: Megyei emberek, 122.

is ismerjük - Jakab és Imre mestereket -, de sajnos mindkettőjüknek csak a keresztnéve maradt fenn.¹¹⁶ Az ispán általában ritkán avatkozott bele közvetlenül a megye működtetésébe – leginkább akkor, ha nem viselt más tisztséget és volt ideje megyei ügyekkel foglalkoznia¹¹⁷ –, alispánjai viszont annál inkább.

Engel Pál archontológiájának névmutatójában kérdőjelesen Hédervári Miklós fia Miklóssal vagy Telegdi Miklós fia Miklóssal vélte azonosíthatónak a sárosi ispánt.¹¹⁸ Előbbi 1360 és 1376 között királynéi udvarbíró és ajtónállómester volt, mellette a fejéri, a tolnai és a csongrádi, majd 1371-ig a mosoni ispáni címet is viselte.¹¹⁹ Ezután viszont tisztsége nem ismert, holott még 1382-ben is tevékeny volt.¹²⁰ Familiárisa, és korábbi csongrádi alispánja Kemény fia Jakab akár megegyezhet a sárosi Jakab mesterrel is,¹²¹ de ez csupán feltételezés. Hasonlóan bizonytalan a Telegdivel történő azonosítás, aki 1357 és 1364 között udvari lovagként ismert, valamint fiatalon szolgálhatott a királyi udvarban. Tisztséget először 1382-ben viselt, amikor bihari ispán, illetve ajtónállómester is lett.¹²² Ám más megyék ispánjaként mind Hédervári Miklós, mind Telegdi Miklós megnevezte a családnévét is.¹²³ Felmerülhet még Hahóti Miklós fia Miklós neve is, aki korábban a Cudarokat Abaúj és Zemplén megyék élén váltó Oppelni László herceg egyik vezető familiárisa volt.¹²⁴ Hahóti azonban ekkora már Garai Miklós embere, alnádora volt.¹²⁵

Annak alapján, hogy mind Miklós fia Miklós, mind alispánjai csupán keresztnévvel nevezték meg magukat, arra gondolhatunk, hogy a Sáros megyei nemesség számára jól ismert személyek lehettek.¹²⁶ Épp ezért érdemes a térség tekintélyesebb nemeseit is górcső alá venni. Így leginkább a Perényi család rihnoi-krompachi ágából származó Miklós fia Miklós jöhet számításba.¹²⁷ Ő jól ismert személy lehetett, akinek apja, Miklós udvari lovag és hrussói várnagy volt,¹²⁸ és aki iránti kedvezésből Bujáki Márton fia János szolgabíró az 1350-es *congregatio generalis*on a vizsgálat eredményével ellentétes tartalmú oklevelet pecsételt meg.¹²⁹ Ifjabb Miklós pedig Sáros megye egyik legtekintélyesebb családjából vett feleséget, Somosi Gerust, míg nővére, Dorottya az 1376-ban borsodi ispánná kinevezett

¹¹⁶ Engel: *Arch* I. 172.

¹¹⁷ Gábor Gy.: *A megyei intézmény*, 61–62.; Dobi Péter szabolcsi ispán ténykedése a szabolcsi oklevelek megszövegezésére is lecsapódhatott. C. Tóth N.: *Szabolcs megye*, 39.

¹¹⁸ Engel: *Arch* II. 166.

¹¹⁹ Uo. I. 60., 124., 127., 156., 207. Igaz, mosoni ispánt legközelebb, csak 1401-ből ismerünk. Uo.

¹²⁰ Radvánszky Béla – Závodszy Levente (szerk.): *A Héderváry-család oklevéltára*. I–II. Budapest, 1909–1922. I. 90.

¹²¹ Engel: *Arch* I. 124.

¹²² Uo. I. 49., 113., 482. Vö. Blazovich László – Géczi Lajos: *A Telegdiek pere*. Szeged, 1995. 23.

¹²³ Hédervári: DL 91 560.; Telegdi: DL 89 511.

¹²⁴ Engel: *Arch* I. 4., 227.

¹²⁵ DL 6504. Engel: *Arch* I. 4. Hahóti Miklós 1376-os pere kapcsán az oklevelek semmilyen viselt tisztséget nem említenek: CDC XV. 182–194.

¹²⁶ C. Tóth N.: Jakab várnagy, 78.

¹²⁷ Engel: *Gen* „Perényi 3. tábla: rihnoi ág” családja.

¹²⁸ Engel: *Arch* I. 330.

¹²⁹ AOKl XXXVIII. 128. sz.

Csévi Sáfár Miklós felesége volt.¹³⁰ Rihnói Perényi Miklós 1380 után székelyispánként került említésre.¹³¹ Ha valóban egy helyi nagybirtokos nemes volt Miklós ispán, alispánjait abból a rétegből választhatta, akik közül a szolgabírók és megyei emberek származtak.¹³²

Bár a több szolgabíró együttes kiküldése és a pecséthasználat Zsigmond-kori gyakorlata az 1370-es évekre nyúlik vissza, a megyei emberi feladatvégzés nem egy átfogó sárosi „reform” keretében, nem egyik pillanatról a másikra szűnt meg: a sárosi szolgabírók 1381-ig a saját hatáskörben elrendelt vizsgálatokat megyei emberekkel együtt végezték, 1399-től kezdve viszont az oklevelek már nem említik a közreműködésüket. A két dátum között csupán 1386-ból ismerünk megyei hatósági oklevelet. Az 1381 és 1386 közötti hiátus magyarázható belháborús okokkal – melyben kulcsszerepet játszottak a Cudarok is –,¹³³ viszont az, hogy a kiváló forrásadottsággal rendelkező Sáros megyétől nem maradt fenn megyei oklevél Zsigmond király uralkodásának első tizenegy évéből rejtélyes, bár nem szokatlan. A megyei hatóság működésének szüneteltetése nem volt indokolt,¹³⁴ így kézenfekvő forráspusztulásra gyanakodnunk. Az oklevelekkel együtt eltűntek a megyei emberek is. Mindezek fényében meglehetősen bizonytalanul válaszolhatunk az okokat kereső kérdésekre. Mint láttuk társadalmi jelenségekkel nem magyarázható az Ung megyében tapasztalt, a királyi és megyei emberekre is hatással járó szolgabírói presztízsvesztés, inkább a hivatalviselő családok folytonossága jellemző. Talán a nagybírói parancsra rendelt vizsgálatoknál Miklós ispán idején megjelenő eljárás terjedhetett át később a megye saját hatáskörében elvégzett vizsgálataira, és a két szolgabíró mellett már nem volt szükség egy megyei nemes tanúságára is. Mindenesetre intő példa az említett 1373. évi, a Sebesiek panaszát rögzítő oklevél-pár, ahol, bár közreműködött a megyei ember, a két szolgabíró tudományvétele során, de neve nem került bele a hivatalos példányba.

¹³⁰ Engel: *Gen* „Perényi 3. tábla: rihnói ág” családfa.; Csévi Sáfár: Engel: *Arch* I. 119.

¹³¹ Engel: *Arch* I. 192.

¹³² Vö. a Sávári Sósok sárosi ispánságával: Engel: *Arch* I. 173.

¹³³ Süttő Szilárd: *Az Anjou-Magyarország alkonya*. I–II. Budapest, 2004. I. 36–45.

¹³⁴ 1392-ben a sárosi várnagy tisztjét Mária királyné embere töltötte be: Engel: *Arch* I. 404.; 1395-ben pedig Zsigmond hivatkozik a sárosi ispán és szolgabírók oklevelére (Iványi Béla: *Eperjes szabad királyi város levéltára*. 1245–1526. Szeged, 1931. 122. sz.).

Függelék

Miklós comes és Tamás fia László	1335. VI. 19. (DL 40 698.)
<i>Simon fia Domokos és András szb.-i famulus</i> ¹³⁵	1336. III. 18. (DF 251 691.)
Tamás comes és Somosi Péter fia Egyed ¹³⁶	1338. XII. 28. (DL 85 242.)
Terjék dict. Miklós és Darabos Miklós	1339. IV. 19. (DL 40 798.)
Tamás comes	1341. V. 07. (DL 40 853.)
Miklós comes ¹³⁷	1342. IV. 15. (DL 47 897.)
Usz fia János és Péter fia János	1344. VII. 12. (DF 268 675.)
Tamás comes és Delnei Beke	1345. VIII. 01. (DL 57 318.)
Tivadar comes és Jakab fia János	1346. V. 08. (DL 64 656.)
János comes	1348. V. 12. (DL 57 324.)
Tamás comes	1348. VI. 15. (DF 228 454.)
Tamás comes és Domokos fia Lőrinc	1349. V. 01. (DL 69 149.)
János comes és Herthy fia László	1349. VII. 20. (DL 41 112.)
Tivadar comes és Sykud fia Jakab	1349. X. 05. (DL 68 895.)
Máté comes és Mérges Mihály	1352. II. 06. (DL 41 178.)
Kokas comes és Gergelylaki Sándor	1353. XI. 11. (DL 57 336.)
Domokos comes és Gergelylaki Sándor	1353. XI. 18. (DL 57 337.)
Bálint comes és Jakab famulus	1354. III. 31. (DL 68 904.)
Fülöp comes	1355. V. 18. (DL 39 824.)
Miklós comes és Kaki József	1356. IV. 11. (DL 87 316.)
Miklós comes és Pekléni Gergely fia Miklós	1358. VII. 02. (DF 268 447.)
Sándor comes	1358. IX. 17. (DL 41 359.)
Sándor comes	1360. VI. 01. (DL 4961.)
Bálint comes és Benedek fia Domokos	1360. VI. 01. (DL 41 428.)
Fülöp comes és Magyarfalui Miklós fia Péter	1361. III. 01. (DF 268 676.)
Jakab comes és Dezső fia Lénárd	1361. V. 31. (DL 5064.)
Bálint comes és Újfalui Benedek fia Domokos	1361. VII. 19. (DL 98 493.)
Bálint comes és Bostyáni Máté fia Domokos	1362. III. 07. (DF 268 324.)
László comes és Komlósi János	1362. XII. 19. (DL 39 924.)
Bálint comes és Mérges Mihály	1363. III. 13. (DF 268 449.)
László comes és Delnei János fia Balázs	1366. VI. 22. (DL 41 664.)
Máté comes és Delnei Tar Péter	1367. III. 01. (DL 5 530.)
Pálca comes és Máté fia Lukács	1369. VII. 09. (DL 39 827.)
Pálca comes	1370. IV. 22. (DF 268 328.)
Miklós comes	1372. III. 08. (DF 265 493.)

¹³⁵ „Andreas famulus Magni Iohannis, homo quattuor iudicium”.

¹³⁶ „Egidium filium Petri de Somus unum ex nobilibus provincie [...] homines nostros”.

¹³⁷ „unum ex nobis”.

László comes, Pálca comes és György fia János	1373. VII. 18. (DL 64 087.)
László comes és Pálca comes	1373. VII. 18. (DL 64 088.)
László comes és Bábpataikai Miklós fia Sándor	1375. VII. 23. (DL 41 981.)
László comes és Pálca comes	1375. VIII. 20. (DL 41 983.)
Pálca comes és Máté fia László	1378. I. 04. (DL 40 516., 40 517.) ¹³⁸
	1378. II. 08. (DL 42 073., 42 074.)
Pálca comes és Delnei Lőrinc comes	1378. IV. 09. (DL 42 078.)
Ternyei János fia János ¹³⁹ és Bajori János fia László	1381. IX. 16. (DL 42 211.)

Sáros megye 14. századi szolgabírái és kiküldöttjei

A szolgabírák normál, a megyei kiküldöttek kurzív módon szedve szerepelnek

¹³⁸ Hibásan 1328-ra keltezve.

¹³⁹ „unum ex nobis” valamint beszúrva: „et Ladislaum filium Iohannis de Bayor nobilem”.

REFORM IN ŠARIŠ COUNTY DURING THE OFFICE HOLDING OF COMES NICHOLAS?

In 1908 Gyula Gábor observed that when the tasks of the noble judges increased, the county *ad hoc* chose a few people from the local nobles (the so-called *homines provinciae*) to help the office-holders. Contrarily, in Šariš County while the county authority often enlisted the services of these *homines* in the Angevin era, they are absent in the charters of the age of King Sigismund. Pál Engel wrote about the deprecation of the prestige of the noble judges in this period, but in Šariš the disappearance of the *homines* cannot be explained by social causes. Maybe there were institutional reasons. In the era of King Sigismund, the practice of the inquiries and the usage of seals also contrast strikingly with the practice during the Angevin era. While in the fourteenth century usually a noble judge and a *homo provinciae* investigated the crimes in the field, the fifteenth century saw the county sending two or three noble judges to inquire. The first examples of the new practices appeared in the 1370s, during the office-holding of Comes Nicholas. While the charters never mentioned his family name, he was probably a well-known figure in the county. The disappearance of the *homines provinciae* was not a result of a “reform” of Nicholas or his *vicecomites*, but during his office-holding, in the 1370s, new practice of inquiries began to be used which supplanted the services of these local nobles.

Keywords: homo provinciae, noble judges, administration, medieval county authority

KÁLMÁN DÁNIEL

*A középkori magyar armálisok címerei 1437 és 1490 között**

Bevezetés

AZ ALÁBBIKBAN A Habsburg Albert uralkodásától Hunyadi Mátyás uralmának végéig keletkezett címeradományok címerképeit kívánjuk vizsgálni. Természetesen nem lezárt korszakról van szó, az elsőre önkényesnek tűnő választás a címeresleveles korpusz forrásadottságaival magyarázható. Mennyiségüket tekintve mind a Zsigmond-, mind a Jagelló-kori anyag igényli a külön elemzést, míg a kettő között eltelt ötvenhárom évből ránk maradt, viszonylag kisszámú armalist célszerűbbnek tűnt egyben, a másik két időszakról elkülönítve vizsgálni. Másik fontos szempont, hogy az alábbiakban csak a magyar uralkodó által, magyar kedvezményezettek – legyen az természetes, vagy jogi személy – részére tett címeradományokról lesz szó, minthogy az ettől eltérő armálisok rendhagyóan illeszkednek a középkori magyar heraldikai hagyományba. Így nem képezik az elemzés tárgyát például III. Frigyes (1440–1493) német-római császárnak a Szentgyörgyi-Bazini család, vagy Kőszeg város, illetve Mátyásnak a morvaországi Magyarhradis (Uherské Hradiště) számára adományozott címerei.

A vizsgált korszakból összesen 53 darab címereslevél maradt fenn. Kettőről csupán említés szintjén van tudomásunk (Kannsdorfer 1456, Figdor Albert 1456), további két oklevél (bedegi Nyáry, 1457; Deli-Gargel, 1477) pedig ma ismert formájában részben, vagy egészben hamisítvány.¹ Az armálisok számbeli megoszlása az egyes uralkodókra vonatkozóan a következő: I. Albert: 1 darab, I. Ulászló: 2 darab, Hunyadi János: 3 darab, V. László: 20 darab, I. Mátyás: 28 darab. Kormányzóként Hunyadi János természetesen kilóg az adományozók sorából, ennek kapcsán érdemes megemlíteni, hogy a kormányzói jogkörét szabályozó 1446. illetve 1447. évi törvények² nem rendelkeztek külön a címeradományozás jogáról, az mindenesetre bizonyos, hogy a Hunyadi János neve alatt

* Köszönet illeti Bertényi Iván professzor urat, hogy értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

¹ Ez utóbbiakhoz ld. Kádas István: Bedegi Nyáry-címereslevél, 1457. In: KMC I. 45–48. illetve Uő: Deli (Gargel)-címereslevél, 1477. In: KMC I. 65–67.

² Vera Bácskai – György Bónis – Ferenc Dőry (ed.): *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns*. I–II. 1301–1457. Budapest, 1976. I. 353–359., 360–372.

kelt címeradományok mindegyike a kormányzói jogkörének bővítése utáni időszakból származik. Tudomásunk van továbbá Hunyadi Jánostól egy Zsigmond-kori címeradomány (Tordasi Bálint, 1417) átírásáról és megerősítéséről is.³

Mázhasználat, mesteralakok, címerképek

Ugyan számos címereslevél egyelőre csak fekete-fehér másolatban kutatható, a rendelkezésünkre álló címerképek alapján a mázak közül a két leggyakoribb színnek a vörös és a kék, a fémek közül pedig az ezüst tűnik. A középkori magyarországi heraldika kiemelkedő sajátosságának számító máz, a természetes szín⁴ szövegszerű említése a vizsgált korszakban egyedül a Hunyadi-armálisban⁵ fordul elő, amelyben a Hunyadi-család ősi címerállata, a fekete holló az oklevél szerint „sub colore naturali” van megfestve. Figyelemreméltó, hogy éppen a hollóra minden nehézség nélkül lehetett volna a fekete színt alkalmazni (mai heraldikai gondolkodásunk szerint ez kézenfekvőbbnek is tűnik), ennek ellenére a címerleírás mégis inkább természetes színűnek nevezi az állatot. Ezen kívül további néhány esetben kell még a címerkompozíciók alapján számolnunk a természetes szín alkalmazásával. Ilyen a Szentei–Sárói-címerben (1456)⁶ szereplő eke, amelynek jól láthatóan elkülönülnek a fából, illetve fémből készült részei, vagy a fekete színű teljes vértet viselő alak, illetve fegyverzete, a fából készült (világosbarna színű) számszerű és pajzs a bodfalvi Bod-címerben (1460).⁷ Hasonlóképp a Kossuth-címer (1479)⁸ ágaskodó kosa (a címerben szereplő lilium, ha nem is természetes színű – címerleírás híján ezt teljes biztonsággal nem tudjuk megállapítani –,

³ Buda, 1449. április 13. – Hunyadi János kormányzó Tordasi Bálint kérésére átírja Zsigmond király 1417. évi, Mihály, a szepesi Szent Márton-egyház olvasókanonokja, Miklós sasvári főesperes és János, az esztergomi, váci és budai egyházak kanonokja, valamint Békási György fiai: János és István, illetve Tordasi Bálint és bizonyos István részére szóló címeradományát. Eredetije lappang, vagy elveszett, a DL-ben nem található. Kiadása: MHH II. 19–22.

⁴ A heraldikai természetes szín magyarországi megjelenéséről és ennek jelentőségéről másutt már írtunk, ld. Kálmán Dániel: A természetes ábrázolás megjelenése a magyarországi heraldikában a középkori címereslevelek tükrében. In: Gál Judit – Kádas István – Rózsa Márton – Tarján Eszter (szerk.): *Micae mediaevales IV. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Budapest, 2015. 127–128.

⁵ Pozsony, 1453. február 1. – V. László kibővíti Hunyadi János címerét. Eredetije: DL 24 762. Kiadása: Sölch Miklós: Hunyadi Mátyás címeres levele, 1453. *Levéltári Szemle*, 56 (2006) melléklet.

⁶ Győr, 1456. január 31. – V. László címeradománya Szentei más néven Sárói Mátyás deák és apja: Gergely, fia: József, testvérei: Bálint és Imre, valamint atyafia, Simon részére. Eredetije: DL 50 530. Kiadása: Toronyi Alexandra: Sárói (Szentei)-címereslevél, 1456. In: KMC I. 29–31.

⁷ Buda, 1460. február 21. – I. Mátyás címeradománya bodfalvi Bod Jakab fiai, Szilveszter, János és Gál részére. Eredetije: DL 73 414. Kiadása: MHH II. 57–58.

⁸ Buda, 1479. június 15. – I. Mátyás címeradománya Kossuth Miklós részére. Eredetije: DL 66 465. Kiadása: MHH I. 79–80.

határozottan naturálisan van ábrázolva), valamint a hradnai Holi-címer (1488)⁹ vörös taréjú és begyű fekete kakasa.

Ami a címerkompozíciók összetételét illeti, kevés számú mesteralakkal találkozunk, azok is jellemzően címerképekkel együtt fordulnak elő. Ezüst balharánt pólyát látunk a bodfalvi Bod-címerben, balharánt osztást a Nagylucsei-címerben (1472,¹⁰ 1480)¹¹ és vágást az enyingi Török-címerben (1481).¹² A Kossuth-címer négyelt pajzsa a megformálást illetően ugyan hagy némi kívánnivalót maga után, viszont pontosan szerkesztett négyelést látunk a Hunyadi- és a dobóci Zalai-címerben (1457).¹³

Ahogy ebből is sejthető, a középkori magyar heraldikára jellemző módon címerképek jóval nagyobb számban fordulnak elő a vizsgált anyagban. A leggyakoribb közülük az oroszlán, például a Nagyrédei- (1466),¹⁴ vagy a már említett Nagylucsei-címerben, illetve szintén gyakori a már-már heraldikai közhelyszámba menő csillag és/vagy hold, így többek között a Lővei- (1453),¹⁵ vagy a Bec-címerben (1456).¹⁶ De ezen kívül előfordul több ritkábbnak számító címerkép is. Ilyen a pelikán a Mérei-címerben (1474),¹⁷ a majom az első Sánkfalvi-címerben (1455),¹⁸ az egyszarvú a Perneszi-címerben (1439),¹⁹ vagy a szintén már említett kakas a hradnai Holi-armálison. A Szentei-címerben egy for-

⁹ Bécs, 1488. április 10. – I. Mátyás nemesség- és címeradománya hradnai Holi Pál részére. Eredetije: DL 50 537. Kiadása: MHH I. 81–82.

¹⁰ Buda, 1472. május 30. – I. Mátyás címeradománya Beckőzházi/Bucsúházi Orbán és testvérei: Balázs, János és Benedek részére. Eredetije 1945-ben elpusztult, kiadása: Daróczy Zoltán: Dócyak és Nagylucseyek. Turul, 52 (1938) 3–4. 83–84.

¹¹ Buda, 1480. február 2. – I. Mátyás címeradománya Nagylucsei Orbán és testvérei: Balázs és János, valamint unokaöccse, a néhai Benedek fia Ferenc részére. Eredetije: DL 105 029. Kiadása: MHH II. 63–64.

¹² Buda, 1481. november 26. – I. Mátyás címeradománya enyingi Török Ambrus részére. Eredetije: DL 50 536. Kiadása: MHH II. 65–66.

¹³ Vö. Bertényi Iván: *Magyar címertan*. Budapest, 2003. 106.

¹⁴ Diósgyőr, 1466. február 6. – I. Mátyás címeradománya Nagyrédei János részére. Eredetije: DL 61 034. Kiadása: –k –s.: A nemes és gróf Rhédey-családnak egyik címere. *Turul*, 4 (1886) 1. 83–84.

¹⁵ Bécs, 1453. május 3. – V. László címeradománya Lővei Antal számára. Eredetije: DL 68 067. Kiadása: MHH I. 71–72.

¹⁶ Buda, 1456. március 30. – V. László címeradománya csíkszentmártoni Bec Jakab, atyja testvére, csíkszentgyörgyi Bec Bálint és fiai, Barnabás és Péter, valamint rokonai, Árokpataki Simon, Szentsimoni Tamás és Máté, Galambfalvi István fiai, András, Péter és Gergely, valamint Csíkszenttamási Szilveszter és annak fia, Lázár részére. Eredetije: Kolozsvár, Akadémiai Levéltár, Címereslevelek 3. Fényképmásolata: DF 254 919. Kiadása: Ternovác Bálint: Csíkszentmártoni Bec-címereslevél, 1456. In: KMC I. 33–35.

¹⁷ Buda, 1474. május 27. – I. Mátyás címeradománya Mérei Tamás részére. Eredetije: DL 49 354. Kiadása: MHH II. 59–60.

¹⁸ Pozsony, 1455. október 18. – V. László címeradománya Sánkfalvi Antal fia István, testvére Bertalan, valamint osztályos atyafiai, Hős Miklós és Sánkfalvi Dénes részére. Eredetije: DL 94 201.

¹⁹ Buda, 1439. június 5. – Albert király címeradománya Perneszi Péter fia Pál és testvére, Pető, valamint atyafiai, György fiai: Mihály és István részére. Eredetije: DL 13 394. (Ugyanezen a jelzeten egy 16. századnak látszó és egy 1851. évi egyszerű másolatban is.) Kiadása: Kálmán Dániel: Perneszi-címereslevél, 1439. In: KMC I. 13–16.

dítós ekét látunk,²⁰ de semmi bizonyosat nem tudunk arról, hogy a család korábbi tevékenységére utaló foglalkozáscímerről van-e szó. Mindenesetre ez a címerkép nem csak a legelső címerpajzsba foglalt mezőgazdasági eszköz a magyarországi heraldika történetében, hanem egyben az eke egyik legelső magyarországi ábrázolása is.²¹ A bodfalvi Bod-címer viselet- és fegyvertörténetileg is érdekes, amelyben egy fekete színű teljes vértet viselő lovag látható, számszerűjával és pajzzsal a kezében.²² Ugyancsak viselettörténetileg figyelemreméltó az 1456. évi Disznósi-armális mára már meglehetősen kopott címere, amelyben szintén egy páncélos alak figyelhető meg, karddal a kezében, a sisakjába tűzve vörös, ezüst és kék tollakkal.²³ A már említett Kossuth-címer más heraldikai érdekességgel is szolgál, ugyanis egyértelműen a címernyerőre utaló, ún. beszélő címerrel van szó, az értelmezését illetően – minthogy címerleírással, vagy magyarázattal nem rendelkezünk – azonban már megoszlanak a vélemények.²⁴

A korszak további heraldikai kuriózuma, hogy Hunyadi Mátyás uralkodása alatt találkozzunk először természetes személy címerének mellékalakjaként pajzstartó angyallal, amely addig csak városi címeradományokban szerepelt. Legelső előfordulása – mint arra már Áldásy Antal,²⁵ illetve legutóbb doktori disszertációjában Csízi István is rámutatott²⁶ – az 1459. évi Bakóc-címer,²⁷ de megtalálható ezen kívül a Császári-család 1462-ben kelt címerében is.²⁸

Címerleírások és címermagyarázatok

Címerleírással mindössze tizenegy oklevélben találkozunk, címermagyarázat pedig csak két oklevélben fordul elő. Ezek közül egyértelműen a már említett Hunyadi-armális leírása a leghosszabb és a címermagyarázattal együtt – érthető módon – talán ez a leg-

²⁰ Bertényi I.: *Magyar címertan*, 41., illetve uo. 48. ábra.

²¹ Kósa László: Eke. In: Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar néprajzi lexikon*. I–V. Budapest, 1977. I. 650.

²² Áldásy Antal és Fejérpataky László annak idején valószínűsítették, hogy nem csupán egy fegyveres alak látható a címerben, hanem a címerkép talán az épp ekkortájt alapított fekete sereg felszerelését tükrözi: MHH II. 58.

²³ 1456. március 15. – V. László címeradománya Disznósi Miklós részére. Eredetije: DL 69 478. Kiadása: MHH II. 55–56.

²⁴ Bertényi I.: *Magyar címertan*, 38.; Bertényi Iván: A címerek mint a propaganda eszközei az élő heraldika korában Magyarországon. In: *Uő: A címertan reneszánsza. Tanulmányok*. Budapest, 2010. 155.

²⁵ MHH I. 74.

²⁶ Csízi István: *A királyi Magyarország főnemesi családjainak címerváltozatai a 16–17. században*. Budapest, 2012. (doktori disszertáció) <https://doktori.btk.elte.hu/hist/csiziistvan/diss.pdf> (Letöltés ideje: 2015. október 18.) 89.

²⁷ Buda, 1459. szeptember 3. – I. Mátyás címeradománya Bakóc Bálint részére. Eredetije lappang, vagy elveszett, két kora újkori másolatban: Slovenský národný archív, Erdődy cs. lt., Galgóczi Hitbizományi Lt., Oklevelek, Lad. 1., fasc. 1., No. 1. Fényképmásolata: DF 278 382; illetve: Vas Megyei Levéltár, DL 1203 fol. 3r–v, fényképmásolata: DF 262 653. Kiadása: MHH I. 73–74.

²⁸ Buda, 1462. január 9. – I. Mátyás címeradománya császári Császár István váradi kanonok és Petneházi Benedek fiai, Mátyás, Gergely, Tamás, György és János részére. Eredetije: DL 50 532. Kiadása: MHH I. 75–76. A pajzstartó angyalok egyháztörténeti vonatkozására ld. Bertényi Iván: *Heraldika és középkori egyháztörténet*. In: *Uő: A címertan reneszánsza. Tanulmányok*. Budapest, 2010. 182.

inkább közismert. A leírás szerint a fehér pajzsmező szimbolizálja a nyílt őszinteséget, amellyel Hunyadi kormányzóként az országot védelmezte, a vörös oroszlán a harcokban való vitézségre és vérontásra, az oroszlánként való küzdelemre utal, a korona pedig, amelyet az oroszlán a két mellső mancsában tart, a korona javainak védelmezését jelenti. A címerbővítésről mind Thuróczy, mind Bonfini megemlékezik. Előbbi a nagyobb méltóság és kiválóság megtiszteltetésének jelét látja a címeradományban,²⁹ míg Bonfini szerint³⁰ Hunyadi bátorságával megtartotta Magyarország lehulló koronáját.³¹

Ezzel szemben a Hofmaister-armális (1454)³² leírása meglehetősen szűkszavú. Sőt, megfogalmazásában és nyelvezetében is eltér a magyar címereslevelekben megszokottaktól, címerképe pedig teljesen szembemegy a heraldika szabályaival: ezüst mezőben arany oroszlánt ábrázol, fején arany koronával, nyakában ezüstlánccal. Szokatlan az is, hogy az oklevél a címer mellett zászló adományozásáról is szól.³³ A Szepesi-címer (1456)³⁴ ezzel szemben heraldikailag kifogástalan: vörös mezőben ágaskodó arany oroszlán, fején keresztes arany koronával és a címerleírás sem tér el az oklevélen megfestett kompozíciótól.

A Bec-armális kutathatóság szempontjából szerencsés kivételt jelent: ugyan az oklevél jelenleg csak fekete-fehér fényképen tanulmányozható, rendelkezünk címerleírással, így ismerjük az alkalmazott mázak nagy részét. Eszerint a címerpajzs kékkel és vörössel osztott, alsó mezejében arany csillaggal, felső mezejében pedig két (ismeretlen mázú) oroszlánfejjel, amelyek szájukban közösen egy nyilat tartanak.

Mátyás uralkodása alatt Mérei Tamás címeradománya az első, amely címerleírással bír. Első ránézésre nem teljesen egyértelmű, milyen madár szerepel a címerben, de a leírás szerint az ábrázolt állat egy pelikán, amely a vérző mellét tépi. A közismert Krisztus-szimbólum – amely többek között a Batthyány család címerében is szerepel – választásának az oka valószínűleg Tamás műveltségével magyarázható, akit az oklevél *literatus*nak nevez. Piber Benedek visegrádi várnagy, budai udvarbíró 1476-ban kelt címeradománya³⁵ pontosan meghatározza, hogy a kék mezőben lebegő ezüst kerék egy vízimalom kereke. Minthogy nemesítéssel járó címeradományról van szó, a vízi-

²⁹ Erzsébet Galántai – Gyula Kristó – Elemér Mályusz (ed.): *Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum*. I–II. Budapest, 1985. I. 264.

³⁰ Iosephus Fögel – Béla Iványi – Ladislaus Juhász – Margarita Kulcsár – Petrus Kulcsár (ed.): *Antonius de Bonfinis: Rerum Ungaricarum Decades*. I–IV. Lipsiae–Budapestini, 1936–1976. I. 175.

³¹ Értelmezésükhöz ld. Bertényi I.: A címerek mint a propaganda eszközei, 156–157.

³² Prága, 1454. október 9. – V. László címeradománya nagykapusi Hofmaister Miklósnak. Eredetije: DL 29 o81. Kiadása: MHH III. 45–46.

³³ Uo. 46. Bővebben ld. Bertényi Iván: Az 1454. évi Nagykapusi Hofmaister címer színhasználati problémái. In: Bárdos István – Beke Margit (szerk.): *Magyarok kelet és nyugat metszéspontján. Esztergom, 1994.* 319–324.

³⁴ Buda, 1456. február 19. – V. László címeradománya betlenfalvi Szepesi Gergely és Fodor János részére. Eredetije: DL 24 763. Kiadása: MHH III. 47–48.

³⁵ Buda, 1476. június 11. – I. Mátyás nemesség- és címeradománya Piber Benedek budai udvarbíró és visegrádi várnagy részére. Eredetije: DL 50 534. Kiadása: MHH II. 61–62.

malomkerék talán a címernyerő korábbi foglalkozására utal, erről azonban az oklevél nem tesz említést.

Az enyingi Török Ambrus szőrényi bán és fiai, illetve atyafiai részére tett címerújítás – a Zsigmond-kori címeradományról, amelyet az oklevél említ, sajnos nincs tudomásunk – leírása szerint az ezüsttel és kézzel vágott pajzs ezüst mezejében egy kék koronás, előtűnő medve látható. Egyetlen eltérés mutatkozik a leíráshoz képest: amíg a szöveg egyenesen áll pajzsról tesz említést, addig a megfestett címerben enyhén balra dőlő tárcsapajzs látható³⁶ – valószínű, hogy az eltérés a magyar címereslevelekre szinte mindig jellemző heraldikai udvariassággal magyarázható, miszerint az oklevélen megfestett címer udvariasságból az uralkodó neve felé fordul.

A Nagylucsei-, a Bakóc- és a Sánkfalvi-címeradományok

A címerleírások számbavételénél nem említettünk három címeradományt, az 1480. évi Nagylucsei, valamint az 1489. évi Bakóc-, illetve az ugyanabban az évben kelt Sánkfalvi-armálist. Ugyan mindháromban szerepel címerleírás – a Sánkfalviban ráadásul címermagyarázat is –, azonban mindhárom oklevél egy-egy címeradomány-pár tagját alkotja. Ez lehetőséget kínál az összehasonlításra, emiatt jobbnak láttuk a címerleírásoktól külön, a többi felmerülő kérdéssel együtt tárgyalni őket. Az összevetés felismerése egyik oklevél esetében sem új keletű, azonban ennek ellenére még mindig számos megválaszolatlan kérdés maradt a hat címeradománnyal kapcsolatban.

A legkevésbé problémás a két Nagylucsei-címeradomány. Mindkét oklevél fő kedvezményezettje Nagylucsei Orbán (1472-ben még Becsközházi, vagy talán Bucsúházi³⁷ néven). Általa részesülnek a címeradományban 1472-ben testvérei, Balázs, János és Benedek, nyolc évvel később, 1480-ban ugyancsak Balázs és János, harmadikként azonban az időközben elhunyt Benedek helyett fia, Ferenc szerepel adományosként.

Az oklevél elején megfestett címer mindkét esetben egyezik a leírással: kézzel és vörössel balharánt osztott pajzs vörös mezejében fehér (ezüst) oroszlán arany almát tart, a kék mezőben pedig egy hatágú arany csillag látható. A címertakarók leírása mindkét oklevélből hiányzik, a szöveg csupán a sisakot és a sisakdíszét írja le. A két adományozott címer között – a sisakok eltérő helyzetén és a különböző pajzsformákon túl – csupán egyetlen jelentősebb eltérés mutatkozik: az 1472. évi címerben az oroszlán hasa alatt még szerepel – amint ezt a leírás is említi – egy fekete skorpió, ez a nyolc évvel később adományozott címerből már hiányzik.³⁸

Az 1480. évi címer furcsasága a mindkét osztásban megfigyelhető arany (jobb szó híján) „csíkozás”. A motívum leginkább a heraldikában ismert darabokkal való bevetésre

³⁶ MHH II. 66.

³⁷ Schönherr Gyula: Nagylucsei Orbán czimereslevele 1480-ból. *Turul*, 16 (1898) 2. 66.

³⁸ Bertényi Iván: Címerváltozatok a középkori Magyarországon. In: Uő: *A címertan reneszánsza. Tanulmányok*. Budapest, 2010. 131–132.

emlékeztet, azonban teljes egészében nem feleltethető meg a klasszikus heraldika által ismert egyik módszernek sem. Elképzelhető tehát, hogy csak egyszerű díszítőmotívumról van szó – annyi mindenesetre bizonyos, hogy más címeres emlékeken, például a Nagylucsei-*psalteriumon*³⁹ nem találjuk nyomát. Nagylucseiről ezen kívül ismert, hogy egri püspökké való kinevezését követően a sisakot, a sisakdísz, valamint a sisaktakarókat pecsétjein a püspöki mitra váltotta fel.⁴⁰ A két Bakóc-armálisra vonatkozó ismereteinket legutóbb Csízi István foglalta össze az Erdődy-család címerváltozatai kapcsán.⁴¹ Az első címeradomány fő kedvezményezettje Bakóc Bálint titeli prépost, a nádor káplánja, rajta kívül az adományban részesülnek még az oklevél szerint⁴² atyafiai – unokaöccsei –, Miklós, Tamás és János. 1489-ben Bakóc Tamással együtt címeradományban részesülnek nagybátyjai: Miklós és Bálint, illetve unokaöccsei: Miklós fiai: Péter és Pál, valamint a néhai János fiai: Tóbiás és János.⁴³

Természetesen a címer alapvető elemei – a kék pajzsmező, a pajzstalpból növekvő fél kocsikerék és a kocsikerékből növekvő jobbra ágaskodó szarvas – megegyeznek a két címerben, azonban néhány részletet illetően eltérés van: az 1489. évi címerben a kocsikerék színe vörös helyett arany, a szarvas homlokáról eltűnik a kereszt, amely az 1459. évi adományban még szerepel. A legszembetűnőbb változás a címer ékítményeiben figyelhető meg: a korábbi pajzstartó angyal helyett jobbra forduló pántos arany tornasisak került a címerpajzs fölé, valamint hiányzik a pajzs alján körbefutó „frater Valentinus prepositus Titeliensis” feliratú szalag is. Osztjuk Csízi István véleményét, miszerint a szalag eltávolítása teljesen érthető (hiszen a címernyerő már nem Bakóc Bálint). Ugyanakkor a kereszt és a pajzstartó angyal hiánya, illetve tornasisakkal való felcserélése – amelyet Bakóc ráadásul nem is használt pecsétjein⁴⁴ –, mind Bakóc Bálint, mind Bakóc Tamás esetében, egyházi emberekről lévén szó, nagyon is furcsának hat.⁴⁵ Ugyanakkor az 1489. évi adomány – Csízi állításával ellentétben⁴⁶ – tartalmaz címerleírást, igaz, meglehetősen szűkszavúan csak a szarvas és a kerék említésére szorítkozik, a pajzsmező,

³⁹ A *psalterium* második címlapjáról (fol. 5r.) van szó, színes képét ld. Földesi Ferenc – Karsay Orsolya (szerk.): *Három kódex. Az Országos Széchényi Könyvtár millenniumi kiállítása, 2000. augusztus 17. – november 17.* Budapest, 2000. 68. ábra.

⁴⁰ Bertényi Iván: Címerváltozatok, 130–131.; Bertényi I.: Heraldika és középkori egyháztörténet, 183–184.

⁴¹ Csízi István: *A királyi Magyarország*, 88–90.

⁴² Csízi István szerint Bakóc Bálint, illetve Bakóc Tamás rokonait az oklevelek „testvéreiknek” nevezik (Csízi I.: *A királyi Magyarország*, 88., 89.), azonban a „frater” itt – miként más középkori okleveleinkben is – csupán „atyafi”-t jelent: Boronkai Iván – Bellus Ibolya – Szovák Kornél (szerk.): *Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae. A középkori magyarországi latinság szótára.* I–V. Budapest, 1987–1999. IV. 1993. 142., 13–14. sk. Ugyanez vezethette félre Fejérpataky Lászlót és Áldásy Antalt, amikor az említett 1459. évi címernyerőket Bakóc Bálint testvéreiként azonosították: MHH I. 74., 84.

⁴³ Bécs, 1489. január 6. – I. Mátyás címeradománya Bakóc Tamás részére. Eredetije lappang, vagy elveszett. Kiadása: MHH I. 83–84.

⁴⁴ Csízi I.: *A királyi Magyarország*, 90.

⁴⁵ Uo. 89.

⁴⁶ Uo.

vagy a címerképek mázának említése nélkül. Ezek után nem meglepő, hogy az oklevél a változtatás okát illetően sem szolgál magyarázattal.

Kérdéses emellett, hogy az 1489. évi adomány miért említ nemességadományozást, holott erre az 1459. évi címereslevél után – elvileg – nem lett volna szükség. Fejérpataky és Áldásy úgy vélték, hogy a címerújításra Mátyás 1464. évi koronázása miatt volt szükség, mivel az ennél korábbi adományok érvényüket veszítették.⁴⁷ A felvetés ellen szól azonban, hogy Mátyás koronázása és a második Bakóc-armális között huszonöt év telt el. Véleményünk szerint a legegyszerűbb magyarázatnak az látszik, hogy Bakóc szeretne volna uralkodói adomány keretében megerősíteni az általa használt címerkiváltságot, és ezzel egyúttal a nemességadományt is, az adományosok körébe belevonva rokonait – köztük nagybátyjait is – éppúgy, mint annak idején Bakóc Bálint az övéit.

Ezzel szemben a Sánkfalvi-adományok címerei teljesen eltérnek egymástól. Az első, 1455. évi címeradományban a kék pajzsmező pajzstalpában fekete hármashalom látható, amelynek középső, legnagyobb halmán egy balra forduló, feltehetőleg természetes színű majom látható, amely mellső mancsaiban egy ezüst (gótikus) „S” betűt tart. A pajzs tetjén balra forduló fekete csőrsisak látható, a sisakdísz pedig a címerkép ismétlése. A tekercs, illetve a belőle kiinduló sisaktakarók színe kék-ezüst. Az erősen formulás oklevél a címert sajnos nem írja le, csupán utal rá. A címeradomány fő kedvezményezettje, Sánkfalvi Antal fia István mellett testvére, Sánkfalvi Bertalan, valamint osztályos atyafiai, Hős Miklós és Sánkfalvi Dénes.

A harmincnégy évvel később adományozott, heraldikailag már pontosabb címer⁴⁸ pajzsmézeje megmaradt kéknek, a címerkép viszont egy jobbra forduló, behajlított arany kar, amely három ezüst nyilat tart. A pajzson ezúttal sisak helyett püspöki mitra helyezkedik el, az e mögül kiinduló sisaktakarók máza arany-kék. A fő címernyerő Sánkfalvi Antal, Vitéz János udvari papja, Mátyás király diplomatája, 1486–1498 között pozsonyi prépost volt,⁴⁹ később nyitrai püspök lett.⁵⁰ Részesül továbbá a címeradományban atyafia, Hős Tamás és általuk Sánkfalvi Antal korábbi neveltje, a Szentföldet többször is megjárt Lázói János gyulafehérvári kanonok és főesperes,⁵¹ valamint Tamás osztályos atyafiai, Hős Miklós és Ferenc, továbbá Antal sógora, Herényi Bálint is. A sisaktakarók kivételével az oklevél le is írja a megfestett címert és – a korszakban a Hunyadi-armális mellett egyedülként – magyarázatát is adja a címer egyes elemeinek. Eszerint a három nyíl, amelyek hegyei a szöveg szerint vérrel pettyezettek – ennek a címerképen azonban semmi nyoma – Hős Tamás három, nyíltól szerzett sebesülését jelzik, amelyeket más sérülésekkel együtt a király szolgálatában a III. István moldvai fejedelem elleni harcokban

⁴⁷ MHH I. 74.

⁴⁸ Buda, 1489. november 16. – I. Mátyás címeradománya Sánkfalvi Antal részére. Eredetije: DL 19 599.

⁴⁹ C. Tóth Norbert – Lakatos Bálint – Mikó Gábor: *A pozsonyi prépost és a káptalan viszálya (1421–1425). A szentszéki bíráskodás Magyarországon – a pozsonyi káptalan szervezete és működése a XV. század elején.* Budapest, 2014. 59.

⁵⁰ Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon.* Budapest, 2007. 89., 146.

⁵¹ Életére ld. Csukovits Enikő: *Középkori magyar zarándokok.* Budapest, 2003. 166.

szerzett. A püspöki mitra pedig a pozsonyi prépostságra utal, amely kitűnik a magyarországi egyházak közül és – így az oklevél – prépostjai püspöki *infulát* hordanak.⁵² Az oklevél szövege nem korlátozza a püspöki mitra viselését, tehát a főpapi jelvény az armális alapján – példátlan módon – valamennyi kedvezményezett címerét díszíthette volna. Ez azonban, amint arra a kutatás korábban rámutatott, a valóságban nem történt meg, a püspöki mitra csak Sánkfalvi Antal illetve rokona és a prépostságban utóda, Sánkfalvi Zele Miklós címerén szerepel.⁵³

Ebben az esetben tehát teljesen új címeradománnyal van dolgunk, ráadásul a címer-nyerők körében sincs átfedés.

A városi címeradományok

Jellegüknél fogva külön csoportot képeznek az armálisokon belül a városok számára tett címeradományok. A tárgyalt korszakból összesen nyolc ilyen címereslevél maradt ránk.

Időrendben a legelső Eperjes város címeradománya (1453).⁵⁴ Az oklevél elején megfestett címerképhez címerleírás is tartozik: eszerint az ezüst pajzsfőben három vörös rózsza látható arany középső résszel – ez utóbbit a szöveg nem írja le –, a pajzsmező többi része pedig vörössel és ezüsttel négyszer vágott. Heraldikailag pontosabb, és egyszerűbb az a leírás, amelyet a Magyar címeres emlékekben Áldásy Antal megadott: ezüst pajzsmezőben két vörös pólya, a pajzsfőben három vörös rózsával.⁵⁵ A leírás kapcsán említésre méltó még, hogy a pólya nevét a latin elnevezés – „linea lata” – mellett németül is megadja („vulgo Strich dicte”). Tudomásunk szerint újonnan adományozott címerről van szó, amely Eperjes korábbi, pecsétes emlékeiből ismert – egyfelől feltehetőleg a város védőszentjét, Szent Miklóst, másfelől pedig beszélő címerként epergyümölcsöt és leveleket ábrázoló⁵⁶ – címereivel nem mutat rokonságot. Feltűnő ugyanakkor a hasonlóság Kassa címerével, amelyet a város ekkoriban már közel száz év óta címeradományba foglaltan használt. Eltérés csupán a címerképben – Kassa arany liliomai helyett vörös rózsák –, a pajzsfő mázában (kék helyett arany), illetve a vágások számában mutatkozik. Véleményünk szerint tehát Eperjes újonnan adományozott címerének a mintája Kassa város címere lehetett.

⁵² A főpapi jelvények viselésére ld. Bertényi I.: Heraldika és középkori egyháztörténet, 186.; A pozsonyi prépostok kiemelt helyzetére és (elsősorban bírói) jogosítványaikra vonatkozóan legújabban ld. C. Tóth N. – Lakatos B. – Mikó G.: *A pozsonyi prépost*, 47–59.

⁵³ Bertényi I.: Címerváltozatok, 143–144.; Bertényi I.: Heraldika és középkori egyháztörténet, 187–189. Az önálló pozsonyi egyházmegye esetleges uralkodói tervezetéről, mint a címereslevél kapcsán felmerülő további egyháztörténeti kérdésre ld. Uo. 189–190.

⁵⁴ Bécs, 1453. január 3. – V. László címeradománya Eperjes városának. Eredetije: Státny okreny archív, Prešova 272., fényképmásolata: DF 228 752. Kiadása: MHH III. 41–42.

⁵⁵ MHH III. 42.

⁵⁶ Uo.

Eperjesénél alig több mint egy hónappal későbbi Kassa címerújítása, a város részére tett címeradományok közül sorrendben a harmadik.⁵⁷ Maga a címerkép Kassa korábbi már ismert címere – vörössel és ezüsttel hétszer vágott pajzsmező, a kék pajzsfőben három arany liliommal –, amely ezúttal egy, a címerpajzsra helyezett arany koronával bővült. Ezen kívül a címer a Zsigmond-kori címeradományban is szereplő pajzstartó angyallal egészül ki. Eperjes armálisához hasonlóan a címerleírás itt is megemlíti a pólya „népnyelvi” (német) elnevezését. A város továbbá jogot kapott – más, a budai jog szerint működő városokhoz hasonlóan – a vörös színű pecsétviasz használatára.

Még ugyanebben az évben kelt Bártfa címeradománya,⁵⁸ amelyben az előző kettőtől eltérően nem találunk címerleírást. Az oklevél élén megfestett címer felső, kék mezejében két, egymáson keresztbe tett bárdot látunk, a keresztkezés felett ötágú arany koronával, alatta pedig egy arany Anjou-liliom lebeg. Az alsó pajzsmező vörössel és ezüsttel hétszer vágott, a címerpajzsot hátulról pajzstartó angyal tartja, tehát a kompozícióban itt is megfigyelhető Kassa címerének hatása. Fontos még megemlíteni, hogy beszélő címerről van szó: a kék mezőben lebegő két bárd a városra utal, amelynek neve a „bárd” szóból származik.⁵⁹ Az oklevél a címer viselése mellett – ezúttal Kassa példájára hivatkozva – engedélyt ad a vörös pecsétviasz használatára.

Mezőkeresztes címeradománya (1456)⁶⁰ ugyancsak kora újkori másolatban maradt fenn, az oklevél azonban leírja az adományozott címet, pontosabban, ahogyan az oklevél nevezi, a pecsétet: a pajzsban egy könyöknél behajlított páncélos jobb kar látható, vállban elmetszve, a felső kart egy repülő nyílvevő üti át, a kar behajlított ujjai pedig egy arany keresztet tartanak. Ezúttal is beszélő címerrel van dolgunk tehát, a kereszt itt, mint Mezőkeresztes – az oklevélben még csupán Keresztes – városát jelképezi.

Az első Mátyás neve alatt kelt városi címeradomány Késmárké 1463-ból.⁶¹ Címerleírás nincs, de az oklevél közepére festett címer jól láthatóan Kassa, Eperjes és Bártfa címereinek mintájára épül fel, különösen Bártfáéval mutat rokonságot: a címer felső, kék mezejében két, egymáson keresztbe tett kard lebeg, a keresztkezés felett ötágú arany korona, alatta ötszirmú arany közepű vörös virág. Az alsó pajzsmező vörössel és ezüsttel háromszor vágott, a kerekalpú pajzsot szintén angyal tartja. Minthogy Bártfával ellentétben Késmárk esetében nem beszélhetünk beszélő címerről, a címerben szereplő két kard magyarázata talán a városnak a huszita harcokban való részvétele lehet, amelyet az

⁵⁷ Pozsony, 1453. február 7. – V. László címeradománya Kassa városának. Eredetije: Archív mesta Košice, sign. č. ins. C3. Fényképmásolata: DF 269 165. Kiadása: Kemény Lajos: Kassa város címerlevelei. *Turul*, 23 (1905) 4. 167–172.

⁵⁸ Bécs, 1453. június 5. – V. László címeradománya Bártfa városának. Eredetije: Štátny archív v Levoči, pobočka Bardejov, Magistrát mesta Bardejov, S 702. Fényképmásolata: DF 213 391.

⁵⁹ Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. I–II. Budapest, 1997. I. 172–173.

⁶⁰ Buda, 1456. június 1. – V. László címeradománya Keresztes város részére. Eredetije: DL 15 077.

⁶¹ Buda, 1463. június 13. – I. Mátyás címeradománya Késmárk városa részére. Eredetije: Štátny archív v Levoči, pobočka Poprad, Magistrát mesta Kežmarok, perg. IX. Divald Károly felvétele után készült fényképmásolata: DL 39 089.

oklevél a *narratió*ban külön kiemel. Az oklevél, akárcsak Kassa és Bártfa esetében, ezúttal is jogot ad a vörös pecsétviasz használatára.

Varasd 1464. évi címeradománya⁶² tulajdonképpen pecsét adományozásáról rendelkezik. Az oklevél csupán utal az oklevél elején megfestett címerre: a kerek talpú pajzs mezeje vörössel és ezüsttel hétszer vágott, a pajzstalpból egy kék tetős és arany csúcsos öttornyú bástya emelkedik, tőle jobbra hatágú arany csillag, balra pedig arany félhold lebeg. A pajzsot pajzstartó angyal tartja, a címerkompozíciót pedig körirat veszi körbe: „Sigillum maius civitatis Warasdiensis”. Az oklevél kiemeli, hogy csupán címerújításról van szó, a címet (pecsétet) a város már egy korábbi uralkodói adománynak köszönhetően régóta használja, azonban nem derül ki, név szerint melyik magyar uralkodóról van szó. A város az adományozott pecsétet ezüstbe vagy más fémbe vésetve használhatja más szabad királyi városok mintájára.

Mezőkövesd címeradománya (1464)⁶³ meglehetősen szűkszavú és csupán későbbi átírásokban maradt ránk. A Borsod vármegyei település, amint az oklevél említi is, nem sokkal korábban kapott szabad királyi városi rangot, ehhez járul külön oklevélként a címeres pecsétadomány, amelyet, akárcsak Varasd esetében, a város ezüstbe vagy más fémbe vésethet.

Hasonló a helyzet Lednic mezőváros 1464-ből származó címerével, amelyet a város Fehér Vencel lednici polgár közbenjárására kapott adományba Mátyás királytól.⁶⁴ Az oklevél jelenleg egy 1770. évi hiteles másolatban érhető el, Iványi Béla azonban 1914 tavaszán még látta az oklevél eredetijét Lednic város levelesládájában, amelyet húsz évvel később, 1934-ben négy másik címereslevéllel együtt közzé is tett.⁶⁵ Az oklevél maga szűkszavú, a címet nem írja le, a másolaton pedig nem szerepel a címerkép, így egyelőre csak Iványi közlésére hagyatkozhatunk: a címer egy balra forduló, térdelő, egyházi ruhát viselő nőalakot ábrázol, aki kezében koszorút tart.

Összegzés

Az 1437–1490 közötti címereslevelek címereiről megállapíthatjuk, hogy a mázhasználatot, illetve az alkalmazott címerképeket tekintve illeszkednek a magyar heraldikai hagyományba, ugyanakkor néhány olyan jellegzetességgel is bírnak, amely ekkoriban mutatható ki először a középkori magyar címereslevelekben. Megjelennek a címereken az első mezőgazdasági eszközök – eke, malomkerék –, amelyek valószínűleg a címernyerő

⁶² Buda, 1464. július 12. – I. Mátyás címeradománya Varasd város részére. Eredetije: DF 288 013.

⁶³ Buda, 1464. július 12. – I. Mátyás címeradománya Mezőkövesd városa részére. 16. századi egyszerű másolatban: DL 16 031.

⁶⁴ Buda, 1465. július 2. – I. Mátyás címeradománya Lednic városa részére. Eredetije: Štátný archiv v Bytči, pobočka Považská Bystrica, fond mestěčko Lednica, Listiny, č. 2. 1770. évi hiteles másolatának fényképmásolata: DF 261 472.

⁶⁵ Iványi Béla: Középkori címereslevelek. *Turul*, 48 (1934) 1. 16–26., a Lednicre vonatkozó rész: 18–20.

korábbi foglalkozására utalnak. Ha igen, úgy egyben ezek tekinthetőek az első foglalkozáscímereknek is. (A Zsigmond-korban, ha a címerkép közvetve vagy közvetlenül utalt is a címernyerőre, azt jellemzően valamilyen harci cselekmény kapcsán tette.) Természetesen a hadi tettek címeren való szerepeltetése a korszakban is népszerű motívum volt, még ha konkrét, szöveges utalással csak elvétve találkozunk is, mint az 1489. évi Sánkfalvi-armálisban. Szokatlan viszont, hogy az 1437 és 1490 között adományozott címerek között alig találunk véres-naturális ábrázolást, kisebb jeleneteket pedig egyet sem, holott mindkettőt a középkori magyar heraldika sajátosságának szokás tartani és mind a Zsigmond-, mind a Jagelló-kori armálisokon gyakran találkozunk ilyenekkel.

A városi címeradományok esetében a címer- és pecséthasználat részleges megkülönböztetése figyelhető meg: az oklevelekben többször fordul elő pecséthasználatra vonatkozó rendelkezés, míg más esetekben látszólag a pecsét adományozásán van a hangsúly. Mindenképpen fontos címertani megfigyelés, hogy Kassa címere – amelyet a város először 1369-ben kapott adományba – jól láthatóan mintául szolgált Bártfa, Eperjes és Késmárk ekkoriban adományozott címereinek. Szembetűnő, hogy a mátyási címeradományok két év leforgása alatt keltek és a László-féle városi armálisok döntő része is az 1453. évre esett – igaz, ez V. László rövid uralkodási idejét tekintetbe véve kevésbé feltűnő, mint Mátyás jóval hosszabb regnálása esetében.

COATS OF ARMS OF THE MEDIEVAL HUNGARIAN GRANTS OF ARMS ISSUED BETWEEN 1437 AND 1490

The aim of this paper is to provide a heraldic analysis of the medieval Hungarian coats of arms found on the grants of arms issued between 1437 and 1490. It covers the reigns of five rulers: Albert II of Germany (Albert I as king of Hungary), Władysław III of Poland (Władysław I, as king of Hungary), the regent-governor John Hunyadi, Ladislaus V (Posthumus) and Mathias I. Though, compared to those from the reign of Sigismund of Luxemburg, the number of the grants of arms issued during the reigns of Vladislaus II and Louis II of Hungary are relatively few, they provide several peculiarities. For instance, grants of arms from this period give the very first examples of agricultural instruments and armour depicted on coats of arms. Also coats of arms from this time are less „natural” in depiction and contain less „small scenes”, otherwise frequently represented in medieval Hungarian heraldry, than those issued before or after this period. This paper analyses separately the grants of arms provided to towns. Three of the eight coats of arms – those of Bardejov, Prešov and Kežmarok – are clearly following the example of the coat of arms of Košice – first issued to the town in 1369 – with minor changes, while the remaining four grants seem to be independent ones from the heraldist’s point of view.

Keywords: Hungarian heraldry, grants of arms, civic heraldry, charges

*Szemponatok Óbuda késő középkori polgárságának vizsgálatához**

Bevezetés

J ELEN TANULMÁNYOMBAN ÓBUDA városának későközépkori polgárságáról kívánok átfogó képet nyújtani. A település különleges helyzete a kettős földesuraságból, a korai királyi székhelyi funkciójából, majd a késő középkorban történő agglomerációs településsé válásából adódik. Utóbbi azért is fontos, mert Magyarországon nincs más példa arra, hogy egy előváros a harmadrendű városok közé emelkedjen. Óbuda kutatástörténetében az eddigi munkák elsősorban a város 13. századi, fővárossá válásának a folyamatára koncentráltak, és kevésbé figyeltek arra a szerepre, amely a településre azután várt, hogy Buda tartósan a középkori Magyar Királyság székhelye lett.¹ Ez alól csak Fügedi Erik egy korai munkája jelentett kivételt, amiben a város hanyatlásának okait próbálta feltárni. Végző konklúziója az volt, hogy Óbuda városfejlődésére végzetes

* Köszönettel tartozom a doktorandusz konferencián tartott előadásomhoz fűzött kritikai megjegyzésekért és azért, hogy a forráshiányból fakadó problémákra a figyelmemet felhívták, Majorossy Juditnak és C. Tóth Norbertnek. Köszönet illeti Lakatos Bálintot, hogy értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

¹ Altmann Júlia: Óbuda. In: Altmann Júlia – Biczó Piroska – Buzás Gergely – Horváth István – Kovács Annamária – Siklósi Gyula – Végh András: *Medium regni. Középkori magyar királyi székhelyek*. Budapest, 1996. 91–114.; Altmann Júlia – Bertalan Vilmosné: A középkori Óbuda. In: Kiss Csongor – Mocsy Ferenc (szerk.): *Óbuda évszázadai*. Budapest, 1995. 139–200.; Györffy György: Budapest története az Árpád-korban. In: Uő (szerk.): *Budapest története I.* Budapest, 1975. 219–349.; Kumorovitz Lajos Bernát: Buda (és Pest) „fővárossá” alakulásának kezdetei. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 18 (1971) 7–57.; Kumorovitz Lajos Bernát: Adatok Budapest főváros Árpád-kori történetéhez. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 19 (1972) 7–37.; Spekner Enikő: Óbuda királyi székhellyé alakulása II. András korában. In: Majorossy Judit (szerk.): *Egy történelmi gyilkosság margójára. Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013*. Szentendre, 2014. 61–71.; Spekner Enikő: Buda és Pest a 11. századtól a 14. század közepéig. In: Benkő Elek – Orosz Krisztina (szerk.): *In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén”*. Budapest, 2015. 485–523.; Spekner Enikő: *Hogyan lett Buda a középkori Magyarország fővárosa. A budai királyi székhely története a 12. század végétől a 14. század közepéig*. Budapest, 2015.; Zsoldos Attila: Óbuda urai a 14. század első felében. In: Benkő Elek – Orosz Krisztina (szerk.): *In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén”*. Budapest, 2015. 471–483.

csapást mért az 1355. évi megosztás, és ezért nem tudott országos jelentőségű településsé fejlődni.² Gárdonyi Albert egy késői munkájában pedig későközépkori oklevelek felhasználásával próbált meg a város határaitól és topográfijáról következtetéseket levonni.³ Kubinyi András kutatásainak középpontjában inkább Buda városa állt, bár foglalkozott Óbudával mint a főváros agglomerációs településével.⁴ A régészeti ásatások különösen az óbudai lakótelep felépítése kapcsán vettek új lendületet, ezért az 1970-es évek közepétől számos, korábban pontosan be nem határolt épület helyét sikerült azonosítani. Az előkerült nagy mennyiségű leletanyag számos ponton változtatta meg az addigi ismereteinket Óbudáról.⁵

Az eddigi kutatások világossá tették számunkra, hogy Óbuda kezdetben az országos hiteleshellyé váló budai káptalannak, valamint a kedvező földrajzi adottságainak és a római örökségnek köszönhetően jelentősebb várossá tudott fejlődni az Árpád-korban.⁶ II. András idején épült fel az a királyi vár, amely néhány évtizedig a *medium regni* egyik meghatározó helyszíne lesz.⁷ A tatárjárás során Óbudát a mongolok felégették.⁸ A várost és a várat erő

² Fügedi Erik: Topográfia és városi fejlődés Óbudán. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 13 (1959) 7–56.

³ Gárdonyi Albert: Óbuda és környéke a középkorban. *Budapest Régiségei*, 14 (1945) 573–588.

⁴ Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541–ig). In: Gerevich László – Kosáry Domokos (szerk.): *Budapest története* II. Budapest, 1975. 7–240.; Kubinyi András: Buda, Pest, Óbuda és környékük 1686–ig. In: Bácskai Vera – Gyáni Gábor – Kubinyi András: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig*. Budapest, 2000. 13–76.

⁵ Altmann Júlia: Újabb kutatások az óbudai királyi, illetve királynéi vár területén. *Budapest Régiségei*, 24 (1976) 249–252.; Altmann Júlia: Románkori köemlékek az óbudai várból I. *Budapest Régiségei*, 25 (1984) 431–434.; Altmann Júlia: Piac tér a középkori Óbudán. In: Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs (szerk.): *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Budapest, 2004. 59–63.; Altmann Júlia – Bertalan Vilmosné – Kárpáti Zoltán: A budai (óbudai) társaskáptalan Péter temploma. *Budapest Régiségei*, 37 (2003) 39–62.; Bertalan Vilmosné: Óbuda – Vetus Buda – a régészeti kutatások alapján (1973 – 1981). *Budapest Régiségei*, 25 (1984) 35–42.; Bertalan Vilmosné: Középkori házak a budai káptalan területén. *Budapest Régiségei*, 29 (1992) 181–220.; Csemegi József: Hol állott egykor az óbudai királyi vár? *A Magyar Mérnök- és Építésegylet Közlönye*, 8 (1943) 1–11.; Gerevich László: Az óbudai királynéi vár maradványai a Kálvin közben. In: Pogány Frigyes (szerk.): *Budapest műemlékei* II. 372–382.; Havasi Krisztina: Az óbudai királyi, utóbb királynéi vár köemlékei. *Budapest Régiségei*, 40 (2006) 221–252.; Havasi Krisztina: Adatok az óbudai királyi palota építészeti maradványainak értékeléséhez. In: Szentesi Edit – Mentényi Klára – Simon Anna (szerk.): *Kő kövön (Stein auf Stein)*. Dávid Ferenc 73. születésnapjára. (Festschrift für Ferenc Dávid). I–II. Budapest, 2013. I. 151–176.; Havasi Krisztina: A király új palotája. Megjegyzések a kora 13. századi óbudai rezidencia művészettörténeti helyéhez. In: Benkő Elek – Orosz Krisztina (szerk.): *In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén”* Budapest, 2015. 405–469.; Jankovich Miklós: Adatok Óbuda középkori helyrajzához. Hol állott az óbudai klarisszák kolostora? *Budapest Régiségei*, 18 (1958) 487–499.

⁶ Fügedi E.: Topográfia, 8–12.; Spekner E.: Buda és Pest, 485–494.; Spekner E.: *Hogyan lett*, 17–29.

⁷ Spekner E.: Buda és Pest, 496–498.; Spekner E.: *Hogyan lett*, 29–41. Ehelyütt jegyezzük meg, hogy Spekner Enikő Kumorovitz Lajos Bernátra támaszkodó állításaival szemben Györffy György II. András mellett IV. Béla birtokviszaszerző akciójához kapcsolta Óbuda újabb királyi szerepének kialakulását. Györffy Gy.: Budapest története, 273–279., 313.

⁸ Olga Perić – Damir Karbić – Mirjana Matijević Sokol – James Ross Sweeney (ed.): *Thomas of Split: History of the Bishops of Salona and Split*. Budapest – New York, 2006. 288–289. A Spalatói Tamásnál

pusztulás mértékéről nincsenek megbízható adataink, de a tatárjárást követő másfél évtizedben továbbra is találkozunk rendszeresen budai keltezésű oklevelekkel, viszont nem mindig tisztázható pontosan, hogy Budát, vagy Óbudát kell-e alatta értenünk.

IV. Béla uralkodásának második felétől kezdve, amikor már az Óbuda elnevezés megjelenik az oklevelekben is, fokozatosan tanúi lehetünk annak, ahogy Óbuda várának a királyi székhelyek között betöltött szerepe csökken, Budáé pedig ezzel párhuzamosan növekszik.⁹ 1301-ben, amikor Habsburg Ágnes özvegy királyné átadja Óbudát megöröszésre, véglegesen megszűnik.¹⁰ Óbuda az interregnum időszakát követően 1328-ban I. Károly király adományával Druget János kezébe került, és egészen 1342-ig a Druget család birtokolta a korábbi királyi várat.¹¹ Druget Vilmos halála után az ismét a királyságra szálló óbudai várat 1343. január 7-én I. Lajos király minden tartozékával együtt Erzsébet anyakirálynénak adományozta.

Az új birtokossal együtt új korszak is kezdődött a város életében. Míg korábban királyi központként és a nádori ítélőszék központjaként funkcionált az itt álló vár, addig 1343-tól kezdve a mindenkori királynék birtoka lett. 1346-ban került sor a nagy tekintélyű klarissza kolostor megalapítására, amely jelentős szerepet játszott a középkori Óbuda történetében.¹² Erzsébet anyakirálynénak már korábban is megfordulhatott a fejében egy kolostor létesítése, mert 1334-ben XXII. János pápa *in oppido Budae* engedélyt adott az alapításra, de erre végül csak később került sor. Erzsébet anyakirályné az óbudai kolostoralapítás évében értékesítette azt a budai telket, amelyet eredetileg erre a célra szántak.¹³ Mindezek ellenére a királyné nem tartózkodott gyakran Óbudán, az okleveleinek keltezéséből sokkal inkább az világlik ki, hogy jobban szeretett a fia közelében, Budán vagy Visegrádon tartózkodni.¹⁴ Erzsébet anyakirályné birtoklásának megszilárdulását

előforduló *Budalia* nevű település talán Budára, talán Budaaljára utalhat, de bármelyik esetről is van szó, egyértelműen Óbudát érti alatta a szerző, mivel a Várhegyen lévő Buda ekkor még nem létezett.

⁹ Spekner E.: Buda és Pest, 500–503.; Spekner E.: *Hogyan lett*, 69–81.

¹⁰ BTOE I. 351. 317. sz.

¹¹ Spekner E.: Buda és Pest, 507–511.; Spekner E.: *Hogyan lett*, 120–122.; Zsoldos A.: Óbuda urai, 471–480.

¹² VI. Kelemen pápa oklevele 1346. június 14-én kelt. Bártfai Szabó László: Óbuda egyházi intézményei a középkorban. Budapest, 1935. 70. 41. sz., CD IX/1. 394., 225. sz.; DL 3849.; Bártfai Sz. L.: Óbuda egyházi, 70., 41. sz.; AO IV. 611–612., 364. sz.

¹³ DL 2838.; Bártfai Sz. L.: Óbuda egyházi, 67–68., 36. sz., CD VIII/3. 735., MREV II. 86.; A pápai oklevélben szereplő *in oppido Budae* kitételt viszont Zsoldos Attila Óbudára érti, ami mögött Károly király feleségének azt a szándékát sejtí, hogy éket verjen Druget Vilmos és az uralkodó közé. Zsoldos A.: Óbuda urai, 480.; Az említett budai telek eladásáról szóló oklevél DL 100 032. Végh András: *Buda város középkori helyrajza*. I–II. Budapest, 2008. II. 30., 35. sz.; Spekner E.: Buda és Pest, 511. 190. lábjegyzet szerint viszont az oklevélben szereplő *oppidum* kifejezés itt Budára értendő, mivel a városnak a pápai oklevelekben a püspöki vagy érseki szék hiánya miatt, nem „járt” a *civitas* kifejezés.

¹⁴ Óbudai keltezésű oklevelei: 1365: DL 5402., DF 219 535.; 1369: 5669., DF 230 527., DL 5671., DL 5812., DL 5813.; 1370: DL 5853., DL 283 931., DL 8780., DL 66 174. Vigyáznunk kell azonban a Buda és a Vetus Buda keltezésekkkel, mert bár a különbségtétel csaknem százéves gyakorlatra megy vissza már ekkor, mégsem lehetünk benne biztosak, hogy valamennyi Budáról történő keltezés alatt a mai várhegyi települést kell érteni. A probléma III. András-kori bemutatását ld. Spekner E.: *Hogyan lett*, 77.

az Óbuda városát 1355-ben megosztó határjárás tette véglegessé.¹⁵ Ettől kezdve Óbuda lakossága két részre különül el, a város északi részét birtokló káptalan joghatósága alá tartozó helyiekre, valamint a déli, királynéi, ill. királyi városi polgárookra. Fügedi Erik többek között ennek tulajdonította Óbuda relatív lehanyaglását.¹⁶

A város további történetének ismerete azonban gondolkodóba kell, hogy ejtsen bennünket. A 14. század eleji gyorsan változó viszonyok, és a királyi központ elköltözése legalább olyan fontos része lehetett Óbuda státuszának alakulásában, mint az 1355. évi kettéosztásnak. Ráadásul a város és a prépostsági iskola alkalmasnak bizonyult arra, hogy Zsigmond kétszer is egyetemalapítással kísérletezzon Óbudán.¹⁷ Ha megvizsgáljuk a városi szervezetének működését, akkor azt figyelhetjük meg, hogy 1349-ben két esküdtet említenek a források, 1354-ben említésre kerül egy Bíró vezetéknévű személy, 1375-ben a várnaggyal közösen ad ki a város négy esküdtje oklevelet, míg 1378-ban már a teljes városi tanács, négy esküdttel és egy bíróval teszi meg ugyanezt.¹⁸ A város a pecsétjét egyértelműen Erzsébet anyakirályné uralkodása alatt nyerte el, erről a pecsétképen látható Anjou-, és Piast-címer árulkodik.¹⁹ Mindez inkább azt erősíti meg számunkra, hogy a város újabb jogokat nyert a 14. század második felében, ez azonban nem feltétlenül egy hanyatlás, mint inkább egy funkcióváltás keretében értelmezhető, királyi központból mezőváros, székvárosból előváros lett.

Az 1355. évi határjárás beváltotta a hozzáfűzött reményeket, és igen hosszú ideig nem tudunk arról, hogy a polgárok, vagy az óbudai uradalom királyi vagy királynéi birtokosai vitatták volna a határokat. 1473-ból maradt fent egy csonka határjárás Óbudáról, amelynek Kubinyi András szerint az lehetett az előzménye, hogy Szilágyi Erzsébet anyakirályné az óbudai vár birtokosaként, Péceli Benedek királyi jószágigazgató segítségével, megpróbálta gyarapítani a hozzá tartozó területeket.²⁰ A 16. század elején azonban a későbbi esztergomi érsek, Szalkai László támogatásával, hatalmaskodásokkal terhelt időszak kezdődik a város életében, amely végül a királynak a káptalan javára történő ítéletével és 1524-ben egy újabb határjárással zárul.²¹

¹⁵ Kumorovitz L. Bernát: Óbuda 1355. évi felosztása. (I. Lajos király és Erzsébet anyakirályné 1355. augusztus 17-i és 1356. október 17-i oklevele). *Budapest Régiségei*, 24/1 (1976) 279–302.

¹⁶ Fügedi E.: Topográfia, 35–39.

¹⁷ Szögi László: Az első univerzitás a magyar fővárosban. In: Kiss Csongor (szerk.): Óbuda évszázadai. Budapest, 2003. 461–462.; Gáti József – Horváth Sándor – Szögi László: Óbudai Egyetem. Budapest, 2010. 8–13.

¹⁸ Óbuda város okleveleit ld.: Lakatos Bálint: *Hivatali írásbeliség és ügyintézés a késő középkori magyarországi mezővárosokban, okleveleik tükrében*. I–II. Budapest, 2010. (doktori disszertáció) II. 164–167.; A magisztrátusra vonatkozó okleveles adatok összegyűjtését ld. Kanyó Ferenc: A késő középkori Óbuda város magisztrátusa 1526–ig. In: Gál Judit – Kádas István – Rózsa Márton – Tarján Eszter (szerk.): *Micae mediaevales IV. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Budapest, 2015. 144–155.

¹⁹ Az óbudai városi kiadványok pecsétjének a leírását ld.: Lakatos B.: *Hivatali írásbeliség*, II. 164–167.

²⁰ Kubinyi A.: Budapest története, 175–176.

²¹ Uo. 176.

Árpád-kori előzmények

Ha Óbuda polgárságának a kezdeteit próbáljuk felkutatni, akkor elszórt adatokkal találkozhatunk csak. Arról, hogy a város pontosan mikor alakult ki, csak sejtéseink lehetnek. Mivel egészen 1355-ig a plébániai jogokat a banai (fehéregyházi) templom gyakorolta Óbuda felett, és a Szent Margit-egyház a filiáléja volt, ezért valószínű, hogy Fehéregyháza királyi kápolnája korábban jöhetett létre, mint ahogyan a budai káptalant megalapították.²² Buda neve személynévi eredetű, vélhetően az első birtokosáról nevezték el.²³ De a később Óbuda területén nemcsak Buda, hanem Kurszán vára, valamint Gézavására is személynévi eredetű.²⁴ A további helynevek között megemlíthetjük még a „vicus Kwachy-t”, amely Esztergomhoz hasonlóan a királyi udvarházhoz közeli iparosokat tömöríthette, (és amelynek a már említett Szent Margit-egyház volt a temploma).²⁵ A fennmaradt településnevekből kirajzolódó kép egy szórt településhalmazra utalhat, amely több központból állhatott.²⁶ A régészeti feltárásokból kibontakozó kép a késő római *castrum* falain belül lévő prépostsági templomról és egy, a falakon kívül eső piactér körül kialakuló városmagról árulkodik.

A polgárságról az első értesüléseink a 13. századból származnak. Egy, legkésőbb 1213-ból származó oklevélben II. András király elrendelte, hogy a budai káptalan sérelmére az ott élők közül senki nem adhatja el a szőlőjét, vagy a házát, továbbá a prépost és az egyház ítélkezési joga alól nem vonhatják ki magukat a királyi ház őrei, sem pedig a prelátusok vagy az ispánok jobbágjai.²⁷ Az óbudaiak jogállására utalhat az az 1217-re keltezett hamis oklevél, amelyben II. András a garamszentbenedeki monostor földjének népeit Pest, Székesfehérvár és (Ó)buda szabadságával ruházta fel.²⁸ Györffy György szerint az oklevél tartalma a tatárjárás előtti korokra mutat, tehát Óbudára vonatkoztatható.²⁹ A következő oklevélben - amelynek a hitelessége szintén fölöttébb kétséges - IV. Béla a prépostnak ítélte az óbudai bíró kinevezésének, valamint a polgárok által megvá-

²² Karácsonyi János: Péter király és az óbudai prépostság. *Századok*, 31 (1897) 4. 291–297.; Garády Sándor: A budai (óbudai) káptalan alapítása. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 7 (1939) 70–91.; Jankovich Miklós: Buda–környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. *Budapest Régiségei*, 19 (1959) 66.; Fügedi E.: Topográfia, 16–20. Itt jegyezném meg, hogy Bánya és Fehéregyháza azonosságát a főváros történetét kutatók többsége elfogadja, ám vannak ezzel szemben álló vélemények is, pl. Jankovich M.: Buda–környék, 62–65., 86–89.

²³ Györffy Gy.: Budapest története, 249–251.; ÁMTF IV. 677–678.; Spekner E.: Buda és Pest, 487.

²⁴ Gézavására kapcsán Spekner Enikő vetette fel legújabb munkáiban, hogy a korábbi Budafelhív–Gézavására azonosítás felülvizsgálatra szorul. Érvei, bár későközépkori okleveleket használ, meggyőzőek. Ld.: Spekner E.: *Hogyan lett*, 21–29.; Spekner E.: Buda és Pest, 488–497.

²⁵ BTOE I. 103–107., 89. sz.; Jankovich M.: Buda–környék, 64.

²⁶ Spekner E.: *Hogyan lett*, 33. Kétközpontú településről beszél, és felhívja a figyelmet arra, hogy terminológiai különbségek is (*villa, civitas*) megfigyelhetők.

²⁷ BTOE I. 12., 6. sz.; Spekner E.: *Hogyan lett*, 33.; Az oklevél hitelessége körül Kumorovitz L. Bernát és Györffy György között heves vita bontakozott ki, ld. Spekner E.: *Hogyan lett*, 33.

²⁸ BTOE I. 15–16., 9. sz.; RA I. 114., 346. sz.

²⁹ ÁMTF IV. 680.

lasztott hat esküdt megerősítésének a jogát.³⁰ A kétes hitelű oklevelek sorának legfőbb gondja az, hogy a későközépkori Óbudán sem az ingatlanok adásvételének a korlátozása, sem a hat plusz egy fős városvezetés nem mutatható ki.³¹

Az 1355. évi oklevél egyébként felvet egy topográfiailag egyelőre megnyugtató módon nem rendezett kérdést: Fehéregyháza helyett a Szent Margit-egyház lett a királynéi város plébániatemploma, de az új templom a középkorban is felhasznált késő római *castrum* falain belül található, míg azok a polgárok, akik hozzá tartoztak, meg kellett, hogy kerüljék az egész falat, hogy bejussanak.³² Ez talán azzal magyarázható, hogy Szent Margit-egyház eredetileg Kovácsi *vicus*nak volt az egyháza, de mire a királynéi város plébániatemplomává lett, addigra a késő római falak (talán a tatárjárás következtében) elpusztultak. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a királynéi város nem állíthatott önállóan plébánost, hanem a királyné és az anyakirályné prezentálta a prépostnak, aki megerősítette őt tisztségében.³³ A polgároknak a későbbiekben sem sikerült kivívni az önálló plébánosválasztás jogát.

Az első óbudai lakos, akiről a 13. században értesülünk Farkas fia Péter, aki azonban 1280-ban már nem Óbudán élt, és akit Kun Erzsébet anyakirályné 1280-ban négy másik emberrel együtt, mint a hercegséghez tartozó férfiakat, a margitszigeti apácáknak adományozott.³⁴ Vilmos fia Arnold az óbudai Szűz Mária kápolna kanonokjának, Gergelynek, eladta a Pazándok faluban lévő Tebeserén található szőlőjének a felét, amelyet még Arnold szerzett meg zálog útján.³⁵ Egy Lazk nevű óbudai polgár 1301 előtt megvette Tamás fia Tamásnak a Szentjakabfalvához tartozó Újmálon lévő szőlőjét négy márkáért.³⁶

Óbudai polgárok és a betelepülők

Ahhoz, hogy a késő középkori Óbuda polgári lakosságának társadalmi és népesedési viszonyait megállapíthassam, készülő doktori értekezésemhez a teljesség igényével összegyűjtöttem az 1301 és 1526 közötti korszakból az óbudai polgárokra vonatkozó okleveles adatokat. Ez a gyűjtés jelenleg 378 személyt tartalmaz.³⁷ Most mindebből csak néhány szempontot szeretnék kiemelni. Ha a város polgárságát vizsgáljuk, akkor az oklevelekből

³⁰ BTOE I. 39–40., 25. sz.; RA 224., 747. sz.; ÁMTF IV. 664. szerint is hamis.

³¹ A városi tanács adatait lásd: Kanyó F.: A késő középkori Óbuda, 144–155.

³² Kumorovitz B.: Óbuda 1355. évi felosztása, 279–283.; A Szent Margit-egyház topográfiai helyzetét lásd ld. Bertalan Vilmosné: XIII. századi csuklós bronzmérlegek Óbudán. *Budapest Régiségei*, 32 (1998) 174. sz. térképén.

³³ Kumorovitz B.: Óbuda 1355. évi felosztása, 280.

³⁴ BTOE I. 185–186., 170. sz.

³⁵ BTOE I. 216–217., 203. sz.

³⁶ BTOE I. 298–299., 279. sz.

³⁷ Ebben a számban nincsenek benne az Óbudán élő, vagy az Óbudán tulajdont birtokló egyházi személyek, valamint azok, akik Óbudán egy megnevezett másik város polgáraként jutottak ingatlantulajdonhoz.

kiolvasható adatok mellett ki kell aknáznunk az óbudaiai vezetéknevében rejlő lehetőségeket. Ezek árulkodhatnak az egyes személyek származási helyéről, foglalkozásáról, esetleg etnikai hátteréről, vagy betöltött tisztségéről. A magyar történelem kutatásában már régóta vita tárgyát képezi, hogy pontosan milyen mértékben használhatóak az így nyert adatok. Jelenlegi ismereteink alapján minél későbbi egy név, annál inkább valószínű, hogy az az adott személy ténylegesen használt vezetékneve, és nem „ragadványnév”, tehát már nem használható arra, hogy abból releváns következtetéseket vonhassunk le.³⁸ Óbuda e tekintetben nem lóg ki a sorból, a 16. századból már találunk példákat arra, hogy a vezetéknev nem türközi viselője foglalkozását.³⁹

A 378 fő statisztikailag is értékelhető mennyiséget képvisel más városokkal összehasonlítva, bár kétségtelenül nem éri el Buda, Pozsony, vagy Szeged városának adatgazdagságát, de ha összevetjük a Kubinyi András pontrendszerében a harmadik csoportba (a kisebb város és/vagy jelentős központi szerepkört betöltő mezővárosok közé) sorolt városokkal, akkor az óbudaiaiak száma kiemelkedik a többiek közül.⁴⁰

³⁸ Melich János: Családneveinkről. *Magyar Nyelv*, 39 (1943) 272.; Szűcs Jenő: *Városok és kézművesség a 15. századi Magyarországon*. Budapest, 1955. 45–46.; Bárczi Géza: A magyar személynevek 16. századi történetéhez. *Magyar Nyelv*, 52 (1956) 149–150.; Bácskai Vera: *Magyar mezővárosok a XV. században*. Budapest, 1965. 32–33.; Hajdú Mihály: Általános és magyar névtan. Budapest, 2003. 324.; Gulyás László Szabolcs: Középkori foglalkozásneveink forrásértékéről. *Századok*, 142 (2008) 437–461.; Gulyás László Szabolcs: Újabb adatok a középkori jobbágysági–mezővárosi személynévadás kérdéséhez. *Névtani Értesítő*, 31 (2009) 47–61.; Gulyás László Szabolcs: A középkori magyar városfejlődés migráció-, és ipartörténeti vonatkozásai a történeti személynévadás tükrében. I. Személynévadás és migráció. *Névtani Értesítő*, 36 (2014) 43–62.; A névadásból lezűrhető következtetések kapcsán történő vitákra lásd még: Kulcsár Péter: A szabad királyi város (1498–1543). In: Kristó Gyula (szerk.): *Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig*. Szeged, 1983. 445–476. és revízióját: Kulcsár Péter: *Az 1522-es tizedjegyzék mint történeti forrás. Tanulmányok Csongrád megye történetéből*, 8 (1984) 18–27.

³⁹ Például Kapás Antal óbudai bíró, a mészárosmesterek vezetője. Sümeghy Dezső: *Sopron vármegye levéltárának oklevél-gyűjteménye. I. rész: Középkori oklevelek 1236–1526*. Sopron, 1928. 107. sz.; Erre nemcsak Óbudán van példa: Bácskai Vera: *Gyula gazdasága és társadalma a XV–XVI. században*. Gyula, 1991. 9.

⁴⁰ Óbuda 23 pontot ért el a felállított kritériumrendszer szerint. Szemezgetve a további városokból származó irodalomból: a 24 pontos Tata esetében ez a szám 60 fő volt. Pécs esetében 113 főt ismerünk, pedig ez a város Kubinyi András pontszámítási rendszerében jóval több, összesen 39 pontot ért el. Vasvár városa esetében, amely Kubinyi Andrásnál 25 pontot ért el, Iványi Béla listájából 97 olyan személyt lehet kiszűrni, akik 1301–1526 között a városban éltek, és nem voltak egyházi személyek, viszont ez a szám már tartalmazza a káptalani Vasvár lakosait is. A Kubinyi Andrásnál 28 pontos Lippáról hasonló, a korban valamennyi ismert polgárt számba vevő lista tudtommal nem született, de Petrovics István ötven főnél is többet említ meg a városi önkormányzatra koncentráva. Ha nem is törekedett teljességre, az a tény, hogy a középkor folyamán végig négy plusz egy főből álló óbudai magisztrátusból kétszer annyi nevet ismerünk, mint Lippp városának vezető testületéből, arra utal, hogy Óbuda polgáiról jóval többet tudhatunk. Szintén nem az ismert polgárok számbavételének igényével készültek a Kubinyi Andrásnál 26 pontot elérő Gyula városról született munkák, az okmánytárból körülbelül 100 fő ismerhető meg számunkra. A 24 pontos Karánsebes esetében az 1544. szeptember 20-i keltezésű oklevél borítja fel az arányokat, amelyben a hattagú városi tanács és a város elite fogadott hűséget a főbíróknak, de a városból megismerhető polgárok száma szintén elmarad Óbudától. Ld.: Kubinyi András: *Városfejlődés és városhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. Szeged, 2000. 16–17.; Kubinyi András: *Városhálózat a késő*

Talán a legkönnyebb dolgunk akkor van, amikor az Óbudával kapcsolatos migrációt vizsgáljuk. A 378 névből 107-en viselnek valamely más településre, vagy az ország más tájegységére vonatkozó nevet. Mintegy harmaduk, összesen harminchat fő a környező településekről, és azon belül is főleg az Óbudától nyugatra és északnyugatra elterülő vidékről származott. Ezek név szerint: Borosjenő,⁴¹ Ercsi,⁴² Garancs,⁴³ (Fel)keszi,⁴⁴ Fok,⁴⁵ Kesztlőc,⁴⁶ Kosd,⁴⁷ Kovács,⁴⁸ Körtvélyes,⁴⁹ Megyer,⁵⁰ Nyék,⁵¹ Perbál,⁵² Pét,⁵³ (Pilis)csaba,⁵⁴ (Pilis)szántó⁵⁵, Pomáz⁵⁶, Solymár,⁵⁷ Telki,⁵⁸ Tinnye,⁵⁹ Üröm,⁶⁰ Zsámbék.⁶¹ A települések listáját látva azt kell mondjuk, hogy Óbuda nem különbözött a magyarországi mezővárosok döntő többségétől, amelyek szintén a legközelebbi falvakból merítették

középkori Kárpát-medencében. *Történelmi Szemle*, 46 (2004) 23–24.; Schmidt Mayer Richárd: Tata, egy jelentős mezőváros és polgárai a késő középkorban. *Komárom–Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei*, 17 (2011) 216–217.; Petrovics István: A középkori Pécs polgárai. *Tanulmányok Pécs történetéből*, 9 (2001) 163–189.; Fedeles Tamás: „Eztán Pécs tűnik szemünkbe”. *A város középkori históriája (1009–1526)*. Pécs, 2011. 117.; Iványi Béla: A középkori Vasvár. Vasvár, 1992. 112–121.; Petrovics István: Lipppa város igazgatásának és kézműiparának néhány kérdése a késő középkorban. In: Bessenyei József – Draskóczy István (szerk.): *Pénztörténet – Gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára*. Budapest – Miskolc, 2009. 292–297.; Scherer Ferenc: *Gyula város története. A földesúri város. I–II. Gyula, 1938. I. 24–99.*; Veress Endre (szerk.): *Gyula város oklevéltára (1313–1800)*. Budapest, 1938.; Bácskai V.: *Gyula gazdasága.*; Lakatos Bálint: Városi nemesek a 15–16. század fordulóján. *Urbs. Magyar Városhistória Évkönyv*, 3 (2008) 55–78.

⁴¹ DL 8652., DL 9284., DL 10 029.

⁴² Knauz Nándor: A budai káptalan regesztái 1148–1649. *Magyar Történelmi Társulat*, 12 (1863) 123.

⁴³ Garancs település Pilisvörösvár határában feküdt. Dinnyés István – Kövári Klára – Lovag Zsuzsa – Tettamenti Sarolta – Topál Judit – Torma István: *Pest megye régészeti topográfiája. A budai és szentendrei járás*. Budapest, 1986. 171.; DL 10 035., DL 283 510., DL 10 124., DL 13 325.

⁴⁴ DL 10 588., Felkeszi Bálintot nemesként nevezi meg az oklevél.

⁴⁵ DL 13 441., DL 14 005., DL 14 258.

⁴⁶ DL 11 890.

⁴⁷ DL 4843., DL 8878.

⁴⁸ DL 10 509.; Óbuda tágabb környezetében több Kovács nevű település is található, hogy pontosan mely település lehetett a névadó, nem tudhatjuk.

⁴⁹ DL 9721.

⁵⁰ DL 9284.

⁵¹ DL 17 822., DL 106 037.

⁵² DL 14 258., DL 14 340.

⁵³ DL 8652.

⁵⁴ DL 4843., DL 5193., DL 5194.

⁵⁵ DL 4765., DL 4987., DL 5076., DL 13 840., DL 13 841.

⁵⁶ DL 2782., DL 2966.; Mindkét oklevélben Pomáznak mondott Budur szerepel, a településnévre történő utalás csak feltételezhető.

⁵⁷ DL 106 042., DL 106 066., DL 23 596.

⁵⁸ DL 10 999., DL 12 126., DL 10 124., DL 12 626., DL 283 535., DL 106 083.; Knauz N.: A budai káptalan regesztái, 123.

⁵⁹ DL 12 626.

⁶⁰ DL 3750., DL 7611., DL 7612., DL 14 340.

⁶¹ DL 106 083., DL 47 439.

népesség-utánpótlásukat. Az adatokból kinyerhető kép annyiban változik más városokhoz képest, hogy a tőle délre fekvő főváros miatt a Budától délre fekvő, közeli településekről nem igen költöznek be, és a Duna túlpartján élők számára sem volt elsődleges célpont Óbuda.

A további nevek már sokkal kevésbé szolgáltatnak alapot általános migrációs következtetések levonásához. Míg a beköltözők csaknem harmada a környező településekről érkezett, addig más városokból már sokkal kevesebben választották lakhelyül Óbudát.⁶² Fontos kiemelni azt a tényt is, hogy a vizsgált időszak második felében a más városból származókból szinte kivétel nélkül a mezővárosi magisztrátus tagjai lesznek.⁶³ Megközelítőleg azonos, mintegy húszfős csoportot képeznek a Dél-Dunántúlról beköltözők, akik esetében azonban elsősorban a megye (Somogy, Zala) neve árulkodik a család eredetéről, és ritkábban olvasható egy konkrét település.⁶⁴ Utóbbi éppen az az Igal, amely az óbudai klarissza apácák birtoka volt.⁶⁵ A többi személy nevében előforduló név az ország egész területéről előfordul, így például Miskolc, Losonc vagy éppen Zenta.⁶⁶

A folyamatos beköltözések miatt, amelynek, mint fentebb láttuk, elsősorban az Óbudától nyugatra és északnyugatra elterülő vidék volt a forrása, a város egységes etnikai képet mutat, mivel az érkezők főleg magyar nyelvű területről származtak. Ennek ellenére néhány esetben más etnikumúnak sejthető személyek is kimutathatóak az oklevelekben. Vélhetően újlatin nyelvű telepes lehetett az a Gallicus András, akit egy telekvásárlás kapcsán említ oklevél, és talán vele azonos lehet az az Alaz (Olasz) András is, aki nem sokkal később fordul elő egy másik forrásban.⁶⁷ Szórványosan bukkannak elő németekre utaló adatok, így Silbher fogadós, vagy Stotzenkeuel János alighanem német ajkú volt.⁶⁸ Hárman is viselték a Német vezetéknévét.⁶⁹ A szláv vezetéknévvel, vagy ragadványnévvel ellátottak közül ötöt ismerhetünk meg az oklevelekből.⁷⁰ Vélhetően valamilyen szláv nyelvet beszélhetett az a Plossar is, akit többször említene a források.⁷¹ Mindez azon-

⁶² Kubinyi A.: Budapest története, 136–137.

⁶³ Kanyó F.: A késő középkori Óbuda város, 142.

⁶⁴ Zalai: DL 4765., DL 4987., DL 6136., DL 42 363., DL 6446., DL 7904., DL 8109., DL 10 325.; Knauz N.: A budai káptalan regesztái, 123., 126.; Somogy: DL 9736., DL 12 626., DL 19 620., DL 283 335.; Sümeghy D.: *Sopron vármegye*, 111. sz., 114. sz.; DL 21 584., DL 106 042., DL 106 037., DL 241 117.; Knauz N.: A budai káptalan regesztái, 123.

⁶⁵ Igaliak: DL 21 466., DL 21 546., DL 21 549., DL 106 042.; Knauz N.: A budai káptalan regesztái, 123.

⁶⁶ Miskolc: DL 23 596.; Losonc: DL 10 637.; Zenta: DL 106 083. 585. p.

⁶⁷ Gallicus: DL 3786.; Alaz: 4364.; Előbbi oklevél 1345-ből, utóbbi 1353-ból keltezett.

⁶⁸ Silbher vagy Sylber: DL 5186., DL 5194.; Stotzenkeuel vagy Zegenkeuel: DL 7612., DL 3750.

⁶⁹ Német (Teutonicus) Konrád: DL 5280.; Német Péter: DL 42 363., DL 3750., DL 7612., DL 3750.

⁷⁰ DL 6431., DL 9506., DL 10 325., DL 13 325., DL 14451.

⁷¹ Bizonyosan nem német név, mivel az –ar végződés csak a közszavakat tartalmazó, valamint a –mar utótagú nevekben fordul elő. Rosa Kohlheim – Volker Kohlheim: *Duden Familiennamen. Herkunft und Bedeutung von 20000 Nachnamen*. Mannheim–Leipzig–Wien–Zürich, 2005.; Gerhard Köbler: *Althochdeutsches Wörterbuch*, 2014. Online dokumentum: <http://www.koeblergerhard.de/ahdwbhin.html> (letöltés ideje: 2015. október 20.); Kéttagú germán személynévek. Online dokumentum:

ban nem változtat azon, hogy a nem magyar ajkúakra utaló nevek száma eltörpül a magyar személynevek mellett, ráadásul az Óbudán és környékén található földrajzi nevek is elsősorban magyar nyelvűek.

Óbuda városának kézművesei és iparosai

A városi polgárok foglalkozási viszonyainak, és a város társadalmának jellemzésére az egy-egy személy foglalkozására utaló vezetéknevek használhatóak. Ha az általános folyamatokat akarjuk megragadni, akkor megállapíthatjuk, hogy a szórványos 14. század eleji adatokból kibontakozó differenciált kézművességre utaló összkép, a 15. századra megváltozik: az óbudai polgárok között egyértelműen kisebb számú és a kevésbé városias jellegű foglalkozások nevei maradnak meg.⁷² A kocsigyártókról például a 14. századi említéseken kívül nem értesülünk.⁷³ Csak a 14. században szerepel személynévként, vagy foglalkozásként tegezgyártó, bognár, fogadós, és orvos.⁷⁴ Fügedi Erik mindebből egyenesen azt a következtetést vonja le, hogy Óbuda hanyatlásának jele a kézművesség különböző ágainak eltűnése, és ezt erősítené az a tény, hogy Óbudán idegen birtokosok jelennek meg, ahogy a szőlőtulajdonosok között is feltűnnek nem óbudaiai.⁷⁵ Ezzel az értékeléssel azonban több okból nem érthetők egyet. Egyfelől a 15. században valóban csökkenni látszik az óbudai iparosság differenciáltsága, de a 16. század elején ismét bővülést tapasztalhatunk.⁷⁶ Másfelől azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy nemcsak Óbudán szereztek szőlőket mások, elsősorban budai polgárok, hanem az óbudaiai is megtették ugyanezt a környező településeken.⁷⁷

Óbuda szerepkörének megváltozása kapcsán fel kell vetnem egy másik szempontot is. Ahogy a magisztrátus kapcsán korábban már utaltam rá, a település Buda egyfajta

http://onomastikion.blog.hu/2012/08/14/kettagu_german_szemelynevek (letöltés ideje: 2015. október 20.); Vélhetően a délszláv *Plošar* személy-, és családnévből ered (vö.: *ploščar* – lemezkovács, bádigos változatban).; Anton Alois Wolf: *Deutsch-slowenisches Wörterbuch*. Laibach, 1860. Ezúton is köszönöm a családnevek eredetével foglalkozó Onomastikion oldalnak a név eredetével kapcsolatban nyújtott segítséget. A Plossar név óbudai előfordulásai: DL 5812., DL 9721., DL 10 325., DL 10 680., DL 9882.

⁷² Fügedi E.: Topográfia, 38–39.; Kubinyi A.: Budapest története, 56. Ennek egyik okát Kubinyi András abban jelöli meg, hogy Erzsébet királyné az iparosoktól felvásárolta a klarissza kolostor telkeit, és az ott élők elköltöztek. Másrészt úgy vélte, hogy Buda felemelkedése gátat szabott Óbuda további fejlődésének.

⁷³ 1349: DL 4057.; 1351: DL 4185.; 1354: DL 4441.

⁷⁴ Tegezgyártó, 1361: DL 5076.; bognár, 1359: DL 4844.; 1390: DL 7611., DL 7612., DL 3750.; fogadós, 1361: DL 5186., DL 5194.; orvos, 1343: DL 3571., 1371: DL 5914.

⁷⁵ Fügedi E.: Topográfia, 39.

⁷⁶ Van adatunk például egy orvosról: 1508 – Budapesti Történeti Múzeum. Mályusz Elemér regesztái. Kisalakú regeszták IX. 1498–1512. 1338. számú regeszta.

⁷⁷ A teljesség igénye nélkül Megyeren volt szőlője például Miskolci Ambrusnak: DL 23 596.; Szenjakabfalván óbudai polgároknak: DL 21 466., DL 21 546., DL 21 549.; Budafelhévízen volt malma Petermann bíró családjának: DL 5289., DL 14 777., DL 12 137., DL 10 124.; Ugyanitt említések Kirva (ma Máriahalom, Pilis vm.) területén lévő birtokokról, egy budaváraljai háza volt Péntek Mátyásnak: DL 14 451. stb.

elővárosává vált a 15. századra. Ennek a nyomai azonban csak rendkívül közvetetten mutathatók ki a két város közötti direkt költözködéssel, ráadásul más, hasonló főváros melletti elővárosi jellegű település, amely a számba vett centralitási pontok alapján a harmadrendű városok közé emelkedett volna, Magyarországon nem található.⁷⁸ Az elővárosi jelleg éppen ezért hangsúlyosabban kimutatható a városban megjelenő, vagy éppen az ott hiányzó foglalkozási ágakban. Utóbbiak azért érdekesek Óbuda szempontjából, mert feltételezhető, hogy ezek a foglalkozások azért nem szerepelnek a forrásaink személyneveiben, mivel a közeli Budán telepedtek le, más, hasonló centralitási ponttal rendelkező városokban viszont megtalálhatóak. Mint azt már említettük, az Óbudáról ismert polgárok száma meghaladja az utóbbi városokból ismert polgárok számát. A következő foglalkozásokat találhatjuk meg azok között, amelyek ezekben a városokban előfordulnak, de Óbudán nem: aranyműves,⁷⁹ ács,⁸⁰ boros (borkereskedő),⁸¹ festő (*pictor*),⁸² (kard) csiszár,⁸³ kereskedő (*mercator*),⁸⁴ kőfaragó.⁸⁵ A felsorolt foglalkozások zöme túlmutat a mezőgazdasághoz kapcsolódó kézműves tevékenységeken, ami arra utalhat, hogy Buda közelsége pontosan ezeket a polgárokat vonta el Óbudáról, holott más, hasonló fontosságú városokban ezek a mesterségek megtalálhatóak voltak.⁸⁶

Érdekes a források egy olyan csoportját, a végrendeleteket is megemlíteni, amelyekből sokat megtudhatunk egy polgár/polgárosszony társadalmi helyzetéről. Ugyanakkor,

⁷⁸ Vö. Lakatos B.: *Hivatali írásbeliség*, I. 140., 24.; Ebbe a kategóriába tartozó települést dolgozott fel. Ezek (zárójelben a Kubinyi-rendszer pontszámával, ill. utána az Adattár oldalszámával, ahol a centralitási kategóriákról szóló szakasz található): Beregszász (21): 33–34., Debrecen (28): 53–54., Gönc (21): 78–79., Gyula (27): 82–83., Karánsebes (24): 103., Késmárk (26): 108., Kismarton (22): 112., Körös (Alsó- és Felsőkörs együtt, 23): 123., Lippa (28): 135–136., Medgyes (23): 146–147., Miskolc (22): 149–150., Nyitra (25): 161–162., Óbuda (23): 163–164., Patak (Sárospatak, 21): 172–173., Pozsegavár (22): 179., Székelyvásárhely (Marosvásárhely, 25): 208., Szikszó (21): 220., Szombathely (27): 222., Tata (24): 230–231., Torda (29): 235–236., Trencsén (23): 238., Vác (29): 251., Varasd (25): 258., Vasvár (25): 263–264.

⁷⁹ Tata: Schmidtmayer R.: Tata, 217.; Petrovics I.: A középkori Pécs, 168–169., 179.; Vasvár: Iványi B.: *A középkori Vasvár*, 116.; Lippa: Petrovics I.: Lippa város, 295.; Gyula: Veress E.: *Gyula város*, 23.

⁸⁰ Petrovics I.: A középkori Pécs, 170.; Fedeles T.: *Eztán Pécs*, 117.; Iványi B.: *A középkori Vasvár*, 113.; Bácskai V.: *Gyula gazdasága*, 10–11.; Kubinyi András (szerk.): *Miskolc története I. A kezdetektől 1526-ig*. Miskolc, 1995. 307.

⁸¹ Schmidtmayer R.: Tata, 216.

⁸² Petrovics I.: A középkori Pécs, 170., 179., 181.; Fedeles T.: *Eztán Pécs*, 117.

⁸³ Petrovics I.: Lippa város, 296.; Petrovics I.: A középkori Pécs, 169.; Bácskai V.: *Magyar mezővárosok*, 44–45. Utóbbi munka felsorolja a fémfeldolgozással kapcsolatba hozható iparosokat, külön kiemelve Gyulát, amelyet az e téren leginkább differenciált városnak tekint.

⁸⁴ Schmidtmayer R.: Tata, 216.; Iványi B.: *A középkori Vasvár*, 115.; Petrovics I.: A középkori Pécs, 166., 169., 179., 180.; Ehhez kapcsolódó kora újkori adat, hogy Szombathelyen 14 Kalmár vezetéknévű lakos volt ismert. Kiss Gábor – Tóth Endre – Zágorhidi Czigány Balázs: *Savaria – Szombathely története a város alapításától 1526-ig*. Szombathely, 1998. 162.

⁸⁵ Schmidtmayer R.: Tata, 216.

⁸⁶ A következtetéssel kétségtelenül nagyon óvatosan kell bánni, hiszen a forráshiány rendkívül erősen befolyásolhatja. Ugyanakkor fel kell tételeznünk, hogy ha Óbudáról, mint azt már korábban írtam, szignifikánsan több adat maradt fent különböző polgárokról, akkor ugyanennek a különbségnek meg kellene jelennie a foglalkozási ágak terén is.

ha összehasonlítjuk más, szerencsésebb adottságú magyarországi városok írott hagyatékával, számuk csekély.⁸⁷ Óbudán a városkönyv nem maradt fent, ezért gyakran átírásból értesülünk egy-egy végrendelet tartalmáról.⁸⁸ Az óbudai testamentumok kapcsán, noha statisztikai jellegű következtetések levonására nem rendelkezünk elegendő mennyiséggel, mégis meg kell jegyeznünk, hogy az ismert magyarországi városi végrendeletekkel szemben, Óbudán tárgyi hagyatékok alig kerülnek be a lejegyzett végakaratokba. Elsősorban ingatlanok, szőlők, házak, olykor mészárszések szerepelnek a forrásokban, arany-, vagy ezüstnemű nem.⁸⁹ A korábbi szakirodalom szerint ez Óbuda hanyatlásának egy újabb jele, ám a különbség csak akkor tűnhet erőteljesnek, ha az összehasonlítást nem más mezővárosokkal végezzük el.⁹⁰

A végrendeletek alapján tehetünk megállapításokat Óbuda városának demográfiájáról is, bár értelemszerűen nem kaphatunk belőlük teljes képet.⁹¹ Ha azonban kiegészítjük az oklevelekből megismerhető más forrásokkal, akkor azt tapasztaljuk, hogy Óbudán az egy-egy családban megemlített gyermekek száma ritkán haladja meg a kettőt. Ez egyébként beleillik a városi demográfiáról a szakirodalom által alkotott általános képbe.⁹² Biztosan nem érte meg a felnőttkort például Petermann óbudai bíró ismeretlen nevű fia, vagy Péntek Mátyás László nevű fia.⁹³ Olyan polgárcsalád, amely háromnál

⁸⁷ Szende Katalin alapján közel 900 pozsonyi, 314 soproni, és 123 eperjesi végrendeletéről tudunk. Ld. Szende Katalin: A magyarországi városi végrendeletek helye az európai joggyakorlatban. Sopron, Pozsony és Eperjes példája. *Soproni Szemle*, 53 (1999) 343–355.; Szende Katalin: *Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen*. Budapest, 2004. 80–115.; Szende Katalin: Gyermekek, testvérek, házastársak. Családi viszonyok és örökösödési szokások Eperjesen, a középkori végrendeletek tükrében. *Történelmi Szemle*, 46 (2004) 115.

⁸⁸ Az óbudai városkönyvről szóló információ Lakatos Bálint szíves közlése. Vö. Lakatos B.: *Hivatali írásbeliség*, I. 26., 32.; Az egyik óbudai oklevélen (DL 9284., Bártfai Szabó L.: Óbuda egyházi, 112. sz., 98.) a plicán fejjel lefelé a pecsétbefüggesztésnél *XXIII sol.* rájegyzés látható, de ez a megpecsételéért fizetett illeték lehetett. Az óbudai végrendeletek közül az alábbiakat vizsgáltam meg: Sebe asszony végrendelete: DL 4185. (1351); Cheke fia Mihály végrendelete: DL 5076. (1361); Kósa fia Petermann végrendelete: DL 7564. (1390); Márton fia Jánosnak és özvegyének a végrendeletét is idézi: DL 3750., DL 7611., DL 7612. (1390); Kerepes Miklós végrendelete: DL 9721. (1410); György fia Péter végrendelete: DL 10 509. (1416); Péter familiáris özvegye DL 13 325. (1439); Péntek Mátyás végrendelete: DL 14 451. (1451).

⁸⁹ Bár Óbudával részben kapcsolatos, de nem számolható az óbudai végrendeletek közé sem Erzsébet anyakirályné, sem pedig Sárkány Domonkos fia Miklós özvegyének, Annának a végrendelete.

⁹⁰ Fügedi E.: Topográfia, 39. Azért is óvatosan kell kezelni ezt a megállapítást, mert mindössze három végrendeletre alapozta. Péter familiáris özvegye például ékszereket is hagy Patika Miklósról és a feleségére. Ld. DL 13 325.

⁹¹ A végrendeletek zöme az óbudai klarisszák levéltárából került ki, és többen örökös nélküli elhunytuk miatt hagyományozták a vagyonukat a kolostorra.

⁹² Szende K.: Gyermekek, testvérek, 117–125.

⁹³ Petermann esetén a végrendeletében ugyan említi a fiát, de a legértékesebb vagyoneleme, egy felhívízi malom a későbbiekben Klára nevű lánya kezében bukkan fel, amiből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a fia nem érte meg a felnőtt kort. Péntek Mátyás esetén pedig László nevű fia korábban szerepelt egy adásvétellel kapcsolatban, de a végrendeletben már nem emlékeznek meg róla. Az adásvételt ld.: DL 13 841.

több generációt ért volna meg Óbudán, nem szerepel a forrásokban, és ugyanerre a következtetésre juthatunk akkor is, ha magisztrátusban helyet foglaló személyek családját vizsgáljuk meg.⁹⁴

Összegzés

Az Óbudával kapcsolatosan korábban leírtakat, különösen a késő középkorra vonatkozó megállapításokat, némileg árnyalnunk kell a források és a várostörténet újabb eredményeinek fényében. A lesüllyedésről és az eljelentéktelenedésről szóló megállapítások annyiban mindenképpen módosítandók, hogy a település szerepkörváltásának nem a város kettéosztása volt az oka, hiszen ezt követően sikerült a királyi városrésznek önigazgatást kivívnia: például saját pecsétet, maguk választotta városvezetést, és korlátozott városigazgatást. Minderre a prépostok hatalma alatt aligha lett volna lehetőségük. Sokatmondó, hogy a préposti városrésznek egyetlen saját oklevele sem maradt fent, ingatlanügyei szinte kizárólag a káptalan *protokollum*ából, előttük tett bevallások formájában ismertek.⁹⁵ A városi szerepkör módosulásának igazi okát, az „agglomerációs mezővárossá” válást, a tőle délre felemelkedő Buda, mint főváros jelentette.

⁹⁴ Kanyó F.: A késő középkori Óbuda város, 137–140.

⁹⁵ Lakatos Bálint: Ingatlanforgalmi ügyek a késő középkori magyarországi mezővárosokban és falvakban. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta historica*, 135 (2013) 139–164.; Ebből a 160., különösen a 135. jegyzet.

CONTRIBUTIONS TO THE LATE MEDIEVAL URBAN ELITE OF ÓBUDA (1301–1526)

Óbuda was among the most important royal residences of the Hungarian Kingdom in the 13th century. Its standing, however, went into steady decline in the following century, and the township eventually degraded to a market town. The reason for the degradation of Óbuda, according to Hungarian historiography, was an act which divided the town between the Óbuda chapter and Queen Elizabeth of Poland. Sufficient information is available, however, about the town's magistracy as well as the town's seal usage in the period in question. In fact, this is precisely the period from which the first Óbuda seal has been preserved. All this points to the fact that the 14th century was not an era of total decline. The real reason for the relative decline is more likely the rise of Buda as capital of the country. An important sign is that some medieval handicrafts were missing from Óbuda, though they were to be found in similar market towns of Hungary at the time. Migrants who settled in Óbuda usually came from nearby villages, or the South-Transdanubia region, rather than from other towns. Comparing the testaments of Óbuda with last wills from different towns of the Hungarian Kingdom, we can conclude that the Óbuda citizens did not possess many goods and chattels, but only vineyards. This evidence, coupled with some minor pieces, prove that Óbuda was rather a suburban settlement to Buda. However, as a suburban settlement, Óbuda was unique in the whole medieval Hungarian Kingdom.

Keywords: Budapest, Óbuda, urban history, medieval Hungary

*Beszélhetünk-e nyugati haditechnikai fölényről az első keresztes hadjárat időszakában?**

Bevezetés

A KERESZTES HADJÁRATOK történelmében egyetlen vállalkozás volt, amely teljes sikerrel végződött, mégpedig a legelső szentföldi hadjárat (1096–1099). Hatalmas és lelkes tömegek éreztek késztetést a szentföldi zarándoklaton való részvételre, őszinte hitüktől vezérelve indultak el keletre. Ez a mérhetetlen emberáradat utat nyitott Anatólián és Szírián keresztül Jeruzsálembe, és tetőzte be sikeresen a hadjárat célkitűzéseit. A keresztes lelkesedés a századok folyamán egyre veszített a lendületéből, mely komolyan hozzájárult a későbbi hadjáratok sikertelenségéhez. A témának szerteágazó irodalma van, és számos kutató foglalkozott azzal, hogy megmagyarázzák, miért az első háború járt sikerrel. A téma szakértői általában egyöntetűen kiemelnék egy fontos jelenséget, mely győzelemre vezette a kereszteseket.¹ Ez a – sikerhez elengedhetetlen – tényező a nyugati harcmodor meglepő újdonsága, illetve katonai fölénye a keleti szeldzsuk-török és fátimida csapatokkal szemben. A tárgyalt időszakban, a 11–12. században nyerte el kiforrott formáját az az európai lovagi harcmodor, mely zárt alakzatban támadó,

* Köszönet illeti Veszprémy Lászlót, hogy értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

¹ A keresztes háborúk története könyvtárnyi szakirodalommal rendelkezik, mégis fontos megemlíteni pár alpművet. A lista természetesen nem lehet teljes, de támpontként szolgálhat a téma mélyebb megismeréséhez: Thomas S. Asbridge: *The First Crusade: A New History*. Oxford, 2005.; Malcolm Barber: *The Crusader States*. London, 2012.; Kenneth M. Setton – Marshall W. Baldwin: *A History of the Crusades, Volume I: The First Hundred Years*. Milwaukee, 2006.; Claude Cahen: *Orient et Occident au temps des Croisades*. Paris, 1983.; Carl Erdmann: *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens*. Stuttgart, 1935.; Jean Flori: *La première croisade – L'Occident chrétien contre l'Islam*. Paris, 2001.; John France: *Victory in the East: A Military History of the First Crusade*. Cambridge, 1994.; Peter Frankopan: *The First Crusade: The Call from the East*. Cambridge (Massachusetts), 2012.; Carole Hillenbrand: *The Crusades: Islamic Perspectives*. Edinburgh, 1999.; Jonathan Phillips: *The First Crusade: Origins and Impact*. Manchester, 1997.; Jean B. Richard: *Le Royaume latin de Jérusalem*. Paris, 1953.; Jonathan Riley-Smith: *The First Crusaders 1095–1131*. Cambridge, 1997.; Uő: *The First Crusade and the Idea of Crusading*. Philadelphia, 2009.; Uő (ed.): *The Oxford History of The Crusades*. Oxford, 1999.; Steven Runciman: *A keresztes hadjáratok története*. Budapest, 2002.; Raymond Charles Smail: *The Crusaders in Syria and the Holy Land*. Southampton, 1973.; Christopher Tyerman: *England and the Crusades, 1095–1588*. Chicago, 1988.

hosszú lándzsát használó nehézlovasrohammal operált. A korszakban ez a harcmódor döntő tényezőnek minősült, mely az első hadjáratban is megjelent. A kereszties seregek Dorülaionnál, Antióchiánál és Aszkalonnál az ilyen jellegű lovasrohamoknak köszönheték a sikert, melynek segítségével sikerült átvágniuk magukat Anatólián és Szírián keresztül Jeruzsálem irányába.²

Az első kereszties hadjárat példátlan katonai sikerére az említett haditechnikai fölény mégsem ad teljes mértékben kielégítő választ. Mivel magyarázható az, hogy az első kereszties háború sikereit a későbbiekben már képtelen megismételni a keresztény Európa? Pedig hadjáratok sokaságával próbálkozott, többször talán még előnyösebb politikai környezetben indítva meg a háborút. Emellett fontosnak tartom áttekinteni az első kereszties hadjáratot megelőző évtizedek fegyveres konfliktusait azon nyugat-európai népcsoportok szemszögéből, akik jelentősebb katonai tevékenységet folytattak Anatóliában és Szíriában. Érdemes megvizsgálni, hogy ezek az előzmények mekkora hatással lehettek az első „reguláris”³ hullám sikerére, illetve, hogy lehettek-e olyan, eddig esetleg nem tárgyalt, vagy csak kevésbé kibontott részletek, melyek más megvilágításba helyezhetik a hadjáratot. Az alábbiakban megvizsgálom a nyugati fegyverfölénnyről alkotott álláspont létjogosultságát.

A varáng (varég) gárda

A szeldzsuk-török csapatok nem először találkoztak nyugati lovagseregekkel az első reguláris kereszties hullám megérkezésekor. A bizánciak a 9–10. század folyamán kezdtek el zsoldjukba fogadni varég harcosokat. Az első kisebb kontingensek már a 874-es évben bizánci szolgálatba álltak. Ez a folyamat folytatódott a 910-es években is, amikor mint expedíciós haderő csatlakoztak a bizánci csapatokhoz, ekkor jobbra még mint kiegészítő

² Flori, J.: *La première croisade*, 75–78.; Steven Runciman: *The First Crusade*. Cambridge, 2005. 96–97., 104–105.; John France: *Victory in the East*. Cambridge, 1994. 160–184.; Georgios Theotokis: *The Norman Campaigns in the Balkans 1081–1108*. Woodbridge, 2014. 192–196.; Raymond Charles Smail: *Crusading Warfare 1097–1193*. New York, 1995. 26–27.; Ralph Bailey Yewdale: *Bohemond I. Prince of Antioch*. Wisconsin, 2010. 54.; Veszprémy László: *Az első és második kereszties háború korának forrásai*. Budapest, 1999. 221–223.; Az említett katonai, haditechnikai fölényen kívül a kutatók természetesen más magyarázatokkal is szolgálnak az első kereszties háború példátlan sikerére. Ilyen például a nyugati emberanyag mérhetetlen nagysága, az anatóliai, szíriai iszlám világ megosztottsága, de Bizánc hathatós és eredményes támogatása is a hadjárat folyamán. A fentebb említett munkák ezekkel a felvetésekkel is részletesen foglalkoznak, jelen írás azonban a keresztiesek vélt vagy valós haditechnikai fölényének kérdéskörét vizsgálja.

³ A „reguláris” kifejezés használata az első kereszties hadjárat korában, további kérdéseket vet fel. Mégis a háború három nagyobb hullámának szétválasztásánál fontos különbséget jelentett, hogy a szegényebb néprétegek első hulláma (1096) katonai értelemben nem vetekedhetett az első (1096–1099), valamint a második főúri hullám (1101) csapataival. Az első főúri vagy reguláris hullám egyes seregei, mint például Boemund, vagy Tankréd normann csapatai vagy Toulouse-i Rajmund provanszál hadserege évtizedes harci tapasztalattal rendelkeztek és a korszak európai katonai viszonylatában egy „professzionálisabb” haderőt alkottak. A „reguláris” kifejezés a szövegben tehát ebben a kontextusban értelmezendő.

alakulatok.⁴ Valószínűsíthető, hogy a szolgálatot vállaló skandináv zsoldosok leginkább svéd területekről érkeztek, és nem csak katonáskodtak, de rendkívül fontos kereskedelmi tevékenységet is folytattak a bizánci területeken.⁵ Később, a trónviszályok okán szükségessé vált egy, a császár személyes szolgálatában álló, nagyobb alakulat létrehozása is. Így jött létre a varáng vagy varég gárda II. Baszileiosz (976–1025) uralkodása idején, jobbára skandináv zsoldosok részvételével.⁶ Az alakulat a 988–989 körüli trónharcokban kiemelkedően teljesített, ezért evidensnek tűnt, hogy bizánci zsoldban marad. A gárdát 6000 fő alkotta, és ha eredetileg voltak is szláv csapatok a kontingensben, ezek helyét egyre inkább skandináv (normann) elemek vették át.⁷

A bizánci udvar ekkoriban kezdett egyre erőteljesebben támaszkodni a külföldről érkezett harci alakulatokra. Ennek oka abban keresendő, hogy a skandináv eredetű zsoldosok, ha megkapták fizetségüket, lojálisak maradtak az uralkodóhoz, és még egy, a birodalomban népszerűtlen uralkodó is támaszkodhatott rájuk. Emellett folyamatosan fegyverben és készségben álltak, ezért a harci értékük is kiemelkedő volt.⁸ Fegyverzetüket kard, buzogány és csatabárd alkotta, valamint az íj is részét képezte felszerelésüknek. Védőfegyverként a vasdudorral ellátott kerek fapajzs szolgált, mely a 10–11. század fordulóján kezdett hosszúkás, csepp alakú formát ölteni. Ez a pajzsfajta kiválóan megfelelt a lovas harcmódorhoz, mert nem csak a lovas lábát, de a ló viszonylag nagy részét is takarhatta. A lovasságot követve gyalogos katonák is átvették ezt a pajzs formát, és annak ellenére, hogy rövid időn belül kiszorította a kerek pajzsot, az nem tűnt el teljesen a középkor csatatereiről. Emellett komoly védelmet jelentett a páncéling is, melyek ekkor még nem értek túl a könyök-csípő vonalon és a fej védelmére sem használták őket. Majd csak a 11. század első évtizedeitől kezdenek egyre hosszabb felületet védeni, ekkor már a térdvonalat is elérték. Ha a skandináv gyalogosok védekezésre kényszerültek, a pajzsokból alkotott állásuk rendkívül hatékonynak és nehezen feltörhetőnek bizonyult.⁹

A következő évtizedek folyamán a varég gárda egyre fontosabb szerepet vállalt a birodalom hadjárataiban. A 11. század első szakaszában feltűntek bolgár, dél-itáliai, grúz, örmény és szíriai konfliktusokban is. Ezekben az években a gárda egyik parancsnoka volt Harald Sigurdsson (Hardrada) későbbi norvég uralkodó (1046–1066) is, aki dél-itáliai, illetve szíriai területeken is harcolt bizánci szolgálatban.¹⁰ Az 1070-es évekre lényegében

⁴ Warren Treadgold: *Byzantium and its Army 284–1081*. Stanford, 1995. 115.; Raffaele D'Amato: *The Varangian Guard 988–1453*. Oxford, 2010. 3.

⁵ John Godfrey: *The Defeated Anglo-Saxons Take Service with the Eastern Emperor*. In: R. Allen Brown (ed.): *Proceedings of the Battle Abbey Conference*. Ipswich, 1978. 67.

⁶ B. Szabó János: *A Bizánci Birodalom Hadserege a X–XI. század fordulóján*. *Társadalom és honvédelem*, 4 (2000) 2. 100.

⁷ Georg Ostrogorsky: *A bizánci állam története*. Budapest, 2003. 254–255.

⁸ Treadgold, W.: *Byzantium*, 116.; Godfrey, J.: *The Defeated*, 67–68.

⁹ Winkler Gusztáv: *A hadviselés művészete. A kezdetektől a magyar államalapításig*. Budapest, 1999. 164.; Christopher Gravett – David Nicolle: *The Normans. Warrior Knights and Their Castles*. Oxford, 2006. 75–79.

¹⁰ Godfrey, J.: *The Defeated*, 67.

teljes egészében átvették a régi bizánci gárdaalakulatok helyét, és ekkor már angol zsoldosok is feltűntek a gárda soraiban, de más, attól különálló egységként is.¹¹

Az angolszászok

Az angolszász zsoldosok bizánci szolgálatba lépése északi közvetítéssel történt. A normann hódítás elől menekülő angolok először dán területre húzódtak, majd innen az északiak által használt útvonalakon keresztül jutottak el a skandinávoknak köszönhetően már jól ismert bizánci területekre.¹² Az ő szerepük csak az 1080-as évektől kezdett felértékelődni, amikor a bizánci vezetés rájött, hogy a normannok hajlamosak voltak a saját érdekeiket előtérbe helyezni a megrendelőével szemben. Innentől a bizánci udvar inkább angolszász zsoldosokra támaszkodott, akik az 1066-os hódítás óta konfliktusban álltak a normannokkal.¹³ Az angol-bizánci kapcsolatok bizonyos feltételezések szerint már a normann hódítás előtt kialakultak, mivel egyes legendák alapján Hitvalló Edward (1042–1066), diplomáciai kapcsolatot létesített a konstantinápolyi udvarral. Edward király Bizánccal összefüggő tevékenységének elsősorban csak a legendák állítanak emléket, amelyek valóság alapja rendkívül megbízhatatlan.¹⁴

Edward konstantinápolyi kapcsolatánál jóval biztosabb lábakon áll a következő évtizedek angol-bizánci kapcsolatfelvételének lehetősége. Ahogyan arra Krijnie N. Ciggaar hiánypótló munkája rámutatott, valószínűsíthető, hogy VII. (Dukasz) Mihály (1071–1078) császár és Hódító Vilmos (1066–1087) között 1072-ben diplomáciai kapcsolat jött létre. A bizánci uralkodó célja az lehetett, hogy angolszász és normann zsoldosokat toborozzon a több oldalról szorongatott birodalom számára. Ez az angolok számára is pozitív hozadékkal járhatott, hiszen Vilmos így megszabadulhatott volna a lázadásra hajlamos angolszász fegyveres réteg egy részétől. A források szegényes információi miatt viszont a két uralkodó közötti ilyen irányú kapcsolatfelvétel nem bizonyítható teljes megalapozottsággal.¹⁵ Mindenképpen meg kell említeni, hogy két forrás, a *Chronicon Laudunensis* és a *Játvarðar Saga* is megemlékezik egy több száz hajóból álló angol flotta segítségnyújtásáról, mely Konstantinápoly ostroma idején avatkozott be a harcokba, és mentette meg a császárvárost a szorongatott helyzetéből 1075-ben. A források I. Alexiosz uralkodásához kötik az eseményeket, de az általuk leírt történet több helyen is pontat-

¹¹ D'Amato, R.: *The Varangian*, 4.; Ostrogorsky, G.: *A bizánci*, 294.

¹² Jonathan Shepard: *The English and Byzantium: A Study of Their Role in the Byzantine Army in the Later Eleventh Century. Traditio*, 29 (1973) 58.

¹³ B. Szabó János: *Háborúban Bizánccal. Magyarország és a Balkán a 11–12. században*. Budapest, 2013. 63–64.; *Alexiad*, II. 77.

¹⁴ Constance Head: *Alexios Comnenos and the English. Byzantion*, 47 (1977) 186–187.; Godfrey, J.: *The Defeated*, 68.

¹⁵ Krijnie N. Ciggaar: *L'émigration anglaise à Byzance après 1066. Revue des Études Byzantines*, 32 (1974) 309.

lan. Konstantinápoly a korszakban kétszer állt ostrom alatt, 1073-ban a szeldzsuk-törökök támadása idején, továbbá 1091-ben a besenyők, valamint Csaka, I. Kilidzs Arszlán szultán apósa által parancsnokolt flotta támadása idején. 1073-ban még VII. Mihály császár uralkodott Konstantinápolyban, nem pedig Alexiosz, míg 1091-ben a kunok segítségével és a Levunion-hegység lábánál megvívott csata mentette meg Konstantinápolyt, nem pedig a semmiből megjelenő angolszász flotta.¹⁶ A források megbízhatósága tehát mindenképpen megkérdőjelezhető. Inkább mesés elemnek tűnik, az 1070-es években az angol fegyveresek ilyen tömegű (350 hajóból álló flotta) jelenléte a bizánci szolgálatban. A két forrás megalapozottságát még inkább árnyalja az angolok további cselekedeteinek leírása. Mind a francia, mind az izlandi területen íródott krónika arról számol be, hogy az angolszászok nagy többsége nem akart Konstantinápolyban maradni és Alexiosz zsoldjába szegődni. Ezért bizánci útmutatás alapján a Fekete-tengeren átkelve valószínűleg a Krím-félszigeten szereztek maguknak olyan kiterjedésű földterületet, ami alkalmasnak bizonyult „Új-Anglia” (*Nova Anglia*) megalapítására.¹⁷ A megszerzett földterületről nem csak a pogányokat űzték el, de például London és York néven településeket is alapítottak. Bár nehéz történetileg hitelesnek elfogadni a két krónika által leírtakat, abban azonban mindenképpen támpontot nyújthatnak, hogy Alexiosz hatalomra kerülésének időszakában kezdett megerősödni az angolszász jelenlét a bizánci hadszervezetben.¹⁸

VII. Mihály császár, illetve az őt trónjáról letaszító III. Niképhorosz Botaneiatész (1078–1081) uralma alatt kezdett el emelkedni Alexiosz Komnénosz, a későbbi császár csillaga. A tehetséges és bátor katona ekkoriban ismerte meg a nyugati zsoldosok alkalmazásának előnyeit, valamint hátrányait, ezért trónra lépésekor már pontosan tudta, hogy mit várhat a nyugatról érkező zsoldos tömegektől.¹⁹ Uralkodásának kezdetén Alexiosznak égető szüksége is volt a nyugati hadviselésben képzett angol zsoldosok katonai erejére, hiszen két oldalról is komoly fenyegetésnek volt kitéve: egyrészt a normannok, másrészt a szeldzsuk-törökök által.²⁰ Komoly vita tárgyát képezi, hogy Alexiosz seregében mekkora volt egyfelől az angolszászok, másrészt a skandináv zsoldosok aránya.²¹ A korszak legfontosabb forrása Anna Komnéné *Alexiásza* ugyanis nem pontosítja az északról származó zsoldosok nemzetiségét.²² Megemlékezése a fegyverzetükről és a harci taktikájukról megfelel a korszak angolszász-skandináv zsoldosai által alkalmazott taktikának. Az Anna Komnéné által leírt északi zsoldos tökéletesen megfeleltethető az angolszász *huscarl*nak, aki hosszúnyelű bárdjával gyalogosan vette fel a harcot ellenségével. Az angolszászok harcmódora azonban skandináv hatásra alakult ki, és a hosszúnyelű csatabárd alkalmazása skandináv zsoldosokra is ugyanúgy jellemző lehetett a 11. század

¹⁶ Ostrogorsky, G.: *A bizánci*, 318.; Godfrey, J.: *The Defeated*, 69–70.; B. Szabó J.: *Háborúban Bizánccal*, 65–66.

¹⁷ Godfrey, J.: *The Defeated*, 70.; Head, C.: *Alexios*, 197.

¹⁸ Godfrey, J.: *The Defeated*, 70.

¹⁹ Head, C.: *Alexios*, 190.

²⁰ *Alexiad*, III. 99.

²¹ Head, C.: *Alexios*, 190.

²² Uo. 190–191.

folyamán.²³ Fellelhető azonban olyan fontos nyugati forrás, mely az *Alexiásszal* összevetve már sokkal egyértelműbben fogalmaz. Ordericus Vitalis *Historia Ecclesiastica* című művében kiemeli, hogy nagyszámú angolszász hagyta el a szigeteket és indult el Konsztantinápoly felé, hogy a normann megszállás helyett a bizánci zsoldot válassza. Alexiosz szívélyesen fogadta őket, hiszen nagy szüksége volt a harcedzett nyugati zsoldosokra.²⁴ Valószínűleg, már az 1081-es normann háború első évében is a bizánci csapatokat erősítették az angolszász zsoldosok, akik az október 18-án megvívott dürrakhioni csatában is részt vettek és komoly veszteségeket szenvedtek el.²⁵

A normann csapatok 1066 után Dürrakhionnál ismét súlyos vereséget mértek az angolszászokra, akik ezúttal csak, mint kiegészítő haderő szerepeltek a csatatéren. A hastingsi csatában az inkább skandináv eredetű taktikát alkalmazó, és a gyalogos harcmodorra támaszkodó angolok nem bírtak ellenállni a hangsúlyt már a lovasságra helyező, de gyalogságot és íjászokat is bevető normannokkal szemben, akik északról hozott harci mentalitásukat megőrizték, de taktikai szinten már továbblépve tudtak az angolok fölé kerekedni.²⁶ A dürrakhioni összecsapásból is látható, hogy a nyugati hadviselés szinte minden eleme megtalálható volt már a keleti hadszíntereken, olykor épp egymással szemben alkalmazva ezeket az összetevőket. A 11. század második felében megjelenő szeldzsuk veszéllyel szemben Bizáncnak pedig minden elérhető nyugati zsoldosra szüksége volt, ha eredményesen akart fellépni. Az eseményekből nyilvánvalóan látszik, hogy a térség egyik legfontosabb harci ereje a nyugati zsoldos volt. Legyen az angol, skandináv vagy normann, de az első keresztes hadjárat reguláris hullámain évtizedekkel megelőzve folyamatosan harcban állt. A keleti elemekkel szemben elért eredményeit azonban érdemes jobban megvizsgálni.

A dürrakhioni vereség után az angolszász zsoldosok a keleti hadszíntérre kerültek át, ahol a törökök előretörését kellett volna megállítaniuk.²⁷ A bizánci-normann háború idején az angolok keleten maradtak egészen 1084-ig, Guiscard Róbert második nagy támadásáig. A normann vezér miután sikerrel stabilizálta hátszországát Itáliában, a megrekedt bizánci hadjárat előmozdítása érdekében a Balkánra érkezett. A Boemund vezette normann seregek ugyanis súlyos vereséget szenvedtek el, ezért Róbert személyes jelenlétére volt szükség. Alexiosz „átdobta” az angolszászokat nyugatra, hogy megállítsa a feléledt normann előretörést, aminek csak Guiscard Róbert váratlan halála vetett véget. Az angolok fontos szerepet töltöttek be az 1087-es besenyők elleni hadjáratban is. Alexiosz bátran támaszkodott az angolszászokra, miután sokkal megbízhatóbb zsoldosoknak bizonyultak, mint a skandináv, vagy a dél-itáliai normann harcosok. Emellett azért is kerültek előtérbe, mert valószínűsíthető, hogy a kijevei területekről érkező fegyveresek

²³ *Alexiad*, II. 71.; Godfrey, J.: *The Defeated*, 67.

²⁴ Head, C.: *Alexios, 191–193.*; Thomas Forester (transl): *Ordericus Vitalis: The Ecclesiastical History of England and Normandy*. I–III. London, 1854. II. 357.

²⁵ Shepard, J.: *The English*, 75.; *Alexiad*, IV. 120–122.; Godfrey, J.: *The Defeated*, 70.

²⁶ Gravett, C. – Nicolle, D.: *The Normans*, 34.

²⁷ Godfrey, J.: *The Defeated*, 70.; Head, C.: *Alexios*, 193.

száma is erősen megcsappant az 1080-as évek első felében, így az angol területekről származó zsoldosok szerepe még inkább felértékelődött Konstantinápolyban. Alexiosz uralkodásának idején számuk a gárda soraiban ezres nagyságrendben mérhető, és ezáltal a varáng gárda gerincét is a Brit-szigetéről érkező harcosok adták. Így kijelenthetjük, hogy a 10–11. század fordulóján az angolszászok jelentették a legfontosabb nyugati kontingenst a császár szolgálatában.²⁸

A szeldzsuk-törökök

A fentebb vázolt események előtt a 11. század közepén olyan változások történtek a birodalom keleti határain, melyek alapjaiban rengették meg a bizánci állam anatóliai helyzetét. A 10. század végén iszlám hitre tért szeldzsuk-törökök már a 11. század első évtizedeiben rabló hadjáratokat vezettek a mai Irán és Irak területére, ekkor még Ghaznavida (Gaznevida) uralom alatt.²⁹ 1040-ben Dandanakánnál azonban sikeresen vették fel a küzdelmet a Ghaznavidákkal, s így kikerülve a fennhatóságuk alól, majd másfél évtizeddel később, 1054-ben már bizánci területen, a Fekete-tenger partvidékén fosztogattak.³⁰ A szeldzsuk-törökök villámcsapásszerű előretörésének egyik csúcspontját Bagdad 1055-ös elfoglalása és a Bújidák (Buvajhidák) legyőzése jelentette.³¹ Az Abbászida kalifa kénytelen volt elismerni a szeldzsuk-török fennhatóságot, és Tugril béget szultáni méltósággal ruházta fel.³² Ettől kezdve általánossá vált a harci érintkezés a bizánci csapatok és a szeldzsuk-törökök között. Így vitathatóvá válik az a megállapítás, hogy az 1096–1097 körül Anatóliába érkező keresztes csapatok meglepetést okoztak volna harcmódorukat, vagy fegyverzetüket tekintve a török seregeknek. A Bagdad elfoglalását követő évtizedekben ugyanis állandósultak a bizánci zsoldban álló nyugati (normann, frank) fegyveresek összecepcapásai a szeldzsuk-törökökkel.

Az Anatóliát előzőnlő szeldzsuk csapatok mesterei voltak a könnyűlovas harcmódornak. A seregek legfontosabb részét a lóhátról harcoló és az íjat kiválóan használó lovas egységek adták. Kiegészítő elemként gyalogosok is feltűntek a török seregben, de szerepük csupán periférikus jellegű volt és leginkább ostromok idején, illetve a táborok védelmének alkalmával használták őket. Nyílt csatákban való alkalmazásuk teljesen elhanyagolható volt. Kisebb számban, de a szeldzsuk seregben megtalálhatóak voltak az íj nélkül harcoló lovasok is, szerepük azonban eltörpült a csatadöntő tényezőként funkcionáló

²⁸ Shepard, J.: *The English*, 74–83.; Godfrey, J.: *The Defeated*, 71.; Head, C.: *Alexios*, 194.

²⁹ Carole Hillenbrand: *Turkish Myth and Muslim Symbol – The Battle of Manzikert*. Edinburgh, 2007. 5.

³⁰ Paul Markham: *The Battle of Manzikert: Military Disaster or Political Failure? De Re Militari*. <http://deremilitari.org/2013/09/the-battle-of-manzikert-military-disaster-or-political-failure/> (Letöltés ideje: 2015. szeptember 11.).

³¹ Michael Rogers: *A hódító iszlám*. Budapest, 1987. 36.

³² Runciman, S.: *The First*, 27.

lovassíjászoké mellett.³³ A szeldzsukok hihetetlen sikereiket nem érhatték volna el fegyvermezett hadszervezetük nélkül. Nemcsak a csatatéren, de az utánpótlás megszervezésében is rendkívül precízen jártak el.³⁴ A 11. században a normann és a szeldzsuk-török seregek is lovasságuknak köszönhatték fölényüket a korszak csataterain, de a két lovasság fegyverzetben és harcmodorban is rendkívül különbözött egymástól.

A szeldzsuk lovasság jelentős sebességbeli fölénnel rendelkezett, emellett manőverező képessége is jobb volt, mint a normann lovasságé. Ezt könnyebb fegyverzetének köszönhetette, mert bár eszköztárában megtalálható volt a pajzs, a kard és a lándzsa (fő fegyverzete, az íj mellett) is, teljes felszerelésük ennek ellenére is jóval könnyebb volt, mint a normannoké. Az ember-ember elleni küzdelemben ezáltal az európai harcosok voltak fölényben, a szeldzsukok számára azonban a gyorsaság megőrzése sokkal fontosabbnak bizonyult. Az állandó elszakadás az üldözőktől, majd a rendezett visszacsapások sorozata biztosította az ellenfél felőrlését. A szeldzsukok folyamatosan zaklatták az ellenséget, nem hagytak neki pihenőt, és megpróbálták mindig a leggyengébben védett vagy felszerelt részeken támadás alatt tartani ellenfeleiket. Kíméletlen harcmodoruk rendkívül idegörlő volt, ezért pszichikailag is megviselte az ellenséget. A török lovas íjhasználatáért is bizonyult hatékonynak, mert nemcsak az ellenség lovasait, de a lovakat is célba vette. A szeldzsuk lovas harcos menekülést színélve a nyeregben visszafelé fordulva is képes volt a folyamatos tüzelésre. Célja az ellenséges vonalak megbontása volt, és miután a nyíl sokszor még találat esetén sem okozott jelentős kárt a nyugati harcos páncélzatán, ezért gyakran a lovat próbálták megsebesíteni, ezzel is csökkentve a frank vagy normann lovagok mobilitását. Erre azért is volt szükségük, mert nyílt csatában, ha a nyugati nehézlovasság képes volt nagy tömegben rohamot indítani, akkor a szeldzsuk lovasságnak esélye sem volt azt feltartóztatni. Ezért a törökök megpróbálták minél nagyobb kárt okozni a nyugati lóállományban és elejét venni a normann, frank lovasrohamoknak.³⁵ Érzékletes képet fest művében a lovak szerepének fontosságáról az 1097-es anatóliai áttörést is megörökítő Névtelen Krónikás, aki részletesen kifejti, hogy milyen nehézséget okozott a nyugati seregek számára a hirtelen fellépő lóhiány: „Lovaink száma ezalatt nagymértékben megfogyatkozott, sokan közülünk a gyalogosok közé kerültek. A lovak hiánya okozta, hogy helyettük ökröket alkalmaztunk, sőt a nagy szükségben szállításra kecskéket, birkákat és kutyákat is használtunk.”³⁶

A szeldzsukok közelharcra általában akkor vállalkoztak, ha már sikerült megbontani, vagy meggyengíteni az ellenfél hadsorait. Kivételt képezett ez alól, ha esetleg lesvetésből támadtak, de ekkor is képesek voltak arra, hogy sikertelen akció esetén elszakadjanak az

³³ Smail, R. C.: *Crusading*, 75–76.

³⁴ Rogers, M.: *A hódító*, 39.

³⁵ Smail, R. C.: *Crusading*, 77–81.

³⁶ Névtelen Krónikás: A frankok és a többi jeruzsálemi zarándok tettei. (Anonymy Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum.) In: Veszprémy László (szerk.): *Az első és második keresztes háború korának forrásai*. Budapest, 1999. IV. könyv 10. fejezet. 40.

ellenségtől.³⁷ A szeldzsuk-törökök megjelenésével tehát komoly kihívással került szembe Bizánc mind Anatóliában, mind Szíriában. A rendkívül fenyegető katonai helyzetben, érdemben pedig csak nyugati zsoldosaira támaszkodhatott.

A normannok

Az első igazi ütközetre az 1050-es években került sor a normannok és a törökök között. A szeldzsuk seregek örmény területeken jártak, amikor Baiburt erődjénél kerültek szembe a varáng gárda normannok és frankok által kiegészített csapataival. A nyugati seregek helytálltak és visszaverték a szeldzsuk csapatokat, bár üldözésüket már nem vállalták fel.³⁸ Az 1060–1070-es években a varégek gárdája mellett egyre nagyobb számban szolgálnak bizánci zsoldban álló nyugati elemek. Ők jobbára frank és normann harcosok voltak, akik karizmatikus vezetőik irányítása alatt a bizánci haderő egyik legfontosabb részét képezték. Már az 1050-es években számuk több ezresre tehető, de 1071-re már valószínűsíthetően elérték a 3000 főt.³⁹ Részt vettek a IV. Rómanosz Diogenész (1068–1071) által vezetett 1068-as és 1069-es hadjáratban is, ahol újra összecsaptak a szeldzsukokkal, de csak kisebb részsikereket értek el.⁴⁰

Fontosnak tartom kiemelni, hogy a normann seregek a 11. század második felében a Földközi-tenger keleti medencéjében komoly stratégiai előrelépést tettek. Tengeri flottájuk mindössze pár évtized alatt lényegében a semmiből vált komoly tényezővé az 1070–1080-as évek folyamán. Ezen évtizedek alatt egy olyan flotta kiépítését sikerült elérniük, ami már képes volt felvenni a versenyt a bizánci hajóhaddal. Emellett rájöttek, hogy amennyiben a balkáni területek felé szeretnék kiterjeszteni fennhatóságukat, akkor nagy tömegű lóállomány szállítására is képes flottával kell rendelkezniük. A normannok csatadöntő fegyverneme, a nehézlovasság hatékony felhasználása ellenséges területen ugyanis máshogy nem volt megoldható, csak a lovak tengeren keresztüli szállításával. A korszak normann hadereje már nem sokban emlékeztet a viking ősök seregeire, a ló használata már nem annyira esetleges, mint a 9. század folyamán volt, amikor a ló még inkább a harcos harctérre szállítására szolgált, nem pedig a csatatéren való alkalmazására. A dél-itáliai normannok villámgyorsan alkalmazkodtak a terület által megkövetelt stratégiai és taktikai kihívásokhoz, és távlati céljaik haderejük fejlődésével és megerősödésével párhuzamosan vált egyre ambiciózusabbá. A bizánci zsoldban való szolgálattól hamar eljutottak a konstantinápolyi trón megszerzésének lehetőségéig.⁴¹

³⁷ Smail, R. C.: *Crusading* 82–83.

³⁸ D'Amato, R.: *The Varangian*, 7.

³⁹ Paul Magdalino: *The Byzantine Background to the First Crusade. De Re Militari* 1996. <http://deremilitari.org/2013/06/the-byzantine-background-to-the-first-crusade/> (Letöltés ideje: 2015. szeptember 16.).

⁴⁰ Markham, P.: *The Battle*; D'Amato, R.: *The Varangian*, 7.

⁴¹ Marjorie Chibnall: *The Normans*. Oxford, 2000. 80–81.; Winkler G.: *A hadviselés*, 163–165.

A normann seregek tevékeny részesei voltak az 1071-es manzikerti csatának is. Bár az igazi problémát az okozta, hogy éppen a csata fordulópontján nem voltak hajlandóak részt venni az ütközetben.⁴² Már ekkor kiderült, hogy a normannok hajlamosak saját érdekeiket előtérbe helyezni, még ha éppen zsoldosként harcolnak is. Főként, ha egy olyan rátermett vezető állt az élükre, mint Bailleuli Roussel (Ursel), aki Manzikertnél vezette a normann csapatokat. Azonban nem Roussel volt az első nyugati zsoldosvezér bizánci szolgálatban, aki gondot okozott Anatóliában.

Az 1050-es években a Dél-Itáliából érkező Hervé volt a bizánci normann csapatok parancsnoka.⁴³ A normannok már a Geórgios Maniakész vezette bizánci hadjáratban is fontos szerepet játszottak, mely Szicília visszaszerzésére irányult. Az 1030-as évek végén, egy 500 fős kontingenssel vettek részt a vállalkozásban. Maniakész seregei győzedelmesen törtek előre, és úgy tűnt a szicíliai araboknak nincs esélyük megállítani a bizánci hadvezért. IX. Konstantin (1042–1055) azonban a konstantinápolyi nagybirtokos érdekek nyomására közbelépett, és visszahívta megbízatásából Maniakészt aki bosszúból Konstantinápoly ellen indult a sereggel. Thessaloniké irányába vonulva 1043-ban azonban egy lövedék keresztülhúzta a bizánci trón megszerzésére irányuló terveit, miután a csatatéren szerzett sebesüléséből nem épült fel és meghalt.⁴⁴ A vezetése alatt harcoló normannok zsoldban tartása egyértelműnek tűnt korábbi érdemeik miatt, így a csapatok nagy része Konstantinápolyba került Hervé parancsnoksága alatt. Hervé hamar fontos szerepet harcolt ki magának, mivel jól képzett nehézlovas parancsnok volt. Valószínűleg már Hispániában és Szicíliában is összemérte erejét az arabokkal, így viszonylag könnyen alkalmazkodott az anatóliai körülményekhez is.⁴⁵ 1049-ben irányította csapatait először a görögök által „Frangopoulosnak” nevezett Hervé. Ekkor még a besenyőkkel szemben kellett többször is bevetni a nyugati zsoldosokat, majd az 1050-es évektől vált folyamatossá a harci érintkezés a szeldzsukokkal.⁴⁶ Hervé éveken keresztül maradt bizánci szolgálatban mint a frank-normann csapatok kapitánya. Azonban összekülönbözött a bizánci szövetségeseivel és örmény területre vonult több száz fegyveresével, ahol önálló politikát próbált folytatni. Több erősséget is sikerült megszereznie, és Dabaramában rendezkedett be. Hervé függetlenedési törekvése folytán komoly összeütközésbe került VI. Mihály császárral az 1050-es évek második felében.⁴⁷ Többször is összechapott a szeldzsuk-törökökkel, míg végül Abu-Nasr emír erősebbnek bizonyult

⁴² Hillenbrand, C.: *Turkish*, 15.

⁴³ Gravett, C. – Nicolle, D.: *The Normans*, 61.

⁴⁴ Raymond Janin: Les Francs au service des Byzantins. *Échos d'Orient*, 29 (1930) 63. A korszak forrásai többször is frank jelzővel illetik a nyugati zsoldosokat, „gyűjtőnévként” alkalmazva az elnevezést. Szicília esetében azonban valószínűsíthető, hogy normann zsoldosokról beszélhetünk, akik dél-itáliai területekről érkeztek bizánci szolgálatba.; Ostrogorsky, G.: *A bizánci*, 294.

⁴⁵ Gustave Schlumberger: Deux chefs normands des armées byzantines. *Revue Historique*, 16 (1881) 291.

⁴⁶ Janin, R.: Les Francs, 63–64.

⁴⁷ Magdalino, P.: *The Byzantine*; Janin R.: Les Francs, 64.

nála, és foglyul ejtette a lázadó normannt.⁴⁸ Vásra verve küldték vissza a bizánciaknak, akikről kapott még egy esélyt, és 1058-ban (egyes vélemények szerint 1061-ben)⁴⁹ újra a keleti hadszíntéren harcolt csapataival. Nyugati zsoldosai élén még örmény területeken vette fel a küzdelmet az ekkor már egyre nagyobb fenyegetést jelentő szeldzsuk-török seregekkel. Délkelet-Anatóliában Baghin környékén próbált közbeavatkozni és segíteni a szorult helyzetbe került bizánci csapatoknak, a szeldzsuk nyomással azonban ezúttal sem bírtak mit kezdeni a nyugati csapatok.⁵⁰

Hervét a szintén Dél-Itáliából érkező Crispin követte a normann csapatok parancsnokaként, aki elődjéhez hasonlóan nehezen bírta a görög főiséget. Érdeemes kiemelni, hogy veteránnak számított a muszlimokkal való hadviselésben.⁵¹ A harcedzett normann parancsnokokat azonban szívesen látták bizánci szolgálatban. Ugyancsak örmény területeken harcolt csapataival, ahol több erődítményt is az igazgatása alá vont.⁵² Crispin 1068–1069 telét seregével már a Kaukázus déli részein töltötte, ahol a szeldzsukok esetleges betöréseit kellett volna megállítania. Zsoldjának elmaradása miatt azonban hamar fosztogatásba kezdett harcosaival. IV. Rómanosz Diogenész (1068–1071) császár ekkor visszarendelte a kegyvesztett hadurat, amire válaszul emberei további fegyveres ellenállással reagáltak. Crispin újabb esélyt a bizonyításra a manzikerti katasztrófát követő zűrzavaros időszak idején kapott, amikor is a császár VII. Dukasz Mihály fiának, Konstantinnak a seregében vállalt szolgálatot. Ezt követően Andronikosz parancsnoksága alatt vett részt a Dukasz család csapatainak vezetésében, amelyek Kilikia irányába hajtottak végre előretörést. A megbízhatatlan normannal kapcsolatban a bizánciak már nem kockáztatták a dezertálás újabb lehetőségét, és valószínűleg azelőtt megmérgezték, mielőtt újra az önállósulásra tett volna kísérletet.⁵³

Crispin utódja, a már említett Bailleuli Roussel azonban már veszedelmesebb kihívást intézett Konstantinápoly felé. Roussel, Guiscard Róbert egyik alvezéréként tűnt ki a dél-itáliai harcokban, mielőtt bizánci szolgálatba lépett volna 1070 körül.⁵⁴ A manzikerti csata idején már a frank-normann nehézlovasság parancsnoka volt, és megtagadta a közbeavatkozást, amikor a bizánci seregeknek a legnagyobb szüksége lett volna a normann zsoldos csapatokra. Bár az árulása egyértelmű, a minden korábbinál nagyobb szeldzsuk-török veszedelem mégsem engedte meg, hogy VII. Mihály császár lemondjon a birodalom egyik legerősebb fegyveres erejéről. Az Izsák és Alexiosz Komnénosz által vezetett sereghez csatlakozott Roussel és több száz embere.⁵⁵ Az együttműködés a nyugati zsoldosokkal azonban hiú ábrándnak bizonyult. Bár a Roussel vezette csapatok a

⁴⁸ Schlumberger, G.: *Deux chefs*, 293–294.

⁴⁹ Janin, R.: *Les Francs*, 65.

⁵⁰ Gravett, C. – Nicolle, D.: *The Normans*, 61.; Janin, R.: *Les Francs*, 65.

⁵¹ Schlumberger G.: *Deux chefs*, 291.

⁵² Magdalino, P.: *The Byzantine*.

⁵³ Schlumberger, G.: *Deux chefs*, 291.; Janin, R.: *Les Francs*, 65–66.

⁵⁴ Schlumberger, G.: *Deux chefs*, 297.

⁵⁵ Janin, R.: *Les Francs*, 66.

szeldzsukok ellen küldött Komnénoszok szolgálatában tevékenykedtek, Roussel Anatólia vonatkozásában nem a bizánci elképzelések szerint akart cselekedni. A normann vezér célja egyértelmű volt, még hozzá az, hogy az itáliai normannokhoz hasonlóan saját hercegséget hozzon létre. A bizánci seregekkel szemben Roussel könnyű győzelmet aratott Amorionnál. Az ütközetben foglyul ejtette Dukasz Jánost, akit császárrá kiáltott ki majd Konstantinápoly ellen fordult. Mihály császár nem tehetett mást, és a közeledő normannok ellen a szeldzsuk Szulejmántól kért segítséget, akinek kelet-anatóliai területeket ajánlott fel a segítségért cserébe. A bizánciakkal szemben győzedelmes normannok a szeldzsuk-törökökkel szemben kijózanító vereséget szenvedtek el Kappadókiában. Roussel is csak alig tudott elmenekülni a csataterről és egykor félelmetes seregének a maradékával Amasziába menekült.⁵⁶

Alexiosz Komnénosz Roussel után indult VII. Mihály császár parancsára, nehogy a normann hadvezér rendezni tudja a seregeit.⁵⁷ Rousselt ezúttal is a bizánciak által felbízott szeldzsuk-törökök győzték le, majd átadták Alexiosznak. A normann kalandor azonban annyira népszerű volt Amasziában, hogy Alexiosznak azt kellett elterjesztenie, hogy a zsoldosvezért megvakította, így téve alkalmatlanná a további kormányzásra.⁵⁸ Roussel karizmája Alexioszt is magával ragadta, állítólag maga a későbbi császár vitt élelmet a börtönben éhező zsoldosvezérnek.⁵⁹ Tehetségét bizonyítja, hogy VII. Mihály Roussel többszöri árulása dacára is, a már sereg nélküli normann parancsnokhoz fordult segítségért, amikor a későbbi III. Niképhorosz 1077-ben fellázadt ellene.⁶⁰

Philarétoz Brakhamiosz

Nagyszámú európai (leginkább normann) származású kontingens parancsnoka volt Philarétoz Brakhamiosz, a valószínűsíthetően örmény származású hadúr is.⁶¹ Philarétoz *stratégosi* méltóságot, majd *kuropalátés*⁶² címet szerzett, mindeközben egyre nagyobb önállóságot harcolt ki észak-szíriai területeken.⁶³ Remekül ráértett az 1071-es manzikerti katasztrófa okozta hatalmi vákuumra: arra, hogy a bizánci vereséget követő trónharcok következtében Konstantinápoly elvesztette a képességét Anatólia keleti felének, ezen felül Szíria északi részének a felügyeletére. Seregében több száz normann-frank

⁵⁶ Runciman, S.: *A keresztes*, 63–64.

⁵⁷ *Alexiad*, I. 9.

⁵⁸ Uo. I. 13–15.

⁵⁹ Schlumberger, G.: *Deux chefs*, 301.

⁶⁰ John Julius Norwich: *The Normans in Sicily*. London, 1992. 327–328.

⁶¹ *Alexiad*, VI. 169.

⁶² A középbizánci kor egyik legnagyobb méltósága, mely a korban már veszített jelentőségéből, de még mindig fontos rangot jelentett viselőjének. Ld.: Ostrogorsky G.: *A bizánci*, 323.

⁶³ C. J. Yarnley: Philaretos-Armenian Bandit or Byzantine General? *Revue des études arméniennes*, 9 (1972) 338–340.

zsoldos szolgált egy Raimbaud nevezetű normann zsoldosvezér parancsnoksága alatt.⁶⁴ Philarétosz hűséges maradt Rómanosz Diogenészhez, ezáltal konfliktusba került VII. Dukasz Mihállyal. Kapcsolata Bizánccal csak III. Niképhorosz uralkodása alatt rendeződött, aki elismerte az örmény hadúr hódításait.⁶⁵ Philarétosz az 1070-es évek folyamán harcolt ki komoly önállóságot a Kilikiától körülbelül Edesszáig terjedő területen, leginkább örmény csapatokra, illetve a Raimbaud vezette nyugati zsoldosokra támaszkodva. Az 1070-es évek második felében bevette Antiókhíát, miután kihasználta a város Vasak nevű örmény származású urának váratlan meggyilkolását.⁶⁶ 1077–1078-ban pedig egy erősebb lovassággal rendelkező serege megszerezte Edesszát.⁶⁷ 1084-ben személyesen avatkozott be a városban kirobbant zavargásokba, és nyugati lovasságával letörte a fenntartósága alól szabadulni próbáló ellenzékét.⁶⁸ Philarétosz megpróbált berendezkedni a megszerzett területeken és élénk kereskedelmi kapcsolatot tartott fenn a dél-itáliai normann városokkal (pl.: Amalfi) is.⁶⁹ Az 1080-as évek közepén söpörte el Philarétoszt normann zsoldosaival együtt a szeldzsuk-törökök előretörése. 1085-ben esett el Antiókhia, 1087-ben pedig Edessza. Az ekkor már majd másfél évtizedes önállóságot magáénak tudó Philarétosz elvesztette azt a bázist, ami az 1070-es évek folyamán még mögötte állt, ez pedig az irányítása alatt álló területek örmény lakossága volt. Philarétosz kegyetlen uralmát örmény alattvalói egyre kevésbé voltak képesek elfogadni az 1080-as évek folyamán. Népszerűségét ortodox hite sem mélyítette el, mely bár Bizánc szemében fontos és pozitív elem volt, az örmények számára legalább akkora negatívumot jelentett.⁷⁰ Antiókhia elvesztésének körülményei is alátámasztják Philarétosz hátszágának meggyengülését. Ibn Al-Athir beszámolója szerint Philarétosz nem tartózkodott a városban annak elestekor. Edesszai Máté szerint éppen Edesszában tartózkodott ekkor, Anna Komnéné pedig azt írja, hogy a szeldzsukoknál járt, hogy hűséget fogadjon nekik, ezzel biztosítva területeinek megtartását.⁷¹ Szulejmán kihasználta azt, hogy Antiókhia ura nem tartózkodik a városban, és csapataival egy rövid ostrom után sikeresen elfoglalta azt. Ibn Al-Athir leírása alapján, Szulejmán csellel tudott Antiókhia falain belülre kerülni, ahol letörve a városlakók ellenállását elfoglalták a várost. Szulejmán rendkívül bölcsen kiegyezett a városlakókkal, és csapatait is visszafogta a fosztogatásokat illetően.⁷² Edessza két évvel későbbi elvesztése után Philarétosz uralma teljesen összeomlott Észak-Szíriában, és

⁶⁴ Ara Edmond Dostourian (transl.): *Armenia and the Crusades-Tenth to Twelfth Centuries: The Chronicle of Matthew of Edessa*. Lanham, 1993. II. 60. 137.; Raimbaud személyéről és a frank-normann csapatok parancsnokának a kilétéről a történészek véleménye megoszlik. Bővebben lásd: Uo. 321. 6. lj.

⁶⁵ Yarnley, C. J.: Philaretos, 338–340.

⁶⁶ The Chronicle of Matthew of Edessa, II. 66., 141.

⁶⁷ The Chronicle of Matthew of Edessa, II. 71., 142–143.; Yarnley, C. J.: Philaretos, 343–344.

⁶⁸ The Chronicle of Matthew of Edessa, II. 77., 147.

⁶⁹ Gravett, C. – Nicolle, D.: *The Normans*, 63.; Magdalino, P.: *The Byzantine*.

⁷⁰ Yarnley, C. J.: Philaretos, 341–342.

⁷¹ *Alexiad*, VI. 169.; Yarnley, C. J.: Philaretos, 349–350.; The Chronicle of Matthew of Edessa, II. 78., 147–148.

⁷² D. S. Richards: *The Annals of the Seljuq Turks*, London, 2002. 217–218.

Marash városába vonult vissza, ahol nem sokkal később meghalt.⁷³ A Szulejmán és Tutus vezette török seregek túl nagy falatnak bizonyultak az addig eredményesen hadakozó Philarétoosz nyugati zsoldosainak, illetve örmény csapatainak és kevesebb, mint két év alatt felszámolták a Manzikert óta kiépített önállóságukat.⁷⁴

Hervé és Roussel végzetét is a mohamedán seregekkel való összeütközés jelentette. Ez a tény pedig rávilágít arra, hogy a nyugati fegyverfölény igencsak relatív volt. Mindkét normann hadvezér több ezer jól képzett emberével nyilvánvalóan ugyanazt a harcmodort alkalmazta, amit majd Boemund vagy Tankréd is fog közel másfél évtizeddel később az 1097-es anatóliai áttörés alkalmával. A bizánciakkal szemben eredményesek voltak, a szeldzsukokkal szemben azonban alulmaradtak. De ugyanez igaz a bizánci zsoldban harcoló és a fentiekben elemzett nyugati zsoldosseregek eredményeire is, annak ellenére, hogy a bizánciak számára az egyetlen reményt a szeldzsuk-törökök feltartóztatására a nyugati zsoldos tömegek jelentették. Ezek a nyugati seregek, amelyek angolszász, normann vagy frank néven tűnnek fel a keleti hadszíntéren, és harcolnak a szeldzsukokkal Edesszánál, Manzikertnél, Amidánál, vagy örmény területeken, végül mindig elbuktak.⁷⁵ Bár többször tudtak részsikereket elérni a szeldzsuk-törökök ellenében, és az évszázados interakciók folyamán komoly hírnevet szereztek a muszlimok között is, az előretörésüket megállítani nem, talán csak lassítani sikerült.⁷⁶ Ennek fényében a nyugati harcmodor fölényéről nem beszélhetünk, és az 1097-es eseményeket a meglepetésnek tulajdonítani legalábbis érdekes, hiszen a szeldzsuk-törökök körülbelül négy évtizede folyamatos harcban álltak a normann-frank csapatokkal.

Normann-szeldzsuk összecsapások a bizánci-normann háborúban

Az első keresztes hullám normann vezérei között is volt olyan, aki nem az első alkalommal találkozott szeldzsuk-török csapatokkal az anatóliai áttörés idején. Boemund mint apja Guiscard Róbert alvezére már az 1081–1085-ös bizánci-normann háború egyik központi alakja volt.⁷⁷ Tevékenyen kivette részét a normann seregek győzedelmes előretörésében a korábban már kiemelt 1081-es évben, amikor a normannok Dürrakhionnál mértek hatalmas vereséget a bizánci csapatokra, ezzel megnyitva az utat a Balkán belső területei felé. A normann nehézlovasság, mely uralta a 11. század közepének, második felének csataterét a számbeli fölényben lévő császári seregeket is elsöpörte.⁷⁸ Az 1082–1083. évi hadműveletek idején, miután Guiscard Róbert Itáliában kényszerült hadakozni, Boemundot tette meg a normann csapatok főparancsnokává. Ezzel komoly próba

⁷³ Yarnley, C. J.: Philaretos, 350–351.

⁷⁴ Gravett, C. – Nicolle, D.: *The Normans*, 63–64.

⁷⁵ Magdalino, P.: *The Byzantine*.

⁷⁶ Amin Tibi: The Vikings in Arabic Sources. *Islamic Studies*, 35 (1996) 2. 212.

⁷⁷ Yewdale, R. B.: *Bohemond I*, 18.

⁷⁸ Theotokis, G.: *The Norman*, 160–162.

elé állította fiát, akinek messze az ellenséges vonalak mögött kellett helyt állnia, egy olyan sereg élén, mely bár bízott vezérében, de Boemund kizárólagos vezetése alatt még nem harcolt. A normann seregek miután 1082 februárjában bevették Dürrakhiont, a Via Egnatián nyomultak előre Konstantinápoly felé. A téli hónapok tétlenségre kárhoztatták a normann sereget, így Alexiosz komoly nehézségek árán, de újabb csapatokkal tudta kiegészíteni seregeit. 1082 áprilisában tért vissza Dél-Itáliába Guiscard Róbert és innentől kezdve vette át a kizárólagos parancsnokságot a normann csapatok felett Boemund.⁷⁹

A normannok némileg meglepő módon a Via Egnatiától délre haladtak tovább, valószínűleg azért, hogy megőrizhessék azt a stratégiai előnyt, amit a dürrakhioni siker biztosított számukra és az önálló parancsnoklásban még tapasztalatlan Boemund vezetése alatt ne kelljen döntő csatát vállalniuk. Boemund talán Róbert visszatérésére várt, hogy a Konstantinápoly felé történő előretörést folytathassák. Feltehetőleg apja tanácsai szerint cselekedett, amikor Epirusz központja felé vette az irányt, és Janinánál (Joánina) foglalt el jól védhető állást.⁸⁰ Alexiosz itt próbálta meg kihasználni, hogy a normannok Guiscard Róbert parancsnoksága nélkül kénytelenek a birodalom területén hadakozni. Bár Alexiosz serege számbeli fölényben volt, és harci tapasztalata is jelentősebb volt, mint Boemundnak, legalábbis az önálló parancsnoklást illetően, a normann parancsnok mégis győzelmet aratott a bizánci seregek felett. Boemund Alexiosz seregének két szárnyát zúzta szét, ezzel a centrumban bátran küzdő Alexioszt is veszélyes helyzetbe hozva, aki végül elmenekült a csataterőről.⁸¹

Boemund dél-keleti irányba folytatta hadjáratát, Alexiosz Komnénosz pedig seregét rendezve valahol Arta környékén próbálta meg útját állni. A hadjárat e szakaszát csak Anna Komnéné munkájából ismerjük, de tőle részletes leírást kapunk második összecsapásukról.⁸² A császár egyértelmű szándéka az volt, hogy valamilyen formában megakadályozza a normann nehézlovasság kibontakozását és elsöprő lovasrohamának felfejlődését. A bizánciak *triboloio*kat⁸³ helyeztek el a normannok várható lovassági támadásának útjába. Alexiosz számítása be is vált, hiszen az első döntőnek szánt normann lovasrohamot megakasztották a bizánciak, a normannok átkarolása azonban nem sikerült. Boemund rendkívül gyorsan rendezte lovasságát, és csak úgy, mint Janinánál, ezúttal is a szárnyakon verte szét a bizánci sereget. Alexiosz látva serege két szárnyának menekülését nem tarthatott ki tovább, és ismét a visszavonulást választotta ezzel elkerülve, hogy a normannok kezébe kerüljön. Boemund már a második nagy csatában győzte le a bizánci seregeket úgy, hogy mindkét alkalommal a császár személyesen vezette azokat.⁸⁴

⁷⁹ Uo. 166–167.; *Alexiad*, III. 134–135.

⁸⁰ Theotokis, G.: *The Norman*, 168.

⁸¹ *Alexiad*, V. 136–137.

⁸² Uo. V. 137–139.

⁸³ Vassulymok, melyek csata közben, vagy éjjeli szállás esetén a tábort körbevée védtek a lovasság támadása ellen. Komoly sérülést tudtak okozni a lovak patájába fúródva ezzel megakasztva a nehézlovasság támadását. Theotokis, G.: *The Norman*, 171–172.

⁸⁴ *Alexiad*, V. 137–138.; Gaufredo Malaterra: *De rebus gestis Rogerii Calabriae et Siciliae comitis et Roberti Guiscardis Ducis fratris eius*. In: Ernesto Pontieri (ed.): *Rerum Italicarum Scriptores*. Bologna, 1900–1935.

Boemund ezt követően folytatta előrenyomulását Thesszálián keresztül, bár a kifinomult bizánci diplomácia hatására több magas rangú embere is elárulta és Alexiosz szolgálatát választotta.⁸⁵ A hadjárat normann szemszögből előnyös menete Larissza ostrománál fordult meg. Alexiosz, hogy megállítsa az egyre nagyobb nyugati irányú normann előretörést, a rúmi (ikóniumi) szultánhoz fordult segítségért. I. Szulejmán (1077–1086), a Rúmi Szultánság megalapítója, 7000 szeldzsuk-török harcost állított Alexiosz szolgálatába.⁸⁶ Ez a jelentős méretű segítség olyan helyzetbe hozta a császárt, hogy újra nyílt csatára vállalkozhatott Boemunddal szemben. A szeldzsuk erősítésnek köszönhetően Alexiosz taktikai lehetőségei is tágultak, a korszak legkiemelkedőbb könnyűlovassága állt a rendelkezésére, amely ismerte a normann harcmodort és többször is nagy győzelmet aratott felette a Kis-Ázsiában vívott összecsapásaik folyamán. Alexiosz szorult helyzetét kiválóan érzékelteti, hogy a pár éve még a birodalma számára legnagyobb veszélyt jelentő szeldzsukokhoz fordult segítségért, lényegében feláldozva Anatóliát.⁸⁷

Larisszánál csapott össze a két hadvezér, Boemund és Alexiosz Komnénosz. A normann seregek már 1082-ben hozzáfogtak Larissza ostromához, de az 1083-as év tavaszán is még a várost körülfogva foglaltak állást Boemund csapatai. Larissza tartalékai a féléves ostrom hatására kezdtek kimerülni, ezért Alexiosznak mindenképpen cselekednie kellett.⁸⁸ Anna Komnéné részletes leírásából megállapítható, hogy Alexiosz tanult a normannokkal szembeni vereségeiből és taktikáját arra építette, hogy egy színlelt megfutamodásnak köszönhetően sikerülhet megbontania a zárt normann hadsorokat.⁸⁹ A 11. század második felében, amennyiben a normann nehézlovasság nagy tömegben egyben tudott maradni addig, amíg elérték az ellenséges hadsorokat kevés sereg volt képes hatásos ellenállást kifejteni. Ahogy a fentiekben már áttekintettem, a szeldzsukok kifejezetten eredményes évtizedeket tudtak maguk mögött a normann zsoldosokkal vívott összecsapásaikat figyelembe véve. Alexiosz rájuk támaszkodott, amikor könnyűlovasságára építve megfutamodást színlelt a

V/1. 5. Malaterra beszámolója összevonja a Janinánál és Artánál történeteket és Anna Komnénééhez viszonyítva lényegesen tömörebben fogalmaz: „Duce itaque apud Roman apostolici necessitatibus inserviente, Boemundus, filius eius, apud Bulgaros, ubi a patre relictus erat, strenue agens, patris vices haud graviter exequatur, urbemque, quae Arta dicitur obsidens, plurimum infestus persistendo capere omnibus artibus nitebatur. Porro imperator audiens urbem sui iuris hostibus praegravari, ducemque, quem plurimum pertimescebat, recessisse, absentia eius viribus resumptis, exercitu admoto, urbi succurrendum multis copiis parat. Sed venienti Boemundus occurrens certamine inito, bellum conserit. In primo congressu, qui primum accesserant, collisi sternuntur, subsequentes visu terrentur fuga intitur. Imperator cum primis fugientibus esse utile fugam capere ducit. Quo fugato, Boemundus victor efficitur.”

⁸⁵ *Alexiad*, V. 139–140.

⁸⁶ Uo. V. 140.

⁸⁷ Egyes vélemények szerint Alexiosz Máliksah szultánhoz fordult segítségért a normannokkal szemben. Ez a magyarázat azonban gyenge lábakon áll, figyelembe véve az Anatóliát uraló Szulejmán hatalmát a pár évvel későbbi szíriai hódításait, továbbá a nagyszeldzsukokkal szembeni ellenséges érzéseit, ez a lépés nehezen kivitelezhetőnek tűnik. Részleteket lásd: *Alexiad*, 498. 14. lj.

⁸⁸ Yewdale, R. B.: *Bohemond I*, 26.

⁸⁹ *Alexiad*, V. 142.

két nehézlovas hadsorra osztott normann sereggel szemben. Boemund, aki az első normann hadsort vezette, áttört a bizánci sereg közepén felállított első sorokon abban a hitben, hogy Alexiosz is a centrumban elhelyezkedve irányítja a csapatait. Alexiosz a csatátér nyújtotta földrajzi előnyöket kihasználva (a Pineosz folyó völgye, valamint a Thesszáliára jellemző hegyvidék is hatással volt a bizánci taktika kialakítására), a bizánci seregek egy részével elrejtőzve várta, hogy a csapatainak sikerül-e a tervezett megfutamodás megvalósítása, ezzel együtt pedig a Boemund vezette első vonal eltávolítása a normann tábor közeléből. Boemund nem számított a bizánci hadicsele, és a Janinánál és Artánál is bevált nehézlovassága rohamának tulajdonította a sikert.⁹⁰

Alexiosz két alvezérére, Niképhorosz Melissinoszra és Kurtikioszra bízta a bizánci centrumot és azt a feladatot, hogy a normann nehézlovasságot Larisszától nyugati irányba csalja.⁹¹ Alexiosz hadicsele bevált, Boemund üldözőbe vette a menekülő bizánci csapatokat, és eközben egyre jobban eltávolodott táborától. Alexiosz csak erre várt, és a Brienne által vezetett második normann hadsorra támadt könnyűlovasságával. Anna Komnéné kiemeli, hogy a császár kifejezett parancsa volt, hogy a bizánci csapatok ne kerüljenek közelharcba a Brienne vezette második normann hadsor csapattal. A bizánci könnyűlovasok, feltehetően Szulejmán szultán 7000 fős szeldzsuk kiegészítő csapatai természetesen alkalmazták a lovasnomád szeldzsuk-török harcmodort. Anna Komnéné leírása szerint nyílzáport zúdítottak a normann második sorra, leginkább a lovakat véve célba. Az *Alexiász* részletesen írja le, hogy a közelharcban legyőzhetetlen normann nehézlovasok, miután elvesztették hátsólovaikat, milyen nehezen boldogultak a csatátérben. Gyalogos küzdelemben nagy pajzsaik, illetve sarkantyúik akadályozták őket, így viszonylag hamar komoly káosz alakult ki a normann második sor csapatai között.⁹² Szorult helyzetében Brienne segítségért küldött Boemund után, aki Anna Komnéné szerint már az Alexiosz felett aratott újabb győzelmét ünnepelte, amikor megtudta, hogy második hadsorát megverték, a normann tábor pedig a bizánciak kezébe került.⁹³

A küzdő feleket az éjszaka választotta el egymástól. Alexiosz taktikája bevált, és a csata első napján komoly sikereket ért el. A normannok két nehézlovas hadsorából az egyiket szétverte, a normann tábor pedig elfoglalta, ezzel kényszerhelyzetbe hozva az utánpótlásától megfosztott Boemundot. A csata második napjának reggelén Boemund fegyverben és zárt hadsorokban találta a bizánci sereget. Alexiosz parancsára a szeldzsukok megpróbálták rohamra sarkallni a normannokat. Boemund azonban tanult az előző nap katasztrófájából, és nem hagyta, hogy a török nyílzápor megbontsa csapatainak zárt tömbjét. Serege gyalogosan (bizonytalan, hogy a terep adottságai vagy Boemund taktikai elképzelései miatt), visszanyúlva a viking-skandináv taktikai gyökerekhez, zárt pajzsfalat alkotva állta a nomád lovasság támadásait. Az előző nap komoly veszteségei miatt demoralizált normann sereg azonban nem tartott ki a bizánci csapatokkal szemben, és amikor Boemund

⁹⁰ Uo. V. 143.

⁹¹ Theotokis, G.: *The Norman*, 174.

⁹² *Alexiad*, V. 143.

⁹³ Yewdale, R. B.: *Bohemond I.*, 26–27.; *Alexiad*, V. 144.

zászlótartója is elesett a küzdelemben, a menekülést választotta. A normannok az általuk birtokolt Trikala felé nyugati irányba visszahúzódva hagyták el a csatateret.⁹⁴

A bizánci-normann háború első éveit a larisszai csatáig bezárólag azért tartottam fontosnak megvizsgálni, hogy lássuk, a szeldzsuk-törökök közbeavatkozásáig a normann hadigépezet még fővezére nélkül is kiváló hatékonysággal volt képes működni ellenséges területen a korszak egyik legnagyobb hatalmával szemben. Bizánc kétfrontos háborút kényszerült vívni az 1080-as években. Bár a szeldzsukokkal szemben elbukott az anatóliai hadszíntéren, hatékony diplomáciai eszköztárának hála, sikerült az európai területektől távol tartani a törököket. A normann csapatokat a birodalom másként nem volt képes megállítani, mint három nagy csatavesztést követően stratégiát váltva, a 11. század második felében megállíthatatlannak tűnő szeldzsukok segítségére támaszkodni. Alexiosz Komnénosznak csak 1083-ban Larisszánál sikerült feltartóztatni a normann előretörést, miután 7000 szeldzsuk harcost fogadott zsoldjába. Boemund nagy vereséget szenvedett a török csapatokkal megerősített görög seregektől, de rátermettségét mutatja, hogy sikerült kicsúsznia Alexiosz csapatainak szorításából, ezzel megnyitva egy hosszú és több fordulatot hozó rivalizálást, mely alapjaiban befolyásolta a Földközi-tenger keleti medencéjének elkövetkező évtizedeinek politikai viszonyait.

Összegzés

A fentiekben áttekintettem az első keresztes hadjáratot megelőző évtizedek összecsapásait a szeldzsuk-törökök és a nyugat-európai seregek között. Látható, hogy a 11. század második felében egyértelműen a szeldzsuk-törökök felé billent a mérleg nyelve. Az összecsapásokra leginkább Anatóliában, illetve Szíriában került sor, és bár a területek elfoglalása csak hosszas és küzdelmes évtizedeken keresztül sikerült, a törökök mindenhol letörték a leginkább nyugati zsoldosokra alapozott keresztény ellenállást. Az első keresztes háború megindulásakor tehát már egy majd fél évszázados interakció állt fenn a szeldzsukok, s a nyugat-európai fegyveresek között. A harcoló felek már ismerték egymást, nem egy keresztes vezér terepismerettel, amellet harci tapasztalattal is rendelkezett a szíriai és anatóliai helyzetet illetően. Nem véletlen az sem, hogy Boemund már a keresztes hadjárat legelejétől központi alaknak számított. A dél-itáliai normannok komoly harci tapasztalattal rendelkeztek a törökökkel vívott összecsapások terén.⁹⁵ Ezek a tapasztalatok – ahogy korábban Kis-Ázsiában a szeldzsukokkal szemben hadakozó egyéb nyugat-európai népelemeknél is – leginkább vereségeken alapultak, ennek fényében pedig nyugati katonai fölényt említeni a tárgyalt időszakban mindenképpen vitatható.

⁹⁴ *Alexiad*, V. 144–145.; Theotokis, G.: *The Norman*, 175.

⁹⁵ Yewdale, R. B.: *Bohemond I*, 44.

CAN WE TALK ABOUT WESTERN EUROPEAN MILITARY SUPREMACY IN THE AGE OF THE FIRST CRUSADE?

There seems to be general agreement that the western military capabilities were more efficient than the Seljuks or Fatimids in the course of the incredible victories that comprised the First Crusade. This paper focuses on warfare between the Seljuk Turks and the Christian forces of Western European background in Asia Minor and northern Syria during the second half of the eleventh century. This turbulent episode was the period of jostling for control between the Byzantine Empire and the Seljuks. It was also the period of the “soldiers of fortune” for groups such as the Scandinavians, Anglo-Saxons, Normans and Franks. These nations mostly as mercenaries took part in an ineffective enterprise to stop the expansion of the Seljuk Turks during the decades preceding the First Crusade. The aim of this paper is to present the armed interaction between the Seljuks and the Western European armies and to analyse the results of these confrontations. From this viewpoint there might be another interpretation of the questionable European military advantage in the period.

Keywords: First Crusade, warfare in Asia Minor, Seljuk army, Franks

MELINA ROKAI

The Contribution of a Family of South Slav Origins to Hungarian Humanism

THE CASE OF ERZSÉBET SZILÁGYI'S COUSINS*

THIS PAPER AIMS to discuss two issues, one being the note of ownership in the gospel of Janus Pannonius, bishop of Pécs made by Erzsébet Szilágyi's cousin, Hungarian poet Péter Garázda. The second issue revolves around the collectors of codices, including the aforementioned poet, some other poets, as well as contemporary high clergy. In other words, it provides testimony of lay-men reading or at least owning a Gospel.

Among the surviving books that comprised the library of the famous Hungarian poet and humanist János Csezmicei, known as Janus Pannonius, bishop of Pécs, probably the most important is an eleventh-century Gospel written in Greek.¹ Its importance lies not only in the portrait of three evangelists on a gold substrate, which fill one folio – the image of the evangelist John is missing, probably having been cut out at some point. But more importantly, this is the only gospel owned by Janus Pannonius that contains a presumably contemporary note, while the codices of his uncle János Vitéz, archbishop of Esztergom are full of glosses. As for the note, it is indeed only a single sentence. Its significance is that it is also written in Greek and in Greek script. It reads in full: “εὐαγγέλιον τις δωτισ κυριως τυο ιωαννω επισκοπου κιοινκεεγλεσιενσις” (evangelion tis dotis kirios tou joanno episkopuo kioinkeeglesiensis) while under it, crossed out, reads: “πετως γαρ” (petos gar). Then what can still be discerned from two, mostly illegible crossed lines reads as follows: “πετυως γαραστα” ... “αδ ποσογαμ” ... “ιωυννωμ” ... “εμ μεριτριγε” (petuos garasta ... ad posogam ... “Petros Garazda.”). This text was written in the Greek script, but in Latin.² According to the proposed reading of János Bollók and István Kapitánffy it is read in its entirety: πετυως γαραστα διλιγιτ μυωλιερεις ετ ωδιτ διαβυωλως, πωταεραε μιττιτυωρ αδ πωσωγαμ αδ σωννωμερανωμ μερετριγεις αλιας αμορες / Petus Garasta diligit mulieres et odit diabolos, propterea

* Special thanks to Prof. Nikola Samardžić and Prof. István Draskóczy for being external readers of this article.

¹ Mária Kubinyi: *Libri manuscripti Graeci in bibliothecis Budapestiensibus asservati*. Budapest, 1965. 65.

² Csaba Csapodi: Janus Pannonius könyvei és pécsi könyvtára. In: Tibor Kardos – Sándor V. Kovács (ed.): *Janus Pannonius (Tanulmányok)*. Budapest, 1975. 190. note 7.

mittitur ad Posogam ad connumerandum meretrices alias amores.³ (“Péter Garázda had loved women and had hated devils. Therefore, he was sent to Pozega to count prostitutes, or mistresses.”) It is possible that the last word is not “amores”, but “sorores”. Thus, the whole text reads: “nimirum amasias suas, quibus ius coniugium non darent, id est, concubinas atque **meretrices**, quasi honestiore nomine, **sorores** appellabant”.⁴

This handwritten note was rethought before in two studies by Mária Kubinyi and Csaba Csapodi, both of whom are very knowledgeable in this matter.⁵ The reading, according to Csapodi’s assertion, is somewhat different than what we read above.⁶ In the name of Garázda, or in another area a mistake was inserted. Instead of “πετῳς” we should read: “πετρος”. In the Greek alphabet in fact there is no letter “y” Y is written “υ”, but it is possible that what was intended is the letter “ρ” (ro). If that is not a mistake, it comes from the writer of the note, a fact which Csaba Csapodi was required to observe.

Comparing the Greek manuscript of this note with the only surviving text written in the Latin script, and in the Latin language, which according to Csaba Csapodi certainly represents Péter Garázda’s autograph, and which is preserved in Justinus codex in Prague, we see that it reads: “Iste liber est meus, videlicet Petri Garazda de Ungaria”.⁷ Csapodi came to the cautious conclusion that, due to the similarity of the handwriting to the note in Greek in Janus Pannonius’ Gospel, we can assume that it was made by the same hand. Given the nature of the handwriting and faltering in spelling, the note probably originates from Péter Garázda – who was a layman, and who had just begun to learn Greek, rather than from well-versed (professional) of Greek language Janus Pannonius. However, neglecting the graphological, spelling and grammatical comparison of two texts, one of which is written in Latin and the other in Greek, the fact that in the Latin text his name is written in the first person, while in the Greek text it is written in the third, speaks against Csapodi’s hypothesis as much as his arguments. In other words we should allow for the possibility that the note in Greek was written by a third person.

In case Csapodi’s assumption is not correct, we can nonetheless learn from the note that this book had been given as a gift to Janus Pannonius by another poet of the era of Hungarian Renaissance, namely Péter Garázda who was his maternal cousin. Janus Pannonius was presented with the book probably in 1465, when the two poets met in Ferrara, a centre of humanist education at the time. The reason for Péter Garázda’s stay

³ János Bollók – István Kapitány: Megjegyzések az Egyetemi Könyvtár Gr. 1. jelzetű kódexének bejegyzéséhez. *Antik Tanulmányok*, 26 (1979) 106–109.; Mészáros Tamás (ed.): *Philologia Nostra*. Bollók János összegyűjtött tanulmányai. Budapest, 2013. 103–108. (Downloaded: 03/09/2015, http://honlap.eotvos.elte.hu/uploads/documents/kiadvanyok/Philologia_Nostra_beliv.pdf)

⁴ Christopher August Stempel: *Observationes de adoptione in locum fratria non monstrosa*. Wittenberg, 1748. 32. Referred in John Boswell: *Same-Sex Unions in Premodern Europe*. New York, 1994. note 78.

⁵ Kubinyi, M.: *Libri manuscripti*, 65.

⁶ Csapodi, Cs.: Janus Pannonius, 190. note 7.

⁷ Sándor V. Kovács: Garázda Péter. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 61 (1957) 52–53.; „Marsilius Ficinus Florentinus Ioanni Pannonio Episcopo Quinqueecclesiensi εν πρᾶττιν” see: Eugenius Ábel (ed.): *Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*. Budapestini–Lipsiae, 1880. 202–203.

in Ferrara was to study literature, while Janus Pannonius passed through there as King Matthias Corvinus' emissary to the pope in Rome. It should be said that Péter Garázda did not only give Janus Pannonius this book, but, five years later, in 1469, according to Csapodi, brought him the work of the Italian humanist Marsilio Ficino, "Comments on Plato's Symposium."⁸

As for the personality of Janus Pannonius, it is too well known to be discussed here in more detail. However, it is necessary to offer the basic facts of his biography. He was born in 1434, son of Pál Csezmiczei and Borbála Vitéz of Sredna. As Pope Callixtus III wrote of him in 1458: "Calistus etc. Dilectis filiis **Johanni de Chesmicze** praeposito ecclesiae Titeliensis Colocensis diocesis et nobili viro Petro fratri ac dilectis in Christo filiabus nobilibus mulieribus **Barbarae** relictae quondam **Pauli** etiam **de Chesmicze** viduae matri..."⁹

It is interesting and unusual for the Middle Ages that of his mother we know much more than of his father. The cause for this stems from a number of factors. In the first place, he lost his father in early childhood, at the age of seven. Furthermore, it could be connected to the fact that he certainly owed his career to his maternal uncle – János Vitéz of Sredna, with whom he remained closely associated throughout his life. János Vitéz's mother, who was the great-aunt of Janus Pannonius, came from the Garázda family. When János Vitéz became the bishop of Várad (Oradea), he sent his teenage nephew to study in Ferrara, in the famous school of Guarino. In order to secure permanent income for Janus Pannonius, on the recommendation of the Vitéz, King Matthias appointed the young man as the canon of Várad, and at only the age of twenty-five Janus Pannonius became bishop of Pécs. In 1471 Janus, along with his uncle, plotted against their common benefactor, King Matthias Corvinus, with the aim of overthrowing him and bringing the Polish Prince Casimir Jagellonian to the Hungarian throne. When the plot failed Janus was forced to flee from Hungary, and he took refuge in Medvedgrad near Zagreb. There he died on 27 March 1472.¹⁰

In 1465 Janus Pannonius, only thirty-one years old, was at the peak of his career, holding the chair of bishop of Pécs from the Hungarian king Matthias Corvinus. At the same time he was also entrusted with leadership of the aforementioned mission, which was sent by Mathias Corvinus to Pope Paul II in Rome. The task of this mission was, besides congratulating the new pope on his election, to negotiate extending of the collective action of the allies (the Holy See, Hungary and the Republic of Venice) against the Ottomans. This mission had been brought into question with the passing of Paul II's predecessor, Pope Pius II August 15 in 1464. Janus had successfully completed his task, the successful conclusion which was greatly facilitated by Paul II (Pietro Barbo) being

⁸ Csapodi, Cs.: Janus Pannonius, 190., 194.

⁹ Ágnes Ritoókné Szalay: III. János pécsi püspök, azaz Janus Pannonius családjáról. In: „*Nympha super ripam Danubii*” Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből. Budapest, 2002. 23–29.

¹⁰ Tibor Kardos: Janus Pannonius bukása. *Pannonia*, 1 (1935) 4–6., 115–138.; Tibor Kardos: Janus Pannonius Poet of the Hungarian Renaissance. *The New Hungarian Quarterly*, 14 (1973) 49., 79–95.

a Venetian. It should be also said that while in Rome, Janus came into contact with opponents of Paul II, who mainly came from the humanist and Neoplatonist circles. Only two years after Janus' visit, they plotted against the Pope in 1467. Although the matter of Janus connection with the conspiratorial Neoplatonists had never been raised, it is well known that he maintained friendship and correspondence with some of them after the failure of the conspiracy – Callimachus Experiens for example.

We have a limited knowledge about the donator of the above mentioned valuable gift, Péter Garázda. His last name Garázda connects his origins to a town of the same name in the Drina valley. At the beginning of the fifteenth century, the Garázda, as supporters the Hungarian king Sigismund of Luxemburg, moved from Bosnia to Slavonia (Hungary) where they received the fief of Mechenice.¹¹

The coat of arms of the family, showing a chamois rising from a rock in flames, proves close kinship with the Szilágyi and Teleki families, from which Erzsébet, the mother of king Matthias Corvinus originated.

Therefore, Péter Garázda was closely related to the Szilágyi family. *He* had been sent to Ferrara to study by János Vitéz, uncle of Janus Pannonius. Garázda remained in Ferrara until 1468, when he moved to Florence to continue his studies there. After the collapse of the conspiracy of his patrons and sponsors, Vitéz János and Janus Pannonius, against King Matthias and after their deaths in 1472, Garázda had to return to Hungary. Here he devoted himself to the vocation of the church which offered the most opportunities for intellectual activity. It was in the so-called mid-ecclesiastical estate, where Garázda found his career.¹²

In 1474 he became the canon of Nyitra (Nitra), and in 1476 he was promoted to the position of canon of Esztergom. In 1483 he became the archdeacon of Nyitra and finally in 1501 he became provost of the collegiate chapter of Esztergom-Szentistván. Meanwhile, in 1479, as a canon lecturer, he became governor of the school at Pécs, the former bishop's seat of his friend and role model Janus Pannonius.

So far not a single poem has been found for which the authorship of Péter Garázda can be determined with certainty.¹³ In recent times, a poem in Latin has been attributed to Péter Garázda by Marianna D. Birnbaum, a former professor at University in Los Angeles. The poem is on page 117 of the Code of Janus Pannonius, which is kept in the Biblioteca Colombina in Seville. The Code was discovered there by the famous Austrian Slavacist –Josef Hamm (1905–1986). He brought the codex to the attention of Marianna

¹¹ Tamás Pálosfalvi: Vitézek és Garázdák: A szlavóniai humanisták származásának kérdéséhez. *Turul*, 86 (2013) 1–16.; Tamás Pálosfalvi: *The Noble Elite in the County of Kőrös (Križevci) 1400–1526*. Budapest, 2014. 295–299., 308.

¹² Elemér Mályusz: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest, 1971. 58–120.

¹³ V. Kovács, S.: Garázda Péter, 48–62.; László Mezey: Janus Pannonius XVI. századi utóéletéről. In: Tibor Kardos – Sándor V. Kovács (ed.): *Janus Pannonius (Tanulmányok)*. Budapest, 1975. 523–533.

D. Birnbaum.¹⁴ The Seville codex was described by Mária Horváth, to whom Ham gave his notes.¹⁵ The poem, probably written by Péter Garázda, was entitled “Praise of Nicholas Cantor” (Nicolai Cantoris <laudes>).¹⁶ Marianna Birnbaum identified this “cantor” as a member of the famous Florentine family of teachers that thrived from the thirteenth to the fifteenth century. Nicolaus Cantor and Péter Garázda could have met during Garázda’s stay in Florence.¹⁷

That Péter Garázda was a poet, we learn with certainty from a poem dedicated to him by another of his contemporaries, also a known humanist, Florentine Philippo Buonaccorsi, whose pseudonym was Callimachus Experiens. It was after the failure of the Neoplatonist conspiracy against the Pope Paul II that he fled to Poland and found refuge at the court in Kraków. From Kraków, he went to visit Buda in the years 1483–1484, and it is likely that at his time he met with Garázda. Callimachus wrote a song entitled “Ad Petrum Garasdam Hungarum”. From it we learn that Buonaccorsi heard of Péter Garázda’s songs and searched for them through Péter Váradi, archbishop of Kalocsa–Bács, who founded a library in one of his church seats, Bács (Bač). There *Buonaccorsi* came across a collection of poetry by Janus Pannonius.¹⁸ Callimachus was not the only humanist who had visited Garázda. It was before Buonaccorsi in 1476–1477 that Francesco Bandini, Lorenzo de’ Medici’s envoy to King Matthias, sought Garázda in Hungary. In 1482 Bandini came again to Hungary and on this occasion brought greetings for Péter Garázda from Florence. Another source, which regards Péter Garázda as a poet is the epitaph of Hungarian poet János Megyericsei. On his gravestone inscription he proudly calls himself not only a cousin, but also a follower of Janus Pannonius and Péter Garázda. Finally of Garázda as a humanist, who was equally versed in prose and poems, we get references from poets Ugolinus Verinus and Antonius Theobaldeus. Garázda suspected

¹⁴ Marianna D. Birnbaum: An Unknown Latin Poem, Probably by Petrus Garazda, Hungarian Humanist. *Viator*, 4 (1973) 303–310.

¹⁵ Mária Horváth: A sevilai Janus Pannonius-kódex. In: Tibor Kardos – Sándor V. Kovács (ed.): *Janus Pannonius (Tanulmányok)*. Budapest, 1975. 445–457.

¹⁶ János Horváth: Janus Pannonius ismeretlen versei a Sevilai-kódexben. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 78 (1974) 607.; The six-line epigram, which begins with the line of “Candida cresce domus dominumque <tueri memento>” was written about Péter Garázda by Nicolaus Cantor.

Petrus Garazda
Nicolai Cantoris <laudes>
Candida cresce domus dominumque <tueri memento>
Sospite quo nobis numina leta <fiunt>
Sic tibi perpetuo liceat splendescere v(irt)u(s)
Sub pedibus sic sint cetera tecta tuis,
Sic tua vitals aspirant culmina venti,
Fulmine sic nunquam decutiare Jovis.

¹⁷ Birnbaum, M. D.: An Unknown, 308. note 22.

¹⁸ Jan Šlaski: *Janus és a lengyelek*. In: Tibor Kardos – Sándor V. Kovács (ed.): *Janus Pannonius (Tanulmányok)*. Budapest, 1975. 519.

that the latter scorned his poetry. What Theobaldeus replied was that, on the contrary, he valued it very much.

Garázda used his stay in Italy not only for learning but also for acquiring books, subsequently creating his own library. However it did not compare, in size or in quality, with the libraries of three of his contemporaries and relatives, the great bibliophile, Janus Pannonius, János Vitéz and King Matthias (Corvina Library). Among the books from his collections that have survived, known to us are the Justinus codex,¹⁹ with Garázda's inscription in Latin that lays claim to the book ("Iste liber est meus videlicet Petri Garázda de Ungaria"), Cicero's speeches, as well as works of Lactantius Firmianus and Aurelius Macrobius. Today these books are kept in different libraries of Europe from Prague to Munich. The exception is the Gospel from his library mentioned above. It is now kept in the University Library in Budapest, as one of its greatest treasures. It was this Gospel that Péter Garázda detached from his collection probably in 1465 and, according to the testimony of the note in it, gave it to Janus Pannonius. Thus it became the part of the library of a much more significant bibliophile and a humanist in general Janus Pannonius.

In the absence of direct data, we can only assume how Péter Garázda acquired the Greek Bible in Ferrara. It was probably originally the property of the Byzantine delegation which, a quarter of a century earlier in 1439, was led by Emperor John VIII of Montferrat, and the Orthodox Church leaders (Patriarch Joseph, Nicene Metropolitan Bessarion, and Isidore, metropolitan of Kiev).²⁰ The delegation was also followed by a number of lay-men, as well as by the founder of the Neoplatonists, Georgios Gemistos Plethon.²¹ They came to Ferrara in part to attend the church council, which had begun there but was later moved to Florence. It could be that the intermediate owners of the Gospel were the Podocataro brothers, Ludovico and Filippo, Greek Cypriots who immigrated to Italy.²² They had been studying Latin in Ferrara, in the School of the Guarino family. The brothers were at least acquainted with Janus Pannonius, to whom Ludovico dedicated one of his epigrams, and very likely they also met Péter Garázda. If this hypothesis is correct, the journey of the Bible from Byzantium through Ferrara to Hungary would be a one more piece of evidence of the connection between international intellectual circles in the field of ecclesiastical affairs

After the death of Janus Pannonius, the Gospel along with his other books, were confiscated by King Matthias Corvinus for his famous Bibliotheca Corviniana. After Matthias' death in 1490, the books from his library were dispersed. Thus, for example, some Greek ethics works were acquired by the Viennese humanist Johannes Alexander Brasicanus through the "generosity and gift of King Ludwig II, who had not snatched and

¹⁹ M. Iunianus Iustinus: *Epitomae historiarum Trogi Pompei*. MS. XVth Century, Prague, University Library, VIII. H. 72.

²⁰ Klára Csapodiné Gárdonyi: Vitéz János könyvtára. In: Tibor Kardos – Sándor V. Kovács (ed.): *Janus Pannonius (Tanulmányok)*. Budapest, 1975. 239.

²¹ József Huszti: *Janus Pannonius*. Pécs, 1931. 22.

²² Uo. 132–133.

who despised them". Among these books must have been the Gospel, which must have been in his possession even before 1539. Later the ownership of the Gospel was transferred to the bishop of Vienna, and known bibliophile, Faber. It is not known where it ended up later. The University Library in Budapest probably obtained it after the abolition of monastic orders in Hungary conducted by King Joseph II at some point between 1782 and 1790.²³

A basic reading of every medieval library was the Bible in its entirety or, as in this case, some part of it – generally the Gospel. Some of them remained without any notes, while the others were fully annotated. These notes could be related to the owner (possession), as in this case, or they could be comments on the margins of the text of the codex. However, in the fifteenth century (Quattrocento) texts in secular literature, first of all Greek and Latin writers followed by contemporary works, had begun to emerge as a reflection of Renaissance humanism. It was during this period that the spiritual current Neoplatonism arose, originating from the Greek refugees at the papal court in Rome and the Medici court in Florence. It is known that the carriers (translators) of humanist and Renaissance ideas in Hungary – Italians and Hungarians alike – maintained connections with Neoplatonists whom they had met during their stay in Italy.

The influence of the Neoplatonists is reflected both in the selection of books that were purchased for libraries by book collectors mentioned in this paper, and in glosses (marginal notes), which followers of this spiritual current in Hungary used when commenting on the texts of these works. Comments made by Janus Pannonius and Péter Garázda, if they ever existed, have not been preserved. However, the plentiful marginalia of János Vitéz have been found in books he owned. They are an eloquent testimony to how the founder of the Hungarian humanists was not just a bibliophile, but also, more importantly from our perspective, an erudite reader. One of these codices with theological content, named *De Civitate Dei* (*City of God*) of St. Augustine, is kept in the British Museum, while seven of his books with secular content located in Vienna represent the comedy of Plautus.

Regarding the books of secular nature from the library of János Vitéz, they reached Vienna possibly through King Matthias, who, as mentioned, confiscated some books of Vitéz's nephew, Janus Pannonius. More likely, however, they reached Vienna through Johann Beckensloer, the archbishop of Esztergom, who became the successor to János Vitéz. In 1476, Beckensloer left his archbishopric, King Matthias and Hungary altogether, and approached Matthias Corvinus' greatest enemy, the Emperor Frederick III Habsburg, an act which earned him the position of Archbishop of Salzburg. The hypothesis that Beckensloer brought the books to Vienna is supported by the fact that some books from the library of Vitéz János, which were found in Salzburg, could have been taken

²³ Éva Knapp: Az Egyetemi Könyvtár legjelentősebb törzsgyűjteményei. In: Éva Knapp – László Szögi: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi könyvtára – University Library of Eötvös Loránd University*. Budapest, 2012. 72.

there only by *Beckensloer* himself. The library of the Salzburg archdiocese was transferred to Paris on the orders of Napoleon I after it had been secularized. With the fall of Napoleon, these books were partially returned in Munich, and partially to Vienna. According to the Venice Cultural Convention of the 19th they were returned to Hungary and kept in National Széchényi Library in Budapest.

Three codices with the coat of arms of Vitéz János are kept at the Bodleian Library in Oxford; more importantly for us, one of them contains his notes. Of these, one is especially significant: “Comparatio Platonis et Aristotelis” by George of Trebizond. János Vitéz made a comment on the text in his handwriting which reads: “finiui Legendo 20 Septembris 1470 Contra scripsit hunc dominus Bissarion Cardinalis Nicenus vir eruditissimus, pro platone non tamen contra Aristotelem”. (“I finished reading on 20 September 1470 against this writing Bessarion, Nicene Cardinal, a highly learned man, for Plato, but not against Aristotle”). Further in the text is visible János Vitéz’s typical monograph diagram “Jo”. From this it becomes quite clear that Vitéz knew Bessarion’s work, *Contra calumniator Platonis* (*Against detractors of Plato*), by which this high church persona “defends” the famous ancient philosopher against the interpretation of George Trebizond, who was an opponent of the Neoplatonists.

The fact that the members of the Hungarian lesser nobility, who were not professional members of clergy and also “non-professional readers”, were schooled in Italy, learned Greek, and bought and gave away the Gospel and other rare manuscripts, testifies to the education of this stratum – one which produced a non-professional and professional readership in the fifteenth century. Moreover, this case shows how the non-professional readership in Hungary was increasingly able to possess manuscripts of an ecclesiastical nature. They were also increasingly enabled to read them, as is seen from this instance.

Finally, the non-professional educated readership had to have strong and sophisticated connections with the professional readership – enough so that donating a Gospel to a professional reader would not be awkward or uncomfortable. While distinction between the two categories of readers did exist, as is seen from the writing style, the difference might not have been vast, if the above example is considered.²⁴

²⁴ József Fitz: Mátyás király a könyvbarát. In: Imre Lukinich (ed.): *Mátyás király emlékkönyv*. I–II. Budapest, 1940. II. 209–249.

**EGY DÉLSZLÁV CSALÁD ÉS A MAGYAR HUMANIZMUS
SZILÁGYI ERZSÉBET ROKONSÁGA**

Janus Pannonius könyvtárának fennmaradt kötetei közül talán az egyik legfontosabb darab egy görög nyelvű Evangélium. A kötet érdekessége, hogy egy görögbetűs jegyzet található benne, amely arról informál, hogy a kötetet Garázda Pétertől kapta Janus Pannonius, 1465-ben Ferrarában. A kézírás alapján Garázda kevésbé volt járatos a görög nyelvben, arra nézve azonban nincsen közvetlen bizonyítékunk, hogy a görög könyv hogyan került Ferrarába, talán az 1439-es bizánci követséggel érkezhetett. Garázda Péterről kevés információ maradt fenn, a családneve alapján a Drina völgyéből származott. A család valószínűleg rokonságban állhatott a Szilágyi családdal, melyből Erzsébet, Mátyás király édesanyja származott. A Szilágyi-rokonsághoz tartozott egy másik humanista is, Megyericsei János. Ez rámutat arra, hogy a magyar nemesség alsóbb rétegeiből számos nem klerikus értelmiségi származott, akik Itáliában jártak egyetemre, tanultak görögül és részt vettek a könyvek adásvételében.

RÓZSA MÁRTON

Civil tisztviselők sorsa a Komnénos-korban

A PEPAGÓMENOS CSALÁD TÖRTÉNETE A 11–12. SZÁZADBAN*

Bevezetés

A BIZÁNCI KOMNÉNOS-DINASZTIA uralmának (1081–1185) egyik alappillére lett az úgynevezett kiterjesztett családi kormányzat, amelyben a császárok saját rokonságukra támaszkodva irányították a birodalmat. Az adminisztrációban a legfontosabb tisztségeket betöltő személyeknél az uralkodóhoz fűződő rokoni kapcsolat vált meghatározóvá. A császári rokonságból így kialakult egy szűkebb vezetőréteg a bizánci társadalom tetején, az elsőrangú elit, amely egyben teljes egészében arisztokrata jellegeket viselt magán.¹ Ezzel párhuzamosan a rokonságból kimaradt és csekélyebb pozíciókhoz jutó – de még mindig hatalommal rendelkező – társadalmi elemekből alakult ki a másodrangú elit. Ez utóbbinál merül fel a kérdés, hogy milyen hatással voltak rá a császári rokonság belső hatalmi játszmái és a kormányzat jelentősebb változásai. Az alább tárgyalandó Pepagómenosok családtörténete azért is lehet fontos a kérdés vizsgálatakor, mert az túlmutat azon az időszakon, amelyet a Komnénos-dinasztia uralma fémjelez. Megvizsgálhatjuk a család tagjainak társadalmi rangját éppúgy a Komnénosok előtti korszakban, mint az uralkodóház bukása utáni periódusban. Ezzel lehetőség nyílik, hogy felfedezzük nem csak az uralkodó-, hanem a dinasztiaaváltások által kifejtett hatását is a másodrangú elitre. Jelen tanulmány a másodrangú elit egyes csoportjaira, így a hivatalnokarisztokráciára és a városi középréteg fővárosban szolgálatot teljesítő képviselőire tér ki.

* Itt szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, Nagy Baláznak, illetve Niels Gaulnak és Molnár Péternek a kutatásom és e tanulmány megírása során adott észrevételeikért, tanácsaikért. Köszönet illeti Olajos Teréziát, aki értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszűléséhez.

¹ A Komnénosok kormányzati rendszeréről ld. Paul Magdalino: *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180*. Cambridge, 1993. 180–227.; Az elsőrangú elit arisztokrata jellegéről és magának a bizánci arisztokrácia definíciójáról ld. Jean-Claude Cheynet: *Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210)*. Paris, 1990. 249–259.

A Pepagómenos család története a Komnénosok előtt

A Pepagómenos család kutatásánál felmerülnek a forrásadottságból fakadó problémák és hiányosságok. Egyfelől a 11–13. század történetírói munkáiban nem találunk említést a családról, így nehéz őket a korszak politikai eseményeiben, irányváltásaiban elhelyezni, és csak nagy vonalakban rajzolható meg az egyes dinasztiákhoz fűződő viszonyuk. Másfelől viszont néhány oklevélben, s nagyobb számban ólompecségeken fennmaradtak az egyes családtagok nevei. E két utóbbi forráscsoport azonban csak szűkös adathalmazzal lát el minket a Pepagómenosokról: nevük mellett leginkább csak a titulusaikra, tisztségeikre derül fény. A tanulmány során látni fogjuk, hogy – bár számos családtagot ismerhetünk meg – az egyes személyek pályafutásának csak egy-egy pillanatát örökítik meg a források, s a privát érvényesülés útjai feltáratlanok maradnak.

A család neve valószínűleg a *παγώω* (megfagyaszt, megalvaszt) igéből származik, és történetük visszanyúlik a Komnénosok hatalomra kerülése előtti időkre. A család korai képviselőit nehéz kronológiailag elhelyezni, mivel a létezésük kizárólagos bizonyítékként fennmaradt egy-egy ólompecsétet csak nagy vonalakban lehet a 11. század közepére, illetve két középső negyedére datálni. Mindkét pecséttulajdonos a Ióannés nevet viselte, így felvetődik a kérdés, hogy nem egyetlen személyről van-e szó.² Legszembetűnőbb különbség a családnév eltérő használata, ugyanis egyikük elhagyva a szó eleji reduplikációt csak Pagomenosnak nevezte magát. A másik Ióannés ezzel szemben a megszokott, a rokonság által döntően használt Pepagómenos alakot adta meg. Nagyon valószínű azonban, hogy a szűkös hely miatt rövidítették a családnevet, ami pecségeken egyáltalán nem volt szokatlan. Nem mellesleg, mint később látni fogjuk, a kutatók által azonosnak vélt pecséttulajdonosoknál is előfordult ilyen váltás. A másik szembetűnő különbség az *invocatio*nál figyelhető meg, mivel Ióannés Pepagómenos Krisztushoz fohászkodik, míg Pagomenos az Istenszülőhöz, vagyis Szűz Máriához. Az *invocatio* alanyát néha változtatták a pecsétek készítői, ezért ez sem használható fel teljes bizonyossággal a személyi azonosság tisztázásánál.³ Nehéz tehát egyértelmű állást foglalni, így egyelőre érdemes a *The Prosopography of the Byzantine World* adatbázisának megoldásának megfelelően a két személy megkülönböztetésénél maradni.

² PBW Ioannes 20315, Ioannes 20318, online dokumentum: <http://db.pbw.kcl.ac.uk/pbw2011/entity/person/153321> és <http://db.pbw.kcl.ac.uk/pbw2011/entity/person/153324> (Letöltés ideje: 2015. november 2.). (A továbbiakban: PBW)

³ Jó példa erre III. Niképoros Botaneiatés (1078–1081) esete, aki nemcsak a trónra kerülése után változtatott az *invocatio*n – ami teljesen szokványos volt, ha a trónra lépő császársága előtt nem Krisztushoz vagy Szűz Máriához fohászkodott pecsétjén –, hanem hellasi kormányzósága idején is. Ekkor az általa addig tisztelt Szent Demeter helyett Chónai Szent Mihályt szólította meg. Vitalien Laurent: *La collection C. Orghidan*. Paris, 1952. 126–127: 235. sz. (helytelenül olvasta ki Botaneiatés tisztségét); Natascha Seibt – Werner Seibt: *Siegel der Sammlung Orghidan – eine Nachlese zur Edition V. Laurents. Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 53 (2003) 199. (kijavítva Laurent hibáját); Nikolaj P. Lihacsev: *Моливадовулы греческого востока*. Moszkva, 1991. 99.: 2. sz.

A pecsétek datálását elsősorban a külső jegyek alapján lehet elvégezni, de ilyenkor a negyedszázados intervallumnál pontosabb elhelyezés igen nehézkes. Pontosabb kronológiai meghatározással kecsegtetnek viszont a pecsétek feliratain szerencsésen feltüntetett udvari címek és tisztségek, amelyeket a két Ióannés viselt. A középbizánci kormányzati rendszer alappillérei közé tartozott az udvari címek és tisztségek kettőse, amelyeket a tisztviselők bizonyos kombinációkban használtak. E szerint az egyes tisztviselők meghatározott címet, címeket érdemeltek ki elhelyezkedve ezáltal a császári udvar ceremoniális hierarchiájában. Ezek a kombinációk időről időre módosultak az adminisztráció kisebb-nagyobb változásai során. A 11. századot illetően határozottabb korszakoláshoz segíthet a címek jól ismert „inflációja” és számottevő értéktelenedése folytán. Azért tartom mindezt fontosnak, mert egyáltalán nem biztos, hogy a fentebb említett Ióannésok, amennyiben két külön személyről van szó, egy generációhoz tartoztak.

Elsőként Ióannés Pepagómenos *spatharokandidatos*, *asekrétis*, *krités* és *antigraphheus* személyével foglalkozom, mivel az ő pecsétje tűnik a legrégebbinek a rokonságból.⁴ Mint arra fent kitértem, erre leginkább a viselt titulusai és tisztségei alapján következtethetünk. Címe (*spatharokandidatos*) alapján nem állt előkelő helyen az udvari hierarchiában. Ez már a 10. század elején olyan titulusnak számított, amely különböző intézményeknek alávetett tisztviselőknek, írnokoknak és alacsonyabb rangú bírácoknak járt. *Asékrétis*ként Ióannés az udvari titkárok felsőbb rétegébe tartozott, azonban mindenképpen figyelemre méltó a tisztséghalmozása, hiszen további két feladatot is ellátott a civil közigazgatásban. Ezzel együtt kérdéseket vet fel a három tisztség együttes betöltése és Pepagómenos tényleges funkciói kapcsán.

A leginkább zavaró tényező az önmagában álló *krités* vagyis bíró megnevezés, mivel több funkciót is rejtget magában. A *kritések* döntő része valamelyik *thema* civil közigazgatását vezette, IX. Kónstantinos (1042–1055) reformjai után pedig ténylegesen a tartományok vezetőivé váltak. Emellett nem szabad megfeledkeznünk, hogy a *hippodromban* székelő bírói testület tagjait is ezzel a megnevezéssel illették. Az *antigraphheusok* írnoki munkát végeztek, de alapvetően a főváros jövevényeit és kéregetőit felügyelő, valamint az ingatlanbérleti ügyek elbírálását végző *kóiaistór* alá tartoztak. Egyébiránt nem világos pontosan mi volt e tisztviselő funkciója, de a törvények írásba foglalásánál volt fontos szerepe.⁵ Ez azonban nem jelentett nagy ellentmondást vagy összeférhetetlenséget Bizáncban, mivel a tartományi vezetőknek nem kellett mindig az alájuk rendelt tartományban tartózkodniuk.⁶ Idejük nagy részét akár Konstantinápolyban is eltölthették, ami lehetővé tette fővárosi ügyeik és feladataik elvégzését is. Ezek figyelembevételével

⁴ PBW Ioannes 20318. Christos Stavrakos: *Die byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athen*. Wiesbaden, 2000. 310–311.: 205. sz.

⁵ John Bury: *Magistri scriniorum, antigraphes, and repherendarioi*. *Harvard Studies in Classical Philology*, 21 (1910) 25., 29.

⁶ Judith Herrin: *Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos, 1180–1205*. *Dumbarton Oaks Papers*, 29 (1975) 266–267.

továbbra is kérdéses Ióánnés *kritési* tisztségének mibenléte, de nagyon valószínű, hogy feladatai alapvetően a fővárosban tartották.

Míg az *asékritési* – és részben az *antigraphousi* – tisztségéhez jól illett az *spatharokandidatosi* cím, a *kritési* funkció már erősen lehatárolja azt az időszakot, amikor az adott titulus és tisztség együtt szerepelhetett. Ezt a kérdést két irányból is meg lehet vizsgálni: afelől, hogy a kérdéses címet milyen tisztviselők kapták, és afelől, hogy bizonyos funkcionáriusok milyen titulusokat nyertek el. Jelen esetben az utóbbi eljárás tűnik kézenfekvőnek. A források azt mutatják, hogy *kritések* ilyen címmel 1050 előtt voltak kitüntetve azokban az esetekben, amikor pontos datálást lehet elvégezni okleveleknek köszönhetően.⁷ A döntően csupán durva becsléseket engedő pecsétes anyag esetében sem mutatható ki későbbi időpont a fenti kombinációra, mint a 11. század közepe. Nagy bizonyossággal állítható, hogy a tartományi és a *hippodromi* bírakat a Makedón-ház kihalása (1056) után már nem tüntették ki ezzel a titulussal. Érdemes azon elgondolkodni, hogy *spatharokandidatosi* címet – mint említettem már – zömében az intézmények alárendelt hivatalnokai kapták meg. A *krités* pedig eredetileg a *stratégos* civil ügyeket intéző helyettese volt, s ez hivatalosan így is maradt egészen a fentebb említett közigazgatási reformig. Nem lehet véletlen, hogy az alárendelteket és helyetteseket megillető *spatharokandidatosi* titulus ebben az időszakban tűnt el a civil közigazgatásban vezetővé váló tartományi bírák mellől, és az ezzel azonos szintűnek tartott bírói tisztségek mellől is.

Ióánnés *spatharokandidatos*ról csak egyetlen ólompecséten maradtak fenn emlékek, vagyis életének egyetlen apró momentumát őrződött meg. Ennek következtében nem tudható biztosan, hogy életének mely szakaszában látjuk a forráson keresztül. A civil tisztviselői pályafutás Bizáncban rendszerint az írnoki és titkári tevékenységgel kezdődött, de ez nem jelentette azt, hogy egy írnok vagy egy titkár feltétlenül karrierje elején álló fiatal hivatalnok volt. Ugyanígy a *kritési* hivatal betöltéséhez sem kellett nagy tapasztalat. Michaél Psellos például pályafutásának korai szakaszában volt *krités* a kis-ázsiai Armeniakón, Thrakésión és Bukellarión *themákban*.⁸ Ióánnés Melidonés valószínűleg még fiatal éveit alatt került a *hippodrom* bírái közé.⁹ Ugyanakkor Melidonést hosszú időn keresztül bíróként tartották számon, még ha pontosan nem is tudni, hogy milyen funkciót töltött be.¹⁰ Ez alapján tehát lehetetlen a fennálló kevés adat alapján megállapítani,

⁷ Docheiariou 53.: 1. sz. 35. sor; Ivron I. 245.: 27. sz. 3. sor.

⁸ Eduard Kurtz – Frank Drexel (ed.): *Michaelis Pselli Scripta minora magnam partem adhuc inedita*. I–II. Milano, 1941. II. 99. 5–7.: 65. sz.; II. 161. 14. – 163. 12.: 136. sz.; Konsztantinosz N. Száthasz (ed.): Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη. V. Μιχαήλ Ψελλοῦ ιστορικοί λόγοι, ἐπιστολαὶ καὶ ἄλλα ἀνέκδοτα. Paris, 1876. 459.: 180. sz.

⁹ Ióánnés Melidonés pályafutását egy másik tanulmányomban részletesen elemzem: Rózsa Márton: Esettanulmány a Komnénos-kori kormányzat informális kapcsolatairól: Ióánnés Melidonés, a hippodrom bírja és Thessaloniké. In: Belucz Mónika – Gál Judit – Kádas István – Tarján Eszter (szerk.): *Magister historiae. Válogatott tanulmányok a 2012-ben és 2013-ban megrendezett középkorral foglalkozó, mesterszakos hallgatói konferenciák előadásából*. Budapest, 2014. 153–170.

¹⁰ 1085 után ténylegesen csak egyszer, 1112-ben említik *krités*ként Ióánnés Melidonést egy nyugat-chalkidikéi birtok eladásáról szóló dokumentumban. Docheiariou 72.: 3. sz. 71–72. sor.; A két időpont

hogy Ióánnés Pepagómenos pályafutásának mely szakaszáról mutat pillanatképet az ólompecsét.

Hasonló probléma áll fenn Ióánnés Pagómenos *prótopatharios epi tu Chrysotiklinu, mystolektés* és a *sakellé* császári írnokának esetében is, akinek a pecsétjét a 11. század második és harmadik negyedébe helyezik.¹¹ A *prótopatharios epi tu Chrysotriklinu* cím birtokosaként nemcsak a hierarchiában foglalt el előkelő helyet, de a Nagy Palota fő fogadótermében, a *Chrisotriklinos*ban is ellátott feladatokat. Állandó funkciója miatt ezt a titulust nem érintette olyan erősen a többi értéktelenedése, így a tisztségekkel alkotott kombinációi vizsgálatával nem is lehet oly módon datálásra használni, mint ahogy arra fentebb sor került. *Mystolektés*ként alapvetően a császár titkos üzeneteinek átadója volt, de bírói feladatokat is elláthatott, ha volt ilyen irányú gyakorlata, és ez esetben a *hippodrom* bíránál előkelőbb helyet foglalt el.¹² Ezenfelül a császári monostorok leltárát felügyelő *sakellé* vagy *sakellion* írnoka volt. Mindezekből következik, hogy kizárólagosan palotai szolgálatokat látott el, amelyek nem voltak elhanyagolhatóak – különösen a *mystolektés*ként végzett feladatai, és bizonyosan előkelőbb helyen állt, mint a másik Ióánnés.

A 11. század második felére datált ólompecsétek közül négyen is feltűnik a Ióánnés Pepagómenos név. E személyek identitása meglehetősen bizonytalan, és csak két pecsét tulajdonosainál feltételezzük – elsősorban a teljesen azonos felirat miatt –, hogy egyazon személyről van szó.¹³ Ugyanakkor megfigyelhető, hogy egy kivételével Krisztushoz vagy Szűz Máriához szól az *invocatio*, mint a fentebb vizsgált két Ióánnés esetében is. E kettőség figyelemreméltó, és felkelti a gyanút, hogy végig ugyanazon egy vagy két személyről van szó. Ezt a feltételezést persze gyengíti, hogy az *invocatio*k népszerű alanya volt Szűz Mária és Krisztus, illetve hogy az egymással kapcsolatba hozható pecsétek közül kettő, az 1050 körül és a 11–12. század fordulóján készült darabok emberi léptékben tekintélyes időszakot ölelnek fel. Egyébiránt a négy pecsét egyikén sincs feltüntetve cím vagy tisztség, ezzel pedig igen keveset tesznek hozzá a család történetéhez. Annyi bizonyos, hogy a korábbi és a későbbi pecsétek tulajdonosai között nem állhatott fenn apa-fiú kapcsolat, mert ebben a korszakban a fiúgyermeket sosem nevezték el apjuk után.¹⁴

között még az Ibérón kolostor birtokösszeírásánál említik Melidonést, ám itt tisztsége nincs megjelölve. Iviron II. 237.: 52. sz. 321–325. sor.

¹¹ PBW Ioannes 20315 (linket lásd fentebb).; Stavrakos, C.: *Die byzantinischen Bleisiegel*, 292–293.: 193. sz.

¹² Andreas Gkoutzioukostas: Some Remarks on Mystographos and Mystolektes. In: Christos Stavrakos – Barbara Papadopoulou (ed.): *Ἡπειρώδε: Proceedings of the 10th International Symposium of Byzantine Sigillography (Ioannina, 1.–3. October 2009)*. Weisbaden, 2011. 200–204.

¹³ PBW Ioannes 20311, Ioannes 20312 (e kettő között feltételeznek azonosságot), online dokumentum: <http://db.pbw.kcl.ac.uk/pbw2011/entity/person/153317> és <http://db.pbw.kcl.ac.uk/pbw2011/entity/person/153318> (Letöltés: 2015. november 2.).; Feltételezhetően párhuzamos pecsétekről van szó: Walter de Gray Birch: *Catalogue of Seals in the Department of Manuscripts in the British Museum*. London, 1898. 17.883 sz.; Stavrakos, C.: *Die byzantinischen Bleisiegel*, 290–291.: 192. sz.

¹⁴ Jean-Claude Cheynet: Aristocratic Anthroponymy in Byzantium. In: Uő: *The Byzantine Aristocracy and its Military Function*. Aldershot, 2006. III. 17. (az oldalszámozás nem folyamatos)

A 11. század második feléből maradt ránk León Pagómenos pecsétje, amely szerint gazdája a *prótosynkellos* címet viselte, vagyis az egyházban vállalt szerepet.¹⁵ E titulust metropoliták is megkapták, habár valószínűtlennek tűnik, hogy pecsétjéről pont tisztességét hagyta volna le, amennyiben ilyen fontos hivatalt töltött be. Ráadásul még az arisztokrata származású metropoliták is zömében elhagyták a családnevüket.¹⁶ Így valószínűbb, hogy León nem egyháztartomány élén állt, hanem a Hagia Sophia egyik hivatalnokaként tevékenykedett. Jól látható tehát, hogy a Komnénosok előtti időszakban a Pepagómenosok nem érték el a kormányzat legfelsőbb köreit, ám ismert tisztségeik az adminisztráció középrétegéhez vagy az egyház felső rétegéhez kötik őket. A család egyértelműen a császári udvarban és az egyházban – azon belül is inkább a konstantinápolyi patriarchátusban – érvényesült, ami valamilyen szinten előjelezte a következő században bejárt útjukat is.

A Pepagómenos család története a Komnénosok és az Angelosok uralma alatt (1081–1204)

Az egyik legkorábbi családtag, akinek pályafutása kétségtávol beleért a Komnénosok korába, Theodóros Pepagómenos volt. Egyedül az 1094-ben összehívott blachernai zsinat névjegyzékében maradt fenn a neve a *raiktórok* vagyis *rektórok* között.¹⁷ A *raiktór* valószínűleg a császári palota igazgatásában vett részt, de a 11. század végére már inkább titulusként alkalmazták, semmint konkrét tisztség megnevezésére.¹⁸ A zsinati névjegyzéken a *raiktórok* csak a *bestarchéseket* előzik meg a *synklétos* (szénátus) tagjai közül, tehát a világi méltóságok hierarchiájának alsó felén helyezkedtek el. Bár a zsinaton közel sem vett részt a kormányzat minden tagja, a listán elfoglalt hely igen közeli képet adhat az adminisztrációban birtokolt rangról.

Ebből az időszakból két Kónstantinos Pepagómenos pecsétje maradt fenn, ám ezeket csak elnagyoltan a 11. század utolsó harmadára és negyedére datálja a kutatás, így nem zárható ki, hogy még I. Alexios (1081–1118) trónra kerülése előtt készültek. Az egyik Kónstantinos a *prótobestés* címet viselte, amely a század utolsó évtizedeiben gyorsan veszített értékéből csakúgy, mint a közvetlenül felette álló *bestarchés*. Az utób-

¹⁵ Vitalien Laurent: *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*. V/3. Paris, 1972. 43.: 1675. sz. Érdemes figyelni arra, hogy itt is a reduplikációt nélkülöző rövidített családnév látható. A pecséten olvasható metrikus felirat verselésének megtartása érdekében hagyták el a családnév elején található reduplikációt (ugyanis a fentebb említett *παγώω* ige medio-passzív perfektumával állhatunk szemben). E megoldás jellemző volt a klasszikus epikára, amely mind a Pepagómenosok, mind környezetük számára ismerős lehetett.

¹⁶ Cheynet, J.-C.: *Aristocratic Anthroponimy*, III. 24.

¹⁷ Paul Gautier: *Le synode des Blachernes (fin 1094)*. Étude prosopographique. *Revue des études byzantines*, 29 (1971) 213–284., 218.

¹⁸ John B. Bury: *The Imperial Administrative System in the Ninth Century*. London, 1911. 115–116. A Klétorologion idején még tekintélyes helyen állt az udvari ceremóniákon.

bi állt az utolsó helyen a világi méltóságok közül a 1094-es blachernai névjegyzéken, ami jól mutatja a *protobestés* Komnénos-kori tekintélyét. A másik Kónstantinos címe, a *spatharokubikularios* még érdekesebb, mivel ilyen az eunuchoknak járt. Már a 10. században is csak a harmadik legalacsonyabb helyet foglalta el az eunuchi címek hosszú listáján.¹⁹ Bár előfordulhat, hogy a pecsét még a Komnénosok uralma előtt készült, de Kónstantinos jó eséllyel megélte az új dinasztia kormányzását, amely az eunuchok jelentőségének és befolyásának egyértelmű hanyatlását hozta el.²⁰

Igen érdekes Ióannés Pepagómenos *sebastophoros* személye is, aki I. Alexios uralmának elején, Ióannés Italos eretnkségéről összehívott zsinaton vett részt 1088-ban, mint „a császár embere”.²¹ A *sebastophorosi* címet, amely eredetileg a császári jelvényhordót illette, zömében eunuchok kapták. Ha Ióannés *sebastophoros* is eunuchként kapta, az igen érdekes feltevésekre enged következtetni a Pepagómenos családot illetően. Felettből különös ugyanis, hogy egy a társadalom egészét tekintve mindenképpen magas rangot elért család arra vetemedett volna, hogy két tagjából is eunuchot farag. Ráadásul mind Kónstantinos *spatharokubikularios*, mind Ióannés *sebastophoros* neve azonos időszakban keletkezett forrásokban maradt fenn. Nagyon érdekes kérdés lenne, hogy a valószínűleg a városi középosztályhoz tartozó Pepagómenosok miért kasztrálták volna sarjaikat. Valószínűbb azonban, hogy Kónstantinos és Ióannés nem eunuchok voltak, hanem olyan világi személyek – bizánci szóhasználatul élve „szakállas” méltóságok –, akik eunuchoknak járó címeket nyertek el a császártól. Az udvari titulusok „inflációja” – amely a 11. század közepén vette kezdetét – nem hagyta érintetlenül az eunuchok rangjait sem. A korszak uralkodói számára fontos volt, hogy a hatalmi bázisuk fenntartása érdekében felduzzasztott *synklétos* tagjait ellássák a pénzbeli juttatással járó címekkel. Az eltúlzott adományozás miatt elértéktelenedett a régi titulusok jelentős hányada, így egy idő után a zárt és jelentősen nem bővülő csoportot alkotó eunuchok rangjai csábítóak lettek a laikus udvarnokok számára is. A korábban igen befolyásos eunuchok szolgálatát látványosan mellőző Komnénosok idején pedig még inkább elképzelhető volt, hogy a császár az előbb vázolt megoldást választotta. Márpedig Ióannés biztosan, Kónstantinos pedig valószínűleg I. Alexios idején vállalt udvari szolgálatot. Vagyis a két Pepagómenos pecsétjei inkább mutatnak pillanatképet a középbizánci korszak politikai rendszerének hanyatlásáról és összeomlásáról, semmint egy igen durva családpolitikáról.

Ezután kisebb hiátus következik a család történetének feltárásában, ugyanis az 1094-es zsinati névjegyzéket követően legközelebb csak I. Manuél (1143–1180) 1145-ös parancsa (*lysis*) említi meg a család egyik tagját. Ióannés Pepagómenos – feltehetően a fentebb említett Ióannés vagy Ióannésok egyikének unokája – a közkincstárat felügyelő

¹⁹ Bury, J. B.: *The Imperial*, 121–122.

²⁰ Paul Magdalino: *Innovations in Government*. In: Margaret Mullett – Dion Smythe (ed.): *Alexios I Komnenos. Papers on the Second Belfast Byzantine International Colloquium, 14–16 April 1989*. Belfast, 1996. 148–149.

²¹ Jean Gouillard: *Le procès officiel de Jean l’Italien. Les actes et leurs sous-entendus. Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d’Histoire et Civilisation de Byzance*, 9 (1985) 94–95., 105.

megas logarisatés „irodájának” (*sekréton*) volt egyik tisztviselője, bár pontos tisztsége nem kerül említésre.²² Nyilvánvalóan alacsony beosztása lehetett a dokumentum születésekor, ami első ránézésre visszaesést mutat a 11. századi állapotokhoz képest. Ám ahhoz túl kevés információval rendelkezünk, hogy a család egyértelmű hanyatlásáról beszéljünk. Mint ahogy a család idősebb tagjainál, így most sem tudjuk megállapítani, hogy Ióannést pályafutásának mely szakaszában látjuk. Nyilvánvalóan legalább írnoki vagy titkári beosztással rendelkezett, és a kor tendenciáinak megfelelően már nem viselt udvari titulust. A 12. század közepére ugyanis a címek döntően a császárhoz fűződő rokonságot voltak hivatottak jelezni, így az alacsonyabb rangú hivatalnokoknál a tisztség megnevezése került előtérbe.²³ Utóbbi jelenség tudatában kissé meglepő, hogy Ióannés funkciója is rejtve maradt. Valójában a 11. századi rokonok sem értek el kiemelkedő hivatalokat, emléküik nem véletlenül zömében ólompecséteken maradt fenn.

Éppen a pecsétes anyag ritkulása, sőt eltűnése az, ami gondot okoz a család 12. századi történetének feltárása során. Nem maradt fenn olyan ólompecsét, amely egyértelműen I. Alexios halálát követő időszakra datálható. A Theodóros Pepagómenos névvel ellátott pecséten csak a 12. század egészére jellemző vonásokat fedeztek fel,²⁴ így ezt a Theodórost nehéz akármelyik időszakhoz kötni, s személye akár megegyezhetett azzal a Theodórosszal, aki az 1094-es blachernai zsinaton vett részt *raiktórként*. A család egy-egy 11. századi képviselőjétől is kevés pecsét maradt fenn, de nem jelenthetjük ki, hogy a pecsétek hiánya a Pepagómenosok időszakos mellőzöttségét jelentené. Különösen annak fényében nem, hogy az eddig publikált pecsétek a fennmaradt darabok töredékét képezik.

Pepagómenosokkal eztán a Komnénosok bukása után, az Angelosok idején (1185–1204) találkozunk. A legkorábbi jelenleg ismert forrás 1196-ból maradt fenn, amely Lavra (ma Lavra) athosi kolostor a tengeri ügyekért felelős udvari hivatallal és a *megas sakellariosszal* folytatott adóvitájának vizsgálatát dokumentálja. E vizsgálatban vett részt Ióannés Pepagómenos, a függöny bírása (*krités tu belu*).²⁵ Az oklevélből egyértelműen kiderül, hogy a vizsgálatot nem Ióannés vezette, ő csak egyik tagja volt az eljárást levezető, különböző bírákból összeállított tanácsnak.²⁶ A függöny bírása az alacsonyabb rangú bírák közé tartozott, de mégis tekintélyes tisztségnek számított: a dokumentum szerint e testület tagjai közül többen – így Pepagómenos is – a *megalodoxotatos* és a *prótonobilissomoypertatos* címeket viselték. E két titulust olyanok érdemelték ki ekkoriban, akik nem tartoztak a császári rokonsághoz, de kellő tekintélyük volt. Mint

²² Era Vranuszi – Maria Nisztazopulu-Pelekidu (ed.): *Βυζαντινά έγγραφα της μονής Πάτμου*. I–II. Athina, 1980. I. 192: 19. sz., 24. sor. (A továbbiakban: *Βυζαντινά έγγραφα*)

²³ Paul Magdalino: *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180*. Cambridge, 1993. 183.

²⁴ Joánna Koltszida-Makrí: *Βυζαντινά μολυβδόβουλλα συλλογής Ορφανίδη – Νικολαΐδη του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών*. Athina, 1996. 118.: 316. sz.

²⁵ A *kritai tu hippodromu* és *kritai tu belu* elnevezések valószínűleg ugyanarra a bírói testületre utaltak, amely a konstantinápolyi Hippodrom épületében ülésezett.

²⁶ Lavra I. 355, 357: 68. sz., 3., 35. sor.

már szó volt róla, legkésőbb a 12. század közepétől a hivatalnokok alacsonyabb rétegei nem kaptak címeket. Az 51 évnyi távolság miatt nehéz elképzelni, hogy Ióánnész *kritész* személye megegyezett volna az 1145-ös császári parancsban szereplő Ióánnészéval. Az azonban bizonyos, hogy a *hippodrom* bírójaként rangban előrébb állt a *megas logariastész* alárendeltjénél, és tekintélye, befolyása közelebb állt a 11. század közepén tevékenykedő rokonaiéhoz.

Két évvel később, 1198-ban adta ki III. Alexios (1195–1203) aranybulláját, amelyben említésre kerül bizonyos León Pepagómenos, aki a *bestiaritész* tisztséget látta el ekkoriban. A császár ezzel a dokumentummal segítette az elhagyatott Chilandariu kolostor újjátelepítését. Ennek részeként hivatkozott a hierissosi püspök *praktikonjára* (birtokösszeírás), amelyet León jelenlétében adtak ki.²⁷ A *bestiaritész* titulust eredetileg a császári testőrség tagjai érdemelték ki, de Anna Komnéné apja legközelebbi udvarnokait nevezte így.²⁸ A 12. század végén olyan császári rokonok is viselték a *bestiaritész* címét, mint Andronikos Batatzész vagy Eustathios Kastamónitész, tehát nem számított a legmagasabb méltóságok egyikének, de tekintélyét nem szabad alábecsülni.²⁹ Ennek megfelelően León *bestiaritész* a Pepagómenos család talán legmagasabbra jutott tagjának tekinthető.

A 12–13. század fordulóján még egy Pepagómenos tűnik fel a forrásokban. Két oklevél aláírói között találjuk Niképhorost mint a tengeri ügyek hivatalának (*sekrétón tész thalassész*) császári jegyzőjét.³⁰ Az első, egy 1199-es oklevél, a patmosi kolostor tulajdonát képező, bizonyos mennyiségű hajórakomány adómentességének elismeréséről határoz, míg a második, 1203-as dokumentum ugyanezen szerzetesi közösség rakományvesztésének pótlásával foglalkozott. Niképhorosznak nem volt fontos szerepe egyik ügyben sem, de e két eset egy rövid periódust mutat karrierjéből, ami ritka fejlemény a család történetének kutatásában. Ez alatt a négy év alatt jöttányit sem változott a helyzete, mivel mindkét ügyben ugyanazon intézmény ugyanazon hivatalnokaként működött közre. Császári jegyzőként az 1145-ös császári rendeletben feltűnő Ióánnészéhez hasonló státusszal bírt, tehát kortárs rokonainál alacsonyabb szinten helyezkedett el az adminisztrációban.

Összegzés

Szembetűnő, hogy a 12–13. század fordulójáról mennyivel több információt szerezhetünk a Pepagómenosokról, mint a megelőző évtizedekből összesen. Ez a csalóka kép azonban csak a 12. század első két harmadának forrásszegénysége miatt alakulhat ki,

²⁷ Mirjana Zivojinovic – Christophe Giros – Vassiliki Kravari (ed.): *Actes de Chilandar*. I. Paris, 1995. 109: 4. sz., 38–39. sor.

²⁸ Diether R. Reinsch – Athanasios Kambylis (ed.): *Annae Comnenae Alexias*. I–II. Berlin–New York, 2001. I. 127: 4. 4. 3.

²⁹ Lavra I. 338–339: 65. sz., 12., 39. sor; *Βυζαντινὰ ἔγγραφα* II. 92: 56. sz., 16. sor, 122: 59. sz., 13. sor.

³⁰ *Βυζαντινὰ ἔγγραφα* II. 123: 59. sz., 22. sor; 132: 60. sz., 30. sor.

ráadásul a betöltött tisztségek – amelyekről egyáltalán tudomásunk van – nem mutatnak kiugró változást sem lefelé, sem fölfelé. A dinasztiaaváltások nem túl látványos, de mégis érzékelhető hatást eredményeztek a család helyzetében. A Komnénosok hatalomra jutása után nem viseltek a *mystolektés*hez hasonló, a császár kegyét jelző tisztséget sőt, egyre inkább az egyszerű jegyzők és írnokok közé süllyedtek. Ezzel szemben az Angelosok idején újfent autoritást biztosító bírói pozíciókat foglaltak el, és a bizonytalan funkciójú, de jól csengő *bestiarítés* tisztségét – vagy címét – is megszerezte az egyik családtag. A források azt mutatják összességében, hogy a Pepagómenosok szűk társadalmi spektrumban mozogtak. A család gazdasági és társadalmi státuszára veszélyes erők: a vagyonaprózódás, a politikai és társadalmi változások végig dolgoztak. Természetesen egyetlen család történetéből nem lehet következtetni az egész másodrangú elit stabilitására, mégis a Pepagómenosok pályafutása érdekes adalékot nyújt a másodrangú elit történetéhez. A Pepagómenosok máshonnan indultak, mint a hajdan legbefolyásosabb családok közül lehanyatló Basilakésok és Sklérosok, és másfelé értek a 13. század elején, mint az elsőrangú elitbe felemelkedő Xérosok. Bár a kérdés további kutatásokat igényel, nem nehéz elképzelni, hogy a másodrangú elit jelentős része számára a 12. század szűkebb érvényesülési lehetőségeket jelentett, de nem hozott radikális változásokat.

CIVIL OFFICIALS UNDER THE KOMNENOI: THE HISTORY OF THE PEPAGOMENOI IN THE ELEVENTH AND TWELFTH CENTURIES

The so-called extended family government of the Komnenoi caused an increasingly rigid division within the Byzantine social elite. The highest levels of Byzantine imperial government, mostly the leading military offices, were monopolized by relatives of the emperor. At the same time, officials outside of the imperial kin took the positions of the civil administration and the church. This is a general view upon the development of the first-tier and the second-tier elites, yet the circumstances of the latter stratum's development need further investigation. The Pepagomenoi, a family of civil functionaries, belonged to the second-tier elite in the 12th century, but they never held the most important offices before the Komnenoi. Nevertheless, their history can be followed throughout the entire period except for a short hiatus in the reign of John II Komnenos. Through a prosopographical study on the Pepagomenoi, this paper provides a supplement to the research on the problem of how families which had taken moderate positions in the administration, even before the Komnenoi, flourished in the new political system.

Keywords: Prosopography, Byzantium, élite, Pepagomenos

TERNOVÁČZ BÁLINT

*A boszniai latin püspökség története 1344-ig**

Bevezetés

A KÖZÉPKORI BOSZNIA területe az antik idők óta népek, kultúrák, vallások ütközőzónájában feküdt és fekszik ma is, így története során szinte nem volt egyetlen békében megélt évszázada sem. Az itt élő, többségében szláv nyelvű, önmagukat kereszténynek nevező lakosság középkori története a vallási és világi függetlenségéért vívott harcokról szól a görög rítusú (1054 után ortodox–pravoszláv) bizánci, bolgár és szerb, valamint az északra szomszédos, a római pápához hű horvát, majd magyar expanziós törekvésekkel szemben. Ezen expanziós törekvések kirívó többségének ürügye a 12. század végétől a Boszniában elterjedő, antik manicheista alapokon nyugvó bolgár bogumil eretnecség volt,¹ aminek megfékezésére mind a pápai udvar, mind a magyar egyházi és világi vezetés hatalmas energiát fordított.

A boszniai egyház történetéről, elsősorban az ottani eretnecség kérdéséről nagyon sok munka született, főleg délszláv és angolszász történészek tollából, de a boszniai egyháztörténet magyar vonatkozásait csupán érintőlegesen vizsgálták.² E kutatók a boszniai egyház vizsgálatakor elsősorban a terület hitvilágát, és csak ritkán az ott jelenlevő (vagy éppen jelen nem levő) katolikus vagy ortodox egyházi viszonyokat elemezték. A magyar szakirodalom kevés figyelmet szentelt a témának, a boszniai egyházi viszonyokat elemző

* Köszönet illeti Szovák Kornél professzor urat, hogy értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

¹ Ternovác Bálint: A bogumil eretnecség az Észak-Balkánon a 10–11. században. In: Gál Judit – Péterfi Bence – Vadas András – Kranzieritz Károly (szerk.): *Micae Mediaevales III. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Budapest, 2013. 67–69.

² Például: Božidar Petranović: *Bogumili. Crkva Bosanska i krstljani*. Zadar, 1867.; Jan Šidak: *Oko pitanja „crkve Bosanske” i bogomilstva*. *Historijski Zbornik*, 3 (1950) 316–348.; Dragoljub Dragojlović: *Krstjani i jeretička crkva Bosanska*. Belgrád, 1987.; John Fine: *The Bosnian Church. Its Place in State and Society from the Thirteenth to the Fifteenth Century*. London, 2007.; Radmilo Petrović: *Bogumili*. Beograd, 2008. 14.; A középkori Boszniáról szóló legjelentősebb monografikus munkák: Sima M. Ćirković: *Istorija srednjovekovne Bosanske države*. Belgrád, 1964.; Nada Klaić: *Srednjovjekovna Bosna. Politički položaj Bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. godine)*. Zagreb, 1994.

néhány kutató csak a magyar vonatkozású kérdéseket és résztémákat dolgozta fel.³ A középkori Boszniával foglalkozó magyar kutatás egyik legnagyobb hiányossága, hogy mindmáig nem sikerült bemutatni azt a folyamatot, hogy hogyan lett egy észak-balkáni, antik gyökerekkel bíró, dalmáciai érseki *suffraganeus* egyházmegye a 13. század végére a magyar egyházszervezet szerves része és milyen viszonyban volt magával Boszniával, mely területre terjedt ki lelki joghatósága. Jelen munkámban ezekre a kérdésekre keresem a választ. Dolgozatom korszakhatárának az 1344-es évet jelöltem ki, mivel ekkor zajlott a boszniai püspök és az új boszniai ferences vikária közötti tizedper, amely jelentős mérföldkönek számít a vizsgált egyházmegye történetében

Történeti bevezetés

A későbbi Bosznia területe a római uralom alatt Dalmatia provincia része volt. A 6. században már rendszerezések voltak az avarok és szláv segédcapatainak betörései, aminek következtében a 7. század elejére az antik kultúra teljesen eltűnt erről a vidékről, a szlávok megtelepedése után Dalmácia fogalma a tengerpartra és a szigetekre szűkült. Az e területen szerveződő szláv „zsupák” egyike volt a Bosna folyó felső folyása mentén fekvő Vrhobosna, mely a későbbi Bosznia magját képezte. Bosznia 10. századi történetét gyakori impériumváltások jellemezték: a század elején Bizánc részeként alkotott közösséget a szerbek lakta területekkel, majd II. Krešimir Mihály horvát uralkodó csatolta államához, a 10. század végén pedig Sámuel bolgár cár olvasztotta be birodalmába. 1136–1137 fordulóján a magyarok ellenőrzésük alá vonták Boszniát.⁴ 1165-ben Komnénosz Manuél császár Bizánchoz csatolta a területet, de Bosznia bizonyos önállóságot továbbra is élvezett, amely például a báni cím továbbélésében nyilvánult meg. A magyar hatalmat elismerő Borić bán helyébe a bizánci vazallus Kulin bán lépett, aki Manuél császár 1180-ban bekövetkezett halála után megpróbált függetlennedni Bizánctól. A 12. század végén a pápai kúria is bele kívánt szólni a boszniai belviszonyokba, melyre az ott elterjedő bogumilizmus szolgáltatta az okot. Kulin bán 1203-ban, hogy elkerüljön egy Bosznia ellen szerveződő keresztes háborút, János pápai legátus előtt megtagadta a bogumil tévtanokat. Esküje

³ Asbóth János 1885-ben megjelent munkája kizárólag a boszniai bogumil eretnekségről ír. Asbóth János: A bosnyák bogumilek az Árpádok, Anjouk és Hunyadiak alatt I. *Budapesti Szemle*, 13 (1885) 25–52.; Csánki Dezső a boszniai püspökség birtokait írta le. Csánki Dezső: A boszniai püspökség Magyarországon. *Századok*, 27 (1893) 467–477.; Hodinka Antal áttekintő, viszont hiányos és mára már elavult tanulmányt közölt a középkori boszniai püspökségről. Hodinka Antal: *Tanulmányok a bosnyák–diakóvári püspökség történetéből*. Budapest, 1898.; A boszniai püspökség dalmát egyházszervezethez fűződő kapcsolatairól ld. Gál Judit: A dalmáciai egyházszervezet jellemzői és 11–13. századi átalakulása. In: Gál Judit – Péterfi Bence – Vadas András – Kranzieritz Károly (szerk.): *Micae Mediaevales III. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Budapest, 2013. 104., 107., 108–109.

⁴ Makk Ferenc: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged, 1996. 152.; Gyetvai Péter úgy véli, hogy Boszniát II. (Vak) Béla kapta nászajándékba. Gyetvai Péter: *Egyházi szervezés főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén*. München, 1987. 50.

ellenére mégsem tett hatékony intézkedéseket, ezért a bogumil eretnokség egészen a török időig jelen volt Boszniában. Az 1230-as évek végére a magyar királyok újra hűbéri uralmuk alá vonták a területet, világi és egyházi téren egyaránt.⁵

A boszniai hitvilág gyökerei

John Fine kutatásai alapján Bosznia területére a kereszténység az 5–6. században érkezett meg. A boszniai kereszténységről szóló első forrás Bistue (Zenica)⁶ András nevű püspökét említi, aki jelen volt az 530-ban és 532-ben szervezett spalatói zsinaton.⁷ Fine szerint ekkor ezen a területen két keresztény irányzat lehetett jelen: a tengerpart felől beáramló niceai hitvallás és a vidéket 490–535 között ellenőrző keleti gótok által elfogadott ariánus, e két egymást elvető vallási nézet a későbbi Bosznia területén keveredhetett egymással. A 6. században Bosznia területén négy püspöki székhely volt: Delminium (Duvno), Baloie (a mai Mrkonjić grad mellett), Sarsenterum (Konjic), valamint a már említett Bistuae.⁸ Ezen egyházi központok későbbi sorsáról írásos emlék nem maradt fenn.

Az akkor még keresztesen szlávok bejövetele a 6. század végén kezdődött, akik szintén magukkal hozták saját vallásukat.⁹ Radmilo Petrović szerint a terület erős elszigeteltsége miatt a sajátos boszniai hitvilág kialakulását nagyban befolyásolták még a pogány nézetek (elsősorban a Mithrász-kultusz), a bizánci képrombolás, valamint egyéb antik keresztény eretnek tanok is, mint például a makedonianizmus, majd a 10. században Bulgáriában születő bogumilizmus.¹⁰ Dominik Mandić szerint a bogumil tanok a 10. század végén, de legkésőbb a 11. század elején érték el Boszniát,¹¹ Emerik Gašić viszont ezt a 12. századra datálja.¹² Úgy gondolom, hogy a boszniai hegyek között élő, elszigetelt népeségnek a hitvilága a fentebb már említett szláv pogányság, arianizmus, bogumilizmus és talán még több, azonosíthatatlan vallási hagyomány keveredéséből sarjadt. A középkor folyamán végig meg is maradt ezen a szinten, és nem tudott, vagy nem is akart betagozódni egyik egyházi irányzatba sem.¹³

⁵ Ćirković, S. M.: *Istorija srednjovekovne*, 66–68.; Rokay Péter: Bosnyák – magyar kapcsolatok. In: KMTL 122–123.; Rokay Péter – Takács Miklós: Bosznia. In: KMTL 123–124.; Fine, J.: *The Bosnian Church*, 102–131.

⁶ Zenica már a római időben pogány vallási központ volt, minden bizonnyal ezért helyezték ide a keresztény püspöki székhelyet is. Valamint itt tartották 1203-ban azt a gyűlést, amelyen Kulin bán az eretnek képviselőkkel visszavonta a herezis tanait. Ld. Petrović, R.: *Bogumili*, 14.

⁷ Fine, J.: *The Bosnian Church*, 103.; Petrović, R.: *Bogumili*, 13.

⁸ Petrović, R.: *Bogumili*, 13.

⁹ Fine, J.: *The Bosnian Church*, 102.; Petrović, R.: *Bogumili*, 11.

¹⁰ Petrović, R.: *Bogumili*, 11–12.

¹¹ O. Dominik Mandić: *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*. Chicago, 1962. 121.; A bogumil tanok Boszniába érkezéséről bővebben ld. Ternovác B.: A bogumil eretnokség, 67–69.

¹² Emericus Gašić: *Brevis conspectus historicus dioecesium Bosniensis-Diavocensis et Sirmiensis*. Eszék, 1944. 9.; A bogumil eretnokség hittételeiről bővebben ld. Ternovác B.: A bogumil eretnokség, 71–74.

¹³ Ternovác B.: A bogumil eretnokség, 70.

A nyugati rítusú egyház Boszniában

A magyar szakirodalom Gašić kutatásaira alapozva úgy vélte, hogy a boszniai latin püspökség első írásos említése 1089-ben, az egyházmegye feletti joghatóságért folytatott vitában fordult elő.¹⁴ Ez a per a spalatói, a raguzai és az antivari érsekségek között zajlott, amelyből végül a raguzai érsekség került ki győztesen.¹⁵ A boszniai püspökségre történő első írásos hivatkozás valójában III. Kelemen pápa 1089. január 8-án kiadott oklevelében található, amikor a pápa az antivari érsekség felállításakor annak joghatósága alá rendelte a boszniai egyházmegyét.¹⁶ Josip Buturac feltételezi, hogy 1089 előtt a spalatói érsek joghatósága alá tartozhatott, onnan érkezhettek ugyanis a térítők,¹⁷ erre azonban nincsen bizonyíték. Legújabbán Gál Judit foglalkozott a témával: álláspontja szerint Bosznia püspöksége a raguzai érsekség kezdetei óta annak metropoliai joghatósága alá tartozott.¹⁸

A 12. században a boszniai püspök nem tudott latin nyelven, ami alapján egyesek arra következtetnek, hogy a liturgia nyelve szláv volt, más felfogások szerint viszont az egyházmegye a kezdetektől fogva keleti rítusú volt és cirill betűs könyveket használt.¹⁹ Fine vetette fel, hogy a 13. században a Boszniával délen határos, kevésbé elszigetelt, 1168 és 1326 között szerb befolyás alatt álló Hum tengerparti területe kevert, ortodox és katolikus lakossággal bírt, belső területe pedig ortodox volt, míg a Kulin bán által uralt Bosznia névleg katolikus. A boszniai egyházmegye a 13. század elején Bosznia területén kívül északon a Szávaig terjedt.²⁰ Kulin bán – ahogy említettem –, bár a báni méltóságba bizánci vazallusként került, Komnénosz Manuél halála után részt vett a Bizánc-ellenes magyar hadjáratban, és megpróbálta függetleníteni magát Bizánctól.²¹ A boszniai egyházmegyét Radogost boszniai püspök idején már 1192-ben átmenetileg áthelyezték a raguzai érsekség joghatósága alól a magyar érdekeltségű spalatói érsekséghez,²² 1195-ben azonban az új boszniai püspök Raguzába ment beiktatása miatt.²³ Mindebből kitűnik, hogy a bosz-

¹⁴ Gašić, E.: *Brevis conspectus*, 8.; Rokay Péter: Boszniai püspökség. In: KMTL 124.

¹⁵ Gašić, E.: *Brevis conspectus*, 8.

¹⁶ Ludovicus de Thallóczy – Constantinus Jireček – Emilianus de Sufflay (ed.): *Acta et diplomata re Albaniae mediae aetatis illustrantia*. I–II. Bécs, 1913. I. 68. sz.

¹⁷ Josip Buturac – Antun Ivandija: *Povijest katoličke crkve među Hrvatima*. Zágráb, 1973. 114.

¹⁸ Gál J.: A dalmáciai egyházszervezet, 108.

¹⁹ Gašić, E.: *Brevis conspectus*, 8.; Rokay P.: Boszniai püspökség, 124.

²⁰ Fine, J.: *The Bosnian Church*, 103.

²¹ Rokay P.: *Bosnyák – magyar kapcsolatok*, 122–123.

²² CDC II. 251–253.; Szakirodalomra ld. Gál J.: A dalmáciai egyházszervezet, 108.; Gašić az áthelyezés dátumát tévesen 1191-re helyezte, továbbá véleménye szerint ekkor egy bizonyos Radogost volt a boszniai püspök, amely viszont a forrásban nem szerepel, ld. Gašić, E.: *Brevis conspectus*, 9.; E két adatot Gašićtól Rokay Péter is átvette ld. Rokay P.: Boszniai püspökség, 124.; Gašić nehezen védhető véleménye alapján a boszniai egyházmegye feletti joghatóság ügyében 1151 körül is volt vita a raguzai és spalatói érsekségek között, amikor Milovanus volt a boszniai püspök. Bővebben ld. Gašić, E.: *Brevis conspectus*, 11.

²³ Gál J.: A dalmáciai egyházszervezet, 108.; Udvardy József úgy véli, hogy már 1185-ben megtörtént a boszniai egyházmegye alárendelése a spalatói érsek joghatóságának, amikor a spalatói érsek Péter, a

niai egyházmegyének a magyar egyházszervezetbe való betagozódására már a 12. század végén voltak kísérletek. Gašić szerint az 1200-as évek legelején a boszniai egyházmegye élén Dániel püspök állt, aki maga is eretnek volt, ezért III. Ince lemondatta.²⁴ Kulin bán – legalábbis az ellene felhozott vádak szerint – szintén erősen együttműködött az eretnekekkel.²⁵ A 13. században az eretnekség terjedése miatt III. Ince pápa kénytelen volt közvetlenül is beavatkozni a boszniai egyházmegye vallási és egyházszervezési ügyeibe, ennek folyamán János pápai legátus az egységes boszniai egyházmegye felosztását ajánlotta.²⁶ Emerik Gašić úgy véli, hogy Bosznia területén még a 13. században is két-három püspökség működhetett, amelyek a raguzai érsekség *suffraganeusai* voltak.²⁷ Rokay Péter véleménye alapján János pápai legátus ajánlotta továbbá, hogy a püspökség élére állítsanak egy latint.²⁸ Fine is hasonlóan vélekedik: 1233-ig a boszniai püspökök többnyire boszniai születésűek voltak.²⁹ Imre király 1203-ban keresztes hadjáratra készült a boszniai eretnekek ellen, amelyet Kulin bánnak sikerült elhárítani, amikor Bilino poljén megtagadta a szakadár tanokat.³⁰ Ennek ellenére nem csökkent az eretnekek jelenléte Boszniában, ezért IX. Gergely pápa 1233-ban Pecorari Jakab legátust küldte, hogy rendet teremtsen.³¹ Nagy problémát jelentett, hogy a raguzai érsek mint a boszniai egyházmegye metropolitája egy eretneket állított az egyházmegye élére püspöknek, továbbá, hogy nem intézkedett amikor kitudódott annak eretneksége és az, hogy nem tart istentiszteletet. Miután Pecorari Jakab pápai követ felelősségre vonta az eretnek püspököt, az azzal mentegetőzött, hogy tévelygését tudatlanságból cselekedte. A pápai követ elmozdította a püspököt hivatalából, és az egyházmegyét közvetlenül a Szentszék joghatósága alá vonta.³² Gyetvai Péter úgy véli, hogy Pecorari Jakab 1233-ban Csák nembeli Ugrin kalocsai érseknek adta a boszniai egyházmegyét,³³ ez azonban nem valószínű, hiszen a boszniai egyházmegye majd csak 1247 után kerül a kalocsai érseki szék lelki joghatósága alá. A pápa Ugrin érseknek 1233-ban csupán világi dolgokban (*in temporalibus*) adott joghatóságot Bosznia területén.³⁴

Gašić és Gyetvai szerint a pápa kérésére Pecorari Jakab 1233-ban Bosznia püspökévé nevezte ki Wildeshausenit Jánost (Johannes Wildeshausen Teutonicust),³⁵ ezt viszont számos

későbbi kalocsai érsek volt. Udvardy József: *A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526)*. Köln, 1991. 79.

²⁴ Gašić, E.: *Brevis conspectus*, 11.

²⁵ Gyetvai P.: *Egyházi szervezés*, 50.

²⁶ Rokay P.: *Boszniai püspökség*, 124.

²⁷ Gašić, E.: *Brevis conspectus*, 9.

²⁸ Rokay P.: *Boszniai püspökség*, 124.

²⁹ Fine, J.: *The Bosnian Church*, 103.

³⁰ CDC III. 36., RA I/1. 67.; Vö.: Rokay P. – Takács M.: *Bosznia*, 123.

³¹ Gašić, E.: *Brevis conspectus*, 9.; Gyetvai P.: *Egyházi szervezés*, 51.; Rokay P.: *Boszniai püspökség*, 124.

³² Udvardy J.: *A kalocsai érsekek*, 137–138.

³³ Gyetvai P.: *Egyházi szervezés*, 51.

³⁴ Udvardy J.: *A kalocsai érsekek*, 138.

³⁵ Gyetvai P.: *Egyházi szervezés*, 51.; Gašić, E.: *Brevis conspectus*, 11.

kutató megcáfolta: Wildeshausen kinevezése csak 1234-ben történt meg.³⁶ Wildeshauseni János a Gašić által írt életrajz alapján vesztifáliai hívő polgári családban született, fiatalon belépett a domonkos rendbe. Életszentsége és tudása Európa-szerte híres volt. Boszniai püspöki kinevezését Barbarossa Frigyes császárnak köszönhetette.³⁷ A boszniai püspökségről való 1235-ös lemondása után rendi iskolákban tanított,³⁸ többek között Aquinói Szent Tamással. Ezen kívül a lombard rendtartomány tartományfőnöke, majd 1241-től a rend főgenerálisa is volt, 1251-ben avatták szentté.³⁹ Arról, hogy Wildeshauseni János püspök valaha is belépett volna Bosznia területére, nincs tudomásunk.⁴⁰

A boszniai püspökség kalocsai főegyházmegyéhez csatolásának előzményei

Wildeshauseni János lemondása után a boszniai egyházmegye élére 1238-ban a pápa Pósa, magyar domonkos szerzetest nevezte ki.⁴¹ Pósa a püspökség előtt a kun domonkos misszió előjárója volt, 1238. április 26-án Teoderik milkói püspök szentelte Bosznia püspökévé. Pósa Vrhobosna zsupában, Brdóban (a mai Szarajevó közelében) kapott jelentős birtokokat Ninoslav Máté boszniai bántól, aki abban az időben éppen a pápa kegyeit kereste.⁴² Itt kezdett el székesegyházat építeni Szent Péter tiszteletére, majd 1238–1239-ben székeskáptalan építésébe is belefogott.⁴³ Mindezt támogatta a katolikus hitre áttért Ninoslav Máté bán is.⁴⁴ A pápa szerette volna Hum területét is Pósa boszniai püspök joghatósága alá vonni.⁴⁵

1239-ben azonban az eretnekek elfoglalták Brdót, ezért Pósa püspök Kreševóra (ma Bosznia-Hercegovina), majd a Valkó vármegyében fekvő Diakóvárra (Đakovo) menekült, ahol Kálmán hercegtől jelentős birtokadományban részesült. Kálmán e donációja, amelyben megerősíti öccse Valkó megyei adományait, csak IV. Béla király 1244. július 20-án kiadott oklevelében, átirásban maradt fenn.⁴⁶ Eszerint a boszniai egyházmegye meg-

³⁶ Engel Pál – Koszta László: Boszniai püspökség püspökei (1234-től). In: KMTL 125.; Rokay P.: Boszniai püspökség, 124.; Fine, J.: *The Bosnian Church*, 125.; Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. Budapest, 2011. 85.

³⁷ Téves adat, Barbarossa Frigyes császár 1190-ben elhunyt, itt II. Frigyesről lehet szó.

³⁸ Wildeshauseni János püspök hivatalviselését Engel és Koszta 1234–1237 közé teszik. Ld. Engel P. – Koszta L.: Boszniai püspökség, 125.

³⁹ Gašić, E.: *Brevis conspectus*, 11.

⁴⁰ Fine, J.: *The Bosnian Church*, 125.

⁴¹ Engel P. – Koszta L.: Boszniai püspökség, 125.; Gyetvai P.: *Egyházi szervezés*, 51.; Rokay P.: Boszniai püspökség, 124.; Zsoldos A.: *Magyarország világi*, 85.

⁴² Fine, J.: *The Bosnian Church*, 125.

⁴³ Gyetvai P.: *Egyházi szervezés*, 51.

⁴⁴ Butorac, J.– Ivandija, A.: *Povijest katoličke crkve*, 114.

⁴⁵ Fine, J.: *The Bosnian Church*, 127.

⁴⁶ CDC IV. 236–240.; RA I/2. 771. sz.

kapta Diakóvár és Blezna⁴⁷ birtokokat, amelyeket a herceg kivont a bán és a valkói ispán joghatósága alól, valamint a dézsma-, a nyestadó- és a *collecta* szedésének jogát a boszniai püspököknek adományozta.⁴⁸ Ugyanakkor megerősítette Ninoslav Máté ozorai, sói és alföldi (*Olfeld*) adományait.⁴⁹ Ninoslav Máté bán a következő birtokokat adományozta még a boszniai püspökségnek 1244-ben Brdo mellett: a Boszna folyóhoz közeli Knežepoljét és Vrutcit a hozzátartozó Szent István egyházzal, a Neretva megyei Bulinót (Buljina), a Lepenici megyei Rotiljt a hozzá tartozó Szent Mihály egyházzal, a Viduš megyei Ljubnićit, a Mel megyei Szent Kozma és Damján egyházzal, a Lašva megyei „Háromegyházat” (Tri crkve), a Szent János egyházat Uskoplju megyében, a Brod megyei Bilino Poljét, és a Borač megyei, püspököknek („Biskupina”) nevezett Prača birtokokat.⁵⁰ Hodinka Antal szerint a boszniai bán ezen adománya lehetett „a püspökség régi törzsvagyona”, s Ninoslav valójában csak elismerte, hogy ezek a boszniai püspök birtokai.⁵¹

A boszniai püspökség kalocsai metropólia alá kerülésének problémái

Miután a boszniai egyházmegye lassan kiszorult a Boszniai Bánságból, Pósa püspök kérvényezte a pápától, hogy mivel az eretnekek ellen a kalocsai érsek nélkül küzdeni nem lehet, csatolja a boszniai egyházat a kalocsai érseki tartományhoz. IV. Ince pápa

⁴⁷ Blezna vagy Brezna (ld. Csánki D.: A boszniai püspökség, 470.) Valkó vármegyében fekvő település. 1422. október 13-án a pozsegi káptalan Zsigmond király utasítására bejárja az ekkor is a boszniai püspök birtokában levő területet. Blezna határjárását ld. ZsO IX. 1032. sz.

⁴⁸ „[...] Proinde ad universorum noticiam harum serie volumus pervenire, quod nos attendentes in Bozna hereticorum perfidiam admodum invaluisse seu populasse, ita quod pauci invenirentur in partibus illis vere fidei zelatores vel cultores, quasdam possessiones in comitatu de Vulko Dyacou scilicet et Bleznan, in subsidium ecclesie Bozniensis cum omnibus pertinentiis suis [...] sub metis et terminis infrascriptis damus [...] perpetuo et irrevocabiler possidendas venerabili patri episcopo Bozniensi et ecclesie Bozniensi. [...] Adicimus eciam quod nullus banus vel comes de Vulko, aut quicumque alius aliquam iurisdictionem possit excere in terris supradictis, sed solus dumtaxat episcopus vel officialis suus omnes causas tam criminales quam civiles iudicabit, et fine debito terminabit, volentes út in spiritualibus et temporalibus in dictis possessionibus solus episcopus plenum et merum dominium habeat et obtineat, decimas de omnibus, marturinas et collectam, que ban elyssi vocantur, et omnes alias collectasquocumque nomine conseantur, que per regnum nostrum fieri contingeret, nonnisi episcopo dabunt et persolverunt, et episcopus in sua convertet utilitate, prout sibi videbitur expedire.” CDC IV. 237.

⁴⁹ „[...] conferimus ecclesie Boznensi et episcopo possessiones in Vozora, quas Nyurzlaus (sic!) banus de Bozna propter diversas iniurias et dampna data eidem ecclesie dedit [...] de nostra voluntate [...] volentes expresse, quod episcopus et capitulum decima sin Vozora, in Sou, in Olfeld et in aliis supis more aliarum ecclesiarum de Hungaria sine districtione personarum de omnibus suis habeant et percipiant, populos eciam episcopatus et capituli sui super omnibus causis nonnisi episcopus vel officialis suus aut capitulum iudicabit, a iurisdictione keneziorum vel boanorum (sic!) et iudicio omnino et per omnia eximentes.” CDC IV. 237.

⁵⁰ Butorac, J. – Ivandija, A.: *Povijest katoličke crkve*, 114–115.

⁵¹ Hodinka A.: *Tanulmányok*, 6.

1246. július 20-án utasította a pannonthalmi apátot és a veszprémi és a győri egyházak *custosait*, hogy vizsgálják meg, mi a tényállás a boszniai püspök kérését illetően, és jelentsék azt a Szentszék felé. Röviddel ezután Benedek kalocsai érsek keresztes hadjáratot kívánt szervezni a boszniai eretnekek ellen, de mivel a tartomány a Szentszék közvetlen joghatósága alatt állott, a pápához kellett fordulni engedélyért, amelyet IV. Ince pápa meg is adott, és 1246. augusztus 3-án kelt bullájában szentszéki követnek nevezte Benedek érseket.⁵² A keresztes hadjárat során sikerült Bosznia nagy részét elfoglalni.⁵³

1247. augusztus 26-án kiadott oklevelében IV. Ince pápa a boszniai püspökséget IV. Béla király, Benedek kalocsai érsek és Pósa boszniai püspök kérésére, a győri püspök, az egresi ciszterci apát és a fehérvári domonkos prépost vizsgálata után a kalocsai érsek joghatósága alá rendelte.⁵⁴ Udvardy József véleménye szerint – bár a pápai bulla szövege ennek egyértelműen ellentmond – 1247-ben a pápa csupán megvizsgálta a király és a magyar főpapok kérvényét, a boszniai egyházmegye Kalocsához csatolása viszont nem történt meg.⁵⁵ Hasonlóan vélekedik John Fine is: kiemeli, hogy IV. Ince pápa elutasította egy újabb magyar keresztes hadjárat szervezését Bosznia ellen, és egy, a domonkos rendtől és a Magyar Királyságtól független *legatiót* küldött Boszniába 1247-ben, az ottani ügyek felderítésére. A *legatio* vezetői egy spalatói ferences szerzetes és a zenggi püspök voltak, ellenben a küldöttség felállításán kívül semmit sem tudunk róluk, tehát a boszniai püspökség kalocsai joghatóság alá helyezése Fine szerint sem történhetett 1247-ben.⁵⁶ Fine – amint leírja – nézetét alátámasztja még IV. Ince pápa 1250. május 23-án kiadott bullája is, amikor a pápa a raguzai érsek *suffraganeus* püspökségei között említi a boszniai egyházmegyét.⁵⁷ Udvardy József továbbá rámutatott, hogy IV. Orbán pápa 1264. július 19-én kelt bullája leírja, Pósa püspök ismét levélben kérte a pápát, hogy mivel a raguzai érsek semmit nem tesz a Boszniában burjánzó eretnekség megfékezésére, csatolja a boszniai egyházmegyét Kalocsához, tehát szerinte a boszniai püspökség kalocsai joghatóság alá helyezése még 1264-ben sem történt meg.⁵⁸ Udvardy és Fine viszont nem vette figyelembe, hogy az említett 1264-es bullát tovább olvasva Pósa püspök leírta, hogy „a kalocsai egyház a boszniai egyházmegyében és annak székvárosában világi jogható-

⁵² „apostolicae sedis legatus” Augustinus Theiner (ed.): *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. I–II. Romae, 1859–1860. I. 201.; Udvardy J.: *A kalocsai érsekek*, 138.

⁵³ Uo.

⁵⁴ „[...] mandamus, quatinus si rem, vocatis qui fuerint evocandi, inveneritis ita esse, predictam Bosnensen ecclesiam cum omnibus suis iuribus subicitatis auctoritate nostra ecclesie Colocensi.” CDC IV. 322–323.; A szakirodalomra ld. Gyetvai P.: *Egyházi szervezés*, 51–52.; Rokay P.: *Boszniai püspökség*, 124.

⁵⁵ Udvardy J.: *A kalocsai érsekek*, 139., 142.

⁵⁶ Fine, J.: *The Bosnian Church*, 131–133.

⁵⁷ Fine, J.: *The Bosnian Church*, 133.; A pápai bullát ld. CDC IV. 420.

⁵⁸ Udvardy J.: *A kalocsai érsekek*, 150. „[...] quum dudum ecclesia Bosnensi vacante, etiam lapsa erat, peccatis exigentibus in hereticam pravitatem, Ragusiensis arhiepiscopus eo tempore ecclesie metropolitanus ibidem quemdam hereticum in episcopum prefecisset, ibidem in eodem crimine ad eodem pervenerit, quod tam ipse quam eius subditi huiusmodi erant labe resoersi, quodque in ecclesiis civitatis et diocesis Boznensis officia non celebrabantur divina, scienter tolerasset [...]” CDC V. 303.

sággal bírt”.⁵⁹ Tehát kettejük azon nézete, miszerint a boszniai püspökség Kalocsához csatolása 1247-ben nem történt meg, nem állja meg a helyét.

Az 1264-es pápai bullából az is kitűnik, hogy a kalocsai érsek boszniai fősege csupán időleges volt, valami miatt megszakadt. A boszniai püspökség feletti metropólia kérdése azért húzódnak évtizedekig, mivel nem volt tényleges boszniai egyházmegye, a Boszniai Bánságban a püspök nem gyakorolhatta jogait, és bevételei sem származhattak a Szávától délre fekvő tartományokból. Valószínű, hogy ekkorra már működött a Kálmán hercegtől és Ninoslav Mátétól kapott magyarországi birtokokon, diakóvári központtal, Kalocsa *suffraganeus*aként egy boszniai püspökség nevet viselő névleges, törpeegyházmegye, amelynek semmilyen kapcsolata nem volt Bosznia tartománnyal. Pósa püspök 1264-es levele csupán egy újabb kísérlet lehetett a tényleges boszniai tartomány feletti magyar egyházi joghatóság elnyerésére, amely viszont ismételtelen sikertelenül végződött.

A püspökség és a székeskáptalan 1252-re rendezkedhetett be véglegesen az új székhelyén, a már emlegetett Valkó vármegyében fekvő Diakóváron.⁶⁰ Ettől az időtől kezdve a boszniai püspökök – Szászöldi Peregrin (1348–1356) és utódja, Siklósi Péter (1356–1376) kivételével⁶¹ – nem léptek Bosznia földjére és nem foglalkoztak a boszniai eseményekkel.⁶²

Azt biztosan tudjuk, hogy a 14. század elejére a Boszniai Bánság területe *de iure* a kalocsai érsekség joghatósága alá tartozott. VIII. Bonifác pápa 1303. május 30-án kelt bullájában ugyanis úgy fogalmaz, hogy „a Boszniai Bánságban és a kalocsai egyháztartomány más részein”.⁶³ Fontos kiemelni, hogy Miklós boszniai püspök éppen ebben az időben pártolt át Vencel mellől Károly Róbert oldalára.⁶⁴

Kalocsai és pápai főség egy időben?

Amint a fent leírtakból kitűnik, a diakóvári központtal, Bosznia területére és a Kálmán hercegtől kapott magyarországi birtokokra kiterjedő egyházmegye 1247-től rövid ideig, majd legkésőbb 1303 májusa előtt a kalocsai érseki székhely *suffraganeus* püspöksége lett, bár Diakóváron már 1252-től működött a Szent Péternek szentelt székeskáptalan. Fine szerint Diakóváron a magyar fenntartású, egyenesen a pápának alávetett boszniai

⁵⁹ „[...] Colocensis ecclesia in civitate et diocesi Bosnensi iurisdictionem habeat temporalem [...]” CDC V. 303.

⁶⁰ Butorac, J. – Ivandija, A.: *Povijest katoličke crkve*, 115.; Fine J.: *The Bosnian Church*, 133.

⁶¹ A két püspök hivatalviselésére ld. Fine, J.: *The Bosnian Church*, 133.; Engel P. – Koszta L.: Boszniai püspökség, 125.

⁶² Fine, J.: *The Bosnian Church*, 133–134.

⁶³ Udvardy J.: *A kalocsai érsekek*, 180–181.; „[...]” in Banatu Boznensi et in aliis partibus Colocensis provincie [...]”. Theiner, A.: *Vetera*, I. 395.

⁶⁴ DF 273 o66, a regesztát ld. AOkl I. 279. sz.

püspök székelt, a magyar vezetés csak azért adott szlavóniai birtokokat itt a püspöknek, hogy megtöltsék ezen üres címet, amíg újra hatalmuk alá veszik a tényleges boszniai tartományt.⁶⁵

Amint arról már szóltam, a Boszniai Bánságot és a boszniai püspök magyarországi birtokait is magába foglaló boszniai egyházmegye 1247-ben rövid időre, a kalocsai érsek joghatósága alá került, ez az állapot azonban nem tarthatott sokáig. 1303-ban VIII. Bonifác pápa nevezte újra a kalocsai érsek *suffraganeus*ának a boszniai püspököt.⁶⁶ 1308-ban Gergely fráter boszniai püspökké választásának ügyét viszont, Gentilis szentszéki legátus irányította. V. Kelemen pápa 1314 januárjában engedélyezte ugyanennek a Gergelynek a püspöki méltóság letételét, I. Károly király három hónappal később kiadott oklevelében azonban még püspökként szerepelt.⁶⁷ Ezután XXII. János pápa – fentebb már idézett 1317-es bullájában – bízta Benedek váci püspökre, későbbi raguzai érsekre, a boszniai egyházmegyét. Miután azonban Benedek visszaadta a megbízatását, XXII. János pápa Péter székesfehérvári domonkos perjelt tette Bosznia püspökévé, majd az ő halála után magának tartotta fenn a boszniai püspöki méltóságot.⁶⁸ Mindebből azonnal szembetűnik, hogy a boszniai egyházmegye esetében egyáltalán nem érvényesült a Magyarországon bevett püspökválasztási szokás, tudniillik, hogy a püspököt az adott egyházmegye székeskáptalanja választja, amely választást a pápa – amennyiben beleegyezik – az uralkodó hozzájárulásával megerősíti.⁶⁹ Bár boszniai püspökök a 14. század elejétől szerepelnek magyarországi oklevelekben, országnagyként részei a diplomák méltóságsorainak, a diakovári központú boszniai egyházmegye püspöknevezési jogát láthatóan a pápa gyakorolta.

Ez az állapot XXII. János halálával ért véget. XII. Benedek pápa 1336. december 9-én kiadott bullájából kiderül, hogy a boszniai káptalan nem ismerte el XXII. János pápa azon rendelkezését, amely alapján Péter boszniai püspök halála után a püspöki méltóságot magának tartotta fenn. János pápa halála után a boszniai egyház prépostja és káptalanja, megelégedve a fennálló helyzetet, Lőrinc boszniai kanonokot választotta püspöknek, és ezt a pápai szék elé tárta, amit Benedek pápa jóvá is hagyott.⁷⁰ Ezen bulla már egyértelműen csak boszniai püspökségként említi az egyházmegyét.

XXII. János pápa haláláig, illetve XII. Benedek pápának a boszniai káptalan püspökválasztását elfogadó bullájáig a boszniai gyakorlat eltért a többi magyarországi egyházmegyék püspökválasztási szokásától. Láthatóan a források, de a szakirodalom szerint is 1334 után a pápa osztozott a boszniai püspöki szék betöltésének hatáskörén a boszniai székeskáptalannal és a magyar királlyal.⁷¹

⁶⁵ Fine, J.: *The Bosnian Church*, 133.

⁶⁶ Theiner, A.: *Vetera*, I. 395.; Udvardy J.: *A kalocsai érsekek*, 180–181.

⁶⁷ AOkl III. 718. sz.

⁶⁸ AOkl XX. 468. sz.

⁶⁹ Érszegi Géza: Püspök. In: KMTL 564.

⁷⁰ AOkl XX. 468. sz.

⁷¹ Rokay P.: Boszniai püspökség, 125.

Az 1344-es boszniai tizedper

Rokay Péter szerint 1344-ben VI. Kelemen pápa elvette a Bosznia területe feletti joghatóságot és a tizedjövedelmet, és azt az 1340–42 között felállított boszniai ferences rendtartományra bízta. Rokay úgy véli tehát, hogy 1344-től az egyházmegye joghatósága *de iure* is csak a magyarországi birtokokra terjedt ki.⁷² Rokay ezen álláspontja egyértelműen téves, valójában éppen ellenkezője történt. IV. Kelemen pápa 1344. június 13-án kiadott bullája szerint ugyanis Loránd fia, Lőrinc boszniai püspök panaszt tett a pápánál arról, hogy a Bosznia területén működő minorita ferences rendtartomány csorbítja a boszniai egyházmegye tizedszedési jogát, bitorolják a területét, és hamisan vádolta II. Kotromanić István bánt, hogy együttműködik a ferencesekkel, a boszniai egyházmegyével szemben.⁷³ A pápa döntése a boszniai püspököknek kedvezett, érvelésekor hangsúlyozta a boszniai püspök régi jogát a boszniai tartományra.⁷⁴

A boszniai püspökség kiterjedése

A szakirodalomban csupán érintőlegesen tárgyalt, viszont kiemelkedően fontos probléma, hogy a magyar egyházszervezetbe ékelődő boszniai püspökségnek mely területek felett volt joghatósága. Tudjuk, hogy 1239-ben Kálmán hercegtől kapott, IV. Béla király által megerősített diakóvári és beleznai adományt legkésőbb 1244-ben kivonták a szlavón bán és a valkói ispán joghatósága alól, s a dézsma, a nyestadó és a *collecta* szedésének jogát a boszniai püspököknek adományozták.⁷⁵ Ezzel egy időben kapott a boszniai püspök birtokokat Ninoslav Mátétól is a Szávától délre fekvő területeken, arról viszont nincsenek adataink, hogy e birtokokkal ténylegesen tudott-e rendelkezni az egyházmegye.⁷⁶ A források alapján egyetértek John Fine azon nézetével, miszerint a boszniai püspök lelki joghatósága

⁷² Uo.

⁷³ CDC XI. 137–139. Smičiklas itt tévesen 1343-ra datálja VI. Kelemen bulláját, amelyet „pontificatus nostri anno tertio” ad ki, tehát 1344-ben.

⁷⁴ „Nos igitur indempnitati episcopi et ecclesie predictorum, ne contra intentionis nostre prepositum indebite aggraventur, imposterum precavere volentes, ipsius supplicationibus inclinati auctoritate apostolica tenore presentium declaramus, supradicta mandata nostra, concessionem et prohibitionem, ad prefatas decimas, quas ipsi Laurencius et predecessores sui episcopi Boznenses, qui fuerunt pro tempore, percipere consueverunt, et quas ipsi fratres Minores novas appellant, licet sint solite et antique, aliquatenus non extendi, quinimo volumus, quod idem Laurencius et successores sui episcopi Boznenses, qui fuerint pro tempore, possessione iuris seu quasi et perceptionis dictarum decimarum uti et gaudere valeant, sicut dicti predecessores ab antiquo eis usi et gavis hactenus extiterunt, decernentes irritum et inane quicquid contra declarationem nostram huiusmodi a quoquam quavis auctoritate scienter vel ignoranter contigerit attemptari.” CDC XI. 139. A bulla regesztáját ld. AOKl XXVIII. 502. sz.; Vö. Ćirković, S. M.: *Istorija srednjovekovne*, 110–112.; Klaić, N.: *Srednjovekovna Bosna*, 204., 206.

⁷⁵ CDC IV. 236–240.

⁷⁶ CDC IV. 237.

de iure a Boszniai Bánság, valamint az éppen magyar fennhatóság alá tartozó, Drinától nyugatra fekvő területekre terjedt ki (a Drina és a Száva által határolt Túlso Szerémség egyházi szempontból a szerémi püspökséghez tartozott), e jogaikat *de facto* viszont csak a Szávától északra fekvő, Diakóvár és Blezna köré csoportosuló birtokain gyakorolhatta.⁷⁷

A püspökség ezen valkói birtokait Csánki Dezső írta le 1893-ban, a IV. Béla átírásában fennmaradt kálmáni adománylevél határjárásából kiindulva.⁷⁸ Csánki természetesen a 19. századi földrajzi viszonyok és nevek alapján járta körbe e területeket, így a következőkben a mai állapotok között igyekszem bemutatni. Az oklevélben a határjárás a Száva folyónál kezdődik, amit a Bity folyó forráspontja követ,⁷⁹ ami után Hrusicát,⁸⁰ Verbafalvát vagy Barabásfalvát⁸¹ és Borics bán brodi birtokait,⁸² majd Tomicát említi határként.⁸³ A fentebb már idézett Zsigmond-kori határjárás alapján Csánki a nevezett határok közt álló Bebrinét⁸⁴ is a boszniai püspök birtokához sorolja.⁸⁵ A már többször említett Blezna (Brezna), az adománylevél által megnevezett birtokokközpont, ma pontosan nem lokalizálható. Csánki a települést a mára azonosíthatatlan Brezna patak vidékére helyezi, a mai horvátországi Trnjani közelébe. A püspökség birtokainak határa Csánki szerint e helységtől valamennyivel nyugatra húzódhatott. A következő határ a nevnai uradalom volt, amely északkelet felől határolta a birtokokat.⁸⁶ A mai helynévvel azonos Dragotin már a boszniai püspök tulajdona volt.⁸⁷ A Diakóvárt körülölelő határt Csánki Garától délre határozza meg.⁸⁸ Ezt a természetes határként funkcionáló Ilsene–Ilseve völgye követi,⁸⁹ a már említett Bity folyóval való találkozásig.⁹⁰ További keleti határai: Csitár,⁹¹ Baba-Gerenda,⁹² Brezovica.⁹³

⁷⁷ Fine, J.: *The Bosnian Church*, 133.

⁷⁸ Csánki D.: A boszniai püspökség, 468–477.

⁷⁹ Bić, a mai Bebrina gornja és Trnjanski Kuti helységek között, Bičko Selo-tól nyugatra. A 19. században Pozsega vármegyéhez, ma a horvátországi Brodsko – posavska županija-hoz tartoznak. Mára a folyószabályozások miatt e vidék vízrajza is teljesen átalakult.

⁸⁰ Ma Rušica, Brodsko – posavska županija.

⁸¹ Ma Gornja Vrba, Brodsko – posavska županija.

⁸² Ma Slavonski Brod, Brodsko – posavska županija székhelye.

⁸³ A mai Slavonski Brod helységtől néhány km-re északra, szinte összeolvadva vele.

⁸⁴ Ma Bebrina gornja, Horvátország.

⁸⁵ ZsO IX. 1032. sz.; Csánki D.: A boszniai püspökség, 469.

⁸⁶ Csánki II. 285. A Nevnai uradalomhoz tartozhatott Csánki szerint a mai Vrhovina, Korduševci (mindkettő a mai Brodsko – posavska županija területén) és Ratkov Dol, Kondrić, Svetoblažje (a mai Osječko-baranjska županija területén). Nevnát mint a birtok központját Csánki a mai Levanjska Varošsal azonosítja. Ld. Csánki D.: A boszniai püspökség, 472.

⁸⁷ Ma az Osječko-baranjska županija területén található.

⁸⁸ Csánki D.: A boszniai püspökség, 473. Ma Gorjani, az Osječko-baranjska županija területén.

⁸⁹ Ma Jošava-tó, majd -folyó.

⁹⁰ Ma e két folyó – a szabályozások miatt – nem találkozik.

⁹¹ Ma Štitar, Vukovarsko-srijemska županija.

⁹² Ma Babina Greda, Vukovarsko-srijemska županija.

⁹³ Pusztá Babina Greda-tól délre.

Csánki Dezső szerint mindezt kiszakítják Magyarország testéből, a fent körülhatárolt terület megyéjét az ezután kelt oklevelek nem említik, mivel nem tartoztak semmilyen megyéhez. IV. Béla ugyanis e területeknek mind az egyházi, mind a világi jogait a boszniai püspöknek adományozta.⁹⁴ E terület tizedszedési joga a boszniai püspököt illette. A püspökség területén 1317-ben öt plébániát állt, köztük Blezna és Dragotin.⁹⁵ A boszniai egyházmegyének egyetlen főesperességéről sincs tudomásunk, kérdéses, hogy egyáltalán voltak-e főesperesi kerületei. A forrásoktanúsága szerint a 14. század folyamán a valkói főesperes a pécsi székeskáptalan tagja volt.⁹⁶

Összegzés

A magyar vonatkozású boszniai latin püspökség középkori történetéről nagyon kevés forrás maradt fenn, minden bizonnyal ez lehet az oka annak, hogy a témát átfogóan mindeddig még senki sem dolgozta fel. A középkori boszniai egyháztörténettel foglalkozó kutatókat elsősorban az ott dúló eretnokség kérdései foglalkoztatták. Boszniába a kereszténység az 5–6. században érkezhetett meg, ahol a keresztény tanok keveredtek pogány és eretnek nézetekkel. A 11. század végén érték el Boszniát a bogumil eretnokség tanai, ahol ezen eszmék termékeny talajra találtak. Ez a Boszniában széles körben elterjedő eretnokség szolgált ürügyül a pápaságnak, hogy a boszniai belviszonyokba beleavatkozzon, és a magyar királynak, hogy a tartományt saját fennhatósága alá vonja. A Bosznia területén működő latin püspökség alapításától kezdve – néhány rövid időszakot kivéve – 1233-ig a raguzai érsekség *suffraganeusa* volt. 1233-ban az egyre terjedő eretnokség miatt Pecorari Jakab pápai legátus lemondatta az eretnekekkel együttműködő boszniai püspököt, az egyházmegyét egyenesen a Szentszék irányítása alá vonta, amely Johannes Wildeshausen domonkos inkvizítort nevezte ki boszniai püspökké. Wildeshausen egy év után lemondott, és a pápa 1238-ban Pósa magyar domonkost állította a boszniai egyházmegye élére. Pósa kísérletet tett az eretnekek megfékezésére, azok viszont kiűzték a püspököt Boszniából. Pósa 1239-ben Kálmán hercegtől jelentős adományokat kapott a valkói Blezna és Diakóvár környékén, ezen adományt pedig IV. Béla 1244-ben megerősítette. Mivel ezután a boszniai püspök jogait tényleges egyháztartományában, Boszniában nem gyakorolhatta, 1239-től a boszniai püspökség joghatósága csupán ezen valkói birtokokra terjedt ki.

1247-ben IV. Ince pápa IV. Béla király, Benedek kalocsai érsek és Pósa püspök kérésére a boszniai egyházmegyét a kalocsai érseki metropólia alá helyezte, ez viszont nem bizonyult tartósnak. Egy pápai oklevél már 1250-ben ismét raguzai *suffraganeusként* említi a boszniai egyházmegyét, Pósa püspök pedig többször kérvényezte, hogy egyházmegyéje

⁹⁴ Csánki D.: A boszniai püspökség, 476.

⁹⁵ Uo. 477.

⁹⁶ AO I. 468. sz.; DL 4466.; ZsO I. 2105. sz.

kerüljön vissza Kalocsa alá. Ez a probléma a 13. század végéig nem oldódott meg, véleményem szerint azért, mert a püspökség nem rendelkezett tényleges egyházmegyével. 1303-ban a pápa már kalocsai *suffraganeus*ként írt a boszniai püspökségről, az egyházmegye püspökének választásáról viszont 1334-ig csak a pápa dönthetett.

THE HISTORY OF THE LATIN BISHOPRIC OF BOSNIA UNTIL 1344

The first written source concerning the Bosnian Latin bishopric originates from 1089. The bishopric mostly belonged to the jurisdiction of the Archbishopric of Ragusa. During the 13th century the Bogomil heresy spread to the point that the pope was forced to intervene: in 1234 pope Gregory IX placed the Bosnian bishopric under his own jurisdiction, and he put John of Wildeshausen, Dominican inquisitor, in the position of the Bosnian bishop. The problem of widespread heresy was so serious that John bishop had to give up his position after a year. In 1238 a Hungarian Dominican, Pósa was elected as Bosnian bishop: it was the beginning of the remarkable presence of the Hungarian church in the Banat of Bosnia.

When Pósa tried to stabilize the position of the Catholic Church in Bosnia, he gradually lost ground in the province, and in 1239 he was forced to flee to the southern part of the Hungarian Kingdom. He was given two settlements there by Prince Kálmán: Diakóvár (today Đakovo, Croatia) and Blezna in the comitatus of Valkó. In 1247 Pope Innocent IV followed the instructions of Béla IV, the archbishop of Kalocsa, and the Bosnian bishop, placing the Diocese of Bosnia under the jurisdiction of the Archbishopric of Kalocsa. However the official replacement did not happen until the beginning of the 14th century.

Keywords: Hungarian medieval Balkan-policy, bishopric of Bosnia, bogumilism, Đakovo

TÓTH PÉTER

„Feldúlták és elfoglalták”

MEGJEGYZÉSEK A MORVÁK

KÁRPÁT-MEDENCEI JELENLÉTÉNEK KÉRDÉSÉHEZ*

Bevezetés

KÖZISMERT TÉNY, HOGY VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár 950 körül szerkesztett, *A birodalom kormányzásáról* (*De Administrando Imperio*) című művében több olyan történeti adatot is ránk hagyott, melynek párhuzamait hiába is keresnénk más kútfők leírásaiban. Ilyen egyedi alkotás a császár szóhasználatában a Nagy Morávia (Magna Moravia, Μεγάλη Μοραβία) elnevezés is, amely összesen három alkalommal fordul elő a mű lapjain. Először a 13. fejezetben, a magyarok honfoglalás utáni földrajzi helyzetének leírásánál találkozhatunk a terület nevével: eszerint határos népünkkel „a tőlük nyugatabbra levő vidéken Frankország, északabbra a besenyők, a délre eső vidéken Nagy Morávia, azaz Szvatopluk országa, melyet ezek a türkök teljesen végigpusztítottak és elfoglaltak.”¹ A 38. fejezetben hasonló tömörséggel ír a császár Árpád népének Kárpát-medencei honfoglalásáról: „a türkök tehát megfutamodván, földet kerestek, ahol megtelepedhetnének, s jövőn, ők meg elűzték Nagy Morávia lakóit, s megszállták azok földjét, amelyen a türkök most is mindmáig laknak.” A továbbiakban a 40. fejezet földleírásánál fordul elő a név, Konstantin szerint Sirmiumon és Belgrádon túl terült el a „kereszteletlen Nagy Morávia, melyet a türkök megsemmisítettek, s amelyen előbb Szvatopluk uralkodott.” Konstantin ezen túl még két alkalommal, egy, a Duna folyót számba vevő földleírás kapcsán és a Szvatopluk-fiak végnapjainak elbeszélésénél említi a Morávia nevet, ezúttal már a „nagy” előtag nélkül.²

Külön figyelmet érdemelnek a fent idézett passzusok, mert csupán rájuk alapozva honosodhatott meg a szakirodalomban a „Nagymorva Birodalom” elnevezés. Ha erről a terminusról lehántjuk a monumentalitást sejtető felhangokat, nem kerülhetjük meg a morva államiség szervezetségi fokával kapcsolatos dilemmákat, egyáltalán azt a kérdést, jogosult-e középkori minták szerint kiépített államról értekezni e korszak kapcsán.

* Köszönet illeti Klima Lászlót, hogy értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

¹ DAI 65.

² DAI 173., 177., 181., 183.

A lényegre jól rávilágít Bóna István összefoglalása, miszerint I. Mojmir (833 k.–846), Raszisztzláv (846–870), I. Szvatopluk (871–894) és utódaik regnálásának idejéből nem maradtak ránk írott törvények, hiányoznak az oklevelek, nincs nyoma továbbá a meghatározó gazdasági hatalommal együtt járó önálló pénzverésnek sem.³ Nem függetlenül attól, hogy a jelenkori nemzetközi történetírásban komoly szemléletbeli viták folynak az állam kritériumainak meghatározása körül,⁴ újabban a cseh szakirodalomban is megjelennek olyan nézetek, amelyek a korai morva történelmet „államiság előtti” időszakként írják le, a területi rendező elv ellenében pedig a törzsi jelleget hangoztatják.⁵

Ami a „nagy” jelzöt illeti, már a kutatás kezdetén egy súlyosnak látszó problémával kellett szembenézni:⁶ Konstantin leírása ugyanis a legkevésbé sem utal arra, hogy Morávia a felvidéki, illetve az északi Morva folyón túli területeken húzódott, ott, ahová a középkor óta Szvatopluk országának, valamint Cirill és Metód működésének színterét helyezték.⁷ A császár viszonyítási pontjai, Belgrád és Sirmium városa a Száva folyóval együtt feltűnően messze esnek ezektől a vidékektől, a látszólagos megoldás így a „hagyomány” szerinti Morávia területének jókora kiterjesztésével születhetett meg, amennyiben annak határait a Tiszánál vagy még attól is keletebbre húzták meg. E szerint értelmezte a szlovák történetírás meghatározó vonulata a „nagy” jelzöt, amellyel megkülönböztetik a Morva–Dyje folyók menti magterületen kialakuló fejedelemséget attól a konglomerátumtól, amivé a 830-as évek után vált Pribina nyitrai részfejedelemségének bekebelezésével. „Birodalommá” azt követően alakult volna át, hogy Szvatopluk 871 után további hódításokba kezdett, hódoltatva többek közt a viszlánokat és a cseheket.⁸ Támogatta az efféle intervenció megtörténését a (cseh)szlovákiai régészeti kutatás is.⁹

³ Bóna István: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: Székely György (szerk.): *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Budapest, 1984. 369.

⁴ Összefoglalóan ld.: Szabados György: *Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól*. Szeged, 2011. 9–57.

⁵ Josef Žemlička: Entstehung und Entfaltung der Marktorganisation in Böhmen und Mähren. In: Hansjürgen Brachmann – Jan Klapště (ed.): *Hausbau und Raumstruktur früher Städte in Ostmitteleuropa*. Prága, 1996.; Jiří Macháček: „Great Moravian State” – a Controversy in Central European Medieval Studies. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 11 (2012) 5–26.

⁶ Gelasius Dobner: *Kritische Abhandlung von den Gränzen Altmährens, oder des grossen mährischen Reichs in neunten Jahrhundert*. Prag, 1784.

⁷ A „Nagymorva Birodalom” historiográfiájának több évszázados alakulására összefoglalóan ld.: Stefan Albrecht: *Geschichte der Großmährenforschung in der Tschechischen Ländern und in der Slowakei*. Prag, 2003. 284–296.; Martin Eggers: A „Nagymorva Birodalom” képe Boba Imre Moravia’s History Reconsidered című munkájának megjelenéséig. In: Petrovics István (szerk.): *Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére*. Budapest, 2005. 175–200.; Maddalena Betti: *The Making of Christian Moravia (858–882): Papal Power and Political Reality*. Leiden–Boston, 2014. 14–27.

⁸ Peter Ratkoš: Územný vývoj Veľkej Moravy (fikcie a skutočnosť). *Historický časopis*, 33 (1985) 202.; Morávia különböző térképi ábrázolásaira cseh-szlovák történetírásban több példát hoz Cs. Sós Ágnes: *Die Slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert*. München, 1973. 58–63.

⁹ Összefoglalóan ld.: Alexander Ruttkay: A blatnicai lelet és köre. In: Kovács László (szerk.): *Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel*. Budapest, 1994. 113.

Nagy Morávia mint részfejedelemség?

A fenti értelmezéssel szemben gyakran hangoztatott nézet, elsősorban a magyar nyelvű történeti irodalomban, hogy Konstantin „nagy” jelzője nem a területi kiterjedésre utal, hanem „régit”, egy valamihez képest korábbi állapotot jelöl.¹⁰ Gyakori kiindulópont ehhez az ismeretlen nevű Bajor Geográfus (*Geographus Bavarus*) műve, amely felsorolja a Keleti Frank Birodalommal határos népeket és városokat, valamint azokat a területeket, amelyek tőlük messze keleten húzódnak.¹¹ A földrajzi leírás datálása bizonytalan, mindenesetre a 9. század végénél, a 10. század elejénél későbbre aligha tehető.¹² Témánk szempontjából az a legfontosabb, hogy a Bajor Geográfus két alkalommal, két, közelebbről meg nem határozott szállásterület kapcsán is ír a morvákról, *Marharii* és *Merehani* alakban említve őket. Az alapfeltevés szerint a szerző olyan fejedelemségekről ír itt, amelyek nem egy időben keletkeztek, és indokolnák egy „régőbbi” Moráviáról szóló terminus használatát a történeti irodalomban. Újabb érvekkel erősítette meg ezt a kettősséget Senga Toru, mikor bevonta a kérdés vizsgálatába a *Fuldai Évkönyvek* (*Annales Fuldenses*) 869. évi adatát,¹³ ami szerint a frankok külön-külön vezettek hadjáratot Raszisztzláv, illetve Szvatopluk – két, egymástól függetlenül működő morva fejedelem ellen. Mivel Konstantin Nagy Moráviát minden esetben Szvatopluk nevével együtt említi, és pusztulását a 895 körüli eseményekkel hozza kapcsolatba, mikor a magyarok a Kárpát-medencének és vele Moráviának csupán a keleti részét szállták meg, Senga arra következtet, hogy Konstantin jelzős helyneve kizárólag a 871 előtti állapotokra vonatkozott. Ekkor Szvatopluk még csak az alföldi területeket uralta volna, azelőtt, hogy a jelzett évben átvette a fennhatóságot Raszisztzláv országa felett is, amelyet a szerző a korábbi felfogásnak megfelelően az északi Morva folyó völgyébe lokalizált.¹⁴ Végeredményben e koncepció nem tér el jelentősen a fentebb vázolt cseh és szlovák történészi állásfoglalásoktól, amennyiben a Morva Fejedelemség hatáskörét szintén kiterjeszti a Kárpát-medence jelentős részére, az Alföld területére is. Szemlélete leginkább abban különbözik tőlük, hogy időbeli, nem pedig térbeli jelentést tulajdonít a „nagy” jelzőnek, s az Alföldet nem meghódított peremterületnek, hanem ellenkezőleg, Szvatopluk eredeti bázisának véli.

¹⁰ R. J. H. Jenkins (ed.): *Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio. Vol. II. Commentary.* London, 1962. 101.; Kristó Gyula: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig.* Budapest, 1980. 163.; Senga Toru: Morávia bukása és a honfoglaló magyarok. *Századok*, 117 (1983) 317.; Imre Boba: *Moravia's History Reconsidered. A Reinterpretation of Medieval Sources.* Hague, 1971. 82–83.

¹¹ MMFH III. 287.; Veszprémy László: Nyugati források a 9. századi Pannóniáról. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.): *A honfoglaláskor írott forrásai.* Budapest, 1996. 153–162.

¹² A 9. század közepére: Wolfgang H. Fritze: Die Datierung des Geographus Bavarus und die Stammesverfassung der Abodriten. *Zeitschrift für slavische Philologie*, 21 (1952) 326–342.; A századforduló időszakára: Christian Hanewinkel: *Die politische Bedeutung der Elbslawen im Hinblick auf die Herrschaftsveränderungen im ostfränkischen Reich und in Sachsen von 887–936.* Münster, 2004. (disszertáció) 142–148.

¹³ *Annales Fuldenses Continuatio Ratisbonensis* ad a. 869. In: MGH SS Rer. Ger. 6. 68–69.

¹⁴ Senga, T.: Morávia bukása, 311–317.

A „régí” jelző eredete

Senga érvelése logikailag helytálló ugyan, mégis különbséget kell tennünk a korabeli szerzők ismeretanyaga és azon információhalmaz között, ami a modern kutatók rendelkezésére áll. Jelen esetben az, amit a *Bajor Geográfus* vagy a *Fuldai Évkönyvek* adatára alapozva megállapíthatunk a két Moráviáról, aligha esik egybe azzal a forrásbázissal, ami Konstantin rendelkezésére állt. Bizonyos megfontolások az ellen szólnak, hogy Nagy Moráviát nem lehet csupán egy részfejedelemségre leszűkíteni. Szvatopluk halálának 894. évi időpontja, becsülhető életkora folytán arra enged következtetni, hogy aligha lehetett hosszú ideig egy alföldi részfejedelemség élén, mielőtt 870–871-ben egyesítette a különböző morva területeket. Kérdéses, hogy egy évtizedesnél aligha hosszabb periódus emlékezete hatott-e annyira erősen Bizáncban, hogy külön megjelölést szenteljen neki. Eközben pedig Szvatopluk riválisának, Rasztislávnak még a neve is hiányzik a DAI-ból, holott a „régiség” indoklásául, egyfajta viszonyítási pontként Senga elmélete szerint az ő fejedelemsége jöhetne számításba.

Úgy véljük, hogy a fentiekhez képest célravezetőbb, ha magának Konstantinnak a mondatfűzéséből indulunk ki, nem pedig tőle függetlenül gyűjtünk adatokat szándékának feltérképezésére. A kulcsot az jelentheti, hogy Nagy Morávia említésekor a császár mindhárom esetben szóba hozza a magyarok honfoglalását, jelezvén, hogy az említett ország az ő korában, 950 körül már nem létezett, és a türkök, azaz a magyarok élnek azon a területen. Ilyen értelemben Szvatopluk Moráviája valóban „réginek” számított, és hogy Konstantin idejében volt mihez képest viszonyítani, arra utalhat a császár neve alatt megjelent *Szertartásokról* (*De Ceremoniis*) című másik mű. Ebben a horvátok, zachlumok, szerbek és egyéb balkáni népek sorában említésre kerülnek a morvák fejedelmei, akiknek a bizánci uralkodó rendszeresen üzeneteket küld.¹⁵ Mivel a mű több évszázad adatainak kompilációja, felmerül a lehetőség, hogy a felsorolás nem a 950 körüli időszak viszonyait tükrözi,¹⁶ más körülmények viszont arra utalnak, hogy ez idő tájt léteznie kellett a Balkánon egy morvának tekintett népcsoportnak. Adott ugyanis Nagy Morávia analógiája a DAI-ban a mai Lengyelország területén élő fehér horvátok esetében, akiknek országát a császár szintén „nagynak” és „kereszteletlennek” nevezi, és akiknek balkáni rokonai hajdan az ő földjükről vándoroltak el. Szvatopluk országát, ha tévesen is, szintén tekinthette a császár efféle népeket kibocsátó „óshazának”, a 41. fejezetben megjegyzi ugyanis a morvákról, hogy a magyarok honfoglalása után „a nép maradékai szétszéledve a szomszédos népekhez, a bolgárokhoz, türkökhöz, horvátokhoz és a többi néphez menekültek.” A türkök említése ebben a sorban láthatóan nincs szinkronban az elbeszélés lényegével - hiszen éppen ők voltak a morvák nemezisei -, kitűnik azonban a szövegből, hogy a DAI szemléletétől sem idegen a balkáni népek körében élő, hozzájuk menekült morvák képe.

¹⁵ Johann Jacob Reiske (transl.): Constantini Porphyrogeniti: *De cerimoniis aulae Byzantinae. Libri duo.* Bonnae, 1829. 691.

¹⁶ Martin Eggers: *Das „Großmährische Reich” – Realität oder Fiktion? Eine Neuinterpretation der Quellen zur Geschichte des mittleren Donauraumes im 9. Jahrhundert.* Stuttgart, 1995. 341–342.

Morva jelenlét a Balkánon

Az a lehetőség, hogy egy, a mai Morvaország és Szlovákia területétől jóval délebbre élő morva entitással számolni kell, időről időre felmerült a cseh és szlovák történetírásban is.¹⁷ Azonban a Morávia helyét a mai Szerbia területére helyező történészek előadásában vált igazán hangsúlyossá. Kiindulópontjuk szerint a morvákat a latin forrásokban, elsősorban a *Fuldai Évkönyvek*ben, kezdetben többnyire *Sclavi Margenses*, illetve *Margi* néven, a Margus folyó menti szlávokként jelölik, ez pedig csupán a déli, Balkánon található Morávára, illetőleg egy Margus nevű városra utalhat.¹⁸ Ez utóbbit az elmélet atyja, Boba Imre, főként Metód érseki székhelyét figyelembe véve, Sirmiummal azonosítja. Eltérve az évszázadok óta bevett felfogástól, a déli orientáció hívei szerint a morva állam nem északnyugat–délkeleti irányban, hanem éppen ellenkezőleg, a Balkán felől indulva észak felé kezdett el terjeszkedni,¹⁹ míg egy meghatározott időpontban el nem ért egészen a cseh területéig. Elsősorban Boba nyomán újabban sor került az „Ómorávia” név bevezetésére a magyar nyelvű történeti irodalomba.²⁰

Megfontolva, hogy az északi Morava folyó neve a latin nyelvű forrásokban következetesen Marus, nem pedig Margus, a folyónévről való elnevezés pedig egybevág más balkáni népek, így a Timok menti timocsánok megjelölésének gyakorlatával, feltételezésként elfogadhatónak véljük a déli eredeztetésről szóló teóriát.

Elsőként érdemes megnézni, milyen adatokkal rendelkezünk egy 9. századi balkáni Moráviáról. A közvetlen utalások száma meglehetősen gyér, ide kívánczik elsőként a 879–880. évi konstantinápolyi zsinat aktáiban szereplő Agathonnak, Morava püspökének a neve. Általános nézet, hogy tisztsége nem azonos Metód ekkoriban viselt érseki címével, s a bizánci és/vagy a bolgár egyházi szervezet alá rendelve a Balkán dunai határvidékén rendezhette be székhelyét.²¹ Az ohridi érsekség 12. században keletkezett összeírásában külön utalás van a moravai püspökség alá tartozó terület és a braničevói

¹⁷ Beda Dudík (ed.): *Mährens allgemeine Geschichte*. I–XII. Brünn, 1860–1888. I. 100–101.; Konstantin Jireček: *Geschichte der Bulgaren*. Prag, 1876. 119.; Lubor Niederle: *Manuel de l'antiquité slave*. I–II. Paris, 1923–1926. I. 103.; Václav Vaněček: *Der Staat der Mährer, das Grossmährische Reich*. In: Jaroslav Böhm – Václav Vaněček (ed.): *Das Grossmährische Reich. Tausendjährige Staats – und Kulturtradition*. Prag, 1963. 30.; Ružena Dostálová: *Megalé Morabia. Byzantinoslavica*, 27 (1966) 349.; Lubomír E. Havlík: *Mähren und die Ungarn am Ende des 9. und am Anfang des 10. Jahrhunderts*. In: Willibald Katzinger (ed.): *Baiern, Ungarn und Slawen im Donaauraum*. Linz, 1991. 119.

¹⁸ Boba, I.: *Moravia's History*, 33–35.; Püspöki-Nagy Péter: *Nagymorávia fekvéséről. Valóság*, 21 (1978) 17.

¹⁹ Eggers, M.: *Das „Großmährische Reich”*, 74.; Charles R. Bowlus: *Franks, Moravians, and Magyars. The Struggle for the Middle Danube, 788–907*. Philadelphia, 1995. 108.

²⁰ Katona-Kiss Attila: Μεγάλη Μοραβία, Szvatopluk országa – Hol voltak a morva végek? In: Kiss P. Attila – Piti Ferenc – Szabados György (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medievistikai PhD-konferencia (Szeged, 2011. június 1–3.) előadásai*. Szeged, 2012. 200.; Szabados György: *Avar pusztalakók és birodalmi nagymorvák. A 9. századi Kárpát-medence politikai és etnikai viszonyairól*. Uo. 225.

²¹ Martin Eggers: *Das Erzbistum des Method: Lage, Wirkung und Nachleben der kyrillomethodianischen Mission*. München, 1996. 65–66.; Predrag Komatina: *Moravski episkop Agaton na Fotijevom saboru 879/880*. In: Bogoljub Šijaković (ed.): *Serbian Theology Today 2009*. Beograd, 2010. 359–368.

körzet azonosságára.²² Több szerző, így Martin Eggers²³ és Henrik Birnbaum²⁴ is felhívták a figyelmet arra, hogy a Kárpát-medencei morva fejedelemséget és a morvák lakta balkáni területeket több, különböző időben keletkezett forrás is megkülönbözteti egymástól. Ennek megfelelően fordulnak elő a Felső- és Alsó-Morávia terminusok Cirill ún. *Prológusi legendájában*,²⁵ a 11. századi *Codex Assemaniacus* egy bolgár kalendáriumában²⁶ és Wolfgang Lazius Magyarország-térképén.²⁷ Mivel pedig a bolgárok után következnek a felsorolásban, van érv amellett, hogy a Bajor Geográfus második, morvákra utaló neve, a *Merehani* a balkáni területekre vonatkozik.²⁸ Ez esetben azonban nehézséget jelent, hogy a szerző már műve címében is a Frank Birodalom Dunán túl szomszédos népeit kívánja felsorolni.

Szláv népek észak felé vándorlása

Arra nézve, hogy mikor, milyen események generálták a morvák észak felé vándorlását, Boba joggal vonta be a *Frank Évkönyvek* 822., illetve 824. évi adatát²⁹ a vizsgálatok körébe. Előbbi passzus említést tesz azokról a népekről, amelyek követségben jártak Jámbor Lajos frank uralkodó udvarában, az abodritáktól indulva a szorbokon, wilzeken, cseheken, morvákon (*Marvani*) át eljutva a praedenecentinek nevezett népig az északról déli irányban haladó felsorolásban. A következő alkalommal az évkönyvek szerzője már azonosítja a bolgárok elől menekülő, a frankoknál oltalmat kereső abodritákat a praedenecentivel (*Abodriti, qui vulgo Praedenecenti vocantur*), annak ellenére, hogy két évvel korábban még egymástól meglehetősen távol említette őket. Boba szerint az ellentmondás feloldható azzal, hogy a 822. évi esetben a morvák jelzőjeként értelmezzük a bizonyos kéziratokban *pred.*, *pdenec.* formában rövidített *Praedenecenti* alakot, „vérszomjas vadászok” jelentéssel, míg a 824. évi adatban a *qui* nem csupán vonatkozó névmásként értelmezhető.³⁰ Legyenek bármennyire is vitathatóak ezek az állítások, annyit mindenképpen leszögezhetünk, hogy mind az

²² Ian Mladjov: Trans-Danubian Bulgaria: Reality and Fiction. *Byzantine Studies/Etudes Byzantines*, 3 (1998) 100–101.; Györfy György: *A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása*. Budapest, 1953. 103.

²³ Eggers, M.: A „Nagymorva Birodalom”, 188–189.

²⁴ Henrik Birnbaum: Was Medieval Moravia in the Hungarian Plain? *Budapest Review of Books*, 5 (1996) 189–192.

²⁵ MMFH II. 165.

²⁶ MMFH III. 437.

²⁷ MMFH IV. 379.

²⁸ Predrag Komatina: The Slavs of the Mid-Danube Basin and the Bulgarian Expansion in the first half of the 9th Century. *Byzantine Studies*, 47 (2010) 75.

²⁹ *Annales regni Francorum* ad a. 822, 824. MGH SS Rer. Ger. 159. 165–166.

³⁰ Imre Boba: „Abodriti qui vulgo Praedenecenti vocantur” or „Marvani praedenecenti”? *Palaeobulgarica*, 8 (1984) 29–37.

abodrita, mind a *Praedenecenti* névvel komoly nehézségek vannak. Több, mint két tucat alkalommal említik a *Frank Évkönyvek* az abodritákat, mindannyiszor az északon, a Balti-tenger mentén élő szláv népcsoportot értve alattuk. Boba fejtegetéseéhez képest feltehető volna az is, hogy a 824. év egyedülálló adata mindössze toposz, avagy egy félreértés eredménye, különösen annak fényében, hogy mint fentebb láttuk, az évkönyvíró ellentmondásosan kezelte a két nép nevét. Komoly fejtörést okozott a kutatóknak maga a *Praedenecenti* név is, amellyel más forrásokban, 824 után pedig még a *Frank Évkönyvek*ben sem találkozunk. Azonosítása a braničevi nép nevével jelentős nyelvészeti akadályokat vonna maga után,³¹ forrásbeli magányossága alapján pedig kellő indokkal gondolhatunk arra, hogy, Boba teóriáját követve, képzett és nem valódi névvel van dolgunk. Azok a szláv törzsek, melyek a 824. évben a Dunától északra menekültek a bolgárok elől, szükségszerűen azonosak lehettek a Morava folyó mellett élő néppel, már csak a bolgárok támadásának iránya miatt is. Tekintve, hogy az Alföldön feltűnően kevés a 9. századból a szlávoknak tulajdonítható leletek száma,³² feltehető, hogy a menekülők rövid idő alatt továbbálltak a Felvidék irányába. Ezt követően revánsot véve a bolgárokkal végül békét kötő frankokon, 833 környékén elűzték azok vazallusát – Pribinát – Nyitra területéről. Ez nem jelentené azt, hogy fennhatóságuk a továbbköltözéssel megszűnt volna az Alföld térsége felett: később látni fogjuk, hogy több forrás is ennek meglétére utal.

A Szerémség mint morva központ?

A bolgárok északi térhódítása elválaszthatatlanul együtt járt a két morva népcsoport elszakadásával, területeik a későbbiekben nem értek össze egymással. Minden olyan okfejtés, amely a Kárpát-medencei Morva Fejedelemség központját, Boba Imre nézetét követve, Sirmium környékére helyezi, szembemegy azon források adataival, amelyek ezeken a vidéken bolgár fennhatóságról tájékoztatnak. Szerencsés helyzetben vagyunk a tekintetben, hogy mind a morva korszak kezdetéről, mind annak a végétől rendelkezünk ilyen információkkal. Egyfelől ott van a *Frank Birodalmi Évkönyvek* 827. évi adata a bolgároknak a frankok ellen indított hadjáratáról, amelynek során a Dráván felhajózva végigpusztították Alsó-Pannonia területét, a feldúlt területek élére pedig kormányzókat (*rectores*) állítottak.³³ Feltűnő, hogy az ekkor hatalomra kerülő itteni bolgár vazallus, Ratimir annak a Pribinának fog hamarosan menedéket adni, akit épp a morvák üldöztek el korábbi uralmi területéről. Értelemszerűen, ha ezt a Dráva–Száva vidékére helyezzük, vándorlásának illetően útvonalára nehezen lehetne ésszerű magyarázatot adni. Több, mint hatvan évvel későbből, a 892. év alatt a *Fuldai Évkönyvek* arról számolnak

³¹ Melich János: *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest, 1929. 199.

³² Bálint Csanád: Magna Moravia a magyar Alföldön? *Századok*, 130 (1996) 992–999.

³³ *Annales regni Francorum* ad a. 827. 173.

be, hogy a frankok Szvatopluk lesben álló katonáit elkerülve a Száván hajózva küldenek követeket a bolgárokhoz.³⁴ A Sirmium feletti morva uralmat természetesen ez az adat is kizárja.

A fentiekhez hasonlóan, aligha szólhat a Szerémség feletti morva uralom mellett az a körülmény, hogy II. Adorján pápa (867–872) 870-ben Szent Andronikosz székebe, Sirmium érsekévé nevezte ki Metódot, felélesztve ezzel a régóta betöltetlenül álló pannoniai egyháztartományt. Testvérével, Cirillel, együtt Metód 863 környékén eredetileg Rasztiszláv morva fejedelem udvarában tevékenykedett, térítő munkássága azonban hamarosan kiterjedt Pribina fia, a zalavári frank vazallus fejedelem, Kocel uralmi területére is. Ilyenformán nem kell automatikusan arra gondolnunk, hogy Metód megbízatása kizárólag a morvák megtérítésére szolgált, székhelye pedig feltétlenül egybeesne a morvák központjával. E tekintetben külön érdemes kitérni arra, hogy feltehetően maga Kocel járt közben a pápánál Metód érseki kinevezése ügyében.³⁵ Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy 870-ben a pápa még nem mondott le a bolgárok esetleges megtérítéséről Bizánc ellenében.³⁶ A hajdani Pannonia és Moesia egyházi székhelye, Sirmium helyszínének kiválasztása így eredendően olyan nagypolitikai célokat szolgált, amelyhez képest a morvák megtérítésének ügye csupán másodlagos jelentőségű lehetett. Az érseki kinevezést követően aztán a körülmények gyorsan megváltoztak, Metódot a salzburgi érsekség papjai több évre börtönbe vetették, végleg kizárva őt Pannonia megtérítéséből, és a bolgárok is véglegesen Bizánc mellett döntöttek. A szent életű apostol számára szabad missziós területként, pápai megbízatással így már csak Morávia jöhetett számításba, ám hiba volna ezt a helyzetet visszavetíteni 870-re, a kinevezés évére.

Van a fenti megfontoláson túl még egy jele annak, hogy Szent Andronikosz székét nem lehet kizárólag Morávia területével azonosítani. Jóval azután, hogy a pannoniai és bulgáriai pápai térítés lehetősége köddé foszlott, s Metód is távozott az élők sorából, a sirmiumi érseki szék minden jel szerint újra betöltetlen maradt. Csak a morva misszió felújításakor – 898–899 táján – gondolt a pápa újra érsek kinevezésére, akinek feladata kizárólag Morávia megtérítésére szorítkozott. Ezt a missziós tartományt azonban Theotmár salzburgi érsek IX. János pápához (898–900) írt levelében új érsekségként, és nem a régi sirmiumival összefüggő egyházmegyeként jellemzi, melynek létrehozása szerinte egyébként ellenkezik a kánoni szabályozással.³⁷

³⁴ Annales Fuldenses ad a. 892. 121–122.

³⁵ Nótári Tamás: A Salzburgi Érsekség és Metód konfliktusa a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* tükrében. *Belvedere Meridionale*, 17 (2005) 46.; Betti, M.: *The Making of Christian Moravia*, 69.

³⁶ Magyar István Lénárd: „Quaestio Bulgarica”. A kereszténység felvétele Bulgáriában. *Századok*, 116 (1982) 863.; Kosztolnyik Zoltán: Róma és a területi egyház küzdelme a Közép-Duna-medencében a 9. század folyamán. *Aetas*, 12 (1997) 216.

³⁷ Fejérdy András: Theotmár salzburgi érsek levele IX. János pápához. In: Róna-Tas András (szerk.): *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Budapest, 2001. 89–112.

Morva jelenlét a Felvidéken

Igaz lehet, hogy történészi közbevetések nélkül a régészszakma képviselőinek valószínűleg nem jutott volna eszébe az Al-Duna vidékén keresni Moráviát, mivel az északi Morva folyó vidékéről ismert egy olyan szigetszerűen kiemelkedő anyagi kultúra, melynek gazdagsága elüt a környező vidékekétől. A dilemma halványodni látszik, ha figyelembe vesszük, amit Langó Péter állít: földváraival, templomaival, sűrű település-hálózatával, jól keltezhető tárgyi kultúrájával a térségre pontosan illik az az esemény-horizont, amit a 9. századról a történészek általánosan megrajzolnak.³⁸ A déli és az északi lokalizálás vagylagos szembeállítás helyett itt röviden csak a különböző történeti érvek felsorolását végezhetjük el, nem mintha a Szerémségtől északra ezek ne tűnnének összeegyeztethetőnek. A legújabb régészeti szakirodalom egyik fontos megállapítása éppen az, hogy a nagy Morva menti erődök, Břeclav–Pohansko és Mikulčice környékén rövid idő alatt bekövetkező, és aránylag nagyméretű népességnövekedés figyelhető meg a 9. században, ami külső, esetleg éppen az Alföld felől érkező bevándorlásra utalhat.³⁹

Alapos áttekintés után talán meglepőnek tűnhet, mennyire kevés direkt írott forrás áll rendelkezésre egy Morva völgyi, illetve felvidéki lokalizáció elvégzéséhez. Ide sorolhatók a latin nyelvű évkönyvekben megjelenő helynevek, így a *Fuldai Évkönyvek*-ben a 864. évben megjelenő,⁴⁰ leggyakrabban Dévénnel azonosított *Dowina* várának vagy Nyitra püspökségének 880. évi említése.⁴¹ A 900-as évek elejéről van adatunk a morvák piacról a raffenstetteni vámszabályzatban,⁴² amely a keleti frankok dunai kereskedelmének tarifáit írta elő, és közvetlen a csehek után említi a morvák hajóálmomását. Egyeztethető ez az adat a Dzsajháni-hagyomány muszlim földrajzi íróinak megjegyzésével, ami szerint Szvatopluk országában havonta tartottak háromnapos vásárokat.⁴³ Sokáig kevésbé volt ismert a 888 körüli időre datált, úgynevezett Heimo-oklevél, mely bíraskodási jogot adott a névadó bajor határgrófnak a területére érkező morvák felett.⁴⁴

³⁸ Langó Péter: Délszlávok Nyitrán? In: Kiss P. Attila – Piti Ferenc – Szabados György: *Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2011. június 1–3.) előadásai*. Szeged, 2012. 259.

³⁹ Jiří Macháček: Disputes over Great Moravia: Chiefdom or State? The Morava or the Tisza River? *Early Medieval Europe*, 17 (2009) 248–267.

⁴⁰ *Annales Fuldenses* ad a. 864. 62.

⁴¹ Koszta László: A nyitrai püspökség létrejötte. *Századok*, 143 (2009) 257–318.

⁴² MMFH IV. 16.; Szenthe Gergely (ford.): A raffenstetteni vámrendelet. In: Torma Béla Gyula – Veszprémy László (szerk.): *Egy elfeledett diadal. A 907. évi pozsonyi csata*. Budapest, 2008. 213.; Senga, T.: Morávia bukása, 341.

⁴³ Czeglédy Károly (ford.): Ibn Ruszta és Gardízi. In: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások kiadásai*. Budapest, 1975. 94.

⁴⁴ Paul Kehr: *Die Urkunden Arnulfs*. Berlin, 1940. 47–49.; Charles R. Bowlus: Gondolatok Boba Imre Morávia történetéről vallott nézetei kapcsán. In: Petrovics István (szerk.): *Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére*. Budapest, 2005. 209–212.

Az alföldi fennhatóság kérdése

Ami a morvák alföldi jelenlétét illeti, úgy látjuk, Konstantin félreérthetetlenül és világosan fogalmaz, amikor az egykori Nagy Morávia helyét próbálja meghatározni. A DAI 40. fejezetében még csupán arról van szó, hogy Szvatopluk országa az Al-Duna menti régi római emlékeken túl – Bizáncból nézve –, azoktól északra található.⁴⁵ Elvászthatatlanul hozzátartozik ehhez a leíráshoz a 42. fejezet adata, amely szerint a magyarok lakóhelye azonos a Dunán túli hajdani Morávia földjével, valamint azzal a területtel, ami a Duna és a Száva folyó között fekszik. Nem lehet kétséges, hogy a császár ezzel a megfogalmazásával kizárja a hajdani Morávia leírásából a mai Szerémség és Szlavónia területét. További megszorításokat már nem tesz akkor, amikor újabb folyók, többek közt a Maros, a Kőrös és a Tisza megnevezésével lokalizálja a magyarok szállásterületét, mintha Morávia korábban kiterjedt volna ezekre a területekre is.⁴⁶

Hasonlóan az Al-Dunától északra eső tájra utalnak a Dzsajháni-féle szöveghagyomány adatai. A perzsa Gardézi a magyarokról szóló fejezetben említést tesz egy bolgároktól északra élő, „m.r.wa”-nak nevezett népről, mely a Duna partjánál húzódó „nagy hegy” mögött él.⁴⁷ A megadott támpontok után aligha lehet vitás, hogy ebben az esetben a Déli-Kárpátok vonulatairól van szó. Igaz lehet ez akkor is, ha a morvák a szöveg szerint „tíznapos járóföldre” esnek a bolgároktól, ami rendszeresen visszatérő toposz a műben.⁴⁸ Gardézi szerint a morvák ruházata turbánból, ingből és kabátból áll, amiben önmagában nincs semmi különös, ha a szerző a muszlim világban megszokott megnevezésekkel él,⁴⁹ hozzáteszi azonban, hogy a morvák ruházata erősen emlékeztet az arabokéra. Emellé állíthatjuk a szintén Dzsajhánira visszamenő *Hudūd al-‘Ālam* című földrajzi mű adatát, amely szerint sátraik és jurtáik is vannak,⁵⁰ valamint Gardézi leírását Szvatoplukról, akinek rengeteg lova van, és csak olyan ételekkel él, amelyeket azoknak a tejéből készítenek.⁵¹ Megfontolandó Fügedi Erik óvatossága, aki szerint pusztán e keleti, nomád életformára utaló adatok miatt hiba volna Szvatoplukot avar etnikumúnak minősíteni, miközben nevének a rokoniával együtt szláv eredete van, a források pedig egyértelműen a szlávok fejedelmének minősítik őt.⁵² Nem áll ez szemben Fügedi szerint sem egy olyan kulturális szimbiózis jelenségével, melynek folyamatában a szlávokra hathatott egykor felettük álló avarok életformája.

⁴⁵ DAI 177.

⁴⁶ DAI 181.

⁴⁷ Czegléd K.: *A magyarok elődeiről*, 88.

⁴⁸ Kristó Gy.: *Levedi törzsszövetségétől*, 161–166.

⁴⁹ Zimonyi István: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról*. Budapest, 2005. 217.

⁵⁰ Vladimir Minorsky: *Hudūd al-‘Ālam*. 'The Regions of the World'. A Persian Geography 372 A. H.–982 A. D. London, 1970. 438–440.

⁵¹ Czegléd K.: *A magyarok elődeiről*, 94.

⁵² Fügedi Erik: Avarok és morva-szlávok. *Archaeologiai Értesítő*, 75 (1946) 326.

Ha mindez csupán feltételezés is, további támpontokat kaphatunk azon kútfőkből, amelyek Szvatopluk és az avarok kapcsolatára utalnak. Ilyen a 16. századi humanista történétíró, Johann Georg Turmair (1477–1534), felvett nevén Aventinus művének, *A Bajor Évkönyv hét könyvének* (*Annalium Boiorum libri septem*) leírása. Adatait a kutatás a morvák ügyében is kellő óvatossággal kezeli.⁵³ Nem arról van szó, hogy a kései író állításai eleve megbízhatatlanok lennének. Aventinus a történetkritikai eljárások hajnalán használta a korabeli forrásokat, dolgozott olyan művekből, amelyeket sokáig elveszettnek hittek,⁵⁴ ugyanakkor, ízig-vérig humanistaként nem habozott átírni, kiszínezni, antik fogalmakkal ellátni a meglévő szövegeket. Mindez alapos forráskritikára inti a kutatókat. Aventinus művének jelentősége nagyobb annál, semmint egyöntetűen ítélnénk meg pro és kontra az értékét.

A *Bajor Évkönyv*-ben a magyarok bejövételéről szólva Aventinus kitér a térség korábbi történetére: „Miután a hunok és avarok egy részét a bajorok és Nagy Károly elűzték Noricumból és a két Pannoniából, a Tisza folyón túlra szorították vissza őket. Ezek a népek abban az időben Szvatopluknak, a szlávok hatalmas és hadban híres fejedelmének engedelmeskedtek”.⁵⁵

A „hunok és avarok” összetétel visszatérő elem Aventinusnál: Attilára (is) hivatkozva tudatosan használta ezt az alakot. A fentebb idézett résznek nincs megfelelője a korabeli forrásokban; hitelességét főleg egyéb körülmények alapján tudjuk lemérni. A „hunok és avarok” névforma nem valami anakronisztikus, humanista találmány, találkozhatunk vele a *Frank Birodalmi Évkönyvek*-ben is, aminek szövegéből következtetni lehet az avarok Tiszán túlra üzésére,⁵⁶ ahogy ez Aventinusnál is említve van. *A bajorok és karantanok megtérése* (*Conversio Bagoariorum et Carantanorum*) című, a 9. századi Pannonia egyházi viszonyairól írott mű szövege hasonlóan váltakozva nevezi hunoknak és avaroknak a Nagy Károly idejében leigázott népet.⁵⁷ Az Attila halála óta a Kárpát-medencében lezajlott változásokat a bajor történétíró meglehetősen pontosan írja le. Úgy látjuk, ilyen megfontolások után okkal feltételezhetjük az aventinusi forráshely hitelességét, elfogadhatónak tartjuk azt az állítást, hogy Szvatopluk uralma kiterjedt az avarokra egészen a Tiszáig és vélhetően azon túl is.

⁵³ Aventinus összetett értékelésére ld.: Karl Bosl: Johann Turmair, gen. Aventinus aus Abensberg in seiner Zeit. *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte*, 40 (1977) 325–340.; Alois Schmid: Die historische Methode des Johannes Aventinus. *Blätter für deutsche Landesgeschichte*, 113 (1977) 338–395.; Veszprémy László: Aventinus híradása a magyarok 907. évi győzelméről. *Történelmi Szemle*, 49 (2007) 1–3.; Imrich Nagy: A Nagymorva birodalom megjelenítése humanista írók műveiben. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta historica*, 137 (2015) 64–67.

⁵⁴ Ezek közé tartozik többek közt a *Salzburgi Évkönyvek* 1921-ben megtalált szövege. Ld.: Schmid, A.: Die historische Methode, 391.; Kristó Gyula: *Honfoglalás és társadalom*. Budapest, 1996. 91.

⁵⁵ MMFH I. 371.; Czeglédy K.: *A magyarok elődeiről*, 264.

⁵⁶ *Annales regni Francorum* ad a. 796. 99

⁵⁷ Fritz Lošek: *Die ‚Conversio Bagoariorum et Carantanorum‘ und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*. Hannover, 1997. 74.; Nótári Tamás: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. *Aetas*, 3 (2000) 97.

A morvák alföldi fejedelemségének központját illetően teljes bizonytalanságban vagyunk, hasznos információkkal szolgál azonban a régészet arra nézve, hogy Zemplén várában a 9. századra keltezhető átépítéseket lehet kimutatni.⁵⁸ Annak analógiájára, hogy a 10. századi magyar vezér, Bulcsú a hajdani pannoniai székhely, Zalavár közelében rendezte be szállásterületét, arra gondolhatunk, hogy a keleti területeken is létezhetett egyfajta folytonosság a honfoglalás előtti és utáni központok között. Zemplén környékén, a Felső-Tisza vidékén a régészeti leletek páratlan gazdagsága okán legalábbis régóta feltételezik már egy uralmi központ meglétét.

Összegzés

Nagy Morávia nevének magyarázata hosszú ideje megosztja már a kutatókat, aszerint, hogy a jelző területi kiterjedésre vagy időbeli elsőbbségre utal. Utóbbi megoldás elfogadása esetében vizsgálni kell, mihez képest számított a Bíborbanszületett Konstantin császár által megnevezett terület „réginek”. Azon felfogással szemben, amely Szvatopluk korai, esetlegesen az Alföldre lokalizálható részfejedelemségével azonosítja Nagy Moráviát, úgy véljük, jelentős érvek hozhatók fel egy balkáni és egy Kárpát-medencei morva szállásterület megkülönböztetése mellett. Mivel a nép neve a források tanúsága szerint a balkáni Morava folyóét rejti magában, a 9. század elején pedig kimutatható a szláv népek intenzív észak felé vándorlása, a morva előrenyomulás folyamatát a hagyományosan elfogadott nyugat-keleti irány helyett délkelet-északnyugati irányúként értelmezhetjük. A nyugati évkönyvek adatai alapján egyértelműen megállapítható, hogy a bolgárok a 9. századra uralmi pozícióba kerültek a Szerémség vidékén, ez az a terület, amely nem kerülhetett morva fennhatóság alá. Ettől északra egyaránt utalnak a kútfők a morvák alföldi és felvidéki, Morva-völgyi fennhatóságára. Régészeti adatokból kiindulva ez utóbbit tarthatjuk központi területnek, míg az Alföldön számolhatunk a szláv és avar lakosság bizonyos mértékű érintkezésével.

⁵⁸ Dušan Čaplovič: Výsledky výskumu hradiska v Zemplíne. *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1984*. Nitra, 1985. 75–77.

**“DEVASTATED AND CONQUERED”
SOME REMARKS ON THE QUESTION OF THE MORAVIAN
PRESENCE IN THE CARPATHIAN BASIN**

Emperor Constantin Porphyrogennetos described a territory in his work (*De Administrando Imperio*) which he called ‘Magna Moravia’. The explanation of this name highlights researchers’ opinions concerning the meaning of the adjective ‘magna’. Either it can refer to the extensiveness of territory or to the sense of a lengthy antiquity of the Moravian state. If one accepts the latter point of view, one has to think what was considered ‘old’ by the emperor. The aim of this study is to argue against the view, that Great Moravia may have been located in the area of the Great Hungarian Plain as a part of Svatopluk’s realm. The author offers several reasons against this point of view, including the distinction of two Moravian settlement areas, one located in the Balkan Peninsula and the other to the Carpathian Basin. Several sources prove that the name Morva refers to the River Morava in the Balkans. Moreover, an intensive, northward migration of Slavic nations may also be detected at the beginning of the 9th century. It means that the traditional point of view on the nature of the Moravian migration has changed direction from eastward to north-westward. According to Western European chronicles, the Bulgarians are clearly indicated to have won a dominant position in the region of ‘Szerémség’. This, then, is a region that could not have been controlled by the Moravians. To the north of it, however, we have original references on Moravian rule on the Great Hungarian Plain, in the highlands of present-day Slovakia, and in the Lower Morava Valley. From the archaeological data, the Lower Morava Valley is considered to be the central region while we can expect a certain amount of Avar and Slavic ties on the Great Hungarian Plain, too.

Keywords: Moravians, Balkans, Great Hungarian Plain, Methodius

UHRIN DOROTTYA

*Szent Katalin mint az uralkodók patrónusa**

Bevezetés

AZ ALEXANDRIAI SZENT Katalin kultuszával foglalkozó nemzetközi szakirodalom – mindenekelőtt Tracey Sands és Katherine Lewis nevét kell megemlíteni – felfigyelt arra, hogy a szent támogatottsága kiemelkedő volt az uralkodók körében, és gyakran választották védőszentül.¹ Szent Katalin személyes védőszentté választása már csak azért is figyelemre méltó, mivel 4. századi alexandriai mártíromsága miatt nem kötődött egyik európai ország területéhez sem, illetve kevés kivételtől eltekintve elsődleges ereklyéjét sem találjuk meg a középkori Európában. Az ereklye egy szent tiszteletének terjedésében igen jelentős szerepet játszhat, hiánya pedig lassíthatja a kultusz terjedését. A nem helyi kötődésű szentek esetén a kultuszt leginkább az ereklye jelenléte mozdíthatja elő, például a másik népszerű vértanú szűz, Antiochiai Szent Margit kultusza is jelentősen megerősödött Magyarországon, miután II. András hazahozta a szent fejereklyéjét a Szentföldről.² Dolgozatomban megkísérlem bemutatni, hogy – az ereklye hiányának ellenére – Szent Katalin miért vált vonzó patrónusszentté a magas rangú hívők számára, s kultuszának térnyerésében királyi származása mennyiben játszhatott közre. Mivel Szent Katalin a középkor egyik legnépszerűbb szentje volt, e tanulmány keretei nem teszik lehetővé a teljes körű európai vizsgálatot. Azonban néhány példán keresztül – főként a magyar vonatkozásokra koncentrálva – felvázolom, hogy kultuszának terjedését miként segítette elő az uralkodói támogatás, illetve Katalin királynői státusza hogyan jelent meg, például az ikonográfiájában.

* Köszönet illeti Madas Edit professzor asszonyt, hogy értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

¹ Katherine J. Lewis: *The Cult of St Katherine of Alexandria in Late Medieval England*. Woodbridge, 2000. 63.; Christine Walsh: *The Cult of St Katherine of Alexandria in Early Medieval Europe*. Aldershot, 2007. 147.; Tracey R. Sands: *The Company She Keeps. The Medieval Swedish Cult of Saint Katherine of Alexandria and its Transformations*. Tempe, 2010. 7–20.

² SRH I. 465.

Szent Katalin, a vértanúvá vált szűz királynő

Alexandriai Szent Katalin a négy fő mártír szűz³ közül kiemelkedik abból a szempontból, hogy – a legendája szerint –, nem csupán nemesi származású mártír, hanem egy király leánya is volt, ráadásul apja halála után uralkodó királynőként kormányozta az országot.⁴ Legendájának már a legkorábbi verzióiban is királyi születésűként említik. Története először a *Menologium Basilianum*-ban⁵ szerepel, amelynek a legkorábbi verziója a 10. század végén vagy a 11. század elején keletkezett. Eszerint Katalin Alexandriában született és egy gazdag király lánya volt, de az uralkodót nem nevezi meg név szerint a legenda. A forrás kiemeli továbbá Katalin jártasságát a tudományokban: megtanult minden nép nyelvén, illetve az ötven tudóssal való vitája is szerepel passiójában, amely alapján a tudományok egyik legfőbb pártfogójaként tisztelték az érett középkortól kezdve.⁶ A 11. század közepére keltezett *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanum* röviden összefoglalja Szent Katalin életét és a szenvedéstörténetét. Ez a legendavariáns már említi Katalin apjának a nevét (Costus), illetve kiemeli a szűz szépségét, akit hite miatt Maxentius császár (306–312) idején lefejeztek, és elnyerte a mártíromság koronáját. Simeon Metaphrastes írta meg Katalin hosszabb, görög nyelvű életrajzát a 10. század második felében, amelyben szintén kiemeli a szerző, hogy Szent Katalin királyi vérből származott és csak Krisztusnak élt.⁷ Legendájának alapvető eleme a királyi származása, mely jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy személyét összekötötték nemcsak a középkori királynői, de a királyi státusszal is, mivel nemcsak egy király felesége volt, hanem uralkodott is. Népszerűsége a magas rangú személyek között azért vált számottevővé, mivel könnyen azonosulhattak Szent Katalinnal mint egy király lányával, akit sikeres közbenjárónak is tartottak.⁸

Szent Katalin királyi státusza ikonográfiájában is megmutatkozik. Általánosságban jellemző, hogy öltözeke gazdagabban díszített, mint a többi női szenté, a kiegészítői is részletesebben vannak ábrázolva, néha még olyan tartozékokat is visel, mint például egy brosz vagy egy jogar.⁹ A korona is az egyik attribútuma,¹⁰ ám ez nem feltétlenül a ki-

³ Magyarországon Alexandriai Szent Katalint, Antiochiai Szent Margitot, Szent Borbálát és Szent Dorottyát tisztelték a négy fő vértanú szűzként, magyarországi kultuszukról jelen cikk szerzője doktori disszertációt ír.

⁴ Tracey R. Sands: The Saint as Symbol: The Cult of St Katherine of Alexandria Among Medieval Sweden's High Aristocracy. In: Jacqueline Jenkins – Katherine J. Lewis (ed.): *St. Katherine of Alexandria. Texts and Contexts in Western Medieval Europe*. Turnhout, 2003. 100.

⁵ II. Baszileiosz császár (976–1025) által összeállított életrajgyűjtemény.

⁶ A. Peter Orbán: *Vitae Sanctae Katharinae*. I–II. Turnhout, 1992. I., vii.

⁷ Orbán, A. P.: *Vitae*, I., VIII–IX.

⁸ Lewis, K. A.: *The Cult of St Katherine*, 63–79.

⁹ Karen A. Winstead: St. Katherine's Hair. In: Jacqueline Jenkins – Katherine J. Lewis (ed.): *St. Katherine of Alexandria*. Turnhout, 2003. 172.

¹⁰ Jutta Seibert (szerk.): *A keresztény művészet lexikona*. Budapest, 1986. 165.

rályi származására utal, hanem a mártíromság koronáját is jelentheti.¹¹ Amikor a többi vértanú szűzzel együtt ábrázolják, gyakran csak ő visel koronát.¹² Katalin korai bizánci ábrázolásain – például Metaphrastes *menologium*ának¹³ illusztrált másolataiban és II. Basileos császár *menologium*ában megfigyelhető, hogy a szent császárnői ruhában van.¹⁴ A női császári rangú szentek (Szent Ilona, Szent Katalin, Szent Piroska) ábrázolására Bizáncban a *lorosos* kosztüm és a korona viselete volt a jellemző, ami Európában leginkább a Szent Katalin ábrázolások révén terjedt el.¹⁵ Ennek nyomán a Sínai-hegyi¹⁶ és a nyugati ábrázolásain is ekképpen jelenik meg, többnyire a bizánci császári viselet pontos megjelenítésével,¹⁷ így a legkorábbi római ábrázolásán, a San Lorenzo fuori le mura bazilika falképén. A freskón Szent Katalin bizánci császári öltözete egyrészt a rangjára, másrészt pedig keleti eredetére utal.¹⁸

A 13. századtól a kerék és a kard válik Szent Katalin állandó attribútumává.¹⁹ Noha számos késő antik vértanú szűz kard által halt meg, ő az egyetlen, aki emblémaként hordja, sőt használja is. Számos esetben kardját megemelve ábrázolják, vagy amint földre kényszeríti vele Maxentius császárt, sőt néhányszor az is látható, amint kínzója nyaka vagy szeme felé szúr, illetve olyan mozdulatot tesz, mintha kasztrálná ellenfelét.²⁰ A császár legyőzése és megalázása szintén kiemelkedő hatalmára utal.

Magyarországon megfigyelhető, hogy a Szent Katalin legendaciklusát ábrázoló fal-festmények mellett általában valamelyik magyar dinasztikus királyszentet ábrázolták, leginkább Szent Lászlót. Az egyik magyarázat erre az, hogy Szent György és Szent Margit közös ábrázolásának a mintájára Magyarországon előszeretettel ábrázolták Szent László legendájával együtt valamelyik vértanú szűz történetét: általában Margi-

¹¹ Juliana Dresvina: *A Maid with a Dragon. The Cult of St Margaret of Antioch in Medieval England: Handbook with Texts*. Oxford, 2016. 184–185. Ezúton is köszönöm a szerzőnek, hogy a rendelkezésemre bocsátotta a könyv kéziratát.

¹² Sands, T. R.: *The Company She Keeps*, 19–20.

¹³ A 10. század utolsó évtizedeiben készülhetett, 1004 előtt. A szentek életét tartalmazza ünnepeik szerint, szeptemberrel kezdve. Ld. Nancy Patterson Ševčenko: *Illustrated Manuscripts of the Metaphrastian Menologion*. Chicago–London, 1990. 1–4.

¹⁴ Walsh, C.: *The Cult of St Katherine*, 29–32.

¹⁵ Szabó Tekla: Női viseletek az őraljaboldogfalvi falképen. Nyugat és Bizánc találkozása. In: Kollár Tibor (szerk.): *A szórvány emlékei*. Budapest, 2013. 188.

¹⁶ Marlia Mundell Mango – Robin Cormack – Earleen Brunner – Oriana Baddeley: *Sinai, Byzantium, Russia. Orthodox Art From the Sixth to the Twentieth Century*. London–St. Petersburg, 2002. 244–245.; Walsh, C.: *The Cult of Saint Katherine*, 64.

¹⁷ Szabó T.: Női viseletek, 188–189.; Helen C. Evans (ed.): *Byzantium. Faith and Power (1261–1557)*. New York–London, 2004. 214. kép

¹⁸ Cynthia Stollhans: *St. Catherine of Alexandria in Renaissance Roman Art. Case Studies in Patronage*. Aldershot, 2014. 24.; Jennifer L. Ball: *Byzantine Dress. Representations of Secular Dress in Eighth-to Twelfth-Century Painting*. New York–Basingstoke, 2005. 2.; Walsh, C.: *The Cult of St Katherine*, 48.

¹⁹ Peter Assion: „Katharina von Alexandrien.” In: LCI VII., 290.

²⁰ Winstead, K. A.: *St. Katherine's Hair*, 189.

tét vagy Katalinét.²¹ A 14. század elején terjedtek el a Szent Lászlót ábrázoló legendaciklusok falképeken, éppen akkor, amikor Szent Katalin népszerűsége is megnövekedett az országban. Jékely Zsombor szerint Szent László és valamelyik vértanú szűz közös ábrázolása például szolgált a keresztényeknek: míg életével László a lovagoknak mutat példát a kereszténység védelméről, addig a szűz az erényes életmódról a nőknek.²² Mindezt kiegészíteném azzal, hogy véleményem szerint a vértanú szűzek ábrázolása is a kereszténység védelmét szimbolizálja,²³ mivel a legendáik Európában gyakran a „gyenge” nő pogányság feletti győzelmét jelképezték.²⁴ A két szent együttese egy olyan értelmezést is felvet, hogy egy női és egy férfi királyszentet jelenítettek meg. A közös ábrázolásra jó példák a gelencei, bántornyai²⁵ vagy homoróddaróci falképek.²⁶ Darlacon Katalin legendáját festették meg, de Szent László és Szent István portréja is megtalálható.²⁷ Számos párhuzam van arra, hogy a helyi királyszentet Katalinnal együtt ábrázolják: a svédországi retábulumokon és falfestményeken nagyon gyakran megjelenik Szent Olaf a királyi származású vértanú szűz társaságában.²⁸ A bádoki plébániatemplom északi hajója falán található Szent Katalin egy ábrázolása,²⁹ ahol Katalin Szent Zsigmond és Szent Ilona társaságában van. Az ábrázolás a 14. század végére, Zsigmond (1387–1437) koronázása utánra keltezhető,³⁰ mivel Szent Zsigmond burgund királyszent kultusza Zsigmond trónra lépése előtt – akinek személyes védőszentje is volt Szent Zsigmond – nem volt elterjedt Magyarországon.³¹ A három királyszent közös ábrázolása meglehetősen ritka, minden valószínűség szerint királyi származásuk miatt szerepelnek együtt. Szent Ilona és Szent Katalin közös ábrázolása talán visszavezethető arra, hogy a hagyomány szerint a Sínai-hegyi kolostort, ahol

²¹ Jékely Zsombor: *A bögyözi templom*. Sepsiszentgyörgy, 1996. 36–37.

²² Zsombor Jékely: Transylvanian Fresco Cycles of Saint Ladislav in a New Light. *Hungarian Review*, 5 (2014) 2. 108.

²³ Dorottya Uhrin: Protecting Christianity on the Eastern Frontier. On Some Aspects of the Cult and Representation of Saint Katherine and Saint Margaret in Medieval Hungary. [megjelenés alatt]

²⁴ Ruth Evans: The Jew, the Host, and the Virgin Martyr. Fantasies of the Sentient Body. In: Ruth Evans – Sarah Salih – Anke Bernau (ed.): *Medieval Virginites*. Cardiff, 2003. 168.

²⁵ Vö. Madas Edit – Horváth Zoltán György: *Középkori prédikációk és falképek Szent László királyról*. Budapest, 2008. 62–67., 238–242.

²⁶ Gaylhoffer-Kovács Gábor: Alexandriai Szent Katalin legendája három százföldi freskón. In: Kollár Tibor (szerk.): *A szórvány emlékei*. Budapest, 2013. 291.

²⁷ Madas E. – Horváth Z. Gy.: *Középkori prédikációk*, 335.

²⁸ Sands, T. R.: *The Company She Keeps*, 13.

²⁹ Hosszú ruhában, koronával, balkezében egy kisméretű kerékkel ábrázolják, SC.....ERINA felirattal. Ld. Jékely Zsombor – Kiss Lóránd: *Középkori falképek Erdélyben*. Budapest, 2008. 8.

³⁰ Marosi Ernő: Saints at Home and Abroad. Some Observations on the Creation of Iconographic Types in Hungary in the Fourteenth and Fifteenth Centuries. In: Ottó Gecser – József Laszlovszky – Balázs Nagy – Marcell Sebők – Katalin Szende (ed.): *Promoting the Saints: Cults and Their Contexts from Late Antiquity until the Early Modern Period. Essays in Honor of Gábor Klaniczay for his 60th Birthday*. Budapest – New York, 2010. 196.

³¹ Jékely Zs. – Kiss L.: *Középkori falképek Erdélyben*, 10.

Szent Katalin ereklyéi feküdtek, Szent Ilona alapította,³² bár akkor még csak Máriának dedikálták a kolostort.³³

Szent Katalin korai kultusza Európában

Katalin európai kultuszának az első nyomai Dél-Itáliában találhatók, amelyre példa a nápolyi San Gennaro katakombáiban Katalint ábrázoló 9–10. századra datálható falfestménye.³⁴ Katalin tisztelete valószínűleg innen terjedt el Itália számos más részére,³⁵ ami Dél-Itália Bizánccal való közvetlen kapcsolatának volt köszönhető.³⁶ A 12. század előtt Szent Katalin kultuszának Itálián kívül Normandiában és Angliában van nyoma.³⁷

Európában megfigyelhető, hogy Szent Katalin kultuszát először az uralkodói kör karolja fel, majd innen terjed az alacsonyabb társadalmi rétegek felé. Tisztelete a 11. századtól lendült fel Európában, nagyjából párhuzamosan Rouenban és Angliában. Katalin normandiai kultusza egyedinek számít, mivel a roueni Szentháromság-kolostorban helyezték el a szent egy ereklyéjét. A relikviát a fennmaradt források³⁸ szerint egy Simeon nevű görög szerzetes hozta magával a Sínai-hegyi monostorból, amikor alamizsnáért folyamodott II. Richárd herceghez (996–1026). Ezzel nagyjából párhuzamosan Angliában is kimutatható a vértanú szűz tisztelete, azonban az ereklye hiánya miatt nem tudott olyan gyorsan elterjedni. Bár a Westminster-apátság 15. századi feljegyzései Hitvalló Edwardhoz (1042–1066) kötnék egy másodlagos ereklyét, egy olyan ampullát, amely Szent Katalin csontjaiból kifolyt olajat tartalmaz,³⁹ a kultusz kibontakozásában jelentősebb gyorsulást csak 1066 után tapasztalhatunk. Ebben azonban nem biztos, hogy a normann hódításnak volt elsődleges szerepe, mivel hódítás utáni egyházi vezetőréteg származását tekintve meglehetősen vegyes összetételű volt. A régebbi angol történetírás egyértelműen a normann hódítás hatásának tulajdonította Katalin kultuszának az elterjedését, amit arra alapoztak, hogy Hódító Vilmos (1066–1087) Anglia 1066-os elfoglalása után

³² Alfred Thomas: *Imitatio Christi: Female Sanctity and Dominican Piety in the Czech Life of Saint Catherine*. In: Kent Emery – Joseph Wawrykow (ed.): *Christ Among the Medieval Dominicans*. Notre Dame, 1998. 294.

³³ Kristen M. Collins: *Visual Piety and Institutional Identity at Sinai*. In: Robert S. Nelson – Kristen M. Collins (ed.): *Holy Image – Hallowed Ground. Icons from Sinai*. Los Angeles, 2006. 95–96.

³⁴ Walsh, C.: *The Cult of St Katherine*, 52–53.

³⁵ Amalia Galdi: *La fortuna del culto di Caterina d'Alessandria agiografie e dedichezioni*. In: Enrico Menestó (ed.): *Agiografia e iconografia nelle aree della civiltà rupestre*. Atti del V Convegno internazionale sulla civiltà rupestre Savilletri di Fasano (BR), 17–19 novembre 2011. Spoleto, 2013. 154–155.

³⁶ Walsh, C.: *The Cult of St Katherine*, 52–53.

³⁷ Uo. 6.

³⁸ A roueni Szentháromság-kolostor egy névtelen szerzetesének beszámolójáról (11. század vége), Flavigny Hugó krónikájáról és a *Chronicon Triplex*-ről. Ld. Uo. 73.

³⁹ Lewis, K. J.: *The Cult of St Katherine*, 51–53.

jelentős területeket adományozott a roueni Szentháromság-kolostornak. Azonban ezek az adományok – összehasonlítva más kolostoroknak tett donációkkal – egyáltalán nem olyan bőkezűek, mint ahogy első pillantásra látszanak.⁴⁰ Korábban a keresztes hadjáratoknak is jelentős szerepet tulajdonítottak Katalin kultuszának az elterjesztésében, de valószínűleg ezeknek sem volt olyan számottevő szerepe, noha mindenképp hozzájárultak a keleti szentek megismeréséhez.⁴¹

A források alapján a 12. század végéig leginkább Dél-Angliára és Londonra összpontosult Katalin kultusza, innen terjedt el később az egész országban. Például Blois-i István, angol király (1135–1141. április és 1141. november–1154) felesége, Boulogne-i Matilda, 1148-ban ispotályt alapított, amelynek a patrónusa Szent Katalin volt. Feltételezik, hogy maga Matilda választotta a Katalin titulust az ispotályának. III. Henrik (1216–1272) és felesége, Eleonóra különösen tisztelte Szent Katalint, melyet jól mutat, hogy 1236-ban a királynéi lakosztályba a szent tiszteletére szentelt kápolnát építettek, a mártír szűz életét bemutató ábrázolásokkal.⁴² A királyi pár hetedik gyermeke a Katalin nevet kapta, ami alapján Katherine Lewis feltételezi, hogy Eleonóra királyné személyes védőszentje Szent Katalin lehetett.⁴³

Skandináviában Szent Katalin kultusza a királyi család névadásban jelent meg, amiből Tracey Sands következtet a vértanú szüzek kultuszának korai megjelenésére, ugyanis a svéd Inge királynak (+1105 k.) és feleségének, Helénának a gyermekeit nevezték el három vértanú szűrről Katalinnak, Krisztinának és Margitnak. Mivel Heléna valószínűleg kijevi vagy orosz származású volt, és Skandinávia korai krisztianizálásában szerepet játszhatott az ortodox egyház, ezért valószínű, hogy Katalin és Margit északi kultusza bizánci eredetű volt. Ezen kívül Sands főként liturgikus kalendáriumokból és művészettörténeti emlékek alapján következtet Szent Katalin tiszteletére.⁴⁴

Szent Katalin német kultuszának megindulásáról igen gyér információkkal rendelkezünk, valószínűleg a 11. században kezdődhetett, és St. Gallenről rendelkezünk adattal, ahol a szent egy ereklyéjét is őrizték, amit talán Rouenből hoztak. Azonban igen nehéz egy kultuszközpontot vagy támogatót megjelölni a német területeken a 13. századig.⁴⁵ Szent Katalin egy másik ereklyéje a magdeburgi katedrálisba került. A katedrális eredetileg I. Ottó (936–962–973) alapította Szent Móric tiszteletére 937-ben,⁴⁶ azonban 1209-ben, I. Albrecht érsek idején megkapta az egyház a Katalin patrocíniumot is, ennek az egyik oka az lehetett, hogy Albrecht a párizsi egyetemen tanult, aminek az egyik

⁴⁰ Walsh, C.: *The Cult of St Katherine*, 97–100.

⁴¹ Dresvina, J.: *A Maid with a Dragon*, 14.; Walsh, C.: *The Cult of St Katherine*, 97–100.

⁴² Emellett számos másik ábrázolást is rendeltek a szentről különböző kápolnába, továbbá más királyi rezidenciák is szenteltek neki kápolnát. Ld. Lewis, K. J.: *The Cult of St Katherine*, 53–64.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Sands, T. R.: *The Company She Keeps*, 7.

⁴⁵ Peter Schill: *Ikonographie und Kult der heiligen Katharina von Alexandrien im Mittelalter*. LMU München 2002. (disszertáció) 49., 65–66.

⁴⁶ Hermann Giesau: *Der Dom zu Magdeburg*. Magdeburg, 1936. 5.

védőszentje Katalin volt.⁴⁷ Az érsek megszerezte Katalin egy ujj-ereklyéjét is, amelyet a magdeburgi katedrálisnak ajándékozott.⁴⁸ Emil Maurer szerint a Habsburgoknak is az egyik igen kedvelt patrónusa volt a vértanú szűz, számos templomot és oltárt alapítottak a tiszteletére.⁴⁹ Christian de Mérindol pedig a Valois-dinasztia kapcsán állapította meg ugyanezt Szent Katalin és Keresztelő Szent János közös ábrázolásai nyomán.⁵⁰

Szent Katalin kultuszának első nyomai az Árpád-kori Magyarországon

Láthattuk, hogy Skandináviában és Angliában az uralkodói körhöz kötődött Szent Katalin kultuszának az elterjesztése. A skandináv példához hasonlóak a körülmények a vértanú szűz korai magyar kultuszával kapcsolatban is. Katalin ünnepe a 12. század legvégétől jelenik meg a liturgikus kalendáriumokban, a Pray-kódex (1192–1196) emlékezik meg először róla. Szendrei Janka hangsúlyozza a kódex szoros kötődését a királyi udvarhoz, az uralkodóházat képviselő szentek ünnepének magas száma miatt, így szerinte a kalendáriumi ünneplista akár egy tudatos „nemzeti program” része lehetne.⁵¹ A kódex *sanctoraléja* (mely a kódexben szereplő szentek naptári ünnepeit fogja össze) más vértanú szüzek ünnepét is tartalmazza, így Szent Cecíliát, Szent Ágnesét, Szent Ágotát, vagy Szent Margitét. III. Béla idején kezdődhetett Szent Katalin és Antiochiai Szent Margit népszerűségének növekedése, ami részben magyarázható Béla bizánci neveltetésével és felesége, Châtillon Anna antiochiai származásával, illetve a vértanú szüzek kultuszának általános európai növekedésével. Magyarországon a kultusz elterjedését leginkább a II. András szentföldi hadjárata folyamán vásárolt ereklye segítette elő, miután a király megszerezte Szent Margit koponyaereklyéjét, amit aztán a szepesi káptalan kapott meg.⁵²

IV. Béla idejére már a vértanú szüzek jelentősebb kultuszával számolhatunk, ami a királyi család névadásában is megjelenik. A magyar uralkodó az egyik leányát Katalinnak keresztelte, két másikat pedig Margitnak. Béla első Margit nevű lányáról nem sokat tudunk, az azonban biztos, hogy már 1242 előtt meghalt, csakúgy, mint Katalin.⁵³ A királyi

⁴⁷ Hans Michael: *Das Chorgestühl im Magdeburger Dom*. Magdeburg, 2002.; Gottfried Wentz – Berent Schweinöper: *Die Bistümer der Kirchenprovinz Magdeburg. Das Erzbistum Magdeburg*. I. Das Domstift St. Moritz in Magdeburg. Berlin–New York, 1972. 238.

⁴⁸ „[...] ubi impetravit [...] digitum sancte Katherine” MGH SS 14. 419.

⁴⁹ Emil Maurer: *Die Kunstdenkmäler des Kantons Aargau. Das Kloster Königsfelden*. Basel, 1954. III. 86.

⁵⁰ Christian de Mérindol: Nouvelles observations sur la symbolique royale à la fin du Moyen-Age. Le couple de saint Jean-Baptiste et de sainte Catherine au portail de l'église de la chartreuse de Champmol. *Bulletin de la société nationale des antiquaires de France*, (1988) 288–302.

⁵¹ Szendrei Janka: A „*mos patriae*” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében. Budapest, 2005. 160.

⁵² Pirhalla Márton: *A szepesi prépostság vázlatos története kezdetektől a püspökség felállításáig*. Lőcse, 1899. 14.

⁵³ Katalin 1242 előtt halt meg Dalmáciában, miközben menekült a mongolok elől. Damir Karbić (transl.): Thomas Spalatensis: *History of the Bishops of Salona and Split*. Budapest, 2006. 303.; Almási Tibor: IV. Béla. In: KMTL 92.

pár a második Margit nevű leányuk megszületését a tatárjárás közepette várta. IV. Béla a mongolok elől menekülve felajánlotta születendő gyermekét Istennek, ha megszabadítja őket a nomád hódítóktól.⁵⁴ A később szentté avatott királylány a veszprémi Szent Katalin-kolostorban nevelkedett. A mártír szüzek növekvő kultuszát mutatja, hogy az elhunyt gyermek nevét örökölte a következő leány.⁵⁵ A névadásra hatással lehetett Béla felesége, Laszkarisz Mária, mivel a Bizánci Birodalomban nem volt példa nélküli az ilyenfajta névadás.⁵⁶

A 13. századi magyar királylányok nemcsak neveikben hasonlítanak a vértanú szüzekhez, hanem a később szentté avatott hercegnők legendáiban is utalnak rájuk, ami jól szemlélteti azt az egész Európára jellemző folyamatot, amely a 12. századtól fogva érhető tetten. Jelesül a női szentség modelljeit a késő antik és kora középkori előzményekben, például a vértanú szüzek történetében találták meg.⁵⁷ Ide vonható Christina Markyate (†1154 után) remete története is, amelyben a szűz Szent Cecília történetével igazolja, hogy miért nem megy hozzá vőlegényéhez, és tartja be a szüzességi fogadalmát.⁵⁸ A vértanú szüzek mártíromsága az *imitatio Christi* női formáját képviselte, de történetüket nemcsak Krisztus szenvedéséhez, hanem más bibliai alakok történetéhez is hasonlították, például Juditéhoz.⁵⁹

Árpád-házi Szent Margit legendájában is megfigyelhetjük ezt a jelenséget. A szentté avatási pere miatt 1276 második felében számos tanút meghallgattak,⁶⁰ az ehhez készült jegyzőkönyvben különféle olyan szerszámok leírása olvasható, amelyekkel kínozták magát. Szent Margit számára különösen fontos volt az aszkézis és sokat foglalkozott a mártíromság gondolatával,⁶¹ a vértanú szüzek történetei is inspirálhatták,⁶² amikor így kiáltott fel: „Istenem, szerettem volna abban az időben élni! És szerettem volna, ha darabokra szaggattak volna Jézus Krisztus szerelméért, úgy, hogy jó sokáig szenvedjek. És

⁵⁴ Bellus Ibolya – Szabó Zsuzsanna (ford.): *Árpád-házi Szent Margit legrégebb legendája és szentté avatási pere. Boldog Margit élettörténete. Vizsgálat Margit szűznek életéről, magatartásáról és csodatetteiről*. Budapest, 1999. 29.

⁵⁵ Orbán Imre: „*Ecce, iam vici mundum!*” *Antiochiai Szent Margit tisztelete Magyarországon*. Budapest, 2001. 114.

⁵⁶ Jean-Claude Cheynet: *Aristocratic Anthroponymy in Byzantium*. In: Uő: *The Byzantine Aristocracy and its Military Function*. Aldershot, 2007. 19.

⁵⁷ Klaniczay Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban*. Budapest, 2000. 171.

⁵⁸ Dyan Elliot: *The Bride of Christ Goes to Hell. Metaphor and Embodiment in the Lives of Pious Women, 200–1500*. Philadelphia, 2012. 118–120.; Bárczi Ildikó et al. (ford.): *Jacobus de Voragine: Legenda Aurea*. Budapest, 1990. 286–290.; Karen A. Winstead: *Virgin Martyrs: Legends of Sainthood in Late Medieval England*. Ithaca, 1997. 20.

⁵⁹ Alexandriai Szent Katalint: BAV Vat. Lat. 1261. fol. 3r; BAV Vat. Lat. 1251. fol. 82r–84v; Antiochiai Szent Margitot: BAV Vat. Lat. 6005. fol. 110v.

⁶⁰ Klaniczay Gábor: Előszó. In: Bellus Ibolya – Szabó Zsuzsanna (ford.): *Árpád-házi Szent Margit legrégebb legendája és szentté avatási pere. Boldog Margit élettörténete. Vizsgálat Margit szűznek életéről, magatartásáról és csodatetteiről*. Budapest, 1999. 7.

⁶¹ Bellus I. – Szabó Zs.: *Árpád-házi Szent Margit*, 125.

⁶² Jékely Zs.: *A bögyözi templom*, 29.

hogy levágják a fejemet Jézus Krisztus vére omlásáért.”⁶³ A *legenda maior* szövege még ennél is tovább megy, itt már kifejezetten példaként szerepelnek a női vértanú szüzek. Eszerint „Különösen dicsérte [ti. Szent Margit] azokat a szent szüzeket, akik Krisztus nevéért vértanúságot szenvedtek, és méltók lettek női törekénységük ellenére üldöző-iken győzelmet aratni, s forrón óhajtotta, hogy az ő vértanúságukhoz és koronájukhoz csatlakozhassék.”⁶⁴ A hatalomról lemondó, aszkézist és szegénységet választó Árpád-házi Szent Margit egyik példaképe lehetett névadó szentje, hiszen Antiochiai Szent Margit is nemesi származású volt – egy pogány előkelőnek a lánya –, ennek ellenére dajkái juhait őrizte: „Nem tartotta méltóságon alulnak, hogy más lányokkal a bárányokat gondozza. Gondozta őket, ráadásul teljes alázatossággal és kedvességgel.”⁶⁵ A koldulórendek hatása alá került 13. századi királylányok esetében a hatalomról való lemondás jelentette a szentség elérésének egyik eszközét.⁶⁶ Szent Kinga szentségének alátámasztására viszont sokkal alkalmasabb volt az, hogy Szent Katalinhoz hasonlították, semmint Antiochiai Szent Margithoz, mert míg Szent Margit legendájában a született nemesség megvetését hangsúlyozzák, addig Szent Katalin legendájában a királyi származás a jelentős elem, ő uralkodó királynőként érthette el a szentséget. Anne Simon Szent Katalin késő középkori nürnbergi kultuszát vizsgálva jutott arra a megállapításra, hogy a város patrícus származású apácai önképének meghatározó része volt, hogy kolostoruk védőszentje, Szent Katalin királyi származású volt.⁶⁷

A magyar származású királylány-szentek közül nemcsak Szent Margitnál őrződött meg, hogy példaképekül szolgáltak a késő antik vértanú szüzek, hanem Béla másik szentéletű lányának, Szent Kingának az 1317–1329 között, egy névtelen ferences által írt legendája is érdekes adalékul szolgál Szent Katalin kultuszához.⁶⁸ A szent életének története beszámol arról, a „Magyarok krónikájára” utalva, hogy „A királyság élén fia [ti. II. Andrást], Béla herceg követte, aki a görögök császáranak Mária nevű lányát vette feleségül. Az említett krónika szerint a császár maga Néró császártól, a császárné pedig Szent Katalin szűz és mártír kiváló családjából származott.”⁶⁹ Annak ellenére,

⁶³ *Inquisitio super vita, conversatione et miraculis beatae Margarethae virginis, Belae IV. Hungarorum regis filiae, sanctimonialis monasterii virginis gloriosae de insula Danubii, Ordinis Praedicatorum, Vesprimiensis diocesis.* In: MREV I. 273.; Klaniczay Gábor (ford.): A női szentség mintái Közép-Európában és Itáliában. In: Klaniczay Tibor – Klaniczay Gábor: *Szent Margit legendái és stigmái.* Budapest, 1994. 161.

⁶⁴ Deák Viktória Hedvig (ford.): Garinus de Giaco: Szent Margit élete. In: Klaniczay Gábor – Madas Edit (szerk.): *Legendák és csodák. 13–16. század.* Budapest, 2001. 220–221.

⁶⁵ AASS, Jul. V. 34.

⁶⁶ Klaniczay G.: A női szentség mintái, 99.

⁶⁷ Anne Simon: *The Cult of Saint Katherine of Alexandria in Late-Medieval Nuremberg. Saint and the City.* Farnham, 2012. 51–52.

⁶⁸ Ryszard Grzesik: Szent Kinga krakkói hercegnő élete és csodái. In: Klaniczay Gábor – Madas Edit (szerk.): *Legendák és csodák. Szentek a magyar középkorból. I–II.* Budapest, Osiris, 2001. II. 118.

⁶⁹ *Vita sanctae Kingae.* In: August Bielowski et al. (ed.): *Monumenta Poloniae Historica. I–VI.* Lwów–Kraków, 1864–1893. IV. 683–684.; Szent Kinga krakkói hercegnő élete és csodái. In: Klaniczay G. – Madas E.: *Legendák és csodák,* 123.

hogy a fennmaradt magyar krónikákban ennek nincsen nyoma, a Kinga legendájában található információ egyrészt Katalin népszerűségére utal, másrészt arra, hogy Szent Katalinra ősként hivatkoztak Közép-Európában, ami királyi származása miatt lehetséges. Noha nem találtam olyan adatot, amely szerint Laszkarisz Mária anyjának, Angelosz Annának a családja Szent Katalinra ősként tekintett volna, mégis lehetségesnek tartom, mivel van arra példa, hogy az uralkodócsalád genealógiájába beépítik a szentet. Valószínűleg a 13. század második felében vált divatossá, hogy Szent Katalint Nagy Konstantin unokatestvérének tartják, és a Konstantin és Maxentius közötti hatalmi harcba helyezik el a mártíromságát.⁷⁰ Szent Katalin 15. századi középanyol legendájában egy olyan családfát állítottak fel a vértanú szentről, amelyben erőteljes angol kapcsolatot adtak neki. E szerint Costus – Katalin apja – Nagy Konstantin idősebb féltestvére volt, aki egy örmény hercegnőtől született. A hercegnő halála után Constantinus asszonyául vette Ilonát, a britanniai király leányát, akitől a későbbi Nagy Konstantin született.⁷¹ De az is lehetséges, hogy a Katalinnal való rokonság a legendaíró ötlete volt, hogy alátámassza a másik szűz királylánynak, V. (Szemérmes) Boleszló (1243–1279) feleségének, Kingának a szentségét.

Árpád-házi Szent Erzsébet korai ábrázolásai is visszanyúlnak Szent Katalin ábrázolásának a hagyományához: a berni *diptichonon* (1253–1290, feltehetőleg III. András házi oltára) mindkettőjüket bizánci ornátusban ábrázolják. Nemcsak Erzsébet öltözte, hanem a kéztartása is alátámasztja, hogy a *diptichon* ábrázolásának mintájául Szent Katalin szolgált, mivel a bizánci mártírok jellegzetes *orans* kéztartásával jelenítették meg, noha Erzsébet nem volt vértanú.⁷² Bölcs Róbert (1309–1343) nápolyi király az egyik Erzsébetről írott *sermójában* Szent Katalint *altera regis filia*, „a másik királylány”-nak nevezi, közvetlen párhuzamot alkotva a két szent között.⁷³ Emellett Szent Erzsébetről fennmaradt egy olyan csoda is, ami kifejezetten speciális jelenségnek mondható, ez pedig a csontjaiból kifolyó olaj. Rajta kívül csak nagyon kevés szent kapta meg ezt a privilégiumot, Heisterbachi Caesarius, a 13. századi ciszterci szerzetes, összesen háromról tud: Szent Demeterről, Szent Miklósról és Szent Katalinról. Noha háromnál valamivel több szentről maradt fenn hasonló csoda, de elég ritka jelenségnek mondható.⁷⁴

⁷⁰ Stollhans, C.: *St Catherine of Alexandria*, 60–61.

⁷¹ Lewis, K. J.: *The Cult of St Katherine*, 46.

⁷² Szabó T.: *Női viseletek*, 188.

⁷³ Ottó Gecser: *Feast and the Pulpit. Preachers, Sermons and the Cult of St. Elizabeth of Hungary, 1235–ca. 1500*. Spoleto, 2012. 160., 415–416.; Klaniczay Gábor: A nők szentsége a középkorban – Szent Erzsébet mint modell. In: Medgyesy S. Norbert – Ötvös István – Öze Sándor (szerk.): *Nyolcszáz esztendő a Ferenccs rend. Tanulmányok a rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről*. Budapest, 2013. 928.

⁷⁴ Robert Bartlett: *Why Can the Dead Do Such Great Things? Saint and Worshippers from the Martyrs to the Reformation*. Princeton–Oxford, 2011. 249.

Az Anjou-dinasztia Szent Katalin-kultusza

A magyarországi szakirodalomban elterjedt az a nézet, hogy Anjou királyaink felettből tisztelték Szent Katalint. Az alábbiakban ezt a vélekedést szeretném kifejteni és alátámasztani. 1318-ban, a Toulouse-i Lajos szentté avatását követő évben szentelték fel Nápolyban a Santa Maria di Donnaregina templomot.⁷⁵ Nápoly, Palermo eleste (1282) után vált az Anjouk központjává. Az új főváros II. Károly és felesége, Magyarországi Mária királyné művészetpártolásának köszönhetően 1294 után teljesen új karaktert nyert.⁷⁶ Ennek egyik jelentős mozzanata volt az 1293. évi földrengés után a klarissza konventnek otthont adó Santa Maria di Donnaregina újjáépítése a királyné támogatásával. A templom – Prokopp Mária szavaival élve – Mária királyné „legbeszédesebb lelki portréja”: a kórus északi falánál a falfestményeken ábrázolják a magyar szent királyok portréit Mária királynéi stallumánál. Szintén az északi falon ábrázolják Jézus szenvedéstörténete alatt Árpád-házi Szent Erzsébet legendáját. A szemközti, déli oldalon pedig a két vértanú szűz, Szent Ágnes és Szent Katalin *passió*-ját ábrázolják.⁷⁷ Feltételezhető, hogy Mária királyné döntésére festették meg Szent Katalin legendáját a falképeken, amely az egyik legkorábbi ilyen freskóciklus Itáliában. Csak a Rómában található Sant’Agnese fuori le mura templom Szent Katalin-ciklusa tehető egyértelműen korábbi időpontra, a 13. század végére, illetve a nápolyi falképekkel nagyjából egy időre, a 14. század elejére datálható a montefiascone-i San Flaviano-templom Szent Katalin legendaábrázolása.⁷⁸

Az Anjou-dinasztia magyarországi ága is élen járt családi szentjei kultuszának a támogatásában, a leszármazásuk fontossá vált politikai stratégiájukban.⁷⁹ Ez a gyermekek elnevezésében is tetten érhető: Toulouse-i Szent Lajos, IX. Lajos után kapta a nevét, de az Anjouknál nagyon gyakori a Károly elnevezés is. Ez tükröződik a magyar király, I. Károly gyermekeinek a névválasztásában is. Első Anjou királyunk öt fiáról számol be a magyar krónika: Károlyról, Lászlóról, Lajosról (akit rokona után nevezett el), Andrásról (mert a gyermek az apostol ünnepén született) és Istvánról (aki István király ünnepén látta meg a napvilágot).⁸⁰ Az elnevezésekből világosan kirajzolódik, hogy I. Károly elődei, főként szent ősei nevét adta fiainak. A király lányairól viszont

⁷⁵ A templomról bővebben ld. Janis Elliott – Cordelia Warr: *The Church of Santa Maria Donna Regina. Art, Iconography and Patronage in Fourteenth-Century Naples*. Aldershot, 2004.

⁷⁶ Caroline Bruzelius: *The Stones of Naples. Church Building in Angevin Italy, 1266–1343*. New Haven–London, 2004. 76–78.

⁷⁷ Prokopp Mária – Horváth Zoltán György: *Nápoly középkori magyar emlékei. Ricordi ungheresi medievali a Napoli*. Budapest, 2014. 53–57.; Prokopp Mária: Szent Erzsébet falciklus a nápolyi Santa Maria Donnaregina-templomban. In: Klaniczay Gábor – Nagy Balázs (szerk.): *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*. Budapest, 1999. 413–417.

⁷⁸ Stollhans, C.: *St. Catherine of Alexandria*, 31.

⁷⁹ Darleen Pryds: *The King Embodies the Word. Robert d’Anjou and the Politics of Preaching*. Leiden, 2000. 48.

⁸⁰ SRH I. 490., 491., 492., 501.

jóval kevesebbet tudunk,⁸¹ a kutatás is csak Katalint és Erzsébetet valószínűsíti. Erzsébet névválasztásában szerepet játszhatott, hogy az ő édesanyja minden bizonnyal Piast Erzsébet volt,⁸² de az Árpád-házi szent ős is példaként szolgálhatott.⁸³ I. Károly másik leányának a névválasztási gyakorlata nem illeszkedik ebbe a sorba, mert bár korábban az Árpád-házban is találunk példát arra, hogy a leánygyermeket Katalinnak nevezték, de I. Károly névadásának az oka valószínűleg nem az elődök mintájának a követése, hanem inkább Alexandriai Szent Katalin növekvő tisztelete lehetett.⁸⁴ A fennmaradt források alapján két Árpád-házi hercegnőről tudunk, akit Katalin névre kereszteltek, ám egyikük jelentősége sem volt nagy, szemben a többi gyermek névadó őseivel. Viszont Katalin tisztelete illeszkedett az Anjouk dinasztikus, királyszenteket támogató politikájához, hiszen Katalint is királyi származású szentként tisztelték, és személyét összekapcsolták a királyi hatalommal.

Nemcsak Magyarországi Mária királyné számára volt fontos Szent Katalin tisztelete, hanem a Magyarországra került Anjouk is becsben tartották a vértanú szüzet, amit bizonyít a *Magyar Anjou Legendárium*⁸⁵ ábrázolása is.⁸⁶ A *Magyar Anjou Legendárium* 1317 után keletkezett a magyar királyi udvar – feltehetőleg I. Károly magyar király – megrendelésére.⁸⁷ Levárdy Ferenc szerint a megrendelőt a legendáriumban szereplő szentek kiválasztásában befolyásolhatták a király gyermekeinek védőszentjei,⁸⁸ de a királyi pár számára is kedves lehetett a mártír szűz.⁸⁹ A legendáriumban Katalin életének történe-

⁸¹ I. Károly Katalin nevű lányáról igen kétséges adataink vannak. Engel Pál szerint talán a lengyel származású, Mária nevű feleségétől származott, és II. Henrik schweidnizi hercegnek lett a felesége, azonban ez nehezen bizonyítható. Az is lehetséges, hogy Katalin Erzsébettől született 1321-ben, s ezt az elképzelést támogatja a Képes Krónika azon ábrázolása, melyen Erzsébetet öt gyermekkel ábrázolják, ebből három fiú lehet (Lajos, András és István) a két másik, akik a három feltételezett fiúhoz képest teljesen máshogy tartják az arcukat, talán a két leányuk – erre utalhat az eltérő fejdíszük és más ruházatuk ld. Kristó Gyula: Károly Róbert családja. *Aetas*, 20 (2005) 4. 25–26.; Olyan vélemények is születtek, melyek tagadják, hogy I. Károlynak lettek volna felnőtt kort megélt leányai, illetve azt is lehetségesnek tartják, hogy Katalin I. Károly azon ágyasától született, akitől Kálmán nevű fia is. Ld. Kádár Tamás: Megjegyzések, észrevételek I. Károly (Róbert) magyar király házassági és egyéb családi kapcsolatai kérdéséhez. *Turul*, 82 (2009) 1. 18–19.

⁸² Kristó Gy.: Károly Róbert családja, 26.

⁸³ Klaniczay G.: *Az uralkodók szentsége*, 262.

⁸⁴ Slíz Mariann: *Személynévadás az Anjou-korban*. Budapest, 2011. 146.

⁸⁵ A legendárium a szenteket nem a naptári sorrend szerint adja meg, hanem hieratikusan, a Mindenszentek-litániája alapján. A Mindenszentek-litániája területenként eltérő, mivel minden egyes vidék belevette saját szentjeit és patrónusait. A benne szereplő szentéletrajzok lényegében a *Legenda Aurea* alapján készült. Ld. Levárdy Ferenc: A Biblioteca Vaticana, a Morgan Library és az Ermitage Magyar Anjou Legendáriuma. *Művészettörténeti Értesítő*, 13 (1964) 4.

⁸⁶ Erről részletesen ld. Szakács Béla Zsolt: *A Magyar Anjou Legendárium képi rendszerei*. Budapest, 2006.

⁸⁷ Szakács B. Zs.: *A Magyar Anjou Legendárium*, 23.

⁸⁸ Levárdy F.: A Biblioteca Vaticana, 175–176.

⁸⁹ Szakács Béla Zsolt: Mű és közönség Károly Róbert korában. In: Kerny Terézia – Smohay András (szerk.): *Károly Róbert és Székesfehérvár*. Székesfehérvár, 2011. 103.

téről egyetlen lap számol be, a többi elveszett.⁹⁰ Ez négy részben mutatja be Katalin történetét.⁹¹ A képek alapján⁹² megállapítható, hogy a *Magyar Anjou Legendárium* Katalin bölcsességét, valamint hittérítő és vértanú szerepét emelte ki.⁹³

Alexandriai Szent Katalin ábrázolása a *Képes Krónika* szövegkezdő iniciáléjában számos értelmezési lehetőséget felvetett. A miniatúrán a királyi pár Katalinhoz imádkozik. Ennek alapján datálták az impozáns krónika elkészültét I. Lajos lányának, Katalinnak a születése (1370. július) körüli időre.⁹⁴ Korábban úgy gondolták, hogy a kódex jegyajándékként készülhetett, amikor Lajos lányát eljegyezték a francia király fiával, Lajos orléans-i herceggel, és ezért ábrázolták benne a királylány védőszentjét. Így Jakubovich Emil a kódex elkészültét 1374 és 1376 közé helyezte,⁹⁵ azonban ezt az időpontot Berkovits Ilona elvetette, mivel ha a kódex eljegyzésre készült reprezentatív ajándék lett volna, akkor szerepelt volna a címlapon a lengyel királyi címer is, ez alapján 1370-re keltezte a krónikát.⁹⁶ Csapodiné Gárdonyi Klára szerint sem eljegyzési ajándéknak készült a krónika, mivel a vőlegény 1372-ben született, de 1370 november után nem hagyták volna le a *Képes Krónika* címlapjáról a lengyel címet. Szerinte Katalin ábrázolásának az lehetett az oka, hogy az ő segítségét kérték a gyermekáldás elősegítéséhez és fogadalomból nevezték el utána a gyermeküket.⁹⁷ Dercsényi Dezső ezt elvetette, mivel úgy vélte, hogy Katalin ilyen irányú közbenjárása akkor még nem volt ismert.⁹⁸ Csapodiné véleménye viszont az, hogy „a képen a királyi pár gyermekáldásért fohászkodik Alexandriai Szent Katalinhoz, amire legendájában is utalnak bizonyos vonások”.⁹⁹ A *Képes Krónika* elkészülte idején már ismert volt Katalin legendá-

⁹⁰ Dezső Dercsényi – Szabolcs Vajay: La genesi della Cronaca Illustrata ungherese. *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, 23 (1977) 11–12.

⁹¹ Levárdy Ferenc: *Magyar Anjou legendárium*. Budapest, 1973. LIX.

⁹² Az első képen az látható, ahogy Katalin Alexandriában él szolgálóival, a felirat szerint szent leányokat tanít. A második kép azt mutatja, ahogy a bálványok előtt vitába száll Maxentiusszal, a harmadik képen a tudósokkal való vita található, az, ahogy Katalin bölcsességének nem tudnak ellenállni. A képeken a szereplők érvelő gesztusa a hosszú és skolasztikus vitára utal. A negyedik képen a tudósok tűzhalála látható és az, hogy Katalin könyörgésére sértetlen marad a ruhájuk, így víz helyett a tűz által nyerték el a keresztséget. Ezeket valószínűleg több, Katalin passiójára vonatkozó kép követhette.

⁹³ Szakács B. Zs.: *A Magyar Anjou Legendárium*, 153–154.

⁹⁴ Jakubovich Emil: Nagy Lajos király oxfordi kódexe, a Bécsi Képes Krónika kora és illuminátora. *Magyar Könyvszemle*, 37 (1930) 389.

⁹⁵ Toldy Ferenc szerint Máriát jegyezték el, de Dékány Kálmán rámutatott, hogy Katalin lett a herceg jegyese. Ld. Jakubovich E.: Nagy Lajos, 388.

⁹⁶ Berkovits Ilona: A Képes Krónika és Szent István királyt ábrázoló miniatúrái. *Magyar Könyvszemle*, 62 (1938) 5–6.

⁹⁷ Csapodiné Gárdonyi Klára: Újabb adalékok a Képes Krónika történetéhez. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1 (1973 [1976]) 184–185.

⁹⁸ Dercsényi Dezső: A Képes Krónika és kora. In: *Képes Krónika*. I–II. Budapest, 1986–1987. I. 403.

⁹⁹ Csapodiné Gárdonyi Klára: A Képes Krónika kódexének leírása, története és illusztrációi. In: *Képes Krónika*. II. 132.

jának egy bővebb verziója, amely tartalmazta misztikus eljegyzését,¹⁰⁰ ezt bizonyítja a gelencei templom Szent Katalin legendáját ábrázoló falképe is a déli oldalon,¹⁰¹ illetve még erősebb bizonyíték a bővebb legendaváltozat ismeretére Vásári Miklós – Padova-ban található – kétkötetes dekretális gyűjteménye,¹⁰² melyet 1343-ban díszítettek.¹⁰³ Ennek a címlapján Szent Katalin életéből található meg négy jelenet,¹⁰⁴ az első kettő a megtérését ábrázolja (a remeténél tett látogatást is), ami nem szerepel a *Legenda Aurea*-ban. A másik két illusztráció a keréketörés és a lefejezés jeleneteit mutatja be.¹⁰⁵ Vagyis a 14. század közepén már ismert volt Szent Katalin legendájának bővebb verziója. Viszont tejcsodája miatt is összekapcsolták Szent Katalint az anyasággal, mely elem már a korai, görög nyelvű legendáiban is benne van.¹⁰⁶ Eszerint, miután Katalint lefejezték a nyakából vér helyett tej folyt. A bővebb, vagyis a misztikus eljegyzését tartalmazó legendája miatt a hajadon lányok fohászkodtak hozzá férj reményében.¹⁰⁷ Lehetséges, hogy gyermekáldásért imádkozott a királyi pár Katalinhoz, hiszen története alapján megígérte, hogy minden hozzá forduló kérését tolmácsolja az Úrhoz. A Szent Katalin roueni ereklyéjénél történt huszonkét csodából – a 11. század második felére datálható jegyzék szerint – a szent négy esetben szüntette meg a meddőséget, egyszer pedig egy menstruációs problémát is gyógyított.¹⁰⁸ Az, hogy a huszonkét csodából öt összekapcsolható a gyermekáldással, kimagaslónak számít. Mindazonáltal a középkor folyamán Antiochiai Szent Margit vált az gyermekáldás, az anyaság és a szülés egyik fő védelmezőjévé. Már a 9. századi legendáiban megjelent az antiochiai szűz ígérete, hogy megvédi a gyermekeket, de a 12. század közepétől kapcsolták össze általánosan

¹⁰⁰ Bruce A. Beatie szerint már a 12. század elején ismert lehetett ez az epizód az európai Szent Katalin legendákban. Ld. Bruce A. Beatie: Saint Katherine of Alexandria: Traditional Themes and the Development of a Medieval German Hagiographic Narrative. *Speculum*, 52 (1977) 797. Az azonban egyelőre pontosan nem ismert, hogy a magyar legendákba mikor került bele ez az elem.

¹⁰¹ Zsombor Jékely: Saint Margaret or Catherine? Iconographical Problems of Transylvanian Wall-paintings from the 14th Century. In: Alicija Karłowska-Kamzowa (ed.): *Women in the Culture of the Middle Ages*. Poznań, 1995. 184.

¹⁰² Padova, Biblioteca Capitolare, A 25, fol. 1r.

¹⁰³ Körmendy Kinga: Padova kánonjogi doktrínái és kódexei az esztergomi káptalanban a XIV–XV. században. In: Jankovics József – Monok István – Nyerges Judit – Sárközy Péter (szerk.): *A magyar művelődés és a kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai Róma-Nápoly, 1996. szeptember 9–14. La civiltà ungherese e il cristianesimo. Atti del IV Congresso Internazionale di Studi Ungheresi Roma-Napoli 9–14 settembre 1996*. Budapest–Szeged, 1998. 528.; Gerevich Lászlóné: Vásári Miklós két kódexe. *Művészettörténeti Értesítő*, 6 (1957) 133–135.

¹⁰⁴ Marosi Ernő – Beke László: *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. I–II. Budapest, 1987. I. 11. kép

¹⁰⁵ Szakács B. Zs.: *A Magyar Anjou Legendárium*, 153.

¹⁰⁶ Tina Chronopoulos: *The Passion of St Katherine of Alexandria: Studies in Its Texts and Tradition*. King's College London, 2006. (disszertáció) 98.

¹⁰⁷ Bálint Sándor: *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok a hazai és közép-európai hagyományvilágból*. I–III. Budapest, 1998. III. 43–45.

¹⁰⁸ Walsh, C.: *The Cult of St Katherine*, 88–91.

az anyasággal.¹⁰⁹ Tehát Magyarországon leginkább Szent Margitot és Szent Erzsébetet hívták segítségül a szülő nők,¹¹⁰ Szent Katalin patrónusi szerepkörét elsősorban nem az anyasággal kapcsolták össze, de annak része volt.

Véleményem szerint felesleges ok-okozati viszonyt feltételezni aközött, hogy Nagy Lajos Katalinnak nevezte a lányát, illetve ábrázoltatta a szentet a Képes Krónikában, mivel mindkét dolog indítéka az, hogy Nagy Lajos kifejezetten tisztelte Szent Katalint. Ez abból is gyanítható, hogy Katalin nevét viseli a székesfehérvári királyi bazilika oldalába épített kápolna,¹¹¹ ahova később maga a király is temetkezett.¹¹² A kápolna alapítása 1370 körüli időpontra, tehát Lajos lánya születésének időszakára tehető.¹¹³ A temetkezési kápolna Szent Katalin dedikációja esetében pedig nem lehet azt feltételezni, hogy a gyermekáldás elősegítése miatt lett a vértanú szűz a patrónus. Marosi Ernő úgy véli, hogy a *Képes Krónika* talán a kápolna használatára készülhetett.¹¹⁴

A *Képes Krónika* illusztrációit vizsgálva feltűnő, hogy a műben a magyar királyszenteken kívül csak két szentet jelenítenek meg, egyikük Toulouse-i Szent Lajos (Nagy Lajos születése kapcsán), a másik Szent Katalin. A szent rokonok ábrázolása viszont nem vallási, hanem tisztán politikai indíttatású volt. Érdekes azt is megjegyezni, hogy Szent Margit és Szent Erzsébet alakja hiányzik a krónikából.¹¹⁵ Ahogyan arra korábban már kitértem, a Szent Katalin fején lévő korona jelképezheti a mártírságot, de akár arra is utalhat, hogy királynőként uralkodott. Marosi Ernő figyelt fel arra, hogy feltűnő az uralkodói attribútumok megkülönböztető alkalmazása. Véleménye szerint „az uralkodás nem teljes jogszerűségét gyakran a nem fejen hordott korona juttatja kifejezésre”.¹¹⁶ Szent Lajos esetében a korona a földön van, azt szimbolizálva, hogy lemondott az uralkodásról, és helyette az egyházi hivatást választotta. Szent Katalint viszont királyi koronával ábrázolják.

Érdekes itt kitérni a krónikaszöveg és az illusztrációk kapcsolatára. A *scriptor* és a miniátor szorosan együttműködhetett a *Képes Krónika* készítésekor. A képi ábrázolás

¹⁰⁹ Wendy R. Larson: The Cults of St Margaret and St Marina. In: Samantha Riches – Sarah Salih (ed.): *Gender and Holiness: Men, Women, and Saints in Late Medieval Europe*. London, 2002. 26–27.

¹¹⁰ Orbán I.: *Ecce, iam vici mundum*, 58.

¹¹¹ „Rector capelle Ludovici regis ad honorem Sancte Katherine virginis et martyris ad latus eiusdem ecclesie Albensis fundate” Az 1458. évi oklevél regestáját, ld. Érszegi Géza: Fejér megyére vonatkozó oklevelek a székesfehérvári keresztes konvent magánlevéltárában, 1193–1542. *Fejér megyei Történeti Évkönyv*, 5 (1971) 230.

¹¹² Lövei Pál: Az Anjou síremlékek újonnan előkerült töredékeiről. In: Deák Zoltán (szerk.): *Magyar királyi és főrendi síremlékek. Gótikus baldachinos síremlékek a középkori Magyarországon*. Budapest, 2004. 84.

¹¹³ XI. Gergely 1371-es oklevelében engedélyezett számára búcsút. Ld. Kralovánszky Alán: A székesfehérvári Anjou-sírkápolna. In: Marosi Ernő – Tóth Melinda – Varga Livia (szerk.): *Művészet I. Lajos király korában, 1342–1382*. Székesfehérvár, 1982. 172. 1. l.j.

¹¹⁴ Ernő Marosi: Das Frontispiz der Ungarischen Bilderchronik. *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, 46–47 (1993–1994) 363.

¹¹⁵ Klaniczay G.: *Az uralkodók szentsége*, 284.

¹¹⁶ Marosi Ernő: *Kép és hasonmás művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon*. Budapest, 1995. 36.

a legtöbb esetben szorosan követi a szöveget, néha azonban többletinformációt hordoz, ám általánosságban igaz, hogy a képek vagy az alattuk található leírásokat vagy egyszerűen a krónika szövegét ábrázolják. A krónika genealógiai ciklusának jelentős szándéka volt az uralom eredetének a megmagyarázása: ez lehetett a nép egyetértése, az isteni akarat, idegen uralkodó kegye, stb. A címlapon Nagy Lajost ábrázolják teljes királyi pompájában, körülvéve híveivel, majd az A-iniciálében ugyancsak a királyt ábrázolják feleségével, amint Alexandriai Szent Katalinhoz imádkozik. A P-iniciálé alakja vitatott, azonosították Krisztusként,¹¹⁷ de Marosi Ernő véleménye szerint Salamon királyt ábrázolja, ahogy a kép mellett lévő szövegből is kitűnik „Per me reges regnant, ait dominus Deus per sapientem Salomonem Proverbiorum VIIIo capitulo.”¹¹⁸ Ezután a krónika szövege a jó király erényeit ismerteti: „királyként uralkodnak, kikben megvan az igazság méltányossága, a bölcsesség világossága, a tűrés nyugalma és az irgalmasság kegyessége”, majd a jó és bölcs királyt hasonlítja össze a *tyrannosszal*. Salamon alakjának használata a bölcs király modelljeként a középkorban ismeretes.¹¹⁹ Marosi Ernő véleménye alapján „A címlap tehát – a prolóógus értelmezése szerint – a bölcs király jó kormányzásának ábrázolása”¹²⁰ Ez az értelmezés összekapcsolja az említett iniciálékat Szent Katalin ábrázolásával, illetve a harmadik iniciálé (az S-iniciálé) *scriptor*, Mózes vagy Petrus Comestor ábrázolásával is,¹²¹ mivel mindegyik ábrázolás a bölcsességgel kapcsolatos. A harmadik miniatúra alatti krónikaszcöveg „Sicut scribit magister ystoriarum Genesis decimo capitulo” a történetírás tanítómesteréről ír.¹²² Akármelyik lehetőséget is fogadjuk el, az iniciálé által ábrázolt szakállas, könyvet író férfi a bölcsességet, illetve a tudományt, azon belül is a történetírást szimbolizálja, ezáltal kapcsolódik az előző két iniciáléhoz, egyben átvezetést jelent a magyarok történetét ábrázoló képekhez. Szent Katalin azért illeszkedik ebbe a sorba, mert királyi származása mellett személyét a középkorban összekapcsolták a bölcsességgel, akár csak Salamonét. A vértanú szűz legendája szerint vitában legyőz ötven filozófust, így a kultuszában hangsúlyozták a bölcsességét és a tudományokban való jártasságát: az egyetemek, diákok, tanárok, tudósok védőszentje is lett. Ő a patrónája a párizsi,¹²³ a

¹¹⁷ Csapodiné G. K.: A Képes Krónika kódexének leírása, II. 132.

¹¹⁸ SRH I. 239.; „Általam uralkodnak a királyok – szól az Úristen bölcs Salamon Példabeszédeinek 8. fejezetében”. *Képes Krónika*. II. 5.

¹¹⁹ Klaniczay Gábor: A királyi bölcsesség ellentmondásos mintaképe – Salamon. *Aetas*, 23 (2008) 1. 25–41.; Fábíán Laura: IX. Lajos bibliai királymodellje: Salamon király. *Világtörténet* (2014) 4. 579–604.

¹²⁰ Marosi E.: *Kép és hasonmás*, 49.

¹²¹ Mályusz Elemér: Krónika-problémák. *Századok*, 100 (1966) 747–749.; Tarnai Andor: A Képes Krónika forrásaihoz. In: Horváth János – Székely György (szerk.): *Középkori kútfontok kritikus kérdései*. Budapest, 1974. 203–210.

¹²² SRH I. 243.; „Mint a történetírás tanítómestere írja a Teremtés Könyvének 10. fejezetéhez.” *Képes Krónika*. II. 5.

¹²³ Thomas, A.: *Imitatio Christi*, 305.; Horváth Cyrill: *A magyar irodalom története*. Budapest, 1899. 119.; A Sorbonne pecsétjén is ő található. Ld. Louis Réau: *Iconographie de l'art chrétien*. I–III. Paris, 1958. III. 265.

prágai¹²⁴ és a pécsi¹²⁵ egyetem *artes* fakultásának.¹²⁶ A 13. század végén, feltehetően a budai kolostorban készült pécsi egyetemi beszédek Szent Katalin-napi *sermói* adalékul szolgálhattak a Képes Krónika címlapjának ábrázolásaihoz.¹²⁷ Mindhárom *sermó*ban kiemelik Katalin műveltségét, ám a 146. *sermo* kifejezetten összekapcsolja a királyi hatalmát és a bölcsességét. Ez a beszéd Salamon templomában, a frigyláda fölött álló kerub arcához hasonlítja Katalin négy erényét, amelyeket apja halála után, birodalma igazgatása közben gyakorolt. Katalinnak volt ökör, ember, oroszlán és sas arca (ez egyben utalás is a négy evangélistára), mert férfi módjára kormányzott (ökör), édesen vigasztalt (ember), az oroszlán félelmetességével megragadta és a sas éleselméjűségével igazgatta királyságát, mivel ezek a dolgok tartoznak a királyi állapothoz.¹²⁸ A *sermo* szerint Jézus, Katalin által mutatta meg bölcsességét a filozófusok elleni vitában, sőt feltárta neki bölcsességének rejtett részeit.¹²⁹

Véleményem szerint nem állja meg a helyét a fentebb említett feltételezés, hogy Szent Katalin azért szerepel a *Képes Krónika* szövegkezdő iniciáléjában, mert gyermekáldásért könyörögött hozzá a királyi pár, mivel a probléma ennél sokoldalúbb. Szent Katalin egy univerzális szent, akihez – ahogy Krisztus a legendájában is ígéri – bármely ügyben lehet fordulni, illetve történetének számos olyan eleme van, amely királyi áhítatra alkalmassá teszi: nemes származása, műveltsége, szüzessége.

A *Képes Krónika* által ábrázolt genealógiai kontinuitás nyugati előképe az V. Károly (1364–1380) francia király idején készült *Grandes Chroniques de France* és IV. Károly (1355–1378) német-római császár karlštejni fogadóterme.¹³⁰ A IV. Károly által támoga-

¹²⁴ A prágai egyetemet IV. Károly alapította 1348-ban, akinek Katalin személyes védőszentje is volt. Ld. alább.

¹²⁵ Horváth C.: *A magyar irodalom*, 119.

¹²⁶ Az egyetemi patrónus szentek Párizsban jelentek meg először a különböző nációk pecsétjein. Az *artes* fakultás egy 1275-ös rendelkezése tájékoztat arról, hogy minden nemzet csak egy szent ünnepét ünnepelheti saját nációjából, ezen felül Szent Katalin és Szent Miklós ünnepét ünnepelték, mert ez a kettő az összes klerikus számára fontos. Katalin volt a filozófia és az *artes* patrónája. Padovában pedig a 15. századtól fennmaradtak az egyetemisták által írt szentbeszédek, melyeket Szent Katalinhoz és Aquinói Szent Tamáshoz írtak. Ld. Klaniczay Gábor: Nemzeti szentek a késő középkori egyetemeken. In: Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs (szerk.): *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Budapest, 2004. 243.

¹²⁷ Madas Edit: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből: a kezdetektől a XIV. század elejéig*. Debrecen, 2002. 136.

¹²⁸ „Habuit faciem bovis viriliter operando, hominis dulciter consolando, leonis terribiliter corripiendo, aquile subtiliter considerando. Hec enim pertinent ad statum regium” De S[ancta] Katherina. Secundus sermo. In: Eduardus Petrovich – Paulus Ladislaus (ed.): *Sermones compilati in studio generali Quinqueecclesiensi in regno Ungarie*. Budapest, 1993. 304–305.

¹²⁹ „Secundo ad ostensionem sapientie sue, quia per ipsam dixit multa verba in disputationibus subtilissimis. Nam quia in ipsa dilexit veritatem, ideo incerta et occulta sapientie sue man<ifestavit> illi, ac per hoc erat proponens sententia sermonibus permissit.” De S[ancta] Katherina. Secundus sermo, 304–305.

¹³⁰ Marosi E.: *Kép és hasonmás*, 36., 43.

tott szentkultuszok szoros összefüggésben vannak német-római császári igényeivel. Császárrá válása után (1355) ezért támogatta jelentősen a királyszentek kultuszát. Közvetlenül a német-római császárrá koronázása után Rómában Szent Vencel-oltárt alapított a cseh zarándokok számára.¹³¹ Továbbá aranyozott ezüstermát csináltatott Nagy Károly számára, újjáépíttette aacheni sírját, illetve a prágai Karlshof templomot az aacheni Münster mintájára építtette, ráadásul egyik fiát is Károlynak nevezte.¹³² 1356-ban, a császárrá koronázása utáni évben szenteltetett templomot Katalinnak Prágában.¹³³ A dinasztikus és birodalmi szentkultuszok középpontjába Karlštejnt helyezte: a vár fogadótermében megtalálható a Luxemburgi család genealógiája, valamint számos királyi származású szent ábrázolása: Oszvald, Edmund, Hitvalló Edward, Szent Lajos, Szent Zsigmond, Szent László, Szent István, Szent Imre, Nagy Károly, Szent Knut, Szent Erik, Szent Ludmilla, Csehországi Szent Ágnes, Sziléziai Szent Hedvig, Árpád-házi Szent Erzsébet és Szent Margit.¹³⁴ A karlštejni várban Szent Katalin tiszteletére egy kápolnát szenteltetett, mely császári oratóriumként szolgált. Itt megtaláljuk IV. Károly és felesége, Schweidnitz Anna portréját, amint megérintik a Szent Keresztet. A kápolna alaprajza egyébként a Sínai-hegyi Szent Katalin-monostor tükörképét adja.¹³⁵

IV. Károly számára Katalin az egyik legjelentősebb szent lett, miután 1332-ben Katalin ünnepnapján, november 25-én csatát nyert San Feliceben,¹³⁶ később lányát is a szentről nevezte el. Önéletrajzában egyébként, noha a korban szokásos volt a szentek ünnepei alapján datálni, Szűz Mária mellett csak öt szentet említ: Katalint, Vencelt, Sázavai Szent Prokopot valamint Szent Györgyöt és Szent Mihályt. Azonban a két utóbbi szent használata a datálásban széles körben elterjedt volt a középkori Európában.¹³⁷ Vencel és Prokop pedig helyi, szláv szentek voltak, így Katalin mindenképpen kiemelkedett ebből a körből. Katalin ünnepét, a San Felice-i csata mellett Penede elfoglalása kapcsán is említi, mivel ezt a várat is Szent Katalin napján foglalta el.¹³⁸ Ráadásul a cseh Szent Katalin-legenda szerzője megjegyezte, hogy művét a császár kifejezett ösztönzésére írta meg. A szerző feltehetően Károlynak és családjának az udvari gyóntatója, a domonkos egyetemi tanár, Moravec János volt, aki a legendát az udvar köreihez tartozó férfiaknak és nőknek írta spirituális oktatásuk céljából.¹³⁹

¹³¹ Robert Folz: *Le souvenir et la légende de Charlemagne dans l'empire germanique médiéval*. Genève, 1973. 436–437.

¹³² Klaniczay G.: *Az uralkodók szentsége*, 265.

¹³³ Thomas, A.: *Imitatio Christi*, 294.

¹³⁴ Klaniczay G.: *Az uralkodók szentsége*, 279.

¹³⁵ Thomas, A.: *Imitatio Christi*, 295.

¹³⁶ Nagy Balázs (ford.): *IV. Károly császár önéletrajza*. Budapest, 2010. 61–63.

¹³⁷ Balázs Nagy: Saints, Names, and Identities. The Case of Charles IV of Luxemburg. In: Ottó Gecser – József Laszlovszky – Balázs Nagy – Marcell Sebők – Katalin Szende (ed.): *Promoting the Saints: Cults and Their Contexts from Late Antiquity until the Early Modern Period. Essays in Honor of Gábor Klaniczay for his 60th Birthday*. Budapest – New York, 2010. 172–173.

¹³⁸ 1340. november 25. Ld. Nagy, B.: *IV. Károly*, 194–195.

¹³⁹ Thomas, A.: *Imitatio Christi*, 293–296.

Összegzés

Dolgozatomban bemutattam, hogy Szent Katalin – legendájában hangsúlyozott – királyi származása a szent kultuszában is megjelent. Ez egyrészt az ábrázolásain, másrészt a magas rangú hívők vallásosságában is jól látható. A királyi családtagok könnyen azonosulhattak vele, ráadásul a 12–13. századtól, a női vallásosság felvirágzásával, az erényes életet élő nők egyik példájává vált a többi vértanú szűzzel együtt. Ilyen volt IV. Béla két szent leányának az esete: Szent Kinga genealógiájába beillesztették Szent Katalint, Szent Margit pedig legendájában felsóhajtott, hogy milyen szívesen lenne valamelyik vértanú szűz helyében, Szent Erzsébetre pedig mint „a másik királylány”-ra utalt Bölcs Róbert a prédikációjában.

Szent Katalin azonban nemcsak a nőknek szolgált példaként, bölcsessége, tanultsága révén, amit országa kormányzása közben is gyakorolt, a királyok számára is példa, hiszen Katalin „férfiként kormányzott”. Anjou-kori népszerűségét bizonyítják például az *Anjou Legendárium* ábrázolásai és a *Képes Krónika* szövegkezdő iniciáléja is. Véleményem szerint a utóbbiban Szent Katalin nem pusztán azért szerepel, mert a gyermekáldásban remélt tőle segítséget a királyi pár, hanem a vértanú szűz bölcsessége, uralkodói származása, illetve az Úrnál való – sikeresnek vélt – közbenjárása kifejezetten népszerűvé tette a magas rangú hívők között.

Az általam vizsgált uralkodók esetében nem lehet azt mondani, hogy köreikben Szent Katalin lett volna az elsődlegesen preferált szent. Természetesen az uralkodók számára sokkal fontosabb volt a saját dinasztikus szentjeik kultuszának propagálása, mint egy késő antik mártírszentté, akit szent rokonnak megtenni csak mesés elemek beiktatásával lehetett. Viszont éppen ezért válik érdekessé, hogy az uralkodók jelentékenyen támogatták egy olyan szent tiszteletét, aki egyrészt nem volt biblikus, másrészt nem kötődött szorosan egyik dinasztiahoz vagy királysághoz sem, a legtöbb esetben nem birtokolták az erekléjit s így a helyszínen kialakult, történeti előzménye sincs a kultuszának. Alexandria-i Szent Katalin népszerűségét talán éppen ennek köszönheti: egy univerzális szent volt, akinek hittek sikeres közbenjáró szerepében, illetve királyi származása és bölcsessége miatt az uralkodó réteg könnyen azonosulni tudott vele.

SAINT KATHERINE AS ROYAL PATRON

The aim of this essay is to demonstrate Saint Katherine's role as a royal patron. Katherine's royal ancestry was emphasised in her legend which appeared in her cult. The members of royal circles easily identified themselves with Katherine because of her noble status. Moreover, Katherine with the other virgin martyrs became a role model for pious women in accordance with the flourishing of female religious movements in the twelfth and thirteenth centuries. The legend writers who described the saint princesses of the Árpáadian dynasty regarded Katherine as one of the princesses' figurative and even literal models. According to the Legend of Cunegond of Poland (the daughter of Béla IV), the princess descended from the lineage of Saint Katherine. Saint Margaret, who was another saint daughter of Béla IV, longed for martyrdom. She wanted to live in the age of Christian persecution and to suffer like the virgin martyrs. The image of Katherine depicted the perfect Christian woman. Robert the Wise, in his sermons, compared Saint Elizabeth of Hungary to Saint Katherine; she was called to *altera filiis regia*. Katherine's royal or noble status became a significant element of her legend from the twelfth century.

Katherine was also a role model for men because of the erudition which she had demonstrated while she ruled. According to the Hungarian thirteenth-century collection of sermons, the *Sermones compilati* "Katherine governed her kingdom as a man." The amount of historical sources in Hungary increased from the fourteenth century (the era of the Angevin dynasty, 1308–1382), and one can track more dedications to Saint Katherine – churches, chapels and altars. However, many of these dedications might have had Árpáadian antecedents. The two Angevin kings, Charles I and Louis the Great, played an important role in the promotion of the virgin martyrs – as they might have had personal connections to Katherine. The saint's legend was represented in the *Hungarian Angevin Legendary*. In the initial picture found in the *Chronicon Pictum*, Louis and his wife pray to Katherine, and Louis's royal funerary chapel was dedicated to her.

Of course, medieval rulers were more likely promote the cult of dynastic saints than those of late antique martyrs whose primary relics were rare in medieval Europe. Nevertheless the cult of Saint Katherine had spread widely from the High Middle Ages. She was believed to be exceptional even among other saints because of her efficacious intercessory power. The nobles and royals easily identified themselves with her because of Katherine's royal background and her wisdom.

Keywords: St Katherine, cult of saints, royal patron, virgin martyrs

Köszönetnyilvánítás

A SZERKESZTŐK E helyütt szeretnének név szerint köszönetet mondani mindazoknak, akik a kötet előzményéül szolgáló konferencia megszervezésében, lebonyolításában részt vettek, illetve e munka megszületését támogatták és lehetővé tették. Köszönet illeti Bubnó Hedviget, Bagi Dánielt, Bertényi Ivánt, Érszegi Gézát, Molnár Pétert, Nagy Balázst, Solymosi Lászlót, Spekner Enikőt, és Szende Katalint, akik amellet, hogy egy-egy szekció vezetését vállalták, az előadásokhoz számos hasznos észrevételt és tanácsot fűztek. Külön köszönjük Zsoldos Attila és Horváth Iván professzor uraknak, hogy plenáris előadásaikkal méltó keretet adtak a rendezvénynek. Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskolájának, illetve az ELTE BTK Történeti Intézete Szekfű Gyula Könyvtárának támogatása nagyban megkönnyítette a konferencia színvonalas és akadálymentes lebonyolítását. Hálával tartozunk a lektoroknak is, akik értékes megjegyzéseikkel hozzájárultak a kötet szakmai színvonalához. A szerkesztők minden igyekezte sem tudta volna pótolni azt az alapos olvasószerkesztői munkát, amelyért hálával tartozunk Vadas Andrásnak, aki idejét nem kímélve átnézte a magyar nyelvű tanulmányokat. Külön köszönet illeti Stephen Pow-t, aki nyelvi lektorként átolvasta a kötet angol rezüméit és egy tanulmányát. A kötet mindennek ellenére jelen formájában nem jelenhetett volna meg az ELTE BTK Hallgatói Önkormányzatának és a Magyar Lajos Alapítványnak a támogatása nélkül. A legfőbb köszönet azonban tanárainkat és konferencia szervezőbizottságát: Draskóczy Istvánt, Körmendi Tamást és Nagy Balázst illeti, akiktől munkánk során mindvégig a legtöbb biztatást, segítséget és tanácsot kaptuk.

Budapest, 2016. május

A szerkesztők

A szerzőkről

BENEI BERNADETT – doktorjelölt, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola,
Történelem Segédtudományai Doktori Program

Témavezető: Dr. Thoroczky Gábor, egyetemi docens (ELTE)

Elérhetőség: bernadettbenei@hotmail.com

FÁBIÁN LAURA – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola,
Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történelem Doktori Program

Témavezető: Dr. Klaniczay Gábor, egyetemi tanár (ELTE – KEE)

Elérhetőség: fablara.klara@gmail.com

GÁL JUDIT – doktorjelölt, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Közép-
kori Magyar Történelem Doktori Program

Témavezető: Dr. Körmendi Tamás, egyetemi docens (ELTE)

Elérhetőség: galjudit88@gmail.com

HARASZTI SZABÓ PÉTER - doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori
Iskola, Középkori Magyar Történelem Doktori Program

Témavezető: Dr. Draskóczy István, egyetemi tanár (ELTE)

Elérhetőség: szabo.szpeter@hotmail.com

INCZE JÁNOS – doktorjelölt, Közép-európai Egyetem, Középkortudományi Doktori Program

Témavezető: Dr. Szende Katalin, egyetemi docens (KEE), Dr. Nagy Balázs, egyete-
mi docens (ELTE – KEE)

Elérhetőség: ijancsi@yahoo.com

JÁKY-BÁRDI BOGÁTA – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Is-
kola, Régészet Doktori Program

Témavezető: Dr. Feld István, egyetemi tanár (ELTE)

Elérhetőség: bardi.bogi@gmail.com

KÁDAS ISTVÁN – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola,
Középkori Magyar Történelem Doktori Program

Témavezető: Dr. Draskóczy István, egyetemi tanár (ELTE)

Elérhetőség: dorsk28@gmail.com

KÁLMÁN DÁNIEL – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola,
Történelem Segédtudományai Doktori Program
Témavezető: Dr. Körmendi Tamás, egyetemi docens (ELTE)
Elérhetőség: viatores@gmail.com

KANYÓ FERENC – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola,
Középkori Magyar Történelem Doktori Program
Témavezető: Dr. Draskóczy István, egyetemi tanár (ELTE)
Elérhetőség: kanyo.ferenc@gmail.com

POZSÁR DÁNIEL – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola,
Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történelem Doktori Program
Témavezető: Dr. Nagy Balázs, egyetemi docens (ELTE – KEE)
Elérhetőség: pozsardaniel@freemail.hu

MELINA ROKAI, PhD. – kutató, Belgrádi Egyetem
Témavezető: Dr. Andrija Veselinovic, egyetemi tanár (Belgrádi Egyetem)
Elérhetőség: melinarokai85@gmail.com

RÓZSA MÁRTON – doktorjelölt, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola,
Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történelem Doktori Program
Témavezető: Dr. Nagy Balázs, egyetemi docens (ELTE – KEE)
Elérhetőség: jurgen.rm@gmail.com

TERNOVÁČZ BÁLINT – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola,
Történelem Segédtudományai Doktori Program
Témavezető: Dr. Körmendi Tamás, egyetemi docens (ELTE)
Elérhetőség: ternovacz@gmail.com

TÓTH PÉTER – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori Magyar Történelem Doktori Program
Témavezető: Dr. Thoroczkay Gábor, egyetemi docens (ELTE)
Elérhetőség: onogur@hotmail.com

UHRIN DOROTTYA – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola,
Középkori Magyar Történelem Doktori Program
Témavezető: Dr. Klaniczay Gábor, egyetemi tanár (ELTE – KEE)
Elérhetőség: uhrindorottya@gmail.com

Notes on Contributors

BENEI, BERNADETT – PhD-candidate, Eötvös Loránd University, School for Historical Studies, Auxiliary Sciences of History Doctoral Program

Supervisor: Dr. Gábor Thoroczkay, associate professor (Eötvös Loránd University)

E-mail address: bernadettbenei@hotmail.com

FÁBIÁN, LAURA – PhD-student, Eötvös Loránd University, School for Historical Studies, Medieval and Early Modern European History Doctoral Program

Supervisor: Dr. Gábor Klaniczay, university professor (Eötvös Loránd University – Central European University)

E-mail address: fablara.klara@gmail.com

GÁL, JUDIT – PhD-candidate, Eötvös Loránd University, School for Historical Studies, Medieval Hungarian History Doctoral Program

Supervisor: Dr. Tamás Körmendi, associate professor (Eötvös Loránd University)

E-mail address: galjudit88@gmail.com

HARASZTI SZABÓ, PÉTER – PhD-student, Eötvös Loránd University, School for Historical Studies, Medieval Hungarian History Doctoral Program

Supervisor: Dr. István Draskóczy, university professor (Eötvös Loránd University)

E-mail address: szabo.szpeter@hotmail.com

INCZE, JÁNOS – PhD-candidate, Central European University, Medieval Studies Doctoral Program

Supervisor: Dr. Katalin Szende, associate professor (Central European University),

Dr. Balázs Nagy, associate professor (Eötvös Loránd University – Central European University)

E-mail address: ijancsi@yahoo.com

JÁKY-BÁRDI, BOGÁTA – PhD-student, Eötvös Loránd University, Archaeology Doctoral Program

Supervisor: Dr. István Feld, university professor (Eötvös Loránd University)

E-mail address: bardi.bogi@gmail.com

KÁDAS, ISTVÁN – PhD-student, Eötvös Loránd University, School for Historical Studies, Medieval Hungarian History Doctoral Program
Supervisor: Dr. István Draskóczy, university professor (Eötvös Loránd University)
E-mail address: dorsk28@gmail.com

KÁLMÁN, DÁNIEL – PhD-student, Eötvös Loránd University, School for Historical Studies, Auxiliary Sciences of History Doctoral Program
Supervisor: Dr. Tamás Körmendi, associate professor (Eötvös Loránd University)
E-mail address: viatores@gmail.com

KANYÓ, FERENC – PhD-student, Eötvös Loránd University, School for Historical Studies, Medieval Hungarian History Doctoral Program
Supervisor: Dr. István Draskóczy, university professor (Eötvös Loránd University)
E-mail address: kanyo.ferenc@gmail.com

POZSÁR, DÁNIEL – PhD-student, Eötvös Loránd University, School for Historical Studies, Medieval and Early Modern European History Doctoral Program
Supervisor: Dr. Balázs Nagy, associate professor (Eötvös Loránd University – Central European University)
E-mail address: pozsardaniel@freemail.hu

ROKAI, MELINA – PhD, research fellow, University of Belgrade
Supervisor: Dr. Andrija Veselinovic, university professor (University of Belgrade)
E-mail address: melinarokai85@gmail.com

RÓZSA, MÁRTON – PhD-candidate, Eötvös Loránd University, School for Historical Studies, Medieval and Early Modern European History Doctoral Program
Supervisor: Dr. Balázs Nagy, associate professor (Eötvös Loránd University – Central European University)
E-mail address: jurgen.rm@gmail.com

TERNOVÁ CZ, BÁLINT – PhD-student, Eötvös Loránd University, School for Historical Studies, Auxiliary Sciences of History Doctoral Program
Supervisor: Dr. Tamás Körmendi, associate professor (Eötvös Loránd University)
E-mail address: ternovacz@gmail.com

TÓTH, PÉTER – PhD-student, Eötvös Loránd University, School for Historical Studies, Medieval Hungarian History Doctoral Program
Supervisor: Dr. Gábor Thoroczkay, associate professor (Eötvös Loránd University)
E-mail address: onogur@hotmail.com

UHRIN, DOROTTYA – PhD-student, ELTE BTK Eötvös Loránd University, School for
Historical Studies, Medieval Hungarian History Doctoral Program
Supervisor: Dr. Gábor Klaniczay, university professor (Eötvös Loránd University –
Central European University)
E-mail address: uhrindorottya@gmail.com

